

ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΘ. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

ΤΟ ΑΙΜΑ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

Το Κομμένο στα χρόνια
της γερμανικής Κατοχής

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΡΗΓΟΡΗ®

ΑΘΗΝΑ 2017

Φωτογραφία εξωφύλλου:

«Το φευγιό», πίνακας του Κώστα Μαλάμου.
Εθνική Πινακοθήκη της Ελλάδας.

Φιλολογική επιμέλεια:

Βασίλης Μαλισιόβας

α΄ έκδοση: 2012

β΄ έκδοση: 2017

ISBN 978-960-333-693-8

Copyright © 2012 για την ελληνική γλώσσα και για όλο τὸν κόσμο:

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΡΙΓΟΡΙΣ®, Ἰπποκράτους 43, 106 80 Ἀθήνα, τηλ. 210 36.37.016 fax: 210 36.26.646
[http: www.grigorisbooks.gr](http://www.grigorisbooks.gr) – e-mail: info@grigorisbooks.gr

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση καὶ γενικὰ ἡ ἀναπαραγωγή καὶ μετάδοση, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ἔστω καὶ μιᾶς σελίδας, ἢ καὶ περιληπτικά, κατὰ παράφραση ἢ διασκευή, τοῦ παρόντος βιβλίου μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, τηλεοπτικό, φωτοτυπικό, ἠχογραφήσεως ἢ ἄλλως πῶς) χωρὶς προηγουμένη γραπτὴ ἄδεια τοῦ ἐκδότη (Ν. 2121/93, ἄρθρο 51). Ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ ἰσχύει καὶ γιὰ Δημόσιες Ὑπηρεσίες, Βιβλιοθήκες, Πανεπιστήμια, Ὅργανισμοὺς κτλ. (ἄρθρο 18). Οἱ παραβάτες διώκονται (ἄρθρο 13) καὶ ἐπιβάλλονται κατὰ τὸν νόμο κατάρχεση, ἀστικὲς καὶ ποινικὲς κυρώσεις (ἄρθρα 64-66).

CHRISTOS ATH. VASILAKIS

THE MARTYR'S BLOOD

**Kommeno in the years
of German occupation**

GREGORY PUBLICATIONS®

ATHENS 2017

*Αφιερώνεται στους 317 μάρτυρες
της σφαγής του Κοιμιένου. Ένα από
τα φρικτότερα εγκλήματα που διέπραξε
ο τακτικός στρατός της Βέρμαχτ στην Ελλάδα
την περίοδο της γερμανικής Κατοχής (1941-44)*

«Καί ἐς μέν ἀκρόασιν ἴσως τό μή μυθῶδες αὐτῶν ἀτερεπέστερον φανεῖ-
ται· ὅσοι δέ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τό σαφές σκοπεῖν καί τῶν
μελλόντων ποτέ αὖθις κατὰ τό ἀνθρώπινον τοιούτων καί παραπλησίων
ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτά ἀρκούντως ἔξει. Κτῆμα τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον
ἢ ἀγώνισμα ἐς τό παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται».

THUCYDIDES HISTORY OF THE PELOPONNESIAN WAR, BOOKS 1-2
Translated by C.E. SMITH. HARVARD UNIVERSITY PRESS
CAMBRIDGE, MASSASHUSETTS, LONDON, ENGLAND, 1928

«Τό δ' ὅλον ἐκείνου μοι μένησο – πολλάκις γάρ τοῦτο ἐρῶ – καί μή πρός
τό παρόν μόνον ὁρῶν γράφω ὥς οἱ νῦν ἐπαινέσονται σε καί τιμήσουσιν,
ἀλλά τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἐστοχασμένος πρός τοὺς ἔπειτα μᾶλλον
σύγγραφε καί παρ' ἐκείνων ἀπαίτει τόν μισθόν τῆς γραφῆς, ὥς λέγεται
περὶ σοῦ, “ἐκεῖνος μέντοι ἐλευθερός ἀνὴρ ἦν καί παρρησίας μεστός, οὐδέν
οὔτε κολακευτικόν οὔτε δουλοπρεπές ἀλλ' ἀλήθεια ἐπὶ πᾶσι”. Τοῦτ' εἰ σω-
φρονοίη τις, ὑπὲρ πάσας τάς νῦν ἐλπίδας θεῖτο ἅν, οὔτως ὀλιγοχρονίους
οὔσας».

LOEB CLASSICAL: LUCIAN VOLUME VI, Translated by K. KILBURN,
No. 430, HEINEMANN, HARVARD, 1959

Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Β΄

Αριθμ. πρωτ / Ε 727/2013

Εν Αθήναις τῇ 13ῃ Μαΐου 2013

Αξιότιμο Χρήστο Βασιλάκη

Ε/Φ Έκδόσεων Γρηγόρης

Τηποκράτους 43

106 80

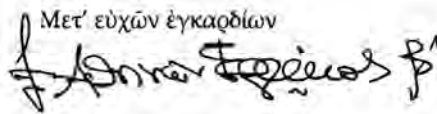
Αθήνα

Αξιότιμε κ. Βασιλάκη,

Έλαβα τό πόνημά σας μέ τίτλο «Τό αίμα τών μαρτύρων - Τό Κομμένο στά χρόνια της Γερμανικής κατοχής» καί σās εύχαριστώ θερμά γιά τήν εύγενή αποστολή καί αφιέρωση.

Τό πόνημά σας, αποτελεί καρπό έρευνας καί συμβολή στήν ανάδειξη τής τοπικής ιστορίας του Κομμένου σέ μία έποχή κρίσιμη. Από τόν τόπο τής θυσίας τής ιδιαίτερης πατρίδας σας, γινόμαστε κοινωνοί του τρόπου τής ζωής τών μαρτύρων, τών ανθρώπων τής συνέπειας καί τής έλευθερίας, που έδωσαν αίμα καί έλαβαν πνεύμα, προκρίνοντας τή σχέση τους μέ τόν Χριστό καί τήν πατρίδα από όποιαδήποτε άλλη.

Είθε νά είναι καλοτάξιδο καί νά είναι άφορμή έμπνευσης γιά όλους μας. Εύχομαι τήν εύλογία του Τριαδικου μας Θεού στή ζωή σας καί στίς αξιόλογες συγγραφικές σας δραστηριότητες.

Μετ' εύχών έγκαρδίων

Dear Mr Vasilakis

I must thank you for sending me your moving book on Komeno. You can imagine how much the village means to me few places in Greece, or Europe, suffered as much. Please pass on my warmest greetings to Mr Mallios. I have not been back for many many years. If I can, I may try to pass through next summer. In the meantime, my congratulations on your achievement.

With good wishes

Mark Mazower

Αγαπητέ κ. Βασιλάκη

Θα πρέπει να σας ευχαριστήσω για την αποστολή του βιβλίου σας σχετικά με το Κοιμένο. Μπορείτε να φανταστείτε πόσο πολλά το χωριό σημαίνει για μένα. Λίγα μέρη στην Ελλάδα ή την Ευρώπη έχουν υποφέρει τόσο πολύ. Παρακαλώ να μεταφέρετε τις θερμότερες ευχές μου στον κ. Μάλλιο. Δεν έχω έρθει πίσω για πολλά πολλά χρόνια. Αν μπορέσω, θα προσπαθήσω να περάσω μέσα στο επόμενο καλοκαίρι. Εν τω μεταξύ, τα συγχαρητήριά μου για το επίτευγμά σας.

Με ευχές

Μαρκ Μαζάουερ

Ιστορικός - δημοσιογράφος

Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια της Νέας Υόρκης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Τον Αύγουστο του 2012 επισκέφθηκα μετά από πολλά χρόνια το Κοιμμένο Άρτας για να παραστώ ως εκπρόσωπος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στις εκδηλώσεις μνήμης για τη σφαγή της 16^{ης} Αυγούστου 1943. Για πρώτη φορά –ως επαγγελματίας ιστορικός– βρέθηκα απέναντι στις μνήμες και στις ζωντανές εικόνες ενός γεγονότος αδιανόητου ακόμα και για όσους έχουν εξοικειωθεί με τη μελέτη της βίας στο πέρασμα των αιώνων. Φθάνοντας στο χωριό στάθμευσα δίπλα στην εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, το μέρος της πρώτης σκηνής της σφαγής, εκεί που δολοφονήθηκε ο ιερέας Λάμπρος Σταμάτης. Προχώρησα μέσα στον οικισμό αναζητώντας –κάτω από έναν καυτό καλοκαιρινό ήλιο– ίχνη εκείνης της εποχής, χωρίς φυσικά να καταφέρω να ταυτοποιήσω παρά ελάχιστα μέρη με όσα είχα διαβάσει. Η αδυναμία δεν ήταν μόνο δική μου. Ούτε είχε να κάνει με τα 70 χρόνια που είχαν μεσολαβήσει. Ένας επισκέπτης στο Κοιμμένο το 1944 θα δυσκολευόταν να φανταστεί την εικόνα του μικρού χωριού μόλις δώδεκα μήνες πριν. Από τις 181 οικίες που υπήρχαν μετά την επέλαση των Ναζί έμειναν όρθιες μόνο δύο. Από τους περίπου 600 κατοίκους οι 317 δολοφονήθηκαν.

Μετά το σύντομο και συγκινητικό μνημόσυνο στην κεντρική εκκλησία του Κοιμένου, η σιωπηλή πομπή των επισήμων έφθασε στην κεντρική πλατεία. Λάβαμε θέση δίπλα στους καλεσμένους δημάρχους άλλων μαρτυρικών χωριών, όπως των Καλαβρυτών και της Άνω Βιάννου, στους βουλευτές και τους άλλους επίσημους. Η τύχη με έφερε δίπλα στον εκπρόσωπο του γερμανικού προξενείου. Ανταλλάξαμε μερικές κουβέντες κάτω από το μνημείο των θυμάτων, ενώ το στρατιωτικό άγημα και η μπάντα προετοιμάζονταν για την εκδήλωση. Στα αριστερά μας, στη σκιά του κοινοτικού καταστήματος, μια βουβή μαυροφορεμένη ομάδα ηλικιωμένων γυναικών παρακολουθούσε με μάτια κοκκινισμένα τις προετοιμασίες. Ήταν οι γυναίκες του Κοιμένου, όσες επέζησαν από τη σφαγή, όσες ζουν όλα αυτά τα χρόνια ως μάρτυρες της συγκλονιστικότερης και πλέον αποτρόπαιας πράξης αντιποίνων που είχαν εκτελέσει οι Ναζί εγκληματίες. Καθόλη τη διάρκεια της εκδήλωσης παρατηρώντας τον πόνο των άλλων –για να δανειστώ τον τίτλο από το βιβλίο της Susan Sontag¹– προσπαθούσα με δυσκολία να καταλάβω πώς μπορεί κάποιος να αντέξει και να προχωρήσει τη ζωή

¹ Susan Sontag, *Παρατηρώντας τον πόνο των άλλων*, Scripta, Αθήνα, 2003.

του μετά από μια τέτοια τραγωδία. Προχωρώντας ακόμα περισσότερο τη σκέψη μου αναρωτήθηκα πώς μπορείς να ξεχάσεις και να συγχωρέσεις; Πώς μπορείς να αποδεχθείς να επιβραβεύουν με διάφορους -ακούσιους ή εκούσιους- τρόπους εκείνους που έχουν τις ίδιες ιδεολογικές καταβολές με τους σφαγείς;

Η ιστορική έρευνα άρχισε από την επόμενη κιόλας του πολέμου να καταγράφει το πώς και το γιατί της καταστροφής, να συγκεντρώνει μαρτυρίες και υλικό των επιζώντων για τον αφανισμό σε μια νύχτα 317 ψυχών, την καταστροφή ενός ολόκληρου χωριού και τον μόνιμο βιασμό της μνήμης των επιζώντων από τα όσα έγιναν το ξημέρωμα της 16^{ης} Αυγούστου 1943. Το Κομμένο έλαβε τραγική και ξεχωριστή θέση στην αλυσίδα των ολοκαυτωμάτων ελληνικών χωριών από τους κατακτητές, Γερμανούς κυρίως, αλλά και Ιταλούς και Βούλγαρους κατά την περίοδο 1941-1944. Αν για τον ιστορικό που θέλει να εξετάζει όλες τις πτυχές μιας τραγωδίας έχει -και μάλιστα ιδιαίτερη σημασία- η προσπάθεια εντοπισμού όλων εκείνων των διαταγών, εγγράφων, αποφάσεων που οδήγησαν στο τραγικό γεγονός, για τους επιζώντες και για τη συλλογική μνήμη των Ελλήνων αλλά και των ελεύθερων ανθρώπων ολόκληρου του κόσμου μικρή σημασία έχει αν στις 12 Αυγούστου 1943 το γερμανικό όχημα που εισήλθε στο χωριό την ώρα κατά την οποία στην πλατεία δύο αντισταχόμενες ομάδες Ελασιτών και Εδσειτών πατριωτών φιλονικούσαν για την αναγκαστική βοήθεια που ζητούσαν από τους κατοίκους, δέχθηκε ή όχι επίθεση από τους αντάρτες. Ποια η σημασία του αν οι Ναζί είδαν πραγματικά ή όχι όπλα στα χέρια των ανταρτών αλλά και των κατοίκων που έσπευσαν να τα εξαφανίσουν, αν το χωριό αποτελούσε τροφοδοτικό κέντρο του αντάρτικου ή όχι. Ο σοβαρός ιστορικός, που ασκεί μια επιστήμη που παρά τα όσα λέγονται περί αντικειμενικότητας, δεν μπορεί να λησμονήσει την ιδεολογία, τον πατριωτισμό, το ανθρώπινο πείσμα και δεν πρέπει -όπως έχει εμφανιστεί τα τελευταία χρόνια στον χώρο της έρευνας- να δικαιολογεί τη βία με βάση ποσοτικές μετρήσεις πτωμάτων, δράσης και αντίδρασης απέναντι στη βία των ανταρτών, ήσυχου και υπάκουου πληθυσμού (που δεν είχε να φοβάται τίποτα αν πραγματικά ήταν ήσυχος και υπάκουος). Στο «γιατί» έγινε η καταστροφή του Κομμένου ακούστηκε για χρόνια η άποψη ότι ήταν ένα λάθος, ένα τραγικό λάθος από την πλευρά των Ναζί. Ότι οι κάτοικοι ήταν ήσυχoi και ειρηνικοί και ότι το ίδιο ίσχυε παντού: ήταν η αντάρτικη δράση που προκαλούσε τις σφαγές. Και αυτή η δικαιολόγηση που για πολλές πληγές της περιόδου 1941-1944 χρησιμοποιήθηκε από το μετεμφυλιακό κράτος για να καλύψει φαιές συμμετοχές και σκαιές συνεργασίες δεν απείχε πολύ στο πνεύμα και τη λογική της και από το βασικό σκεπτικό των ερμηνειών που επικαλέστηκαν οι ίδιοι οι σφαγείς Ναζί στις μεταπολεμικές δικαστικές περιπέτειές τους. Και αυτές οι σκέψεις επαναλαμβάνονται και σήμερα από διάφορες πλευρές και από διαφορετικές αφετηρίες που ηθελημένα ή όχι καταλήγουν

στην ενοχοποίηση του θύματος. Κι όμως, κανείς ελεύθερος άνθρωπος δεν μπορεί να δεχθεί μια τέτοια απλουστευτική δικαιολογία.

Το τραύμα, λένε οι ειδικοί, ορίζεται από την αδυναμία αντίληψης ενός γεγονότος ενόσω συμβαίνει, καθώς η ένταση της εμπειρίας παρακωλύει την κατανόηση του συμβάντος². Στο Κομμένο το οποίο τη μέρα που γιόρταζε την Παναγιά και τον γάμο δύο νέων της περιοχής, γνώρισε την ολική καταστροφή, το τραύμα δεν επουλώθηκε ποτέ και, αντίθετα με άλλες τραγωδίες της ιστορίας, έγινε άμεσα κατανοητό από τους κατοίκους που έμαθαν να ζουν μ' αυτό και να προσπαθούν να γνωστοποιήσουν και όχι να λησμονήσουν τη σφαγή. Ο Στέφανος Παππάς από την πρώτη στιγμή –από τη δίκη της Νυρεμβέργης– προσπάθησε να αποδοθεί δικαιοσύνη με τη σύλληψη και την τιμωρία των υπευθύνων. Μάταιος κόπος. Οι μεταπολεμικές ισορροπίες, οι επιλογές της κεντρικής κυβέρνησης και το εμφυλιοπολεμικό κλίμα που κράτησε ως τη δεκαετία του 1970 τουλάχιστον δεν επέτρεψαν να αποδοθεί δικαιοσύνη ούτε στους φυσικούς αυτουργούς ούτε μια ηθική ανταμοιβή στους επιζώντες. Οι διώξεις των εγκληματιών από τη γερμανική δικαιοσύνη στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ήρθαν αργά και ήταν επιεικώς απαράδεκτες, φανερώνοντας την πρόθεση ενός κράτους να «καθαριστεί» από το άγος του παρελθόντος με όσο το δυνατόν μικρότερο κόστος.³ Ενέργειες όπως της Έρενγκαρτ Σραμ να φτιάξει το σχολείο του χωριού σαν μια ελάχιστη συγγνώμη μιας Γερμανίδας που υπέφερε από τη «συλλογική ευθύνη» ενός λαού μόνο ως μεμονωμένες μπορούν να θεωρηθούν. Σαν τις σφαγές στο Δίστομο, στα Καλάβρυτα, στους Λυγκιάδες και αλλού το Κομμένο έμεινε να αναζητά δικαίωση.⁴ Μια επιταγή ανεξόφλητη που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά με ένα και μόνο σκοπό: να μην επαναληφθεί ποτέ και πουθενά η βία του ρατσισμού, του ναζισμού, των διακρίσεων.

Θα ήταν δύσκολο να περιγράψει κάποιος χωρίς να ανατριχιάσει τις ναζιστικές θηριωδίες στο Κομμένο. Πώς να περιγράψεις με νηφαλιότητα και επαγγελματισμό τη σφαγή 97 νηπίων, τον βιασμό γυναικών, τον βανδαλισμό επί των πτωμάτων, την εκτέλεση των δύο κληρικών του χωριού, τη σφαγή, το κάψιμο του χωριού, την τραγωδία του Αράχθου με τους κατοίκους που πνίγηκαν προσπαθώντας να σωθούν. Ακόμα πιο δύσκολο είναι να περιγρά-

² Άννα Βιδάλη, «Ιστορία, μνήμη, σιωπή: Μαρτυρίες για τον ελληνικό εμφύλιο» στο Ρ. Μπενβενίστε – Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σ. 89, όπου πρβλ. C. Caruth, εισαγωγή στο *American Imago* 48.1 (1991).

³ Ειδικά για τη μεταπολεμική πορεία των βετεράνων της 1^{ης} Ορεινής Ταξιαρχίας που εκτέλεσε την αποστολή στο Κομμένο και τη θέση των πρωταγωνιστών της οργάνωσης απομάχων εντός της γερμανικής κοινωνίας βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα, 2008, σ. 476.

⁴ Για τα ελληνικά ολοκαυτώματα βλ. Ε. Κανελλοπούλου (επιμ.), *Ελληνικά ολοκαυτώματα 1940-1945*, Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών της Ελλάδος Περίοδος 1940-1945, Λιβάνης, Αθήνα, 2010.

ψουμε το τι άνθρωποι ήταν οι αξιωματικοί που βαρύνονται με τη σφαγή και έμειναν σχεδόν όλοι ατιμώρητοι. Είναι σχεδόν αδύνατο να μπορούμε στην ψυχολογία των νεαρών εκείνων στρατιωτών που επιδόθηκαν στην αναίτια σφαγή και στο πλιάτσικο αμέσως μετά χωρίς να αναλογιστούμε τις ευθύνες που είχε η ναζιστική ιδεολογία στη μεταμόρφωση της προσωπικότητας ενός ολόκληρου λαού, στον ηθικό εκτροχιασμό των μαζών, στη μετατροπή του ανθρώπου σε μηχανή δολοφονίας χωρίς συναισθήματα.⁵

Ο Στέφανος Παππάς έκανε την αρχή⁶. Ακολούθησαν πολλοί άλλοι ντόπιοι και ξένοι μελετητές, με πιο χρονικά έσχατο τον συγγραφέα του παρόντος πονήματος Χρήστο Βασιλάκη, οι οποίοι με τις εργασίες τους διέσωσαν τραυματικές μνήμες από επιζώντες της εποχής και λεπτομερείς περιγραφές των φρικιαστικών εγκλημάτων, ο σπουδαίος βρετανός ιστορικός Μαρκ Μαζάουερ περιέλαβε το Κομμένο σε ειδική αναφορά του για τα ολοκαυτώματα στην Ελλάδα του Χίτλερ⁷ και ο πρόσφατα χαμένος Γερμανός Χερμαν-Φρανκ Μάγερ συμπλήρωσε σχεδόν 60 χρόνια μετά το γεγονός τις γνώσεις μας για τις μέρες εκείνες και για τις αναμνήσεις του εγκλήματος κάποιων από τους Γερμανούς στρατιώτες.⁸ Ανάμεσα σε αυτήν τη σχετικά πλούσια σε αριθμό –αλλά όχι πάντα και ανάλογης ποιότητας– βιβλιογραφία για τη σφαγή του Κομμένου το βιβλίο του Χρήστου Βασιλάκη ξεχωρίζει για πολλούς λόγους. Χωρίς ο συγγραφέας να φιλοδοξεί να γράψει ως επαγγελματίας ιστορικός, καταφέρνει με την έρευνα που πραγματοποίησε να παραδώσει στον σημερινό αναγνώστη μια ιστορικά τεκμηριωμένη δουλειά. Η εξαντλητική χρήση της βιβλιογραφίας αλλά κυρίως η κριτική της αποτίμηση αποτελούν βασικά στοιχεία που καθιστούν το έργο ουσιώδες και απαραίτητο για τη μελέτη του γεγονότος. Η έντεχνη προσθήκη των λαϊκών αφηγημάτων, μοιρολογημάτων και τραγουδιών προσδίδει στο κείμενο μια διάσταση ιδιαίτερα σημαντική για όσους ερευνούν ή ενδιαφέρονται για την αποτύπωση της μνήμης του τραύματος στον λαό και τη μεταβίβασή του από γενιά σε γενιά. Σημαντική προσθήκη στην έρευνα αποτελεί επιπλέον η κριτική αποτίμηση τόσο της δικαστικής πορείας της υπόθεσης στη Γερμανία αλλά και η επικαιροποιημένη ένταξη της σφαγής του Κομμένου στον δημόσιο διάλογο για τις λεγόμενες γερμανικές αποζημιώσεις. Ο συγγραφέας δεν κρύβει ούτε την αγάπη του για τον τόπο του ούτε τη στράτευσή του στη δικαίωση του αγώνα για την ουσιαστική

⁵ Για μια κλασική προσέγγιση στο ζήτημα της υποταγής του μέσου ανθρώπου στη γοητεία της αυθαίρετης εξουσίας βλ. την ανάλυση του Βίλχελμ Ράιχ, *Η μαζική ψυχολογία του φασισμού*, Μπουκομάνης, Αθήνα, 1975. Επίσης το χρήσιμο και πολυσυζητημένο Ντάνιελ Τζόντα Γκόλντχάγκεν, *Πρόθυμοι δήμες: οι εκτελεστές του Χίτλερ*, Terzo Books, Αθήνα, 1998 και Peter Fritzsche, *Ζωή και θάνατος στο Τρίτο Ράιχ*, Θύραθεν, Αθήνα, 2013.

⁶ Στέφανος Παππάς, *Το Ολοκαύτωμα του Κομμένου*, Αρτα, 1946.

⁷ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994, σ. 218-227.

⁸ Χ. Φ. Μάγερ, *Η φρίκη του Κομμένου*, Καλέντης, Αθήνα, 1998.

αναγνώριση της ναζιστικής ευθύνης για τα ελληνικά ολοκαυτώματα. Είναι τίμιος αλλά και ουσιαστικός –παρά την εύλογη συγκινησιακή φόρτιση του κειμένου του– όταν δίπλα στην παράθεση των γεγονότων προσπαθεί να ερμηνεύσει με φιλοσοφικές αναφορές τις τραγικές αυτές στιγμές. Δεν διστάζει δε να προσθέσει με λυρισμό και εικόνες του δικού του φορτίου από την εμπειρία του τόπου του. Και είναι αυτή η συμβολή του ακόμα πιο σημαντική αν αναλογιστούμε ότι ο Βασιλάκης δεν έζησε τα γεγονότα αλλά γράφει σαν να ήταν αυτόπτης μάρτυρας. Αυτή του η οπτική φανερώνει την επίδραση του τραύματος στις επόμενες γενιές των Κομμωτών αλλά και την επιθυμία των νέων ανθρώπων όχι να συντηρήσουν απλώς τη μνήμη αλλά να προσεγγίσουν εκ νέου το ιστορικό παρελθόν του τόπου τους.

Η σφαγή του Κομμένου ήταν ένα από τα φρικιαστικότερα εγκλήματα των Ναζί σε ολόκληρη την κατεχόμενη Ευρώπη. Αποτέλεσε τυπικά μέρος μιας ευρύτερης εκκαθαριστικής επιχείρησης κατά των ανταρτών, αλλά στην ουσία ήταν μια αδικαιολόγητη επίθεση εναντίον ενός χωριού και των κατοίκων του. Ήταν το προϊόν του τυφλού φανατισμού ενός καθεστώτος που έβλεπε να πλησιάζει η ώρα μιας τελικής αναμέτρησης, ειδικά μετά τη συμμαχική απόβαση στην Σικελία και τους αλλεπάλληλους συμμαχικούς βομβαρδισμούς στην ίδια τη Γερμανία. Ήταν το αποτέλεσμα των πλέον επίσημων εντολών του καθεστώτος για μηδενική ανοχή στις χώρες και τις περιοχές που δεν είχαν υποκύψει και που ανέπτυξαν αντιστασιακή δράση. Δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας σχιζοφρενικής πρόσληψης της πραγματικότητας όπως έχει διατυπωθεί γενικότερα για το ναζιστικό φαινόμενο, ούτε απλά ερμηνεύεται με τον υπερβάλλοντα ζήλο φιλόδοξων αλλά και σαδιστών αξιωματικών της Βέρμαχτ. Ας αναζητήσουμε τις ερμηνείες κάπου πιο γενικά. Στην ίδια τη μήτρα του ναζισμού και των φυλετικών διακρίσεων, στις συνθήκες εκείνες που επέβαλαν το δυνάμωμα τέτοιων απόψεων, με αποτέλεσμα την καταρράκωση κάθε έννοιας ανθρωπισμού και πολιτισμού. Στις κοινωνικές ανισότητες του Μεσοπολέμου, στην ανεργία και την ανασφάλεια, στην κατακρήμνιση των ηθικών αξιών και των οικογενειακών δεσμών, στην απαξίωση της παιδείας και του πνευματικού κόσμου, στην εύκολη αποδοχή και ερμηνεία των δυσκολιών και των αδιεξόδων των κοινωνιών της εποχής με βάση τη συνωμοσιολογία και την ευθύνη συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων και εθνοφυλετικών ομάδων, στα αδιέξοδα ενός οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού μοντέλου που για να επιζήσει έψαξε, δημιούργησε και επέβαλε αποδιοπομπαίους τράγους.⁹

⁹ Οι αναλύσεις για τα αίτια ανόδου του ναζισμού είναι πολλές και σημαντικές. Για μια πρώτη ενημέρωση βλ. μεταξύ άλλων στα ελληνικά Heinrich Winkler, *Βαϊμάρη: η ανάληψη δημοκρατία 1918-1933*, Πόλις, Αθήνα, 2011. Για τις ελληνικές αντιστοιχίες και συγκρίσεις βλ. Γ. Κουζέλης, Χ. Χατζηιωσήφ, Δ. Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Μ. Αγγελίδης, Κ. Καρακάση, *Η δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές «αναβιώσεις» της*, Νήσος-Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς, Αθήνα, 2012.

Κατά τον Θουκυδίδη η ιστορία έχει σαν στόχο –μεταξύ άλλων– να ερμηνεύσει τις επιλογές του παρόντος. Το βιβλίο του φίλου Χρήστου Βασιλάκη δεν στοχεύει απλά να συντηρήσει ή να ενδυναμώσει τις μακρινές χρονικά αλλά όχι αχνές μνήμες των μεγαλύτερων, αλλά κυρίως να ενισχύσουν, να δώσουν ερμηνευτικά εργαλεία και έναυσμα για προβληματισμό σε όλους μας, και κυρίως σε όσους με ευκολία προσπερνούν τις ομοιότητες των συνθηκών του Μεσοπολέμου που επαναλαμβάνονται σαν φάρσα στις μέρες μας. Θα τολμούσα να έλεγα ότι η ανάγνωση του βιβλίου «*Το αίμα των μαρτύρων*» είναι επιτακτική και σε όσους αβίαστα και χωρίς να γυρίζουν τα μάτια τους στο παρελθόν, στη φρίκη που έζησαν οι δικοί τους άνθρωποι, οι Έλληνες πατριώτες του Κομμένου, επιλέγουν στις μέρες μας να συμβαδίσουν –έστω εν πολλοίς και με τη σαθρή δικαιολογία μιας συχνά αφηρημένης «αντίδρασης»– με τους ντόπιους νοσταλγούς ή θαυμαστές του ναζισμού και του ρατσισμού.

Λάμπρος Α. Φλιτούρης
Επίκουρος Καθηγητής Ευρωπαϊκής Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αύγουστος 2013

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Προσωπικά θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε πολλούς ανθρώπους που συνέβαλαν στην πραγματοποίηση αυτής της εργασίας, στην έρευνά μου, στον εμπλουτισμό της ύλης, στην ηθική τους υποστήριξη και στη βοήθειά τους για την έκδοση του βιβλίου.

Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Mark Mazower, καθηγητή των Διεθνών Σχέσεων και της Σύγχρονης Ιστορίας στο Παν/μιο του Σάσεξ για τη βοήθειά του σε υλικό και για την ενημέρωσή του για βιβλιοθήκες του εξωτερικού όπου έπρεπε να απευθυνθώ, αλλά κυρίως για την εμπιστοσύνη και την κατανόηση που μου έδειξε όλο αυτό το διάστημα, όπου εγκαινιάστηκε η επικοινωνία μας και η φιλική σχέση, που συνεχίζεται αμείωτη μέχρι σήμερα, χάρη στα φιλελληνικά του αισθήματα και τη βαθιά του αγάπη για την Ελλάδα.

Τον Στράτο Δορδανά, λέκτορα του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών του Παν/μίου Μακεδονίας, για τις πολλές χειρόγραφες σελίδες και το πολύτιμο υλικό που μου απέστειλε από τη βιβλιοθήκη του Λούντβισμπουργκ. Τον ευχαριστώ για τον κόπο και την ευγενική του καλοσύνη.

Τον αείμνηστο φιλέλληνα και άοκνο ερευνητή της ιστορίας της Ελλάδας την περίοδο της Κατοχής, ευεργέτη και φίλο του Κοιμμένου, Hermann Frank Meyer. Ενθυμούμαι τις πολλές συναντήσεις που είχα μαζί του με συγκίνηση και μνημονεύω την αγέραστη μνήμη του.

Τον Γιάννη Δάλλα, ομότιμο καθηγητή Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Παν/μιο Ιωαννίνων, για την εμπιστοσύνη με την οποία με τίμησε, παρέχοντάς μου το εξαίρετο χρονογράφημά του που δημοσίευσε στη «Φιλολογική Πρωτοχρονιά» το 1947, καθώς και σε διάφορα τεύχη της «Ηπειρωτικής Εστίας».

Θερμές ευχαριστίες στον εκλεκτό καλλιτέχνη και άξιο τέκνο της Ηπείρου Κώστα Μαλάμο για την καλοσύνη που είχε να μου παραδώσει τα σλάιτς που περιείχαν τους πίνακές του με θέμα το «φευγιό», εμπνευσμένος από τη σφαγή του Κοιμμένου. Ο αυθορμητισμός, η αγάπη του και η αγαθή του καρδιά μου έδωσαν την ελπίδα ότι η ανθρωπιά δεν χάθηκε στις ημέρες μας.

Επίσης ευχαριστώ τον Βασίλειο Καρατσώλη, πρώην πρόεδρο του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς» της Άρτας, για την πολύτιμη βοήθειά του σε αρχειακό υλικό του τοπικού Τύπου της μετακατοχικής περιόδου.

Τον Κώστα Πανακούλια (1987-1998), τον Γεώργιο Παππά (1999-2006), καθώς και τον Χρήστο Δήμο αντίστοιχα, πρώην προέδρους και γραμματέα της Κοινότητας Κοιμένου. Τους ευχαριστώ για το ενδιαφέρον τους και για την παροχή υλικού από τα αρχεία της Κοινότητας.

Κατά την περίοδο της έρευνάς μου, πολλές εκπλήξεις συνάντησα προσεγγίζοντας διάφορες πηγές, άγνωστες μέχρι σήμερα. Γι' αυτό αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και τη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων, και ιδιαίτερα τη Βιβλιοθήκη του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς» και τις βιβλιοθηκονόμους που εργάζονται σ' αυτή.

Θα ήταν παράλειψη εκ μέρους μου να μην ευχαριστήσω τη διευθύντρια των Γενικών Αρχείων του Κράτους - Αρχεία Ν. Άρτας Δήμητρα Ζαχαρή για την προθυμία της να θέσει υπόψη μου βιβλία πράξεων και αποφάσεων της Κοινότητας Κοιμένου, μητρώα αρρένων, καθώς και διαφόρους άλλους φακέλους εγγράφων.

Όσον αφορά τους κατοίκους του Κοιμένου, ο κατάλογος θα ήταν αρκετά μακρύς, αλλά αρκούμει στους πιο αναγκαίους μάρτυρες και παθόντες εκείνες τις αποφράδες ημέρες. Τον Αλέξανδρο Μάλλιο και τη γυναίκα του για τις πολλές συζητήσεις και το απεριόριστο ενδιαφέρον τους για την προσπάθειά μου. Τον αείμνηστο Δημήτριο Αποστόλου, παλαιό γραμματέα, για τις πολύωρες συζητήσεις που είχαμε για γεγονότα εκείνης της περιόδου, ορισμένα από τα οποία ήταν άγνωστα σε μένα, για φωτογραφικό υλικό παλαιότερων επετειών, καθώς και για λαογραφικές παραδόσεις που με βοήθησαν να δω με διαφορετική ματιά πολλά πράγματα.

Τη Μαρία Λάμπρη και την αείμνηστη Πηνελόπη Μαγγιώρου τις ευγνωμονώ για τον χρόνο που αφιέρωσαν σε μένα και για το ότι μου επέτρεψαν με μεγάλη χαρά να μαγνητοφωνήσω τα μοιρολόγια και τους καημούς τους.

Ξεχωριστά ευχαριστώ τις οικογένειες του αείμνηστου Σπυρίδωνα Σταμάτη και του Γεωργίου Σκάρα.

Επίσης ευχαριστώ τη Μαίρη Βλαχοπάνου για την καλοσύνη να μου παραχωρήσει φωτοτυπία από το ιδιόχειρο βιογραφικό σημείωμα του αείμνηστου πατέρα της, γυμνασιάρχη Στέφανου Παππά, πρώτου ιστορικού και αυτόπτη μάρτυρα της σφαγής του Κοιμένου, καθώς και μέρος από το φωτογραφικό αρχείο της οικογένειάς της.

Ευχαριστώ επίσης την Ευαγγελία Στασινού για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού που είχε στη διάθεσή της.

Ευχαριστίες οφείλονται και στον πρόεδρο της Κοινότητας Κοιμένου Χρήστο Κοσμά (2007-2010), για το αμέριστο ενδιαφέρον του για την πορεία της εργασίας μου και την άοκνη προσπάθειά του στην ανάδειξη της ιστορίας ενός τόπου ποτισμένου με αίμα και δάκρυα, καθώς και το συμβούλιο της Κοινότητας.

Τέλος, ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου τον Δημήτρη Σεφεριάδη, υπεύθυνο των Εκδόσεων Γρηγόρη, για την τιμή και την εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μου με το να περιλάβει την παρούσα μελέτη στις πολύτιμες και αξιόλογες εκδόσεις του.

Θα ήταν σοβαρή παράλειψη εκ μέρους μου να μην εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στον εξαίρετο φιλόλογο, θεολόγο, δημοσιογράφο και λαογράφο Βασίλη Μαλισιόβα για τη φιλολογική επιμέλεια του κειμένου και τις χρήσιμες συμβουλές του. Πέρα από την κοινή ρίζα καταγωγής μας, τα κοινά μας πνευματικά ενδιαφέροντα και τη μεταξύ μας φιλία που εδραιώθηκε στην εμπειρία του στρατού, του τόσο επίπονου και διδακτικού, κάπου στα σύνορα της Ελλάδας, τον ευχαριστώ από την καρδιά μου για τη συμπαράσταση και το κουράγιο που μου έδωσε σε πολλές πικρές απογοητεύσεις και υπερβολικούς ενθουσιασμούς όλο αυτό τον καιρό της δουλειάς μου.

Ευχαριστώ τους γονείς μου, που μέσα από την άπειρη αγάπη τους, τις υπερβολικές θυσίες, τη φτώχεια και τα βάσανά τους μου δίδαξαν τη χαρά και το νόημα των πιο απλών πραγμάτων της ζωής.

Τον πατέρα που έφυγε για το στερνό ταξίδι και τη μάνα που μένει, ευλογία Θεού και θησαυρός πολύτιμος, μήτρα της ζωής και της αγάπης.

Περιττό είναι, πιστεύω, να τονισθεί ότι η τελική ευθύνη για το περιεχόμενο, τη μορφή και τα τυχόν σφάλματα ανήκει αποκλειστικά και μόνο σε μένα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
----------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ Ο ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

Το Κομμένο στα χρόνια της νεότερης ιστορίας: Από την Τουρκοκρατία μέχρι τις απαρχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου	17
Η φυσική ομορφιά του Κομμένου της Άρτας και η ιστορική του ευθύνη	36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ Η ΙΣΤΟΡΙΑ

Αίτια και αφορμές της σφαγής του Κομμένου	49
Τα αντίποινα στη γερμανική και ελληνική ιστοριογραφία και η προπαγάνδα του ναζιστικού καθεστώτος στις επιχειρήσεις «Αύγουστος» και «Έκπληξη»	53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ Η ΤΟΠΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Το πανηγύρι της Παναγιάς και η νύχτα της προδοσίας	69
Οι δύο εθνομάρτυρες κληρικοί	85
Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου: το σύμβολο του μαρτυρίου της τοπικής Εκκλησίας	93

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ ΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ

Η ανήκουστη και «πρωτότυπη» εγκληματική μέθοδος των Γερμανών στα παιδιά του Κομμένου	99
Το γαμήλιο ολοκαύτωμα: Ένας γάμος που δεν τέλειωσε ποτέ	109
Το φευγιά στον Άραχθο ποταμό και ο νέος φόρος αίματος	114
Η ολοκλήρωση της καταστροφής του Κομμένου	119

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄ Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Η πρώτη ημέρα μετά τη σφαγή	127
Η πολιορκία του Κομμένου και η ηρωική έξοδος των κατοίκων του	138
Η γραφειοκρατική διαστρέβλωση και οι αντιδράσεις των στρατιωτών	145

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄ Η ΜΝΗΜΗ

Η κρατική μέριμνα στην Ήπειρο και στο Κομμένο στα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση.....	153
Τα σχόλια του Τύπου στα πρώτα μετακατοχικά και νεότερα χρόνια.....	163
Οι προσπάθειες για την αναζήτηση των εγκληματιών.....	172
Οι πρώτες επέτειοι και οι χαμένες μνήμες	189

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄ Η ΠΑΡΑΛΟΣΗ

Τραγούδια και μοιρολόγια από τη σφαγή του Κομμένου: μία προσπάθεια λαογραφικής προσέγγισης	211
---	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄ ΜΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Η τραγωδία της ιστορίας και η ιστορία μιας τραγωδίας	231
Η σημερινή «Κατοχή» της παρακμής και ο αγώνας για μία «νέα εθνική Αντίσταση»	238

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ	253
SUMMARY	255
ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΦΑΓΙΑΣΘΕΝΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΝΟΥ	257
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ	265
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ.....	293
ΜΕΛΕΤΕΣ, ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΚΟΜΜΕΝΟ	323
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	327
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ	333
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	335

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στη μακραίωνη ιστορία τους η Ελλάδα και ο Ελληνισμός όχι μόνο μετέδωσαν τα φώτα του πολιτισμού σε όλη την οικουμένη, αλλά και αγωνίστηκαν σκληρά για να μπορέσουν να διατηρήσουν την εθνική και πολιτιστική τους υπόσταση. Οι μεγάλες αξίες της κλασικής παιδείας (όπως η δημοκρατία, η ελευθερία, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η αξία της ανθρώπινης ζωής) μεταλαμπαδεύτηκαν στο Βυζάντιο: στην τέχνη, στην παιδεία, την πολιτική, το Δίκαιο, τη νομοθεσία, και από εκεί –διαμέσου της ορθόδοξης πίστης– μεταμορφώθηκαν σε αδελφосύνη, αγάπη, κοινοκτημοσύνη, αυταπάρνηση και θυσία, όχι μόνο στις δύσκολες στιγμές της εθνικής ζωής, αλλά και στην καθημερινή ζωή, θέτοντας σε προτεραιότητα το πνεύμα από τις υλικές ανάγκες, την ετερότητα του προσώπου από την ατομιστική επιβίωση, τη φιλοσοφική και μεταφυσική ενατένιση σε σχέση με τη θετικιστική ή υλιστική κοσμοθεωρία της ζωής.

Έτσι, ο στοχασμός, η αναζήτηση, η περιπέτεια της σκέψης, η απορία μεταμορφώθηκαν σε παθιασμένη αγάπη για λευτεριά και έγιναν σάρκα από τη σάρκα του, η ουσία και το νόημα της ζωής του.

Σ' αυτή τη μακραίωνη επιβίωση της ελληνικής ταυτότητας, ο Ρωμός αγωνίστηκε και θυσίασε για την ελευθερία του, όχι μόνο τα υπάρχοντά του, υλικά αγαθά και περιουσίες, αλλά τις περισσότερες φορές και την ίδια του τη ζωή για να μπορέσουν οι μετέπειτα γενεές να ζήσουν την πολύτιμη αξία της ελευθερίας. Εδώ και πολλούς αιώνες ο Έλληνας αγωνίστηκε μόνος του, χωρίς καμία εξωτερική βοήθεια, για την ανάκτηση της ελευθερίας του, ενώ τις περισσότερες φορές μεταβλήθηκε σε υποχείριο πολιτικών και διπλωματικών συμφερόντων της Δύσης. Αυτό γίνεται αντιληπτό από όλη την ιστορία του βυζαντινού και νεότερου Ελληνισμού, από την εποχή των σταυροφοριών και της Φραγκοκρατίας μέχρι και τις νεότερες εθνικές συμφορές: της Τουρκοκρατίας, των Βαλκανικών Πολέμων, της Μικρασιατικής Καταστροφής και τα γεγονότα των δύο Παγκοσμίων Πολέμων.

Ιδιαίτερα η Ελλάδα στον αγώνα κατά του φασιστικού και χιτλερικού μπερλιαλισμού, στον αγώνα της αντίστασης και της ελευθερίας, πρόσφερε πολύτιμες υπηρεσίες τόσο σε εθνικό, όσο και σε οικουμενικό επίπεδο. Χιλιάδες είναι τα ανθρώπινα θύματα, οι ήρωες, οι μάρτυρες, τα ολοκαυτώματα τόσων τόπων που πότισαν με το αίμα των αγωνιστών τους το δέντρο της Ελευθερίας.

Τις περισσότερες όμως φορές οι Ναζί, σε αντιστάθμισμα των απωλειών τους, προέβαιναν όχι μόνο σε σκληρά αντίποινα, αλλά και σε ανήκουστες και άγριες εγκληματικές πράξεις, που παραμένουν άγνωστες όχι μόνο στον ελληνικό, αλλά και στον ευρωπαϊκό χώρο. Όλοι αυτοί οι τόποι των μαρτυριών και βασάνων του Ελληνισμού πρέπει να γίνουν τόποι προσκυνήματος και ιστορικής αναδρομής στο παρελθόν, ως σύμβολα και ορόσημα των αγώνων και των θυσιών της Ελλάδας για την ελευθερία και τη δημοκρατία, την κατάργηση του ρατσισμού και των κάθε είδους διακρίσεων μεταξύ των ανθρώπων, την ώρα που φασιστικές και εθνικιστικές ιδεολογίες αναβιώνουν απειλητικά στην εποχή μας με πολυποικίλα πολιτικά και φιλοσοφικοθρησκευτικά προσώπεια. Πρέπει να γίνουν οι τόποι αυτοί σύμβολα για την ενότητα, την ισότητα και την αδελφοσύνη μεταξύ των ανθρώπων τόσο σε προσωπικό, όσο και σε διακρατικό επίπεδο.

«Η ελληνική μας ιστορία γέμει ηρωισμών, θυσιών, σφαγών και ολοκαυτωμάτων. Μέσα στις γνωστές από την ιστορία της εθνικής ζωής της φυλής μας υπέροχες σκηνές εθνικού μεγαλείου, που μένουν ασάλευτες στο πέραςμα του χρόνου, για ν' αποτελέσουν ημερομηνίες ιστορικών σταθμών ή εθνικών βωμών, συγκαταλέγεται και η άγνωστη στους περισσότερους Έλληνες μέχρι σήμερα συγκλονιστική σκηνή ολέθρου, το ολοκαύτωμα του Κομμένου».

Η Ήπειρος, αυτός ο γεωγραφικός χώρος της Δυτικής Ελλάδας με τη μακραίωνη και ένδοξη ιστορία της, πρόσφερε πάρα πολλά στον αγώνα της πατρίδας για την αποτίναξη της σκλαβιάς των κατά καιρούς κατακτητών. Με τους βωμούς του αίματος κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, έγινε το σύμβολο της λευτεριάς και της θυσίας. «Το απονεμηθέν τη Ηπείρω όνομα της “Ευάνδρου Ηπείρου” εξεπήδησε μέσα από την ατελείωτον χορείαν των μεγάλων του έθνους αγωνιστών της, των μαρτύρων της, των διδασκάλων της, των ευεργετών της... και εις τους τελευταίους αγώνες της φυλής μας πρωτοπόροι και οδηγοί προς τας θυσίας και το μαρτύριον, γνήσιοι απόγονοι του Σκουφά και του Τσακάλωφ, εμπνεόμενοι από νέους τίτλους τιμής. Είναι το Καλπάκι, η Πίνδος, το μαρτυρικό Κομμένο, η Παραμυθιά, είναι τα ανυπότακτα Τζουμέρκα, Σουλιωτοχώρια και Ζαγοροχώρια, είναι η λάτρις της ελευθερίας η “Ευάνδρος Ήπειρος”. Είναι εκείνη η οποία απέδειξε στην καταπτοημένη ανθρωπότητα ότι αι ορδαί του Μουσολίνι και του Χίτλερ δεν ήσαν άτρωτοι, είναι εκείνη η οποία με την ηρωική της αυτοθυσία έγγραψε νέους θρύλους και συνέδεσε την Ελλάδα των Θερμοπυλών και της Σαλαμίνας».

Ιδιαίτερα η πόλη της Άρτας υπέφερε τα πάνδεινα στον αγώνα της Εθνικής Αντίστασης και πλήρωσε πολύ ακριβά αυτή τη δράση της με βομβαρδισμούς, σφαγές, λεηλασίες, ολοκαυτώματα και ηρωικές θυσίες από τους κατακτητές. Όχι τυχαία η Άρτα έχει χαρακτηριστεί «ο Μυστράς της Ηπείρου» για τα περιλάμπρα βυζαντινά της μνημεία και τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε ως πρωτεύουσα του Δεσποτάτου όχι μόνο στον πολιτικό χώρο, αλλά και στην

πολιτιστική αναβάθμιση της Ηπείρου, στα γράμματα, την παιδεία, το εμπόριο και τις τέχνες. Γι' αυτό στην εθνική πανένδοξη ιστορία μας έχει αναγορευθεί «πόλη του θρύλου και της θυσίας».

Στα χρόνια της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα, έμελλε στον νομό της Άρτας να γραφτεί μία από τις τραγικότερες σελίδες της νεοελληνικής ιστορίας. Ο τόπος είναι το μαρτυρικό Κομμένο της Άρτας, που γνώρισε την πιο απάνθρωπη σφαγή των ναζιστικών στρατευμάτων και που παραμένει άγνωστο στους σημερινούς Νεοέλληνες, βαθύτατα τραυματισμένο από την αδιαφορία και την περιθωριοποίηση της σύγχρονης Ελλάδας. Αυτό ακριβώς το κενό της ιστορικής αφασίας και μιας από τις μεγαλύτερες τραγωδίες που έζησε η πατρίδα μας την εποχή του 1941-44 έρχεται να καλύψει αυτή η μελέτη μας, ελπίζοντας να ενημερώσει και να πληροφορήσει τόσο τους ειδήμονες όσο και τους απλούς ανθρώπους που θα ενδιαφερθούν να μελετήσουν μια άγνωστη πτυχή της νεοελληνικής ιστορίας.

Η παρούσα μελέτη έχει τον χαρακτήρα μιας έρευνας στα ιστορικά γεγονότα της εποχής, αλλά και σε ντοκουμέντα αυτοπτών μαρτύρων, τόσο από την πλευρά του μαρτυρικού αυτού τόπου, όσο και από ανακρίσεις (της εισαγγελίας του Μονάχου) στρατιωτών, κυρίως Γερμανών και Αυστριακών, που έλαβαν μέρος στη μεγάλη σφαγή.

Η τραγωδία του Κομμένου είναι η μόνη που εμφανίζει το στοιχείο του παραλογισμού και της διαστρέβλωσης από την πλευρά της επιχειρησιακής κτηνωδίας των γερμανικών στρατευμάτων της Μεραρχίας «Εντελβάις», του λεγόμενου «Τάγματος Θανάτου», αλλά και παραμένει η μοναδική σφαγή σε βάρος άμαχου πληθυσμού, ακόμη και νηπίων, και που δεν μπορεί να καταταγεί στα γερμανικά αντίποινα κατοχής.

Επιχειρείται επίσης μία φιλοσοφική ενατένιση της τραγωδίας του Κομμένου, που αποτελεί ένα μικρό δείγμα της τραγωδίας της ιστορίας και των ιστορικών συμβεβηκότων της. Η ίδια η τραγικότητα της ιστορίας είναι η ίδια η υπαρξιακή τραγικότητα του ανθρώπινου όντος που –εγκλεισμένο στα αδιέξοδα της εποχής μας– απογοητεύει με τις αντιφάσεις του. Αν ο άνθρωπος για τη φιλοσοφία, τόσο την ακαδημαϊκή όσο και την πρακτική, της καθημερινότητας παραμένει το μεγαλύτερο ερώτημα, καθήκον της Ιστορίας είναι να διδάξει τους ανθρώπους του 21^{ου} αιώνα να αποφεύγουν τα λάθη του παρελθόντος και μέσα από την προοπτική του μέλλοντος να αποκοτούν το αίσθημα της υπευθυνότητας και μίας αυτοσυνειδησίας που έχει επίγνωση των ορίων της και των κινδύνων του παραλογισμού, όπως μας διδάσκει ο 20^{ος} αιώνας με τους παγκόσμιους πολέμους του, τη φρίκη, την κτηνωδία, αλλά και την άκρως εντυπωσιακή πολιτιστική του πρόοδο.

Οφείλει, επομένως, ο άνθρωπος του 21^{ου} αιώνα να σεβαστεί αυτό το ερώτημα και μέσα από τις στάχτες των ολοκαυτωμάτων να διατηρήσει τη σπίθα της ανθρωπιάς και της αγάπης μπροστά στο μεγαλείο και στο μυστήριο της ανθρωπίνης ύπαρξης.

Παράλληλα, η εξιστόρηση των γεγονότων βρίσκει εύφορο έδαφος ανάπτυξης στη λαογραφία του τόπου (είτε σε πεζά, είτε σε ποιητικά κείμενα), τραγούδια, ποίηση, μοιρολόγια, αναμνήσεις, σκέψεις και όνειρα, χαμένων ελπίδων που εκφράζουν τον πόνο και τον καημό της σύγχρονης Ρωμιοσύνης, που μέσα από τις θυσίες της είναι προορισμένη να πρωτοπορεί στον χώρο του πνεύματος και του έσχατου ερωτήματος της Ιστορίας.

Τέλος, στο παρόν πόνημα επιχειρείται ένας παραλληλισμός της εποχής εκείνης με τη σημερινή κατοχή της Ελλάδας όχι τόσο από εξωτερικούς, αλλά εσωτερικούς εχθρούς, που οδηγούν σε μία αθεράπευτη παρακμή και μία απελπιστική κρίση, που εγκλωβίζει όλους τους τομείς της σύγχρονης κοινωνίας, απειλώντας τη γεωγραφική και ιστορική υπόσταση του ελληνικού κράτους.

Στο πλαίσιο της συμβολής στην πολιτιστική αναβάθμιση του τόπου, προσφέρουμε αυτό το πόνημά μας στο ευρύτερο κοινό, ιδιαίτερα σε εκείνους που αγαπούν και αγωνιούν γι' αυτόν, έχοντας τη συναίσθηση των αδυναμιών και των ελλείψεων που τυχόν θα επισημανθούν, ζητώντας την ευνοϊκή κριτική τους. Μία τέτοια ερευνητική εργασία προσπαθεί να ξεπεράσει τα επιστημονικά δεδομένα και τις ακριβείς ιστοριογραφικές μεθόδους, και αυτό διότι πιστεύουμε ότι η ανθρώπινη τραγωδία, η σφαγή, η προσφυγιά, ο πόνος και τα δάκρυα δεν μπορούν να μεταβληθούν σε αποστεωμένο αντικείμενο κάποιας ακαδημαϊκής μελέτης. Αυτό που επιχειρείται είναι η πνευματική σύνθεση μεταξύ της ιστορίας, της φιλοσοφίας και ενός λαογραφικού υλικού που είχαμε στη διάθεσή μας, έτσι ώστε να είναι κατανοητή και πιο ενδιαφέρουσα στον αναγνώστη.

Μέσα από αυτή την τραγική σελίδα της νεότερης ελληνικής Ιστορίας προσπαθούμε να ιχνηλατήσουμε τη σημερινή «Κατοχή της παρακμής» που χαρακτηρίζει την εποχή μας και να οδηγηθούμε σε ένα αγώνα μιας «νέας εθνικής Αντίστασης», παράλληλα με μια αυτοσυνειδησία υπευθυνότητας και τιμιότητας απέναντι στο μέλλον της Ελλάδας και στην οικουμενική εμβέλεια της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

*Κοιμένο Άρτας, έτους σωτηρίου βιβ', Ιανουαρίου λ'.
Εορτή των τριών μεγάλων ιεραρχών και οικουμενικών διδασκάλων:
Βασιλείου του Μεγάλου, Γρηγορίου του Θεολόγου
και Ιωάννου του Χρυσόστομου.*

Χρήστος Αθ. Βασιλάκης
θεολόγος - συγγραφέας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ Ο ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

Το Κοιμμένο στα χρόνια της νεότερης ιστορίας: Από την Τουρκοκρατία μέχρι τις απαρχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

«Ἡ τῶν ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἠπειρῷ ἀγαπητῶν ἡμῖν ἐπαρχιῶν, Ἄρτης καὶ Πρεβέζης, πατρίδος δευτέρας χώραν ἐπεχουσῶν παρ’ ἡμῖν, ἱστορία οὐδ’ ἀμυδρῶς γνωρίζεται παρὰ τῶν οἰκητόρων αὐτῶν καὶ ὑπὸ σκότος βαθύ καλύπτεται, ἐξαφανισθέντων καὶ τῶν πολλοστῶν αὐτῶν ἀπομνημονευμάτων, ἅτινα ἠδύναντο ἵνα διαφωτίσωσι τοὺς περὶ τὰ τοιαῦτα καταγινόμενους· ἀλλ’ ἂν καὶ τοιαῦτα ὑπῆρχον, ὥς ἐκ τῶν πολυχρονίων ὅμως δεινῶν καὶ ποικίλων καταπιέσεων καὶ καταστροφῶν, ἢ συγκεχυμένως ἀπομνημονεύονται που, ἢ παντελῶς ἀπώλονται».

Μητροπολίτου Ἄρτης καὶ Πρεβέζης Σεραφεῖμ Ξενοπούλου τοῦ Βυζαντίου
«Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ Ἄρτης καὶ Πρεβέζης», ἐν Ἀθήναις, 1884.
Ἔκδοση Μουσικοφιλολογικοῦ Συλλόγου Ἄρτας «Σκουφᾶς», Ἄρτα, 1986, σ. 7.

Ανάμεσα στα πολλά ιστορικά μέρη της Ἄρτας εἶναι καὶ τὸ χωριὸ Κοιμμένο, που βρίσκεται περίπου δεκαεπτὰ χιλιόμετρα νότια της Ἄρτας, βόρεια τοῦ Αἰμβρακικοῦ Κόλπου¹

¹ «Αὐτό τὸ τμήμα τῆς θάλασσης εἶναι, ὡς γνωστόν, ὁ Αἰμβρακικὸς Κόλπος τῶν ἀρχαίων, ὀνομασμένος ἐπὶ ἀπὸ τὴν Αἰμβρακία, τὴ βασικὴ πόλη σ’ αὐτὴν τὴν ακτὴ. Ἡ πόλη, που ἰδρύθηκε ἀπὸ Κορίνθιους ἀποίκους, εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ πρῶτα γεγονότα τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου· ἀργότερα ἐγένετο ἡ βασιλικὴ ἐδρα τοῦ Πύρρου, ὁ ὁποῖος τὴν ἐξωράισε σημαντικά, σὴν συνέχεια πολιορκήθηκε καὶ κατελήφθη ἀπὸ τὸν τελευταῖο Φίλιππο τῆς Μακεδονίας καὶ τοὺς Ῥωμαίους καὶ τελικὰ χάθηκε με τὴν ἐνσωμάτωση τῶν κατοίκων τῆς σὸν νέο οἰκισμό τῆς Νικοπόλεως. Ἀν καὶ πολλὰ λέγονται σχετικά με τὴν Αἰμβρακία σὲ τὴν “Ἱστορίες” τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Πολύβιου καὶ τοῦ Λίβιου, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους γεωγράφους, ἐντούτοις ὑπάρχει ἀκόμη κάποια ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν ἀκριβὴ τοποθεσίαν τῆς πόλης. Τὸ ὅτι ἦταν σὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ κόλπου καὶ πολὺ κοντὰ σὸν ποταμὸ Ἀραχθὸ μπορεῖ, νομίζω, νὰ συναχθεῖ με βεβαιότητα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς, παρ’ ὅλο που ἓνα σύγχρονο χωριὸ με τὸ ὄνομα Αἰμβρακία βρίσκεται σὸν νοτιοανατολικὸ ἀκρὸ τοῦ κόλπου. Ἀρκετοὶ πρόσφατοι συγγραφεῖς τὴν ἔχουν τοποθετήσῃ σὴν σύγχρονη πόλη τῆς Ἄρτας ἢ κοντὰ σ’ αὐτήν, καὶ ἴσως ὑπάρχει κάποια ἀληθοφάνεια σ’ αὐτὴ τὴ γνώμη, ἀν καὶ θα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἄλλοι τὴν

και βορειοδυτικά του ποταμού Αράχθου².

Η ιστορία του τόπου αυτού χάνεται στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και της ενετικής κυριαρχίας, τότε που απομυζούσαν τα γεωργικά αγαθά της περιοχής τις περισσότερες φορές με πειρατικές επιδρομές και λεηλασίες. Από χάρτη που ανάγεται στην περίοδο της Ενετοκρατίας και που περιλαμβάνει τον Αμβρακικό Κόλπο, ιδιαίτερα την περιοχή της Πρέβεζας³ και της Άρτας, δεν αναφέρεται κανένα χωριό της περιοχής, εκτός από το Κομμένο με την ονομασία «*comeno sito*»⁴, που φανεώνει τη σπουδαία γεωγραφική θέση της μικρής αυτής κωμόπολης ανάμεσα στον Αμβρακικό Κόλπο και τον ποταμό Άραχθο. Σπουδαίες εμπορικές δραστηριότητες διεξάγονταν τόσο από τον ποταμό, που ήταν πλωτός, όσο και στην περιοχή της Αλυκής, τη σημερινή Κόπρανα⁵.

έχουν τοποθετήσει πιο κοντά στο σημείο όπου ο Άραχθος τώρα χύνεται στον κόλπο». «Ξένοι περιηγητές στον ελληνικό χώρο, Henry Holland: Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)», Μετ. Χρήστου Ιωαννίδη, πρόλογος - επιμέλεια Τάσου Βουρνά, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήναι, 1989, σσ. 67-68, βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς». Μερικά ιστορικά στοιχεία για τον Αμβρακικό και το φυσικό του περιβάλλον, βλ. Έφη Ζαλαχώρα, Ηλίας Καϊναδάς και Νίκος Σ. Μάργαρης: «Η αλιευτική παράδοση στον Αμβρακικό Κόλπο», εκδ. Κοάν, Αθήνα, 2001. «Αμβρακικού ψαρέματα», έκδοση Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αράχθου Άρτας, Άρτα, 2009.

Γενικά για την Ήπειρο και την προϊστορία της, τον Αμβρακικό Κόλπο και τις πηγές των ηπειρωτικών εθνών βλ. Hammond N. «Ήπειρος: η γεωγραφία, τ' αρχαία ερείπια, η ιστορία και η τοπογραφία της Ηπείρου και των παρακειμένων χωρών». Εκδ. Ηπειρωτικής Βιβλιοθήκης, Αθήναι, 1971, τόμοι Α'-Γ' δεμ., Αθήναι, 1971.

² «Άραχθος (Ίναχος - Κοπροφέρνης), 6ος εις μήκος των ποταμών των ρεόντων εις ελληνικόν έδαφος. Αρχεται ένα του σκέλος εκ Δικόρφου Ζαγορίου (Τύμφη - Μιτισκέλι) και έτερον εξ Αηλίου Μετσόβου (Λάκμος). Διερχόμενος ο ποταμός μέσω Ξηροβουνίου και Αθαμανικών καταλήγει εις τον Αμβρακικόν Κόλπον, πλησίον του χωρίου Κομμένου Άρτης. Συνολικόν μήκος 143 χιλιομέτρα», Σωκρ. Δ. Γεωργούλα (δημοδιδασκάλου) «Λαογραφικά πεδιάδος Άρτης, χωρίον Πέτρα και η περίξ περιοχή», έπαινος Ακαδημίας Αθηνών, Φιλippiάς, 1971, σ. 133, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Επίσης βλ. Βασίλης Νιτσιάκος - Μιχάλης Αράπογλου, «Τα ποτάμια της Ηπείρου: Τόποι και δρόμοι των νερών, των ανθρώπων και των πολιτισμών», εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2004.

³ Goleo Della Preveza: delicato Dal Cosmografo coronelli All' Ilcuto sig: Abbate Francesco Foscari, Figlio Dell' Eccells Pietro.

⁴ Commeno sito = περιοχή Κομμένου.

⁵ «Κόπρανα (Γεωργ.). Παλαιότερον όνομα του εις Αλυκήν μετωνομασθέντος χωρίου της Κοινότητος Κομμένου της επαρχίας Άρτης και Τζουμέρκων του Νομού Άρτης. Κείται παρά τον Β. μυχόν του Αμβρακικού Κόλπου, εντός ομωνύμου όρμου, εις το οποίον προσεγγίζουν τα ατιόπλοια της ακτοπλοΐας, έχει τελωνείον (γ' τάξεως) και αλυκάς και συνδέεται δι' αμαξιτού οδού μετά της Άρτης. Κάτ. (1928) 89». Νεώτερον εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν: Μεθοδική και συστηματική συμπύκνωσις όλων των ανθρωπίνων γνώσεων. Τόμος ΙΑ', σ. 851, έκδοσις της εγκυκλοπαιδικής επιθεωρήσεως Ήλιος, Αθήναι, άν. χρ.

«Η εμπορική σημασία της Ηπείρου προκάλεσε νωρίς το ενδιαφέρον της Γαλλίας, που είχε αρχίσει να δραστηριοποιείται στις θάλασσες της Ανατολικής Μεσογείου και να ανταγωνίζεται τους Βενετούς. Γάλλοι έμποροι εγκαταστάθηκαν στην Άρτα και στην πόλη αυτή ιδρύθηκε γαλλικό προξενείο, με υποπροξενεία στο Μεσολόγγι, στην Πρέβεζα, στη Σαγιά-

Οι πρώτες έγγραφες μαρτυρίες σχετικά με την ονομασία του χωριού υπάρχουν από το 1696⁶, τότε που όλη η Ελλάδα –και ιδιαίτερα η Ήπειρος–

δα και στην Αυλώνα. Ακολούθησαν οι Άγγλοι και οι Ολλανδοί, που οι εμπορικές συναλλαγές τους στην περιοχή αναπτύχθηκαν εντυπωσιακά. Οι πληροφορίες που μας δίνει στο τέλος του 18^{ου} αι. ο Σικελός περιηγητής Scrofanì για το εμπόριο και την κίνηση των λιμανιών της Ηπείρου, αποκαλύπτουν την έκταση των εξαγωγών από την ηπειρωτική ενδοχώρα προς τη δυτική Ευρώπη... Από τον κόλπο της Άρτας εξάγονταν σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, αραβόσιτος, φασόλια, βαμβάκι, βαμβακερά κόκκινα νήματα (30 μπάλες προς 100 λίτρες η καθεμία), λαγοτόμαρα (120 μπάλες), χονδρά υφάσματα για κάπες, άσπρα βαμβακερά υφάσματα, καπνός σε φύλλα (50.000 οκάδες), κρασί (2.000 βαρέλες), βόδια, πρόβατα, χοιρινά, ξυλεία. Από την Άρτα και τη Βόνιτσα εξάγονταν λάδια και άλλα γεωργικά προϊόντα». Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821), Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα, 1975, τόμος ΙΑ΄, σ. 198.

«Αρνητική επίδραση είχε οπωσδήποτε το γεγονός ότι η έδρα του (γαλλικού) προξενείου δεν βρισκόταν σε λιμάνι. Έτσι απαιτούνταν επιπλέον έξοδα για τη μεταφορά των εμπορευμάτων από την Άρτα ως τα λιμάνια της Κόπρυνας και της Σαλαώρας, όπου συνήθως φόρτωναν ή ξεφόρτωναν τα γαλλικά καράβια μέσα στον Αμβρακικό, ή της Πρέβεζας...

Ένα άλλο εμπόδιο που αντιμετώπιζαν τα γαλλικά καράβια ήταν το μικρό βάθος των νερών στην είσοδο του Αμβρακικού. Ο κίνδυνος για προσάραξη υπήρχε πάντα, πιο μεγάλος για τα καράβια με μεγαλύτερο εκτόπισμα και για όσα οι καπετάνιοι τους δεν γνώριζαν καλά την περιοχή. Μια λύση στο πρόβλημα ήταν η εγκατάσταση πιλότου στην Πρέβεζα: αυτός θα έπρεπε να περιπολεί με τη φελούκα του και να οδηγεί από τα κατάλληλα περάσματα τα καράβια που ήθελαν να μπουν στον Αμβρακικό ή να βγουν απ' αυτόν... Έτσι τα καράβια που έρχονταν στον Αμβρακικό έπρεπε να είναι μικρά, κυρίως ταρτάνες, που η χωρητικότητά τους κρίθηκε περισσότερο συμφέρουσα. Ακόμη, ταξίδια στην περιοχή επιχειρούσαν συχνά καπετάνιοι που την είχαν μάθει καλά. Το μικρό βάθος λοιπόν στην είσοδο του Αμβρακικού, αν συνδυασθεί και με τη δυνατότητα των Βενετών να την ελέγχουν, αποτελούσε σημαντικό εμπόδιο στην κίνηση των γαλλικών καραβιών. Και πάλι, όμως, το μειονέκτημα εξουδετερωνόταν από το γεγονός ότι ο Αμβρακικός πρόσφερε μεγαλύτερη ασφάλεια απέναντι στον κίνδυνο απ' τους κουρσάρους και τους πειρατές, οι οποίοι συνήθιζαν να επιλέγουν τη λεία τους κατά τη φόρτωση», Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, Γεωργίου Α. Σιορώκα «Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)», διδακτορική διατριβή, εκδ. ΙΜΙΑΧ, Ιωάννινα, 1981, σσ. 349-351.

Για την εμφάνιση της πανώλης στην Άρτα και στα περίχωρά της την περίοδο του 18^{ου} αι. βλ. το άρθρο του Ελευθερίου Λ. Βέτσιου «Στοιχεία για την εμφάνιση της πανώλης στην πόλη της Άρτας στα 1737 με βάση την αλληλογραφία του υποπρόξενου της Βενετίας G. Berra», περ. «Σκουφάς», τόμος ΙΔ΄, τεύχος 101, Άρτα, 2009, σσ. 5-9.

⁶ Η μαρτυρία βασίζεται στην απόφαση του έκτακτου προβλεπτή της Αγίας Μαύρας για τις εισφορές των χωριών της Άρτας: «Ημείς Αλοΰσιος Φόσκαρις διά την Γαληνοτάτην Δημοκρατίαν της Βενετίας έκτακτος προβλεπτής Αγίας Μαύρας. Οπουδήποτε φθάσουν αι παρούσαι, πιστοποιούμεν ότι τα κάτωθι σημειούμενα χωρία των αναφερομένων εις αυτά περιοχών κατέστησαν εθελουσίως φόρου υποτελή εις διαφόρους εποχάς με ετησίαν εισφοράν, όπως σημειούται παραπλεύρως ενός εκάστου χωρίου, ως ακριβώς υφίσταται εις το ημέτερον λογιστικόν γραφείον. Η παρούσα απόφασις επαφίεται κατ' αίτησιν των ενδιαφερομένων προκρίτων των εν λόγω χωριών, ίνα την χρησιμοποιήσουν όπως δει». Κ.Δ. Μέριτζιου, «Η Άρτα εις τα αρχεία της Βενετίας 1696-1787», περιοδ. «Σκουφάς», έτος 2ον, τεύχος 4ον, Άρτα, Μάρτιος 1956, σ. 159.

ζούσε κάτω από την οθωμανική κυριαρχία με την καταπίεση των κατοίκων της και τον φόβο του εξισλαμισμού. «Οι Τούρκοι ήταν κατακτητές, οι Ρωμιοί ηττημένοι και υπόδουλοι. Αυτό δεν μπορούσε με κανένα τρόπο να ξεπεράσει το γένος. Υπήρξαν, μάλιστα, περίοδοι αφάνταστης δυσκολίας. Ο 17ος αι., με την έξαρση του μουσουλμανικού φανατισμού, έκαμε το Γένος να δοκιμαστεί σκληρά»⁷.

Επομένως, «το 1696, το Κομμένο, μαζί με τα χωριά Συκιές, Κόπραινα, Αλήμπεη, που σήμερα λέγεται Ψαθοτόπι, καθώς και με τα χωριά Ηλιάσπεη, Βρύση και Σκάλωμα, που δεν υπάρχουν σήμερα –θα συγχωνεύτηκαν ασφαλώς με άλλα– πλήρωναν, εκτός από τη δεκάτη προς τους Τούρκους κατακτητές, και φόρο υποτελείας στους Ενετούς, και συγκεκριμένα 60 ρεάλια τον χρόνο»⁸. Πόσο ακριβώς πλήρωνε το κάθε χωριό δεν γνωρίζουμε. Οποσδήποτε το ποσόν θα ήταν ανάλογο με τον αριθμό των κατοίκων του καθενός. Με ένα ρεάλι –ισπανικό νόμισμα– έπαιρνε τότε ένας 18 κιλά κρέας. Τον φόρο αυτόν τον πλήρωναν θεληματικά οι τότε κάτοικοι του Κομμένου, όπως και των άλλων χωριών που αναφέραμε, για να τους προστατεύουν οι Ενετοί από τους πειρατές (τους κουρσάρους δηλαδή), οι οποίοι με τις επιδρομές τους στην περιοχή της Άρτας λεηλατούσαν χωριά, φτάνοντας μέχρι τα ορεινά. Όπως και για τα άλλα χωριά του νομού (όλα τότε πλήρωναν φόρο στους Ενετούς για τον σκοπό αυτόν), έτσι και για το Κομμένο, ο φόρος αυτός μαρτυρεί ότι οι κάτοικοί του υπέφεραν πολύ εκείνα τα χρόνια από τους πειρατές⁹, οι ο-

⁷ π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού «Τουρκοκρατία: Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», εκδ. Ακρίτα, Αθήνα, 1988, σ. 76.

⁸ Κ. Δ. Μέρτζιου, «Η Άρτα εις τα αρχεία της Βενετίας 1696-1787», περ. «Σκουφάς», έτος 2ον, τεύχος 4ον, Άρτα - Μάρτιος 1956, σ. 160.

⁹ Χαρακτηριστική είναι η έκκληση των προκρίτων κληρικών της Άρτας προς τον δόγη της Βενετίας στις 28 Οκτωβρίου 1696. «+Υψηλότατοι, Εκλαμπρότατοι και Εξοχότατοι αυθένται και διοικηταί της Γαληνοτάτης Αριστοκρατίας των Ενετών, ημεῖς οἱ ἐκ τῆς η̑χμαλωτισμένης Ἀρτῆς ἄθλιοι καὶ ταλαίπωροι δούλοι υ̑μῶν δουλικῶς τὴν ἐξοχότητα υ̑μῶν προσκυνούμεν, ἕως ἐδάφους τῆς γῆς προσκυνούμεντες, παρακαλοῦντες καὶ δεόμενοι τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ νὰ διατηρῇ τὸ ἔνθεον καὶ Γαληνότατον κράτος τῆς δικαιοτάτης Α̑ριστοκρατίας Υ̑μῶν α̑σινές ἀπὸ πάσης ἐναντίας ἐπηρείας καὶ ἀνώτερον ἀνιαροῦ παντός συναντήματος. Τὸ γράμμα μας, ἐξοχότατοι καὶ υψηλότατοι αυθένται, εἶναι διὰ νὰ ἀναφέρωμεν πρὸς τὴν ἐξοχότητά Σας τὰς μεγάλας δυστυχίας καὶ α̑χμαλωσίας καὶ δημεύσεις τῶν ὑπαρχόντων η̑μῶν καὶ ἐμπρησμοῦς τῶν οἰκῶν καὶ ἐκκλησιῶν η̑μῶν, ὅπου ἐγίναν εἰς η̑μᾶς διὰ χειρὸς τοῦ υψηλοτάτου Καβαλιέρ Λιμπεράκη. Η̑μεῖς οἱ ἐλεεινοί, ἐξοχότατοι αυθένται, εἴχαμεν ἕως τοῦ νῦν, ἀφοῦ ἡ Ἀγία Μαύρα καὶ ἡ Πρέβεζα ἐκυριεύθη ὑπὸ τῆς Γαληνοτάτης Α̑ριστοκρατίας Υ̑μῶν, δέκα τρεῖς χρόνους, ὅπου με τὸ νὰ εἴμεσθην ὁμοροὶ, ἐφοβερίζόμεθα ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τῆς αὐτῆς Α̑φεντίας νὰ α̑χμαλωτισθούμεν, ὅπως εἴχαμεν ἔννοιαν καὶ ἐφυλαγόμεσθην κατὰ τὸ δυνατόν μας καὶ εἴχαμεν προθυμίαν καὶ πρότερον νὰ προσπέσωμεν καὶ νὰ προσκυνήσωμεν εἰς αὐτὴν τὴν γαληνοτάτην αυθεντίαν διὰ νὰ λυτρωθούμεν ἀπὸ τοὺς φόβους, ἀλλὰ ἐμποδιζόμεθα ὑπὸ τῶν κρατούντων η̑μῶν, μόλις δε μετὰ τοὺς δέκα τρεῖς χρόνους, ἐπήραμεν ἄδειαν καὶ παρευθὺς μετὰ προθυμίας ἐπήγαμεν εἰς τὴν Ἀγίαν Μαύραν καὶ ἐπροσκυνήσαμεν καὶ ἐγίναμεν σούδητοι τοῦ Ἀγίου Μάρκου διὰ μέσου τοῦ

ποίοι –εκτός από τη λεηλασία– θα σκότωναν κιόλας, θα βιάζαν και θα αιχμαλώτιζαν άτομα για να πάρουν λύτρα. Οι Τούρκοι κατακτητές είχαν ανεχτεί τον φόρο αυτόν προς τους Ενετούς γιατί, όπως γράφουν και άλλοι συγγραφείς, δεν είχαν φαίνεται ικανές δυνάμεις για να προστατέψουν την περιοχή από τους κουρσάρους»¹⁰.

Σήμερα στο Κομμένο επικρατεί η παράδοση σύμφωνα με τη οποία στα παλαιότερα χρόνια ο Αμβρακικός Κόλπος έφθανε μέχρι τη θέση «Ρύζια», ενώ το βάθος της θάλασσας ήταν μεγαλύτερο. Εκεί λοιπόν, καθώς και στην Κόπρυνα, γίνονταν ληστρικές επιδρομές με πειρατικά καράβια Τυνησίων και Αράβων, γιγαντώσμων και φοβερών μελαμψών ανδρών, που ήταν ο φόβος και ο τρόμος της περιοχής. Για την προστασία των κατοίκων από τους πειρατές τα διάφορα χωριά πλήρωναν ένα είδος φόρου υποτελείας στους Ενετούς, ανάλογα με τον πληθυσμό τους. Το Κομμένο όμως κατέβαλλε μεγαλύτερο ποσό σε σχέση με άλλες περιοχές που υπερτερούσαν πληθυσμιακά, πράγμα που φανερώνει τη σημαντική του γεωγραφική και εμπορική θέση.

Σχετικά με την ονομασία του χωριού, οι γνώμες είναι πολυποικίλες, όπως και οι διάφορες παραδόσεις που διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα. Ο Σεραφείμ

Υψηλότετου αφέντου Γενεράλη Αντωνίου Μολίνη και εσυμβιάσθημεν μετ' αυτού να πληρώνουμε κατ' έτος ρεάλια τον αριθμόν χίλια πεντακόσια (1.500) και έστοντας να ήλθεν ο μισός καιρός επληρώσαμε την ράτα, ημών ρεάλια επτακόσια πενήνκοντα, ήτοι 750, και εχάρημεν άπαντες χαράν μεγάλην πως ηλευθερώθημεν από του πολλού φόβου της αιχμαλωσίας και είμεσθεν ελεύθεροι». Ορ. παρ. σσ. 154-155, καθώς και Λάμπρου Κασελούρη, «Ιστορικά και λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 172.

¹⁰ «Η πειρατεία, τέλος, αποτέλεσε άλλη φοβερή μάστιγα των υποδούλων, διότι ήταν μόνιμος ακήρυκτος πόλεμος με θύματα και καταστροφές. Από τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου οι Άραβες πειρατές (Σαρακηνοί) λεηλατούσαν τα ελληνικά παράλια και έπειρναν αιχμαλώτους. Σ' αυτούς προστέθηκαν Ιταλοί πειρατές, αλλά και από άλλες ευρωπαϊκές χώρες». π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, «Τουρκοκρατία: Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», εκδ. Ακρίτα, Αθήναι, 1988, σ. 83.

«Αρνητικόν παράγοντα αποτελούσε και η δράση των ληστών. Βέβαια, το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου διεξαγόταν από τη θάλασσα. Αρκετά όμως εμπορεύματα έπρεπε να διακινηθούν από τη στεριά, είτε για να συγκεντρωθούν στα σημεία φόρτωσης των καραβιών είτε για να μεταφερθούν και να πωληθούν στις τοπικές εμποροπανηγύρεις. Ιδιαίτερα σε περιόδους έξαρσης της πειρατείας, οι χερσαίοι δρόμοι αποτελούσαν την εναλλακτική λύση. Στην κατάδιωξη των ληστών οι τοπικές τουρκικές Αρχές ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητες, ώστε η ληστεία δεν απασχολεί το γαλλικό εμπόριο σοβαρά, τουλάχιστον στο πρώτο μισό του αιώνα...

Αρνητικός παράγοντας για το γαλλικό εμπόριο, ανάλογος με τη ληστεία, ήταν και οι τοπικές ταραχές, κυρίως από την άποψη της διακοπής των χερσαίων δρόμων. Οι ταραχές αυτές οφείλονταν είτε στην άρνηση ή την απροθυμία των υποδούλων να καταβάλουν τους φόρους, είτε σε τοπικά κινήματα, είτε σε πολέμους των Τούρκων, είτε ακόμη στη δράση των Τουρκαλβανών. Ωστόσο, εκτός από το ότι το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου διεξαγόταν από τη θάλασσα, οι ταραχές ήταν συνήθως βραχύχρονες και τοπικά περιορισμένες», Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, Γεωργίου Α. Σιορόκα «Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)», διδακτορική διατριβή, εκδ. IMIAX, Ιωάννινα, 1981, σσ. 237-239.

Ξενόπουλος στο «*Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέξης*» αναφέρει ότι η περιοχή ονομάστηκε Κομμένο επειδή στο σημείο εκείνο κόβεται η ορμή του ποταμού Αράχθου, και αυτό είναι λογικό διότι η κοίτη λίγο έξω από το χωριό αυξάνεται σημαντικά σε πλάτος και βάθος¹¹. «Για το ίδιο θέμα, οι Κομμιώτες λένε –στηριζόμενοι ασφαλώς σε παράδοση– ότι το χωριό τους βρισκόταν αρχικά σ' άλλη τοποθεσία, η οποία βρίσκεται λίγο πιο πάνω από τη σημερινή θέση του και την οποία αποκαλούν “Παλιοχώρι”. Υπάρχουν σ' αυτή, λένε, και τεμάχια ειδών κεραμικής σκόρπια που μαρτυρούν ότι κατοικούνταν πράγματι παλιά. Επειδή δε το ποτάμι έκοβε λίγο-λίγο το χωριό, το ονόμασαν οι παλιοί Κομμένο. Αυτός είναι ο λόγος, λένε, που το εγκατέλειψαν οι κάτοικοί του και ήρθαν παρακάτω και εγκαταστάθηκαν»¹². Πράγματι, αυτός ο ισχυρισμός είναι και ο πιο διαδομένος ανάμεσα στους κατοίκους του χωριού, ενώ όσον αφορά τα ευρήματα κεραμοσκεπής και πήλινων δοχείων, αυτό πιστοποιείται από τις μαρτυρίες κατοίκων στα προπολεμικά χρόνια. Υπάρχει επίσης μία άλλη παράδοση που προέρχεται από τη γειτονική περιοχή του Νεοχωρίου σχετικά με την ονομασία του ιστορικού χωριού. «Το Κομμένο και το Νεοχώρι ήταν κάποτε ενωμένα. Ήταν, δηλαδή, ένα χωριό και έφερε το όνομα Κακούδι. Βρισκόταν δε στις ακτές του Αμβρακικού και είχε ωραίο λιμάνι. Η ονομασία του (Κακούδι) ίσως να προέρχεται, λένε, από τις κακουχίες που υπέφερε από τους πειρατές, οι οποίοι το χρησιμοποιούσαν τακτικά για καταφύγιο και ορμητήριό τους. Μια χρονιά όμως που πλημμύρισε ο Άραχθος, άλλαξε κοίτη. Πέρασαν, συγκεκριμένα, τα νερά του μέσα από το χωριό και το χώρισαν με ένα βαθύ και πλατύ αυλάκι στα δύο. Έντρομοι τότε οι κάτοικοι του βορειοδυτικού τμήματος του χωριού εγκατέλειψαν τα σπίτια τους και πήγαν βορειότερα, όπου και έφτιαξαν το νέο χωριό τους, που γι' αυτό το ονόμασαν και Νεοχώρι. Οι κάτοικοι δε του νοτιοανατολικού τμήματος του χωριού που κόπηκε στην άλλη πλευρά, πήγαν λίγο νοτιότερα και έφτιαξαν νέο χωριό που το ονόμασαν Κομμένο, επειδή έμεινε “Κομμένο” στην άλλη όχθη»¹³. Η παράδοση, όμως, αυτή δεν επιβεβαιώνεται από τους παλαιότερους και είναι σήμερα εντελώς άγνωστη στην προφορική παράδοση του τόπου.

Ποια, όμως, να είναι η επικρατέστερη άποψη σχετικά με την ονομασία του χωριού; «Κατά τη γνώμη μας, η ονομασία του Κομμένου ούτε στο κόψιμο της ορμής του ποταμού –που αναφέρει ο μητροπολίτης– οφείλεται, ούτε στο ότι

¹¹ «Το χωριόν Κομμένον ούτως επωνομάσθη, ίσως επειδή κόπτεται πλέον εντεύθεν η ορμή του ποταμού Ινάχου, εκβάλλοντος εις τον κόλπον. Προς γαρ μεσημβρίαν του χωρίου τούτου, περί την μίαν ώραν μακράν, εκβάλλει εις τον Αμβρακικόν ο Ίναχος εις θέσιν πάλαι μεν καλουμένην Τριχώνην ή Φράκτην, ήδη δε Μπούκαν», Σεραφείμ Ξενοπούλου, «Δοκίμιον ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέξης», εκδ. Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς», Αθήνα, 1986, σσ. 328-329. Οι δύο αυτές σήμερα ονομασίες είναι διαφορετικές τοποθεσίες που σχηματίσθηκαν μετά την εκτροπή του ποταμού Αράχθου στις αρχές του εικοστού αιώνα.

¹² Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 171.

¹³ Όρ. παρ. σ. 176.

έκοβε το ποτάμι το παλιό χωριό, που λένε οι κάτοικοί του. Την εκδοχή μά-
λιστα αυτή την αποκλείουμε εντελώς γιατί το χωριό, και αν ακόμα υπήρχε σ'
άλλη θέση, που λένε οι Κοιμιώτες, η ονομασία του Κομμένου προϋπήρχε¹⁴.
Δεν μπορούμε να παραδεχθούμε ότι το χωριό ήταν πριν ανώνυμο και ότι του
δόθηκε όνομα από τον καιρό που άρχισε να το κόβει το ποτάμι. Να πούμε ε-
πίσης ότι λεγόταν τότε αλλιώς και ότι το νέο χωριό ονομάστηκε Κομμένο εί-
ναι κάτι που δεν ευσταθεί λογικά, αφού θα γνωρίζαμε καταρχήν την παλιά
ονομασία του από την παράδοση. Εμείς πιστεύουμε ότι ονομάστηκε Κομμένο,
επειδή είναι το πιο ακριανό καμποχώρι προς την πλευρά του Αμβρακικού¹⁵
και "αποκομμένο" από όλα τα άλλα χωριά του πέρα κάμπου, για τον λόγο ότι
το "κόβει", το χωρίζει δηλ. από αυτά ο Άραχθος»¹⁶.

Προσωπικά πιστεύουμε ότι η γνώμη του Κασελούρη είναι και η πιο ορθή
διότι πράγματι το Κομμένο μέχρι και τα νεότερα χρόνια αποτελούσε το πιο
απομακρυσμένο και απομονωμένο χωριό της πεδινής περιοχής της Άρτας.

Οι πρώτες μαρτυρίες για την περιοχή στην περίοδο των παραμονών της
Ελληνικής Επανάστασης υπάρχουν στο οδοιπορικό του Πουκεβίλ¹⁷ που α-
ναφέρεται στην περιοχή του Αμβρακικού Κόλπου. Από δημογραφικής πλευ-
ράς, το μικρό αυτό χωριό είχε την εποχή του 1821 331 κατοίκους¹⁸, ενώ το
1856 είχε 322 κατοίκους¹⁹.

¹⁴ Παρ' όλα αυτά, ο Σεραφείμ Ξενοπούλος υποστηρίζει ότι στη θέση Παλαιοχώρια υ-
πήρχε παλαιότερα χωριό που ονομαζόταν «Αγγουρομέτσειον», ίσως τουρκικής ή ιταλικής
προέλευσης, που καταστράφηκε στις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης. Βλ. Σερα-
φείμ Ξενοπούλου «Δοκίμιον Ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης», εκδ. Μουσικοφιλολογι-
κού Συλλόγου «Σκουφάς», Άρτα, 1986, σ. 52.

¹⁵ «Τη γνώμη αυτή τη σχηματίζει καλύτερα ένας που το παρατηρεί από τα ορεινά. Για
την τοποθεσία Παλιοχώρι που λένε οι Κοιμιώτες, έχουμε να πούμε ότι υπάρχουν πολλές στον
νομό με το ίδιο όνομα. Και σε όλες υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία ότι κατοικούνταν κάποτε.
Βλέποντάς τα δε οι παλιότεροι χωρικοί σχημάτιζαν την εντύπωση -και δικαιολογημένα-
ότι υπήρχαν σ' αυτές κάποτε χωριά. Γι' αυτό και στην κάθε μια έδιναν το όνομα Παλιοχώρι»,
Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 172.

¹⁶ Όρ. αν. σσ. 171-172.

¹⁷ «Δύο μίλια νοτιοδυτικά απ' το Κομπότι και άλλα τόσα από τη θάλασσα, βλέπουμε
τη Λέσβη, τις Συκιές, το Κομμένο, που βρίσκεται στην εκβολή του Ίναχου. Από 'κει μέχρι
τη Σαλαγορά (Σαλαώρα) η απόσταση είναι έξι μίλια», Φραγκίσκου - Καρόλου - Ούγγου -
Λαυρεντίου Πουκεβίλ «Ταξίδι στην Ελλάδα: Ήπειρος», Μετ. Παναγ. Κώτσου, εκδ. Αφών
Τολίδη, Αθήνα, 1994, σ. 280.

¹⁸ «Κομμένο άρρ. 150, θήλεις 181», Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών Υπουργείου Εσω-
τερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής. Πίνακες των επαρχιών Ηπείρου
και Θεσσαλίας κατά την απογραφή του 1881. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των αδελ-
φών Πέρρη επί της πλατείας Παν/μίου 1884, σ. 9, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία,
Αθήνα, MLM LXXX.

¹⁹ Παναγιώτη Αραβαντινού, «Χρονογραφία Ηπείρου, των τε ομόρων ελληνικών και
ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έ-
τους μέχρι 1834», εκ του Τυπογρ. Σ. Κ. Βλαστού, 1856.

Όπως είναι γνωστό, ο Νομός Άρτης ιδρύθηκε το 1881, είχε ως όριά του τα προ του 1881 ελληνοτουρκικά σύνορα και τον ποταμό Άραχθο, γιατί με τη Συνθήκη της Κων/πόλεως παραχωρήθηκε στην Ελλάδα, απ' όλη την Ήπειρο, μόνο η εντεύθεν του Αράχθου περιοχή, δηλαδή η αριστερά προς τον ρουν εδαφική έκταση. Με το 31/3/1883 Β.Δ. ο Νομός Άρτης διαιρείται σε δύο επαρχίες, την Επαρχία Άρτης, με πρωτεύουσα την Άρτα, και την Επαρχία Τζουμέρκων, με πρωτεύουσα τα Άγναντα. Όμως η διαίρεση αυτή καταργήθηκε το έτος 1885 και από τότε ο Νομός της Άρτας είναι ταυτόχρονα και πρωτεύουσα Νομού²⁰. Στον Δήμο της Άρτας ανήκε τότε και το Κομμένο με 419 κατοίκους. Στα 1884, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σεραφεΐμ Ξενόπουλου, το Κομμένο είχε πάνω από 60 οικογένειες²¹, ενώ την περίοδο 1889-1898 είχε 478 κατοίκους²².

Σχετικά με το αγροτικό ζήτημα στην περιοχή της Άρτας γνωρίζουμε ότι *«οι Τούρκοι, όταν κατέλαβαν την Ήπειρο, βρήκαν μια νομική κατάσταση που ελάχιστα διέφερε από την κατάσταση που επικρατούσε και στα άλλα τμήματα της υποδουλωμένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Τα περισσότερα*

²⁰ Σχετικά με τη Συνθήκη Βερολίνου-Κων/πόλεως βλ. τη διδακτορική διατριβή του Κων/νου Αιλιανού *«Η Αυστροουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878-1881)»* του Institute for Balkan Studies του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσ/νίκη, 1988, ιδιαίτερα το κεφ. Γ', *«Η τελευταία φάση: η ρεαλιστική πολιτική της Αυστροουγγαρίας»*, (Οκτώβριος 1880 - Ιούλιος 1881, σσ. 151-197). Βλ. επίσης το άρθρο της Κατερίνας Γαρδίκια-Αλεξανδροπούλου *«Η συμμετοχή του Κων/νου Καραπάνου στις διαπραγματεύσεις για τα νέα ελληνικά σύνορα»*, περ. «Σκουφάς», τόμος ΙΔ', τεύχος 101, Άρτα, 2009, σσ. 55-66. «Η επαρχία της Άρτας διαιρείτο σε οκτώ Δήμους: Τον Δήμο της Άρτας με πρωτεύουσα την πόλη της Άρτας (4.990 κατοίκους), που περιλαμβάνει και τους οικισμούς α) Γλυκόρριζο (115 κατοίκους) β) Λιμίνη (92 κατοίκους), γ) Τσουπί (102 κατοίκους), γ) Συκιές - Λεσβοί (125 κατοίκους), ε) Μπάνι (449 κατοίκους), στ) Κομμένο (419 κατοίκους)». Ευστράτιος Πατσαλιάς, *«Η δημογραφική ανέλιξη του Νομού της Άρτας (1881-1907)»*, περ. «Σκουφάς», τόμος Θ', Άρτα, 1993, τεύχη 80, 81, σ. 27, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς». Επίσης σχετικά στο άρθρο του Στέφ. Μ. Φίλου *«Οι Δήμοι του Νομού Άρτας (1883-1913)»*, περ. «Σκουφάς», τόμος Θ', Άρτα, 1993/2-1994/1, τεύχη 82-83, σσ. 383-384.

Η γνώμη του Δημήτρη Βλαχοπάνου ότι «τα τέσσερα χωριά –Περάνθη, Συκιές, Λουτρότοπος (Παλαιά Μπάνη) και Κομμένο– αποτελούσαν, κατά πάσα πιθανότητα, ένα ενιαίο χωριό, με σπίτια διάσπαρτα, με μαχαλάδες που τους συγκροτούσαν, ως επί το πλείστον, μεγάλες οικογένειες», «Αϊ Κομμένο της άσβεστης μνήμης», έκδ. Β', έκδοση Κοινότητας Κομμένων, σσ. 16-17, δεν ευσταθεί, όπως προκύπτει από το χρονικό του Πουκεβίλ, το ιστορικό του Σεραφεΐμ Ξενόπουλου, τις αναφορές του Στέφανου Παππά και του Λάμπρου Κασελούρη. Προκύπτει όμως από προφορική παράδοση για τον οικισμό της Μπάνης, που έπεται από καταστροφή του ποταμού Αράχθου οι κάτοικοι μετακόμισαν στη νέα Μπάνη, σημερινή Περάνθη, και στην παλαιά Μπάνη, σημερινό Λουτρότοπο. Όπως επίσης ο οικισμός Λεσβοί, που ήταν ενιαίος με το χωριό Συκιές, και ο οποίος σήμερα δεν υπάρχει.

²¹ Σεραφεΐμ Ξενοπούλου του Βυζαντίου, *«Δοκίμιον ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης»*, έκδοση Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς», Άρτα, 1986, σ. 52.

²² *«Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν»*, τόμος Δ', ιδιοκτησία εκδ. οίκου Ελευθερουδάκη, εν Αθήναις, 1889-1898, σ. 754. Βλ. επίσης Δικαίος Βαγιακάκος *«Η δημογραφική και τοπωνυμική κατάσταση της Θεσσαλίας και της Άρτας»*, περ. «Σκουφάς», τόμος ΙΔ', τεύχος 101, Άρτα, 2009, σσ. 67-97.

αγροτικά κτήματα ήταν στα χέρια μεγαλοϊδιοκτητών, που με πραγματικούς ή με πλαστούς τίτλους, πολλές φορές μάλιστα και χωρίς κανένα νόμιμο δικαίωμα αλλά μονάχα με τη βία, εκμεταλλεύονταν και τη γη και τους ανθρώπους που την καλλιεργούσαν. Μονάχα γύρω από τις πόλεις υπήρχαν μικροϊδιοκτησίες, που οι περισσότερες ανήκαν στους κατοίκους των πόλεων και τις καλλιεργούσαν οι ίδιοι με τις οικογένειές τους. Την πραγματική αυτή κατάσταση στην ύπαιθρο δεν τη μετέβαλε η τουρκική κατάσταση, μονάχα που τον χριστιανό μεγαλοκτηματία τον αντικατέστησε ο μουσουλμάνος, αν και έχουμε και περιπτώσεις που οι Τούρκοι άφησαν τις μεγαλοϊδιοκτησίες τους στους χριστιανούς άρχοντες που τους βοήθησαν στην κατάκτηση – θεωρητικά, δικαίωμα κυριότητας δεν υπήρχε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο σουλτάνος ήταν ο μοναδικός κύριος όλων των γαιών της επικρατείας. Για να συντηρεί όμως σε διαρκή πολεμική ετοιμότητα τον στρατό του και τον κρατικό μηχανισμό, παραχωρούσε μεγάλα κτήματα σε στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους και σε διάφορα μουσουλμανικά τεμένη»²³.

Κυριότερες μορφές ιδιοκτησίας στην πεδιάδα της Άρτας την εποχή της Τουρκοκρατίας ήταν: τα μούλκια, που σαν καθαρές ιδιοκτησίες ανήκαν είτε σε μουσουλμάνους είτε σε χριστιανούς, τα τσιφλίκια (με την απόλυτη κυριό-

²³ Στράτου Πατσαλιά «Η αγροτική ιδιοκτησία στην πεδιάδα της Άρτας κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας», περ. «Σκουφάς», Άρτα, έτος Κ', τόμος Δ', τεύχος 36, Ιαν. - Μάρτιος 1975, συλλογικός τόμος Δ', 1968-75, σσ. 176 (618) - 177 (619).

«Διά την φορολογικήν δικαιοσύνην του κράτους του Αλή Πασά μάς πληροφορεί ο Λαμπριδής ότι ουδεμία πώλησις ιδιοκτησίας επιτρέπετο, εάν προηγουμένως δεν επληρώνετο το δέκατον της αξίας. Ό,τι ισχύει σήμερα παρ' ημίν με την πληρωμήν του φόρου μεταβιβάσεως, ως διεισφύθη ο μέχρι πρότινος φόρος υπερτιμήσεως.

Ο Λαμπριδής μάς αναφέρει την εξής σπουδαίαν κληρονομικόν δικαίον διάταξιν: Εάν απέθνησκε τις και δεν κατέλιπε κληρονόμον, τον εκληρονόμει ο Αλής, δηλ. το κράτος κατά την προεκτεθείσαν αντίληψιν της εποχής. Διά τούτο και όταν η πανώλη εθέρισε τους Αρτινούς, εκληρονόμησεν όλους όσοι δεν αφήκαν κληρονόμους. Αλλά της κληρονομιάς ταύτης δεν έκαμε κακήν χρήσιν, διότι την διένεμιν εις τους δυστυχούντας κατοίκους Λάμαρης διά να εγκατασταθούν εις την Άρταν. Μέτρον εποικιστικόν άξιον προσοχής, διότι προδίδει κυβερνητικήν μέριμναν και κρατικήν αντίληψιν πολύ ανωτέρα της εποχής εκείνης». Ζώτου Δ. Δημ. «Η δικαιοσύνη εις το κράτος του Αλή Πασά», Αθήναι, 1938, σσ. 67-68.

Ο Αραβαντινός μάς αναφέρει ονομαστικά τα τσιφλίκια του Αλή Πασά και των γιων του «Α' Άρτα. 2) Κάμπος: Κουμτζιάδες, Στρεβίνα, Χανόπουλο, Γορίτζα, Φιλιπιάδα, Λευθεροχώρι, Μαιτζαούσι, Κανεσούς, Σταρόκα, Πληστούς, Πρόγονη, Μίτικα, Αγιγεώργης, Βολίσια, Καραμάτες, Κουτζούς, Κύρ Νικολό, Τσαπρασλή, Παρασκευή, Κολομόδια, Ράχη, Ανέζα, Γιανίτζαρης, Χαλκιάδες, Κωστακιούς, Πέτα, Νεοχώρι, Κομμένο». Σπ. Π. Αραβαντινού «Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή», τόμοι Ι-ΙΙ, εν Αθήναις 1895. Ψηφιακή ανατύπωση εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 2000, τόμος ΙΙ, σ. 601.

Σχετικά με τις αγροτικές σχέσεις στην Ήπειρο βλ. Ζιάγκου Γ. Νικ. «Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος. Τιμαριωτισμός, Αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)», Αθήνα, 1974, σσ. 82-88, καθώς και Κώστα Βεργόπουλου «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα», εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975, σσ. 122-124.

τητα του τσιφλικιά), τα βακούφια (που ήταν αφιερωμένα σε μοναστήρια και εκκλησίες) και τα σουλτανικά κτήματα (που ανήκαν στην απόλυτη κυριότητα του σουλτάνου)²⁴.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αγροτικού ζητήματος της επαρχίας Άρτας το 1873, όταν μία επιτροπή από κατοίκους των διαφόρων περιοχών παρεκάλεσε τον τότε βουλευτή Γεώργιο Παχύ να εκθέσει τη δύσκολη κατάσταση των κατοίκων της Άρτας²⁵ σχετικά με τα δικαιώματα που είχαν στη γη τους και τους άδικους φόρους που πλήρωναν, ιδιαίτερα του μύδρου²⁶, προς τον πρεσβευτή της Υψηλής Πύλης στην Αθήνα. Η κατάσταση έλαβε μεγάλη έκταση και επιδεινώθηκε όταν το δικαίωμα του μύδρου μεταβιβάστηκε στον Κ. Καραπάνο, ο οποίος καταδυνάστευε πολλά χωριά της Άρτας²⁷. Το αποτέλεσμα ήταν πολλοί κάτοικοι των περιοχών να αρνηθούν να παραχωρήσουν το δικαίωμα

²⁴ «Σε γενικές λοιπόν γραμμές, στην πεδιάδα της Άρτας συναντούμε τις ακόλουθες μορφές ιδιοκτησίας κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας:

- 1) Τα μούλκια, που διακρίνονταν σε εραζί-ι-ασιρέ (γαίες υποκείμενες στον φόρο της δεκάτης), που ανήκαν κατά πλήρη κυριότητα σε χριστιανούς ή ισραηλίτες.
- 2) Τα τσιφλίκια, που διακρίνονταν σ' εκείνα που ο τσιφλικάς είχε πλήρη και απόλυτη κυριότητα και σ' εκείνα που, επειδή προέρχονταν από τα παλαιά τιμάρια, διατηρούσε ο σουλτάνος την ψιλή κυριότητα (εραζί-ι-εμιριζέ).
- 3) Τα βακούφια (αφιερώματα), τα οποία ρυθμιζόνταν από ιδιαίτερους θεσμούς.
- 4) Τα σουλτανικά κτήματα, τα οποία ήταν στην απόλυτη κυριότητα, νομή και κατοχή του σουλτάνου και τα έσοδά τους περιέρχονταν κατευθείαν στο σουλτανικό θησαυροφυλάκιο», όρ. παρ. σ. 181 (623).

²⁵ «Περί τας αρχάς του μηνός Δεκεμβρίου 1873, επιτροπή αποτελούμενη εκ δέκα προκρίτων των χωρίων Πέτα και λοιπών του τμήματος Βρύσεων, της επαρχίας Άρτης, ελθούσα ενταύθα με παρεκάλεσεν, ίνα εξ ονόματος και κατ' εντολήν των κατοίκων των ειρημένων χωρίων ενεργήσω, ει δυνατόν, παρὰ του εν Αθήναις τότε πρεσβευτή της Πύλης Εσαάδ Μπεκ, όπως δι' αυτού λάβει γνώσιν η Οθ. Κυβέρνησις της όλως εκρύθμου καταστάσεως, εν η διετέλουν τότε οι κάτοικοι των πλείστων χωρίων της Άρτης, ων ηπειλούντο να αρπαγώσιν εξ εφόδου και εναντίον παντός τουρκικού νόμου αναμφισβήτητα επί των γαιών αυτών δικαιώματα», Γεωργίου Παχή, Βουλευτού Άρτης «Το εν Ηπείρω αγροτικόν ζήτημα», εν Αθήναις, 1882, εκ του τυπογραφείου αδελφών Πέτρη, σ. 3.

²⁶ «Η λέξις μύδρον παράγεται από του μίρι, δηλούντος φόρου, ιδίως δε εκ του μουλκι-ανέ-ι-μίρι, δηλούντος τους διά βίου ενοικιαζομένους φόρους του Δημοσίου», όρ. παρ. σ. 82.

²⁷ «Αφ' ης όμως στιγμής οι υιοί του τότε αποθανόντος Μουσταφά Πασά μετεβίβασαν το δικαίωμα της εισπράξεως του μύδρου εις τον υιόν του επιστάτου αυτών κύριον Κ. Καραπάνον, η τύχη αυτών ήλλαξεν ευθύς επί το χείρον. Διότι, ως έλεγον, οι επιστάται και αντιπρόσωποι αυτού, εν Κωνσταντινουπόλει διαμένοντος, συνεννοούμενοι μετά των εν Άρτη Τούρκων υπαλλήλων της Κυβερνήσεως, επειρώντο διά παντός βεβαίου μέσου να αποξενώσωσι τους κατοίκους των χωρίων της περιουσίας των. Εκβιάζουσιν αυτούς διά παντοίων καταθλίψεων να συνομολογήσωσι μετά του κ. Καραπάνου συμβόλαια προσδίδοντα αυτώ τελεία επί των γαιών την κυριότητα, ην οι πατέρες αυτών προ αιώνων ακεραίαν διετήρησαν και υπό αυτήν έτι την επήρειαν της πλεονεξίας του διαβόητου Αλή. Υποβάλλουνσι παρανόμως εις τέλος μύδρον γαίας ουδέποτε εις τούτο υποβληθείσας και επιβάλλουσιν ασεβείς χείρας και επ' αυτάς έτι τας εκκλησιαστικάς και μοναστηριακάς γαίας, τας οποίας ου μόνον η Πύλη αλλά και ο άπληστος Αλή Πασάς αφήκεν ελευθέρως μύδρου», όρ. αν. σ. 4.

της ιδιοκτησίας και το αγροτικό ζήτημα να λάβει έκταση αντίστοιχη σχεδόν με το Θεσσαλικό Ζήτημα: πολλοί κάτοικοι ολόκληρων χωριών, άνδρες, γυναίκες και παιδιά οδηγήθηκαν –βάσει των τουρκικών νόμων– στις φυλακές των Ιωαννίνων για πολλούς μήνες²⁸. Ο συντάκτης του αγροτικού ζητήματος της Ηπείρου που ανέλαβε να υπερασπίσει τα δικαιώματα της γης των κατοίκων της Άρτας γράφει: «Μοι προσέθετον δε οι επίτροποι των τυραννουμένων χωρικών, ότι την βίαν και τας κακώσεις υπέμειναν οι κάτοικοι των χωρίων και θα υπομείνωσιν, αλλά θα αντιστώσι μέχρις εσχάτων και θα προτιμήσωσι να αποθάνωσι μάλλον παρά να υποκύψωσιν εις τας παρανόμους και σκληράς αξιώσεις των δικαιοδόχων των τέκνων του Μουσταφά»²⁹.

Η μόνη εξαίρεση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας υπήρξε στο Κομμένο, που πλήρως κατευθείαν στην Πύλη τον ανάλογο φόρο και που είχε, όπως θα δούμε, μια διαφορετική μεταχείριση στην κατοχή και την ιδιοκτησία της γης. «Εν τη περιφερεία Άρτης υπάρχει χωρίον τι, Κομμένο καλούμενον. Το χωρίον τούτο ετέλει ωσαύτως το ίμορον. Η είσπραξις του επί του χωρίου τούτου ίμορου δεν συμπεριελήφθη εις την προς τον Μουσταφά παραχώρησιν και εξηκολούθησεν η Πύλη μέχρι της ημέρας της καταλήψεως εισπραττούσα κατ' ευθείαν διά των εισπρακτόρων της ή ενοικιαστών το ίμορον.

Η Πύλη περιόριζε τα επί του χωρίου τούτου δικαιώματα αυτής εις την απλήν καταβολήν του ίμορου, θεωρήσασα τους κατοίκους χωρικούς κυρίως πάντοτε των αγρών και των οίκων, αναγνωρίσασα αυτοίς το δικαίωμα του κληρονομείν και διαθέτειν τας γαίας των κατά βούλησιν»³⁰. Ερχομένη εν σχέ-

²⁸ «Επειδή δε οι κάτοικοι των χωρίων ηρνούντο να χορηγήσωσιν οικειοθελώς τω κ. Καραπάνω όσα ως έλεγον απήτει παρ' αυτών εναντίον ρητών διατάξεων των τουρκικών νόμων, ήχθησαν εν αγνοία της Οθωμανικής Κυβερνήσεως δεδεμένοι ως κακούργοι εις Ιωάννινα ολοκλήρων χωρίων οι κάτοικοι μετά των γυναικών και παιδών και καθειρχθησαν επί μήνας ολοκλήρους εν ταις υγραίς των Ιωαννίνων φυλακαίς, άλλοι δε πάλιν, εγκαταλιπόντες ένεκα των καταπιέσεων την γην και τους οίκους και καταφυγόντες εις το ελληνικόν έδαφος, συνελήφθησαν παρά το εικός εν χώρα ελληνική υπό Τούρκων στρατιωτών και οδηγήθηκαν αύθις μετά χλευασμών και δεδεμένοι εις την γην την οποίαν είχαν αναγκασθή να εγκαταλείψωσι». Όρ. αν. σ. 4.

²⁹ Όρ. αν. σσ. 4-5. Ο Α. Καραπάνος για να αντεπεξέλθει στις επιθέσεις του Παχύ και των χωρικών δημοσίευσε σε απάντηση τη δική του εκδοχή της νομικής και οικονομικής εξέλιξης στην Ήπειρο, βλ. «Η δημοκοπία αγωνιζομένη να δημιουργήσει αγροτικόν ζήτημα εν Ηπείρω και Θεσσαλία», Αθήναι, 1882.

³⁰ «Μούλγια, δηλαδή καθαρές ιδιοκτησίες, υπήρχαν ακόμη και στην περιοχή του Κομμένου και σε μερικές τοποθεσίες του Κομποτίου, οι περισσότερες όμως από αυτές ανήκαν σε Άρτινούς, που τις είχαν αγοράσει από τους Τούρκους ιδιοκτήτες των». Στράτου Πατσαλιά, «Η αγροτική ιδιοκτησία στην πεδιάδα της Άρτας κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας», περ. «Σκουφάς», Άρτα, έτος Κ', τόμος Δ', τεύχος 36, Ιαν. - Μάρτιος 1975, συλλογικός τόμος Δ', 1968-75.

Γράφει ο Δημήτρης Βλαχοπάνος ότι «ολόκληρη η περιοχή αυτή, που τη διαρρέουν οι ποταμοί Άραχθος και Βωβός και συνιστά μία μεγάλη πεδιάδα, θα πρέπει να ανήκε στα τούρκικα βακούφια, από όπου, μετά την απελευθέρωσή της (Συνέδριο Βερολίνου 1881),

σει προς τους κατοίκους ως προς τους πολίτας και ουχί ως προς κολλίγας. Οι κάτοικοι του χωριού τούτου –είτε αι γαίαι αυτού ανήκον εις την τάξιν των ιραζιμί μεριέ, είτε εις την τάξιν των ιδιοκτητών φορολογουμένων– εθεωρήθησαν παρά της Πύλης κατά τα ανωτέρω εκτεθέντα ως ιδιοκτήται των οίκων και γαιών συμφώνως προς τας διατάξεις της νομοθεσίας της.

Η Ελληνική Κυβέρνηση, προεδρευομένη τότε παρά του κυρίου Αλεξ. Κουνουνδούρου, εις ην περιήλθον τα του Κοιμμένου δικαιώματα της Πύλης, δεν ηδύνατο καινοτομούσα να θεωρήσει εαυτήν κυρίαν των γαιών του χωριού και τους κατοίκους δουλοπαροίκους. Περιόρισε λοιπόν τα επί του χωριού δικαιώματα αυτής εις την είσπραξιν του μύρου, θεωρήσασα τους κατοίκους κυρίους και κατόχους, ως και η Πύλη εθεώρει αυτούς. Αλλά γνούσα ωσαύτως ότι μετά την αποκατάστασιν των κατοίκων του Κοιμμένου εις Έλληνας υπηκόους δεν ηδύνατο να εξακολουθή εισπράττουσα τον εξαιρετικόν φόρον του μύρου, εθεώρησε τούτο αποσβεσθέν και εγκατέλειψε την είσπραξιν.

Φρονούμεν ότι το χωρίον τούτο παρέχει σαφές δείγμα της πραγματικής εννοίας ην έδιδεν η οθωμανική κυβέρνηση εις τον νόμον της καθόσον αφορά τας ιδιοκτήτους ή εθνικάς γαίας, εννοούσα να φορολογή μεν τους κατοίκους με το ίμορον, ουδέποτε όμως ενήργει πράξεις αποδεικνυούσας ότι εσχόπει να στέρηση τους κατοίκους των επί της ιδιοκτησίας δικαιωμάτων αυτών και να αθετήση τους ιδίους αυτής νόμους»³¹. Οι αιτίες της ευνοϊκής αυτής μεταχείρισης στηρίζονται σε παλαιότερη προφορική παράδοση που εκτυλίσσεται σε γεγονότα μεταξύ του 1768-1770 και που αναφέρει σε σχετικό λαογραφικό υλικό ο φιλόλογος Στέφανος Παππάς³².

περιήλθε στη δικαιοδοσία του Καραπάνου και προστέθηκε στα μεγάλα τσιφλίκια του». «Αϊ Κοιμένο της άσβεστης μνήμης», έκδ. Β', έκδοση Κοινότητας Κοιμμένου, Άρτα, 2009, σ. 17. Από διάφορα αρχεία δεν συνάγεται ότι όλη η περιοχή αυτή ανήκε στα βακούφια που ήταν αφιερώματα ή δωρεές σε μουσουλμανικά θρησκευτικά ιδρύματα ή τεμένη. Τα περισσότερα κτήματα του τμήματος Βρύσεως-Κάμπου ανήκαν σε Τούρκους μεγαλοϊδιοκτήτες-τσιφλικάδες που μετά την απελευθέρωση της Άρτας το 1881 μεταβιβάσθηκαν στον Κ. Καραπάνο. Μούλκια (καθαρές ιδιοκτησίες) υπήρχαν σε μερικά χωριά σε μικρό ποσοστό. Οι κάτοικοι του Κοιμμένου και μετά την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού δεν υπήρξαν κολλίγοι, αλλά απόλυτοι κύριοι και διαχειριστές των κτημάτων τους.

³¹ Γεωργίου Παχή, βουλευτού Άρτης, «Το εν Ηπείρω αγροτικόν ζήτημα», εν Αθήναις, 1882, εκ του τυπογραφείου αδελφών Πέρρη, σσ. 62-63.

Γενικά για τον βυζαντινό φεουδαλισμό και τον οθωμανικό τιμαριωτισμό βλ. Ζιάγκου Γ. Νικ. «Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος. Τιμαριωματισμός, Αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)», Αθήνα, 1974, σσ. 79-122.

³² Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, κάποιος Τούρκος αγάς που κυβερνούσε το χωριό αγάπησε μία χήρα πολύ νέα και όμορφη, την κυρα-Στάθαινα. Από αυτή τη σχέση γεννήθηκε το νόθο παιδί της Στάθαινας, που η μάνα του για να το κάνει χριστιανό το βάπτισε ανήμερα του Αϊ-Γιαννιού, γι' αυτό και ονομάστηκε «Τουρκόγιαννος». Το παιδί άρχισε από μικρό να ξεχωρίζει για τη χριστιανική του πίστη, την εξυπνάδα και την παλικαριά του, με αποτέλεσμα να το ζηλεύουν όλες οι μανάδες του χωριού. Σαν μεγάλωσε, έγινε πά-

Σχετικά με την παιδεία στην περιοχή αυτή, γνωρίζουμε ότι το 1881 λειτουργούσε στο χωριό γραμματοδιδασκαλείο Β΄ τάξεως, στο οποίο φοιτούσαν 60 μαθητές. Δίδασκε σ' αυτό ένας δάσκαλος (γραμματοδιδάσκαλος), τον οποίο πλήρωναν οι Κομμιώτες. Ποιος, όμως, δεν γνωρίζουμε. Ποιο χρόνο επίσης ιδρύθηκε το σχολείο αυτό δεν είναι γνωστό. Από το «Δοκίμιον» όμως του Σεραφεύμ Ξενοπούλου, απ' όπου παίρνουμε τα στοιχεία αυτά, πληροφορούμαστε ότι σχολεία τέτοια είχαν ιδρυθεί σε πολλά χωριά της Άρτας, άλλα το 1845 και άλλα το 1864 και το 1865³³.

ρεδρος εξαιτίας της εργατικότητας και της δραστηριότητάς του σε έργα κοινής ωφελείας. Ήταν τα χρόνια που οργιάζαν οι ληστείες, γιατί η τούρκικη δουλεία και κατοχή άφηναν ασύδοτους τους κατοίκους. Η νόχλεια του Τούρκου κατακτητή, γέννημα των άφθονων αγαθών που έπαιρναν έτοιμα από τους χριστιανούς, έριχνε σε ύπνο και αδιαφορία το μυαλό τους για ό,τι γινόταν από τους ληστές σε βάρος των Ελλήνων. Ο Τουρκόγιαννος οργάνωσε φυλάκια για να αποκαταστήσει την ασφάλεια του χωριού και για να αποκρούσει τους ληστές που συνήθως ξεκινούσαν από τα απάτητα μέρη του Μακρυνόρους, των Ραδοβιζίων και των Τζουμέρκων. Το κύριο φυλάκιο υπήρχε σε μια γωνιά του κυκλικού τείχους που περιέβαλλε την εκκλησία της Παναγίας.

Ένα βράδυ, σε μια συμπλοκή που έγινε με τρεις ληστές, ο Τουρκόγιαννος σκότωσε τον λήσταρχο Γιάκα, ενώ οι άλλοι δύο έντρομοι τράπηκαν σε φυγή. Ο αγάς, σαν έμαθε τη χαρά όλου του χωριού και το εγκώμιο που έπλεξε ο παπάς στον Τουρκόγιαννο, ένωσε μεγάλη ικανοποίηση και περηφάνια. Αλλά στο γεγονός της μεταστροφής του αγά να βοηθήσει τους κατοίκους συνέβαλε και η Παναγία η Οδηγήτρια, η προστάτιδα του χωριού, που εμφανίστηκε στα ολόχρυσά ντυμένα σε όραμα κοντά στον χώρο του καμπαναριού. Ο Τούρκος αγάς έντρομος ομολόγησε το θάύμα και, θέλοντας να κάνει μία καλή πράξη για την ικανοποίηση της Παναγίας, εισηγήθηκε στον μπέη να καταργήσει τον φόρο της δεκάτης και το κεφαλικό χαράτσι. Το φερμάνι της ευνοϊκής μεταρρύθμισης ήρθε και από όλα τα χωριά της Άρτας μόνο το Παλιοχώρι (σήμερα: Κομμένο) απέκτησε την ουσιαστική ελευθερία του.

Σχετικά με αυτήν την παράδοση που είχε μια αληθινή ιστορική έκβαση βλ. το έργο του Στέφανου Β. Παππά «Φωνή πατρικής γης», Άρτα, 1981, σσ. 17-22.

³³ «Τοιαύτα σχολεία τινά μεν καθιδρύθησαν τω 1845 έτει, τινά δε τω 1864 και 1865, εις άπαντα σχεδόν τα χωρία εν οίς εδιδάσκοντο οι παίδες προς τοίς ιεροίς γράμμασι, την αγίαν των πατέρων αυτών θρησκείαν, και την πάτριον ιστορίαν, συνοπτικήν γεωγραφίαν, αριθμητικήν και όσα άλλα εισί χρειώδη εις τον κοινωνικόν βίον... Εις Κομμένον, όμοιον τω ανωτέρω (εν Β΄ τάξεως γραμματοδιδασκαλείον) μετά μαθητών 50», Σεραφεύμ Ξενοπούλου του Βυζαντίου, «Δοκίμιον Ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης», Άρτα, 1986, σσ. 213-216, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς», καθώς και Λάμπρου Χ. Κασελούρη «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 174.

Κατ' έκθεση του μητροπολίτη Σεραφεύμ, 14 αλληλοδιδασκτικά σχολεία λειτουργούν στα περίξ της Άρτας χωριά και άλλα 39 παιδαγωγικά σε διάφορα περί την πόλη χωριά, όπου τα παιδιά μαθαίνουν γραφή και ανάγνωση, ενώ ιδιαίτερα επισημαίνεται η ελεεινή κατάσταση των μαθητών, αφού οι πλείστοι είναι γυμνοί και ανυπόδητοι, στερούμενοι όλα πολλάκις και τον επιούσιον άρτο, λαχταρούν όμως για γράμματα και διψούν για παιδεία: ομοίως έχει γραφεί ότι στην επαρχία Άρτας, εκτός των άλλων σχολείων, υπάρχουν εξήντα τρία γραμματοδιδασκαλεία. Επίσης κατ' έκθεση από την αυτή πηγή, σε διάφορα χωριά της ίδιας επαρχίας λειτουργούν δημοτικά και κοινά λεγόμενα σχολεία, στα τελευταία δε αυτά συγκαταλέγονται και τα οιονεί εκπαιδευτήρια 45 χωριών, μεταξύ των οποίων πραγματικά ούτε σχολεία

Το Κοιμμένο είναι έδρα Κοινότητας από το 1912 (Δ/μα 19-8-1912, ΦΕΚ 2543/1912)³⁴. Υπάγονταν αρχικά σ' αυτό και οι Συκιές, το Τσουπί (που μετονομάστηκε σε Άγριλο) και η Κόπρανα (που μετονομάστηκε σε Αλυκή)³⁵. Το

ούτε διδάσκαλοι υπάρχουν, αφού ιερείς, "αγράμματοι όντες", διδάσκουν ιδίως την ανάγνωση, ενιαχού δε τη γραφή, χρησιμοποιώντας εκκλησιαστικά βιβλία. Ομοίως έχει γραφεί ότι στην επαρχία, εκτός άλλων σχολείων, υπάρχουν 63 γραμματοδιδασκαλεία.

Κατ' αλφαβητική σειρά πρώτο είναι το τμήμα Βρύσεως, για τα χωριά του οποίου αναγράφονται τα είδη σχολείων των. Από την αυτή πηγή προέρχονται τέσσερις μαρτυρίες. Κατά τη μία έκθεση της αρμόδιας επιτροπής του ήδη γνωστού συλλόγου, στα δώδεκα χωριά λειτουργούν δύο αλληλοδιδασκτικά: Κομπότι και Πέτα, επτά δε κοινά κατά το μάλλον ή ήττον: Ηλιάς Βέη (ή Λιάσμπει, σημερινές Συκιές) και Τσουπί μαζί, Κοιμμένο, Λιμίνη, Μεγάραχη, Μπάνη, Νεοχωράκι και Σελλάδες. Στην επόμενη αναγράφονται τα ίδια, με τη διαφορά ότι το χωριό Γλυκόρριζο αναφέρεται ως ακατοίκητο. Στον πίνακα χωριών με κοινά σχολεία γράφονται τα ίδια έξι, ενώ το έβδομο καλύπτει τρία μαζί χωριά: Ηλιάς Βέη, Συκιές και Τσουπί με έδρα το πρώτο. Τέλος, στον πίνακα χωριών με αλληλοδιδασκτικά γράφονται το Κομπότι και το Πέτα». Κ. Δ. Στεργιοπούλου «Η παιδεία στην Άρτα και την περιοχή της από το 1827 μέχρι το 1881», Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, Ιωάννινα, 1988, σ. 13.

«Κάποια ειδική διασάφηση χρειάζεται για το αλληλοδιδασκτικό σχολείο, που ανήκει στην πρώτη εκπαιδευτική βαθμίδα, όπως και το δημοτικό, διαφοροποιούμενα στη μέθοδο διδασκαλίας. Από συγκεκριμένη μελέτη των αρχών του παρόντος αιώνα, καταχωρίζονται μερικά στοιχεία προς εξάπλωση των γνώσεων και ημέρωση των ηθών εφαρμόζεται από τα τέλη του 18ου αιώνα και γενικεύεται από τον Άγγλο Λάγκαστερ, που έδωσε το όνομά του προς επίτευξη του σκοπού αυτού. Ο διδάσκαλος εκλέγεται μεταξύ των εκατό ή διακοσίων μαθητών του, των νομιμονέστερων, οι οποίοι, ονομαζόμενοι πρωτόσχολοι, δίδασκαν πολλούς κατά ομάδες αυτολεξεί όσα είχε αναπτύξει εκείνος. Από τον Μάιο του 1824 λειτουργεί τοιούτο σχολείο στην Αθήνα, με την πάροδο δε του χρόνου επεκτάθηκε στο νεοϊδρυθέν, μετά την Επανάσταση του 1821, ελληνικό κράτος. Ο διδάσκαλος του σχολείου αυτού ονομαζόταν ειδικά και "αλληλοδιδάκτης"... Το γραμματοδιδασκαλείον είναι αρχαίος όρος με τη σημασία του σχολείου του ίδιου βαθμού. Το "δημοτικόν σχολείον" καθιερώνεται από τον νόμο "περί δημοτικών σχολείων" της 18 Φεβρουαρίου 1834, όπου του δίδεται διαξενκτικά και η ονομασία "σχολείον του λαού", η οποία καλύφθηκε από την πρώτη. Αναγράφονται στον ίδιο νόμο ακόμη σχολεία α', β' και γ' τάξεως, όπως και οι διδάσκαλοι. Τέλος, αναγιγνώσκεται και ο τίτλος του υποδιδασκάλου», όρ. αν. σ. 19.

³⁴ Σεραφεΐμ Ξενοπούλου, «Δοκίμιον περί Άρτης», Κείμενο Σεραφεΐμ Ξενοπούλου, Συμπληρώσεις Γιάννη Τσούτσινου, Άρτα, 1962, σ. 52. Βλ. Σκιαδά Γ. Ελευθέριου, «Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912», εκδ. «Μικρός Ρωμύς», Αθήνα, 1994, σ. 542.

³⁵ «Η Κόπρανα μετονομάστηκε σε Αλυκή με το Δ/μα 1-4-1927, ΦΕΚ 76/1927. Αρχικά υπαγόταν στην Κοινότητα Κοιμένου. Σήμερα υπάγεται στην Κοινότητα Συκεών. Έχει 42 κατοίκους. Μέχρι τον πόλεμο ήταν λιμάνι της Άρτας, αλλά μεταπολεμικά έπεσε σε αχρηστία. Μονάχα λίγοι ψαράδες την κατοικούν», όρ. αν. σ. 52. «Κόπρανα (Γεωργ.) Παλαιότερον όνομα του εις Αλυκήν μετονομασθέντος χωρίου της Κοινότητος Κοιμένου της επαρχίας Άρτης και Τζουμέρκων του Νομού Άρτης. Κείται παρά τον Β. μυχόν του Αμβρακικού Κόλπου, εντός ομώνυμου όρμου, εις τον οποίον προσεγγίζουν τα ατιμόπλοια της ακτοπλοΐας, έχει τελωνείον (γ' τάξεως) και αλυκάς και συνδέεται δι' αμαξιτού οδού μετά της Άρτης. Κάτοικοι (1928) 89». Όρ. αν. σ. 52.

«Αλλά ας πάμε στην Κόπρανα, όπως την έζησα παιδί στα χρόνια 1926-28 και 1933. Δεν ήταν

1929 αποσπάστηκαν από το Κομμένο³⁶ τα χωριά αυτά και αποτέλεσαν την Κοινότητα Συκεών.

Γνωρίζουμε ότι η Άρτα έπεσε στα χέρια των Τούρκων το 1449 και ότι «ευθύς από της κατακτήσεώς της τα πλούτη ευφόρου πεδιάδος και των ευφοροτέρων χωρίων της περιοχής, καθώς και η στρατηγική θέσις την οποίαν κατέχει η Άρτα, όχι μόνον των επισήμων στρατιωτικών και πολιτικών Αρχών την προσοχήν προσείλκυσαν, αλλά και των μπέδων και αγάδων την ακόρεστον βουλιμίαν διήγειραν.

Διά τούτο πολύ ενωρίς εγκατεστάθησαν εις την πόλιν περίπου 250 τουρκαϊκά και αλβανικαί οικογένειαι, ως και πλείσται τοιαύται εις τα ευφορότερα των χωρίων της, αι οποίαι απεμύζων πάσαν οικονομικήν ικμιάδα του τόπου. Οι κάτοικοι ευρέθησαν υποχείριοι ανθρώπων προς τους οποίους ουδένα δεσμόν είχαν. Ούτε η γλώσσα, ούτε η θρησκεία, ούτε αι αντιλήψεις των, αλλ' ούτε κανείς άλλος όρος ζωής τούς συνέδεεν. Δούλοι σιωπηλοί και τρέμοντες εστέκοντο προ του κυρίου των, αναμένοντες την τρομεράν μοίραν των.

παρά ένα μικρό χωριό με λίγους κατοίκους. Όμως για μένα ήταν πολιτεία ολόκληρη. Τα κτίρια της παραλίας στη σειρά, διώροφα και με πεζοδρόμια εμπρός. Ξενοδοχείο, καφενείο, το τελωνείο μου φαινόταν μεγάλο κτίριο, η αποθήκη τεράστια, ο παραλιακός δρόμος φαρδύς, ωραίος για να κάνεις περίπατο το απογευματάκι και συνεχίζοντας να φτάνεις στην άκρη του μόλου.

Τα σπίτια όπου κάθονταν οι κάτοικοι του χωριού και οι παραθεριστές ήταν συγκεντρωμένα εκεί γύρω και το γραμμόφωνο της ταβερνούλας διασκέδαζε όλο το χωριό με τα κατά καιρούς σουξέ... Όταν το πλοίο σφύριζε πριν ρίξει άγκυρα στ' ανοιχτά, σήμαινε συναγερμός για το μικρό λιμανάκι, κίνηση, φωνές, τρεχάματα. Ο μόλος γέμιζε κόσμο, κάρα, ζώα, το τρενάκι να πηγαινοέρχεται γεμάτο εμπορεύματα, που φορτώνονταν σε μαούνες κι από κει με το βίντζι, στο καράβι... Οι ακτοπλοϊκές εταιρείες τη χρονιά εκείνη είχαν μεγάλο συναγωνισμό και ήταν μέρες που έπιαναν εκεί δύο πλοία, το "Πέτρος" και το "Πίλαρος"... Φύσηξε ο άνεμος των καιρών κι όλα τ' άλλαξε, δεν μένουν πια οι σκελετοί των μεγάλων κτιρίων, που φαίνονται από το Μενίδι απέναντι, μεγαλωμένοι από το καθρέφτισμά τους στα νερά και μας ξεγελούν, πως ακόμα είναι εκεί αυτό που ζήσαμε, μια φορά κι έναν καιρό», Νίνας Τάχου «Αναμνήσεις από την Κόπραινα των παιδικών μου χρόνων», περ. «Σκουφάς», Άρτα, έτος ΚΖ', Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1982, τόμος Ζ', τεύχ. 62-63, σσ. 250-254, Βλ. σχετικά και το μυθιστόρημα του Ντίνου Δημόπουλου «Τα δελφινάκια του Αμβρακιού», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1988. Βλ. επίσης ενδιαφέροντα στοιχεία και πλούσιο φωτογραφικό υλικό από την περιοχή της Κόπραινας «Κόπραινα - ταξίδι στη μνήμη», επιμέλεια Ελπιδοφόρος Θ. Ιντζέμπελης, φωτογραφίες Παναγιώτης Δ. Ζιώβας, Άρτα, Φεβρουάριος 2008.

³⁶ «Κομμένο (Γεωγρ.). Χωρίον της Ηπείρου εν τη επαρχία Άρτης και Τζουμέρκων του νομού Άρτης, έδρα ομωνύμου κοινότητος. Κείται προς Β. και εγγύς του όρμου της (Αλυκής) Κοπραινής, μεθ' ης συνδέεται δι' αμαξιτού οδού προεκτεινομένης μέχρι Άρτης, παρά την αριστεράν όχθην του Αράχθου, έχει αστυνομικόν σταθμόν και τελωνείον (γ' τάξεως) εν Αλυκή, ταχυδρομικόν γραφείον και δημοτικόν σχολείον. Κάτ. (1928) 669. Η κοινότης περιλαμβάνει τα χωριά Αγριλλος και Αλυκή (Κόπραινα) και έχει κατοίκους 945. Εις την κοινότητα επίσης ανήκε και το χωρίον Συκιές, το οποίον αποσπασθέν εσχάτως απετέλεσεν ιδίαν κοινότητα», μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια «Πυρσός», Α.Ε. Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών, Αθήναι, 1930, τόμος 14ος, σ. 759. Στο ίδιο λήμμα παρατηρούμε ότι με το όνομα Κομμένο ονομάζεται επίσης και μια νησίδα της ανατολικής ακτής της Σύρου.

Η ζωή είχε αποβή υπο τας συνθήκας αυτάς αφόρητος, απελπιστική, αληθώς μαρτυρική. Η πίεσις των κατοίκων διά την κατά ένα τρόπον νομιμοφανή παραχώρησιν των περιουσιών των εις Τούρκους επιφανείς διά να εξαγοράζουν την προστασίαν των υπήρξε τρομερά. Τα σημαντικότερα των χωρίων της περιοχής, τα λεγόμενα κεφαλοχώρια, μετεβιβάσθησαν διά σειράς ποικίλων δολιοτήτων και ανεκδιήγητων κακουργιών εις Οθωμανούς και απετέλουν έκτοτε τα ονομαζόμενα τσιφλίκια.

Υπό την θλιπτικήν όμως αυτήν ατιμόσφαιραν δεν εβράδυναν ν' αναφανούν άνδρες τολμηροί και γενναιόψυχοι διά να βροντοφωνήσουν ότι η ελληνική ψυχή δεν αντέχει αδιαμαρτυρήτως και επ' άπειρον να δουλεύη. Η απόγνωσις εις μεν την πόλιν εδημιούργησε την παθητικήν αντίδρασιν, εις δε την ύπαιθρον την ένοπλην τοιαύτην»³⁷.

Σχετικά με την προσφορά του Κομμένου στην Επανάσταση του 1821 δεν υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες και ο ένοπλος αγώνας του μικρού αυτού χωριού με την προνομιούχα θέση του χάνεται στο σκοτάδι της άγνοιας. Υπάρχουν ενδείξεις ότι το Κομμένο συνέβαλε στην πολιορκία της Άρτας το 1821 από τη μαρτυρία του Μακρυγιάννη «πόλεμος συγκροτηθείς εις Άρταν»³⁸.

Όπως αναφέρει επίσης ο Δημ. Καρατζένης στο βιβλίο του «Η Άρτα στην Επανάσταση του 1821», στην Επανάσταση έλαβε μέρος και ένας Κομμιώτης που λεγόταν Κώστας Πάντζιος. Πολέμησε ως απλός στρατιώτης στις μάχες Βάλτου και Ακαρνανίας. Αναφέρεται ο αγωνιστής αυτός στον κατάλογο Χιλιαρχίας Γαρδικιώτη Γρίβα. «Εκατονταρχίας Βασιλείου Γένεια – Μακρυνόρος Λαγγάδος. Επιθεώρησις 1 Μαΐου 1829. Αύξ. αριθμ. 2, Κώστας Πάντζιος, πατρίς Κομμένο, ετών 32»³⁹.

³⁷ Χρ. Τατσιόπουλου, «Η συμβολή της Άρτης και της περιοχής αυτής εις τον αγώνα του 1821», εκδ. οίκος Χαρ. Καγιάφα, Αθήναι - Πάτραι, 1952.

Παρ' όλη την απόγνωση από την καταπίεση των Τούρκων, είναι γνωστό ότι «οικονομική ανάπτυξη παρουσίασε και η Άρτα, παρά το γεγονός ότι ο πληθυσμός της, που ήταν 8.000 το 1675, δεν παρουσίασε στα μεταγενέστερα χρόνια αύξηση. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι στην Άρτα ζουν το 1780 μόνο 200 Τούρκοι και άλλοι τόσοι Εβραίοι». Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821), Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα, 1975, τόμος ΙΑ', σ. 197.

³⁸ «Προς συμπλήρωσιν των μαρτυριών αυτών ικανήν συνδρομήν προσφέρει ο παραστατικός πίναξ του Μακρυγιάννη, με τον διηγηματικόν τίτλον του υπό την επιγραφήν «Πόλεμος συγκροτηθείς εις Άρταν... 30. Χωρίον Καμένο», Κ. Δ. Στεργιόπουλου «Η πολιορκία της Άρτης το 1821», Αθήνα, 1972, σσ. 31 και 33. Παρ' όλα αυτά, διατηρούμε την επιστημονική μας επιφύλαξη ελλείψει ικανών μαρτυριών τόσο για τον πίνακα του Μακρυγιάννη όσο και αν με το όνομα Καμένο υπονοείται το χωριό Κομμένο, και όχι κάποια διαφορετική τοποθεσία.

³⁹ «Κώστας Πάντζιος, εκ Κομμένου, στρατιώτης. Αγωνιστής του '21. Έλαβεν μέρος εις τας μάχας Βάλτου και Ακαρνανίας. Κατάλογος χιλιαρχίας Αλεξίου Γαρδικιώτη Γρίβα. Εκατονταρχία Βασιλείου Γένεια Μακρυνόρους Λαγγάδος. Επιθεώρησις 1 Μαΐου 1829. Αύξ. αριθ. 2 Κώστας

Τις παραμονές και τις πρώτες μέρες του πολέμου του 1912-13 στην περιοχή της Άρτας σε όλο το μήκος των ελληνοτουρκικών συνόρων από τη Θεσσαλία μέχρι τις εκβολές του Αράχθου υπήρχαν στρατιωτικά φυλάκια που σκοπό είχαν την ασφάλεια των συνόρων και την καταπολέμηση του λαθρεμπορίου⁴⁰. Απέναντι από το Κομμένο, στο Νεοχώρι, υπήρχε την εποχή εκείνη τουρκικό στρατιωτικό φυλάκιο, μάλιστα τις περισσότερες φορές οι στρατιώτες ενοχλούσαν τους κατοίκους. Ιδιαίτερα όταν οι γυναίκες των γύρω περιοχών πήγαιναν να πλύνουν τα ρούχα τους στο ποτάμι, οι Τούρκοι ασχημονούσαν και έβριζαν. Αιτία ενός τέτοιου γεγονότος έγινε η αφορμή να σκοτωθεί ένας Τούρκος και να προκληθεί γενική αναστάτωση στο ελληνικό στρατόπεδο της Άρτας⁴¹.

Αλλά και η προσφορά του Κομμένου στους Βαλκανικούς Πολέμους και στη Μικρασιατική Εκστρατεία δεν είναι ευκαταφρόνητη. Στον πόλεμο του 1912-13 σκοτώθηκαν οι Κομμιώτες στρατιώτες Σωτήριος Παύλου, Χρήστος

Πάντζιος, Πατρίς Κομμένο, ετών 32» (ΓΑΚ, Γεν. Φρ. Φ. 44, 45). Δημητρίου Φωτίου Καρατζένη «Η Άρτα εις την επανάστασιν του 1821», Θυσίαι και Αγωνισταί, Αθήνα, 1975, σ. 118.

⁴⁰ «Λοχίας πια, διορίστηκα στο τέλος Μαΐου σταθμάρχης στο χωριό Κομμένο. Τότε σ' όλο το μήκος των ελληνοτουρκικών συνόρων από το Τσάγκεζι της Θεσσαλίας μέχρι τις εκβολές του Αράχθου στον Αμβρακικό, υπήρχαν στρατιωτικοί σταθμοί (φυλάκια) που σκοπό είχαν την ασφάλεια των συνόρων, αλλά και την καταπολέμηση του λαθρεμπορίου, γιατί πολλοί κάτοικοι Κομμένου, Κομποτίου, Σελλάδων, Δημαρίου κ.λπ., περνούσαν το ποτάμι, αγόραζαν πετρέλαιο, καπνό, ζάχαρη, τσιγαρόχαρτο και τα έφεραν και τα πωλούσαν στο ελληνικό 30% περισσότερο. Αυτοί παρακολουθούσαν εμένα και τους άνδρες σε ποια σημεία πηγαίναμε για να φυλάξουμε και περνούσαν το ποτάμι από άλλα σημεία. Δεν υπήρχε, λοιπόν, κίνδυνος να συλληφθούν. Μεταξύ των στρατιωτών που είχα εις τον σταθμόν Κομμένου, ήταν και ένας Ηλίας Παπαχρήστος από τις Συκιές», Λεωνίδα Σπάη, «Παραμονές και πρώτες μέρες του πολέμου 1912-13 στην περιοχή της Άρτας», περ. «Σκουφάς», Άρτα, έτος ΚΓ', Ιούλιος - Δεκέμβριος 1979, τόμος ΣΤ', σσ. 203-204.

⁴¹ «Απέναντι απ' το Κομμένο, στο Νεοχώριον, υπήρχε ένα καρακόλι Τούρκων στρατιωτικών (φυλάκιο), και όταν οι γυναίκες από την Κάτω Μπάνη (Λουτρότοπο) και τα άλλα παραποτάμια χωριά πήγαιναν να πλύνουν ρούχα στο ποτάμι, οι Τούρκοι -που πολλοί ήξεραν Ελληνικά- τις ενοχλούσαν με αισχροτήτες, κατέβαζαν τα παντελόνια τους και γενικά η συμπεριφορά τους ήταν προσβλητική. Ο Παπαχρήστος μου πρότεινε να χτυπήσουμε τους αυθάδεις Τούρκους. Επείσθην και ένα Σάββατο πρωί, πριν ακόμα ξημερώσει, πήγαμε οι δυο μας και κρυφτήκαμε σε κάτι βάτα, ακριβώς απέναντι από το τουρκικό καρακόλι. Κατά τις οκτώ, 4-5 γυναίκες έφτασαν στο ποτάμι κι άρχισαν να πλένουν τα ρούχα τους, λίγο πιο πέρα από εκεί που ήμασταν εμείς κρυμμένοι. Δύο Τούρκοι πλησίασαν και πείραζαν τις γυναίκες. Τότε ο Παπαχρήστος τούς πυροβόλησε και σκότωσε τον έναν. Εγώ δεν πυροβόλησα γιατί φοβόμουν τις ευθύνες. Δεν πρόλαβα όμως να σταματήσω τον Παπαχρήστο. Έγινε μεγάλος θόρυβος. Όλοι πίστευαν ότι εγώ ήμουν ο δράστης, πράγμα το οποίον εγώ συνεχώς διέψευδα, λέγοντας πως τίποτε κυνηγοί θα ήταν εκείνοι που σκότωσαν τον Τούρκο. Ήρθε από την Άρτα για ανακρίσεις ο λοχαγός Εξαδάκτυλος, με τον λοχαγό μου Μπουκοβάλαν Κων/νον -εγγονόν του μεγάλου οπλαρχηγού των Αγράφων Μπουκοβάλα- και με θεώρησαν υπεύθυνον και ένοχον και με έβαλαν φυλακή, που ήταν τότε στα υπόγεια του φρουρίου, αριστερά της εισόδου», όρ. αν. σ. 204.

Μπούνας, Γεώργιος Αναγνώστου, Κων/νος Ζιώβας, Κων/νος Νταλαμάγκας, Απόστολος Σιωζούλης.

Το 1914, σκοτώθηκε στη Μοσχόπολη της Βορ. Ηπείρου ο Κομμιώτης αντάρτης Ευάγγελος Κολιοκώτης. Στον πόλεμο του 1918-19 σκοτώθηκαν: ο Λάμπρος Τσίνας, μόνιμος ανθ/γός, και ο στρατιώτης Γεώργιος Αναγνώστου. Στον πόλεμο της Μ. Ασίας σκοτώθηκαν οι στρατιώτες Χρήστος Σκουραβέλης, Ευάγγελος Αποστόλου, Κων/νος Αντωνίου και Φώτιος Διαμαντής.⁴² Στον πόλεμο της Αλβανίας σκοτώθηκε ο στρατιώτης Απόστολος Καλμαντής⁴². Ενώ από τους πρώτους τραυματίες που τους παρέσχε περίθαλψη ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός ήταν και οι Ευστάθιος Νησιώτης και Απόστολος Κοσμάς⁴³. Επίσης ανάμεσα στα θύματα που υπήρξαν από τον βομβαρδισμό της Άρτας από τη γερμανική αεροπορία στις 19 Απριλίου 1941, ανήμερα του Μ. Σαββάτου, σκοτώθηκε και η Φανή Ιω. Νικοπούλου, 15 ετών, από το Κομμένο⁴⁴.

Ακόμη, στις 6 Οκτωβρίου του 1943 ανάμεσα στους 35 εκτελεσμένους από τους Γερμανούς στις Συκιές της Άρτας ήταν και οι Κομμιώτες Ευάγγελος Παύλος και Απόστολος Τζουρμανάς⁴⁵.

Λίγο μετά την προσάρτηση των οικισμών Αλυκής και Αγριίου στην Κοινότητα Συκεών αρχίζει μία διένεξη μεταξύ των Κοινοτήτων Κομποτίου και Κομμένου σχετικά με την προσάρτηση του ιχθυοτροφείου της Αλυκής. «Κατά το ίδιο έτος του 1936 εγένετο η προσάρτησις του ιχθυοτροφείου της Αλυκής. Το ιστορικόν της υποθέσεως αυτής έχει ως εξής: Τα διοικητικά όρια των Κοινοτήτων Κομποτίου - Κομμένου είχαν καθωρισθή το έτος 1914. Συμφώνως προς την εκδοθείσαν τότε απόφασιν της Πρωτοβαθμίου Επιτροπής Καθορισμού Ορίων, το Ιχθυοτροφείον Αλυκής και ο Λιμήν της Κοπραίνης (νυν Αλυκής) υπήχθησαν εις την Κοινότητα Κομμένου. Τα όρια, δηλαδή, από της γεφύρας του ποταμού Βωβού δεν ηκολούθουν την προς Αλυκίην άγουσαν οδόν, καταλήγοντα εις την ράχην Μενιδίου, εγκαταλείποντα ούτω ολόκληρον την λιμνοθάλασσαν ως και τον Λιμένα εις την Κοινότητα Κομμένου. Η απόφασις αυτή ήτο μεροληπτική και άδικος, διότι δεν έλαβεν ποσώς υπ' όψιν της το κτηματογραφημένον αγρόκτημα Κομποτίου, όπερ είχε ως όριο

⁴² Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 173, βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς». Επίσης τα ονόματα των πεσόντων όλη αυτή την περίοδο υπάρχουν ενεπίγραφα στο καλλιμάρμαρο μνημείο, στην κεντρική πλατεία του Κομμένου.

⁴³ Εφ. «Φωνή της Άρτης», αρ. φύλ. 236/234, Κυριακή 4 Ιανουαρίου 1941.

⁴⁴ Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αρ. 58 «Εκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του Ελληνο-Ιταλικού Πολέμου (28-10-40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της, Οκτώβριος 1944», Αθήνα, 1987, σ. 113.

⁴⁵ Ν. Ζ. Ζιάγκου «Αγγλικός ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση, 1940-45», τόμος πρώτος, Αθήνα, 1978, σ. 197, καθώς και Δημήτρη Κ. Νικολή «Ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους: η Εθνική Αντίσταση και η μεταδεκεμβριανή Ελλάδα (1941-1982)», β' έκδοση, Αθήνα, 1980, σ. 822.

φυσικόν τον ρουν του ποταμού Βωβού από της ομωνύμιου γεφύρας και κάτω προς την θάλασσαν. Ένεκα τούτου, η Κοινότης Κομποτίου διεξεδίκει το τμήμα τούτο της περιφερείας της. Κατά το ως άνω έτος 1936 υπεβλήθη σχετική αίτησις εκ μέρους της Κοινότητος προς αναδιαρρύθμισιν των ορίων και η επί τούτο συσταθείσα πρωτοβάθμιος επιτροπή καθορισμού διοικητικών ορίων επανέφερε τα πράγματα εις την προτέραν αυτών κατάστασιν, επιδικάσασα υπέρ της Κοινότητος Κομποτίου το τε ιχθυοτροφείον και τον Λιμένα Κοπραίνης»⁴⁶.

Παρ' όλα αυτά, η εδαφική περιφέρεια του Κομμένου επεκτείνεται στα γεωγραφικά όρια πολλών κοινοτήτων της περιοχής, όπως του Νεοχωρίου, του Λουτροτόπου, των Συκεών, και αυτό οπωσδήποτε φανερώνει την προνομιακή μεταχείριση και την αγροτική ευφορία του χωριού τόσο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όσο και στα νεότερα χρόνια. «Το Κομμένο, που αριθμεί σήμερα γύρω στους 800 κατοίκους (εγγεγραμμένοι στην κοινότητα είναι 1.000), είναι ωραίο χωριό και πολύ προοδευτικό. Οι κάτοικοί του είναι εργατικοί και πολύ έξυπνοι. Είναι επίσης φιλότιμοι και πολύ φιλόξενοι. Από την απελευθέρωση και μετά έχουν σημειώσει μεγάλες προόδους όχι μόνο στην εργασία τους, στη γεωργία δηλαδή, αλλά και στα γράμματα»⁴⁷. Και μαζί με όλα αυτά το Κομμένο απέκτησε περιζήτητη θέση στα χρόνια της νεότερης ιστορίας, η δε φήμη του –όπως θα δούμε στη συνέχεια– έφθασε όχι μόνο στον χώρο της Ευρώπης, αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο.

⁴⁶ Λάμπρου Α. Τατσιόπουλου, «Το Κομπότι Άρτης (427 π.Χ. - 1971 μ.Χ.), Ιστορική και κοινωνική ζωή - Ν. Σκουφάς - Ε. και Γ. Γεροστάθης», έκδ. 1971, σ. 107.

⁴⁷ Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 174. Με το προεδρικό διάταγμα 277/16-12-1998 αναγνωρίστηκε επίσημα σε Μαρτυρική Κοινότητα Κομμένου, με το σχέδιο «Καποδίστριας» το 1999 παρέμεινε κοινότητα, ενώ με το σχέδιο «Καλλικράτης» εντάχθηκε ως ιστορική έδρα στον Δήμο Νικολάου Σκουφά. Με την επίσημη απογραφή της ελληνικής στατιστικής υπηρεσίας του 2011 οι εγγεγραμμένοι κάτοικοι του Κομμένου είναι 780.

Η φυσική ομορφιά του Κομμένου της Άρτας και η ιστορική του ευθύνη

«Έμοιαζε έτούτη ή χώρα, τοῦ Κομμένου, σάν τή νοικοκυρά λεχώνα πού ἀγκομαχᾷ στή χλωρασιά κι ἀπάνω στά κορφόστηθά της ἓνα σιμάρι περιστερόπουλα ἀσύναχτα τσιμπολογᾶνε, ἔτοιμα νά φτερίζουνε».

Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή τοῦ Κομμένου»,
εκδ. Πέτρα, Αθήναι, 2008, σ. 24

Η μέχρι τώρα ιστορική αναδρομή στο μικρό και άσημο αυτό χωριό της Άρτας δεν παρουσιάζει κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον επιστήμονα ιστορικό και για τον απλό αναγνώστη. Αλλά το χωριό αυτό έμελλε να γίνει ένας από τους μεγαλύτερους βωμούς θυσίας στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Όπως έγραφε και ο Μιχάλης Περάνθης, «το Κομμένο της Άρτας έχει το τραγικό προβάδισμα στη φάλαγγα των χωριών που άφησαν την ανωνυμία της αγροτικής τους γαλήνης για να περάσουν στις πυρακτωμένες σελίδες της πρόσφατης ιστορίας»⁴⁸.

Είναι γενικά σήμερα παραδεκτό ότι η σφαγή του Κομμένου αποτελεί ένα από τα αγριότερα εγκλήματα της ναζιστικής θηριωδίας όχι μόνο στον ελληνικό, αλλά και στον ευρωπαϊκό χώρο, μάλιστα αποκτά οικουμενικές διαστάσεις η φρικαλεότητα της όλης επιχειρησιακής δραστηριότητας. Θα χρειάζονταν οπωσδήποτε ειδικές μελέτες από ψυχιάτρους και ψυχολόγους για να μπορέσουν να αναλυθούν σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερη έκταση η ανθρώπινη επιθετικότητα και η απάνθρωπη κτηνωδία των στρατιωτών εκείνων που προέβησαν σε τέτοιες πράξεις ανήκουστης βαρβαρότητας, που ακόμη και σήμερα σοκάρουν τον ανυποψίαστο αναγνώστη. Θα προσπαθήσουμε μέσα από ντοκουμέντα της εποχής (βιβλία⁴⁹, άρθρα, εφημερίδες, περιοδικά, ντοκιμα-

⁴⁸ Μιχ. Περάνθη «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου (16 Αυγούστου 1943)», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 14ον, αρ. φύλ. 602, Άρτα, Τετάρτη 6 Νοεμβρίου 1946.

«Κομμένο Άρτης, κάτ. 945. Έδρα Κομμένο (κάτ. 669). Χωρία: Άγρουλλος, Αλυκή (Κόπραινα), όρμος εν τω Αμβρακικώ Κόλπω όπου προσεγγίζουν καθ' εκάστην τα ατιόπλοια. Αστυνομ. Σταθμ. – Τελωνείο Γ. Ταχ. Γραφ. – Δημοτ. Σχολ. Επαγγελματία: Καφενεία: Τσίνας Β. Κουρεία: Βλάχος Γ., Διαμαντής Ι., Μαγγιώρος Ν. Παντοπωλεία: Ζορμπά Γ., Μαγγιώρου Δημ., Μάλλιος Θεόδ., Νησιώτης Β. Υαλοπωλεία: Παπανίκου Θ.

Πάνος Μανόπουλος και Ευάγγ. Παπακώστας, Κόπραινα, εκτελωνιστάι-παραλήπται. Διάφοροι αντιπροσωπεΐαι εγχώριων προϊόντων». Οδηγός της Ελλάδας. Περίοδος Γ'-έτος Λ'. Ιδιοκτησία και έκδοσις της εταιρείας «Ν. Ιγγλέσης και Σία», 1934 και 1935.

⁴⁹ Το σπουδαιότερο και μοναδικό βιβλίο στο οποίο βασίστηκαν οι μεταγενέστερες ιστορικές πηγές, καθώς και τα σχόλια του ελληνικού και ευρωπαϊκού Τύπου, είναι το βιβλίο του γυμνασιάρχη Στέφανου Παππά «Η σφαγή του Κομμένου στη Δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήνα, 1976, που στις σελίδες του αναφέρεται όχι μόνο σε γεγονότα, μαρτυρίες και αποτροπαιές πράξεις, αλλά και σε συγκεκριμένους αριθμούς και ονόματα, παραθέτοντας

ντέρ⁵⁰), αλλά και από συζητήσεις και σχόλια αυτοπτών μαρτύρων, καθώς και από λαογραφικό υλικό που συγκεντρώσαμε, να δώσουμε όσο το δυνατόν μία πληρέστερη εικόνα ενός τρομερού ολοκαυτώματος και μιας σφαγής ισάξιας των Ψαρών και του Μεσολογγίου⁵¹. Επιδιώξη μας δεν είναι να ηρωοποιήσουμε ή να εκμεταλλευθούμε καταστάσεις, ούτε να δημιουργήσουμε τον οίκτο μιας ουμανιστικής κοινωνίας, αλλά να καταδείξουμε ότι ο 20ός αιώνας του πολιτισμού και των φώτων είναι και ο αιώνας της φρίκης και της ντροπής και ότι η Ευρώπη δεν υπήρξε και τόσο πολιτισμένη όσο θέλει να εμφανίζεται σήμερα...

«Όμορφο, ειρηνικό, απλωνόταν το μικρό χωριό Κομμένο κάτω στον κάμφο της Άρτας. Σφιχτά-σφιχτά αγκαλιασμένο πότε απ' τα νερά του Αράχθου, πότε απ' τις μικρές πλαγιές της Περάνθης και λίγο πιο μακριά από τις γαλάζιες θάλασσες του Αμβρακικού Κόλπου. Απλοϊκές μορφές, ειρηνικοί κι εργατικοί άνθρωποι και τίποτε άλλο, να ποιο ήταν το Κομμένο που γνώρισε την πιο απάνθρωπη γερμανική θηριωδία, το Κομμένο το όμορφο και ειρηνικό, μα σήμερα τόσο βουβό και πονεμένο»⁵². «Οι χωρικοί της Άρτας ιδιαίτερα, που έχουν παρακολουθήσει την καταστροφή του –οι ορεινοί μάλιστα πιο πολύ, γιατί το έβλεπαν από ψηλά– το φέρνουν πολλές φορές στον νου τους και πάντα, όταν συζητούν, περιγράφουν με πολλή συγκίνηση το δράμα των κατοίκων του»⁵³. Πολλοί ακόμη και σήμερα θρηνούν και σου μεταδίδουν τον πόνο τους με μικρά ποιήματα:

και το αντίστοιχο φωτογραφικό υλικό. Η αξία του έργου αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα γιατί και ο ίδιος ο συγγραφέας υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της μεγάλης εκείνης τραγωδίας. Γράφει χαρακτηριστικά σε ένα σημείο: «Ο ιστορικός του μέλλοντος, όταν ποτέ επιχειρήσει να γράψει την ιστορία των βασάνων και των καταστροφών του Ελληνισμού στα χρόνια της νεότερης σκλαβιάς, θα βρει όλη την ιστορική αλήθεια ως προς την τραγική καταστροφή του Κομμένου σ' αυτό το χρονικό, γιατί ο γράφων είναι από τα διασωθέντα λείψανα του Κομμένου και είδε πολλές σκηνές φρίκης, άλλες δε συνεκέντρωσε από διηγήσεις αυτοπτών, που διεσώθησαν ως εκ θαύματος από τον θάνατο, λιπόθυμοι ή τραυματισμένοι μέσα σε σωρούς πτωμάτων ή κρυμμένοι σε γεμάτα από αγριόχορτα χαντάκια».

⁵⁰ Σχετικά με το ολοκαύτωμα του Κομμένου έχουν κινηματογραφηθεί έξι ντοκιμαντέρ: στο πρώτο ήταν προσκεκλημένοι οι δύο επιζώντες αυτόπτες μάρτυρες, συνταξιούχοι, ο γυμνασιάρχης Στέφανος Παππάς και ο δάσκαλος και πρόεδρος της κοινότητας Νικόλαος Κολιοκώτης. Το δεύτερο ήταν αφιερωμένο στην εκπομπή της Αλίκης Νικολαΐδου «Οι ρίζες της φυλής μας», παραγωγής παλαιότερα της YENED, το τρίτο μιας ομάδας εκλεκτών δημοσιογράφων βασισμένων σε μαρτυρίες των κατοίκων, τον Αύγουστο του 1980, παραγωγής EPT. Το τέταρτο ήταν του Στράτου Στασινού στη σειρά «Μνήμες» της ET1 που προβλήθηκε το φθινόπωρο του 2005, το πέμπτο του Χρίστου Βασιλόπουλου από την εκπομπή της ET1 «Μηχανή του χρόνου» που προβλήθηκε στις 28 Οκτωβρίου του 2009, και το έκτο έγινε με τη δημοσιογραφική επιμέλεια του Νίκου Ασλάνιδη από την εκπομπή «Αληθινά σενάρια» της ET3, Πέμπτη 10 Μαρτίου 2011, που αναφερόταν στους Λιγυιάδες Ιωαννίνων και στο Κομμένο Άρτας.

⁵¹ Ο Στέφανος Παππάς, παραλληλίζοντας τη σφαγή του Κομμένου με την καταστροφή των Ψαρών, εξέδωσε το 1946 το δίπρακτο θεατρικό δράμα «Τα νέα Ψαρά».

⁵² Γιώργου Σ. Αναλογίδη, «Γύρω από το δράμα του Κομμένου», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φύλ. 555, Άρτα, Παρασκευή 17 Αυγούστου 1945, σ. 1.

⁵³ Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 159.

«Το Κοιμμένο το καημένο,
εφτά φορές καμένο
και πάλι παινεμένο»⁵⁴.

Έτσι θέλει η λαϊκή μούσα να τραγουδήσει την άδικη σφαγή του Κοιμμένου. Το τριστίχο μεταδόθηκε στα πρώτα χρόνια μετά το ολοκαύτωμα, από στόμα σε στόμα σε όλα τα μέρη της Άρτας, από τις πεδινές μέχρι τις πιο ορεινές περιοχές της. Καίτοι αυτές οι αλληπάλληλες καταστροφές δεν μαρτυρούνται σε ιστορικές πηγές, εντούτοις διατηρούνται και επιβεβαιώνονται μέσα από την προφορική παράδοση σε παλαιότερες εποχές.

Την περίοδο των πειρατικών επιδρομών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας θα υπήρχαν οπωσδήποτε λεηλασίες, αρπαγές, φόνοι και βιασμοί των κατοίκων των γύρω περιοχών, αλλά το χειρότερο είναι ότι τις περισσότερες καταστροφές τις υπέστη η περιοχή της Άρτας από Έλληνες μισθοφόρους της Ενετικής Δημοκρατίας⁵⁵. Διατηρείται και σήμερα η παράδοση ότι το Κοιμμένο καταστράφηκε από τους Τουρκαλβανούς την εποχή του Αλή Πασά, γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα⁵⁶. Αλλά και οι αλληπάλληλες πλημμύρες του ποταμού Αράχθου προκάλεσαν πολλές καταστροφές και ταλαιπωρίες στους κατοίκους, όπως επίσης και στις παραποτάμιες περιοχές⁵⁷. Γνωρίζουμε ότι η όλη

⁵⁴ Σε ορισμένα μέρη, όπως στην περιοχή της Γραμμενίτσας Άρτας, γίνεται ένα λογοπαίγνιο όλων των λέξεων που αρχίζουν από Κ, όπως π.χ. το κοιμμένο, το καημένο, το καμένο.

⁵⁵ Σεραφεΐμ Ξενοπούλου του Βυζαντίου, «Δοκίμιον Ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης», εκδ. Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς», Άρτα, 1986, σσ. 347-351. Βλ. σχετικά και επιστολή των προκρίτων της Άρτας προς τους διοικητές των Ενετών. «Το χειρότερο είναι ότι η Άρτα καταστράφηκε περισσότερο από Έλληνες αρματολούς μισθοφόρους της Ενετικής Δημοκρατίας καίτοι οι Αρτινοί ήταν φόρου υποτελείς σ' αυτή για την ασφάλεια, πληρώνοντας μάλιστα σε δύο δόσεις κάθε χρόνο 1.500 ρεάλια», Κων/νου Τσιλιγιάννη, «Τουρκοκρατούμενη Άρτα και κλήρος», Άρτα, 1992, βλ. σχετικά σσ. 38-42.

⁵⁶ «Έτσι στα μέσα του 18ου αι. η ζωή στην Άρτα ήταν αφόρητη. Κινδύνευαν καθημερινά η ζωή, η τιμή και η περιουσία των Αρτινών, οι οποίοι αναγκάζονταν να πωλούν εικονικά τα κτήματά τους στην Εκκλησία, για να τα διασώσουν», όρ. αν. σσ. 36-38.

⁵⁷ «Μαύρη μοίρα έχει το Κοιμμένο... χαλάστηκε παλιότερα -λένε- από τους Αρβανιτάδες... χαλάστηκε πάλι από τον Αραχθο... Τώρα πάλι κακή μοίρα το περιμένει... Λες και η ίδια τύχη φώλιασε αιώνες τώρα εδώ στον αναθεματισμένο τόπο μας... -Ναι, κυρά Φρόσω, έτσι είναι... οι προπάπποι μίλαγαν στους πάππους μας που μας τα έλεγαν σαν παραμύθια για την καταστροφή του Κοιμμένου... -Χαλασμός χωριού ήταν τότε, όχι χαλασμός κόσμου... Τώρα ήρθε η σειρά μας, αν ζήσει κανένας μας, ν' αφήσουμε την παράδοση της καταστροφής, που μας περιμένει, στις νεότερες γενιές», Στεφάνου Β. Παππά, γυμνασιάρχου, «Τα νέα Ψαρά: δράμα σε δύο πράξεις εμπνευσμένο από την τραγική σφαγή του Κοιμμένου στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. οίκος Χαραλ. Καγιάφα, Αθήναι-Πάτραι, 1947, σ. 16, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς». Γνωρίζουμε ότι η πεδινή περιοχή της Άρτας υπέφερε από τις μεγάλες πλημμύρες και τα ορμητικά νερά του ποταμού Αράχθου. Τέτοιες μαρτυρίες έχουμε στα 1794 και το 1842, βλ. στο έργο του Κων/νου Τσιλιγιάννη «Τουρκοκρατούμενη Άρτα και κλήρος», Άρτα, 1992, σ. 36.

περιοχή του πεδινού τμήματος της Άρτας υπέφερε από τις μεγάλες πλημμύρες, μέχρι που το 1938 άρχισε η εκτροπή του ποταμού Αράχθου, οπότε μαζί με διάφορα αντιπλημμυρικά έργα και αναχώματα αποσοβήθηκαν παρόμοια φαινόμενα και μειώθηκαν σε μεγάλο ποσοστό οι κίνδυνοι καταστροφής γεωργικών εκτάσεων⁵⁸. Οριστική λύση δόθηκε με την κατασκευή του υδροηλεκτρικού φράγματος του Πουρναρίου της Άρτας.

Εξαιτίας –επομένως– των αλληπάλληλων καταστροφών, αλλά με κορυφαία πράξη το γεγονός του ολοκαυτώματος, υπάρχει ένα λογοπαίγνιο της ονομασίας του χωριού μεταξύ των ουσιαστικοποιημένων επιθέτων Κομμένου και Καμένου. Σε πολλές αρχειακές πηγές –κυρίως εφημερίδες και εγκυκλοπαίδειες– συγγέεται το πραγματικό όνομα του χωριού με το όνομα Καμένο. Αυτό συμβαίνει επειδή, προφανώς, θα έχει κάποια σχέση με το ολοκαύτωμα που

Επίσης μεγάλες καταστροφές από πλημμύρες έγιναν τον Δεκέμβριο του 1936 και τον Ιανουάριο του 1936 και του 1938. «Οι τελευταίοι θυμοί του Αράχθου επληρώθησαν πολύ ακριβά: ολόκληρα χωριά ηρμώθησαν, φυτείαί ηφανίσθησαν, περιουσίαι κατεστράφησαν... Εν τούτοις η κυβέρνησις πρέπει να έλθη αμειώτερον και περισσότερον αρωγός εις την συμφοράν των αγρίως δοκιμασθέντων χωρικών μας διαθέτουσα ένα επαρκές χρηματικόν ποσόν, ώστε να κατορθώσει να επουλώσει τας επιτακτικωτέρας ανάγκας ιδία στεγάσεως και ευρύτερας κοινωνικής προνοίας», εφ. «Φωνή της Άρτας», εβδομαδιαία πολιτική και κοινωνική εφημερίδα, έτος Γ', αρ. φύλ. 235/97, Άρτα, Σάββατο 1 Δεκεμβρίου 1937, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς». «Ο απολογισμός των πλημμύρων εις το Κομμένο: εγένοντο ζημίαι επί της βοσκής, κατεστράφησαν δε 130 στρέμματα σίτου και 150 στρέμ. βρώμης, 40 βίκου, 3 σικάλεως, 10 κριθής και 10 κνάμων», συνολικά καταστράφηκαν 343 στρέμματα καλλιεργήσιμης έκτασης. Εφ. «Φωνή της Άρτης», έτος Δ', αρ. φύλ. 235/99, Άρτα, Σάββατο 1 Ιανουαρίου 1938.

Υπάρχουν προφορικές μαρτυρίες ότι τα ορμητικά ρεύματα του Αράχθου με το βουητό τους προκαλούσαν φόβο και ανησυχία στους κατοίκους, ιδιαίτερα τη νύχτα, οπότε οι περισσότεροι παρέμεναν ξάγρυπνοι, παρατηρώντας την εξέλιξη του φυσικού φαινομένου. Αρκετές φορές σε παλαιότερες εποχές ο ποταμός ξεχείλιζε και τα νερά έμπαιναν στα σπίτια των κατοίκων, που τα περισσότερα ήταν πλίνθινα, προκαλώντας σημαντικές ζημιές. Μετά την άμπτυη της θεομηνίας και όταν τα νερά υποχωρούσαν στη φυσική κοίτη του ποταμού, οι γυναίκες έβγαιναν και μάζευαν διάφορα ξύλα, τα λεγόμενα «κόπλα», που παρήσσε ο ποταμός στη διαδρομή του.

⁵⁸ «Επληροφωρήθημεν ότι εντός των ημερών φθάνει ο επισκευασθείς εκσκαφεύς “Λουδίας”, διά του οποίου θα γίνει η διάνοιξις της νέας κοίτης του ποταμού Αράχθου, ακριβώς δε κάτωθεν του χωριού Κομμένου. Φυσικώς και τεχνικώς εμελετήθη το ζήτημα, αλλά και η γεωργοοικονομική του πλευρά θα εξετασθή, αφού εις το σημείον τούτο κατ' εξοχήν ενδιφέρει την γεωργίαν η όλη υπόθεσις των εκτελουμένων ή εκτελεσθησομένων έργων...», εφ. «Φωνή της Άρτης», αρ. φ. 236/134, Άρτα, Σάββατο 3 Σεπτεμβρίου 1938, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς».

Επειδή την εποχή εκείνη ο ποταμός Άραχθος ακολουθούσε διαφορετική διαδρομή στην πορεία του προς τον Αμβρακικό Κόλπο, υπήρχαν ποικίλες γνώμες σχετικά με την κατεύθυνση προς την οποία έπρεπε να κινηθεί ο «βυθοκόρος». Σχετικά με τα αντιπλημμυρικά έργα, ομαδικές ήταν οι ευχαριστίες του Κομμένου και των άλλων χωριών προς την τότε εθνική κυβέρνηση και τον νομάρχη, βλ. εφ. «Φωνή της Άρτης», αρ. φ. 236/143, Άρτα, Σάββατο 5 Νοεμβρίου 1938.

υπέστη. Επομένως το πιο πάνω τρίστιχο, και ειδικότερα ο στίχος «*εφτά φορές Καμένο*», θέλει οπωσδήποτε να εξάγει και να υπερτονίσει το μέγεθος της θυσίας, καθώς την αποφράδα εκείνη μέρα όλα σχεδόν τα σπίτια πυρπολήθηκαν, ενώ πολλά πτώματα απανθρακώθηκαν και αρκετοί τραυματισμένοι κάηκαν ζωντανοί και μεταβλήθηκαν σε μικρούς σωρούς τέφρας. Τέτοιο ήταν το μέγεθος της καταστροφής, που θα ισοδυναμούσε με πολλές και σκληρές μάχες. «*Έτσι είναι, γι' αυτό το λένε και Κομμένο... καλύτερα να το έλεγαν Καμένο*»⁵⁹. Γι' αυτό και ο τόπος έγινε το σύμβολο του πόνου και τις φρίκης στις καρδιές των νεότερων κατοίκων.

⁵⁹ Στεφάνου Β. Παππά, «Τα νέα Ψαρά», εκδ. οίκος Χαραλ. Καγιάφα, Αθήναι - Πάτραι, 1947, σ. 16.

Ο Στέφανος Β. Παππάς, 1903-1980, γυμνασιάρχης, είναι ο πρώτος ιστορικός και αυτόπτης μάρτυρας της σφαγής του Κομμένου. Γράφει ο ίδιος στο ιδιόχειρο βιογραφικό του σημειώμα: «Έγεννήθη τον έτος 1903 εις τό ιστορικών χωρίον Κομμένον Άρτης. Τά πρώτα έγκύλεια μαθήματα έδιδάχθη εις τό δημοτικόν σχολείον Κομμένου καί έν συνεχεία έφοίτησα εις τό Έλληνικόν Σχολείον Άρτης, άπεφοίτησα δέ εκ του Γυμνασίου Άρτης τό 1922. Έστρατεύθη τον Όκτώβριον του 1922, ως κληρωτός, ύπηρετήσας εις μαχίμους μονάδας -μέχρι του Σεπτεμβρίου 1923- των συνόρων του Έβρου. Απολυθείς του στρατεύματος, δυνάμει ειδικής διαταγής, πρós συνέχισιν σπουδών, ένεγράφη κατ' Οκτώβριον 1923 εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν Αθηνών. Αποπερατώσας τάς σπουδάς μου έλαβον τό πτυχίον μου ως καί έπαγγελματικών παιδαγωγικών ένδεικτικόν, τον Ιούνιον του 1928. Τόν Όκτώβριον του 1928 διωρίσθην καθηγητής εις τό ήμιγυμνάσιον Βονίτσης, όπου ύπηρετήσα μέχρι του Απριλίου 1930 καί εκείθεν μετετέθην εις ήμιγυμνάσιον Αστακού. Τόν Σεπτέμβριον του αυτού έτους μετετέθην εις Γυμνάσιον Πρεβέζης, εις τό όποιον έδίδαξα μέχρι του Ιουνίου 1932. Έν συνεχεία μετετέθην κατά Σεπτέμβριον 1932 εις την Μέσης Έκπαιδεύσεως Σχολήν Άρτης, εις την όποιαν ύπηρετήσα μέχρι του Όκτωβρίου 1942 άδιαλείπτως.

Συνελήφθη υπό των κατακτητών Ιταλών κατ' Όκτώβριον του 1942 ως συνεργαζόμενος συνωμοτικώς μετά των έθνικων ομάδων άνταρτών ΕΔΕΣ του Στρατηγού Ναπ. Ζέρβα καί άπελύθη έν των Ιταλικών κρατητηρίων τη ένεργεία του άεμινήστου Γυμνασιάρχου μου Βουτσινά, όστις ύπηρετεί ως διερμηνεύς των Ιταλών, βοηθών όμως άνιδιοτελώς τούς διωκομένους υπό του κατακτητού έθνικιστάς της Άρτης. Τότε ήναγκάσθην νά εγκαταλείψω τό παιδαγωγικόν μου έργον καί νά εισέλθω εις τό έθνικόν πεδión δράσεως, άναλαβών, κατόπιν διαταγής του Γενικού Άρχηγου ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ Ν. Ζέρβα, την γενικήν οργανωτικήν καί διαφωτιστικήν δραστηριότητα δέκα όκτώ (18) χωρίων του κάμπου Άρτης μέ έδραν τό χωρίον μου Κομμένο και Νεοχώριον Άρτης. Είργάσθην μέ φανατισμόν καί πίστην εις τό έθνικόν μου έργον, οργανώνων έπιτροπάς έθνικου άγώνος εις έκαστον χωρίον, όμιλών μέ πνεύμα έθνικής διαφωτίσεως καί ούτω εκθέτων εις κίνδυνον την ζωήν μου έναντι του κατακτητού, αλλά καί του επικίνδυνου τότε έχθρου, του έαμοκομμουνισμού, υπό του όποιου τότε έγινε ό επικίνδυνος αντιδραστικός στόχος των εις την πεδιάδα Άρτης.

Τήν 16^η Αυγούστου 1943 τό Ιστορικό Κομμένο, ιδιαιτέρα μου πατρίς, έσφαγιάσθη άγρώς υπό των Ναζί Γερμανών, θυσιασθέντων εις τόν βωμόν της πατρίδος 317 άτομων, άδιακρίτως φύλου καί ήλικίας, διασωθέντων τριακοσίων δέκα της έν μέσω βροχής πυρών, χειροβομβίδων, όλμων, μυδραλίων κ.λπ. Έπυρπολήθησαν κατά την δραματικήν αυτήν τραγωδίαν όλαι αί οικίαι του χωρίου, ως καί ή ιδική μου, μεταβληθέντος ούτω του χωρίου εις ένα άπέραντον νεκροταφείον. Εύρισκόμενος καί έγώ μεταξύ των άποπειραθέντων εις έξοδον, μετά της γυναικός μου καί δύο μικρών τέκνων έσώθην ως εκ θαύματος μέ την βοή-

θεια του Θεού. Τήν ἀγρίαν σφαγὴν τοῦ Κομμένου διέταξαν ὁ ἐν Ἰωαννίνοις ἔχων τήν ἔδραν του στρατηγὸς Λάντς εἰς ἐκδίκησιν τῆς ζωηρᾶς κινήσεως τῶν κατοίκων ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ὁργανώσεως ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ τοῦ στρατηγοῦ Ζέρβα. Περιπλανηθεὶς μετὰ τῆς οἰκογενείας μου ἐπὶ ἕξι μῆνας εἰς τήν ὑπαιθρον καὶ ζῶν τρωγλοδυτικὴν ζωὴν, ὅπως ὅλα τὰ διασωθέντα λείψανα του Κομμένου, εἰς ξυλοπλέκτους καὶ ἀχυροσκεπεῖς καλύβας, κατετάγην τὸν Μάϊον τοῦ 1944 ὡς ἔνοπλος ἀντάρτης εἰς τήν Ι ταξιαρχίαν ἀνταρτῶν, προσφέρων κατόπιν σχετικῆς διαταγῆς ἐθνικὴν διαφωτιστικὴν ὑπηρεσίαν εἰς ἐπιτροπὰς ἐθνικοῦ ἀγῶνος ποῦ κατέφθανον ἐκεῖ. Ἀπελύθην ἐκ τῶν ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1944 εἰς Κέρκυραν καὶ ἐπέστρεψα εἰς Ἄρταν τὴν 28^{ην} Μαρτίου του ἰδίου ἔτους. Ἀνέλαβον πάλιν τὰ εκπαιδευτικά μου καθήκοντα εἰς τὸ Α΄ Γυμνάσιον Ἀρρένων Ἄρτης, ὅπερ τότε διηύθυνε καθηγητὴς τις φίλα προσκειμένος πρὸς τὸ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

Ὁ τότε Γενικός Ἐπιθεωρητὴς Μ.Ε. Ἰωαννίνων Καπερός, ἐπιθυμῶν νὰ ἐκκαθαρίσῃ ἀλληλοσυγκρουομένην κατάστασιν μεταξὺ τῶν μαθητῶν, οἵτινες ἦσαν διαχωρισμένοι εἰς δύο παρτάξεις ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ καὶ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, μοῦ ἀνέθεσε τὴν ἀνάληψιν τῆς διευθύνσεως τοῦ Γυμνασίου. Ἐπέτυχον ἐντὸς ὀλίγου χρονικοῦ διαστήματος, ἐπεμβαίνων δυναμικῶς πολλάκις, νὰ παύσῃ ἡ ἰδεολογικὴ διαμάχη τῶν μαθητῶν, ὅπου ἦσαν χωρισμένοι εἰς δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα, καὶ νὰ ὀδηγήσω τὸ σχολεῖον εἰς τὴν ὁμαλὴν αὐτοῦ λειτουργίαν. Τὸ ἔτος 1947 κατὰ Δεκέμβριον μῆνα προήχθην εἰς γυμνασιάρχην τοῦ Γυμνασίου Ἀμφιλοχίας, ὅπερ διηύθυνον ἐπὶ τετράμηνον, ἀποσπασθεὶς κατόπιν εἰς τὸ Γυμνάσιον Θηλέων Ἄρτης, τὸ ὁποῖον διηύθυνον μέχρι καὶ τοῦ 1955 καὶ ὅπερ ὑπεχρεώθην ἐκ τῶν πραγμάτων, διότι ἦτο γυμνὸν παντελῶς, μὲ ἐράνους καὶ ἄλλους τρόπους ἐξευρέσεως πόρων νὰ ἐξοπλίσω τοῦτο διὰ θρανίων, ἐποπτικῶν μέσων διδασκαλίας, ἱστορικῶν καὶ φυσικῶν χαρτῶν καὶ εἰκόνων, βιβλιοθηκῶν, μαθητικῆς καὶ τοῦ γραφείου καθηγητῶν καὶ νὰ τὸ καταστήσω ἄξιον τῆς ἀποστολῆς του ἴδρυμα. Ἡ δραστηριότης μου αὕτη προεκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ καὶ μὲ ἐτίμησε δι' ἀπονομῆς “ἄκρας εὐαρεσκειᾶς”. Κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον τοῦ 1955 μετετέθην εἰς τὸ Α΄ Γυμνάσιον Ἀρρένων Ἄρτης, ὅπερ διηύθυνον μέχρι τοῦ 1961, ὅτε κατ' Ὀκτώβριον τοῦ ἰδίου ἔτους ἀπεχώρησα ἐκ τῆς εκπαιδευτικῆς μου ὑπηρεσίας.

Τὴν 3^{ην} Αὐγούστου 1947 ἐκλήθην ὡς μάρτυς κατηγορίας τοῦ δικαζομένου εἰς τὸ Διεθνὲς Στρατοδικεῖον Νυρεμβέργης Ναζὶ Γερμανοῦ στρατηγοῦ Λάντς, ὅστις συνεδικάζετο μετ' ἄλλων ἑννέα στρατηγῶν. Ἡ πρόσκλησίς μου ἐγένετο, κατόπιν ἐισηγήσεως τοῦ ἐκεῖ εὐρισκομένου ἐκπροσώπου τῆς ἐλληνικῆς Δικαιοσύνης εἰσαγγελέα κ. Δ. Κιουσοπούλου, ὁ ὁποῖος, ὡς φρονῶ, μὲ ἐγνώρισε ἐκ τοῦ κυκλοφορήσαντος τότε βιβλίου μου «Τὸ ὄλοκαύτωμα τοῦ Κομμένου» καὶ μὲ ἐθεώρησεν ἀπαραίτητον μάρτυρα κατηγορίας. Συνεταξίδευσσα ἀεροπορικῶς εἰς Νυρεμβέργην μετ' ἄλλων μαρτύρων κατηγορίας κατὰ τῶν Ναζὶ στρατηγῶν, ὡς τῶν κ.κ. Ν. Νέρη, γενικοῦ Διευθυντοῦ Ἀστυνομίας Ἀθηνῶν, Κ. Τριανταφυλλίδη, διευθυντοῦ τῆς ἐφημερίδος «Ἐθνικὴ Φλόγα», Τάκη Σπηλιωτοπούλου, δημάρχου Καλαβρυτῶν, καὶ Ἰωάννου Σιδόντη, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Εἰς τὸ δικαστήριον τῆς Νυρεμβέργης κατέθεσα μὲ συντριπτικὴν ἐπιχειρηματολογίαν διὰ τὸν κατηγορούμενον Λάντς τὰ διαδραματισθέντα κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἡμέραν τῆς σφαγῆς τοῦ Κομμένου, 16^{ην} Αὐγούστου 1943, ὅπως ἀκριβῶς ἰδίαις ὄμμασι εἶδον, διότι εὐρέθην καὶ ἐγὼ εἰς τὸ θυσιαστήριον τῆς τραγικῆς ἐκείνης ἡμέρας, καὶ εἶχον ἄμεσον ἀντίληψιν τῶν βανδαλισμῶν ποῦ διεπράχθησαν ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ.

Δράσις: Συνέβαλον μετὰ τοῦ προέδρου τῆς κοινότητος καὶ μικρᾶς ἐπιτροπῆς εἰς μερικὴν ἀναστήλωσιν τοῦ Κομμένου, ποῦ κατέκειτο εἰς ἐρείπια, δι' ἐνεργειῶν μας πρὸς τὰ ἀρμόδια ὑπουργεῖα καὶ τοπικάς τῆς Ἄρτης Ἀρχάς. Τὸ ἀρμόδιον Ὑπουργεῖον Οἰκισμοῦ ἀνήγειρε ἑκατὸν τεσσαράκοντα (140) οἰκίσκους πρὸς στέγασιν τῶν δεινοπαθησάντων κατοίκων. Συνέβαλον, μετὰ τῆς συζύγου μου, πρωτοστατούσης, διδασκούσης τότε εἰς τὸ χωρίον μου Κομμένον, εἰς τὴν ἀνέγερσιν μονοθεοῦ δημοτικοῦ σχολείου διὰ τοπικῶν ἐράνων, καὶ μόνον τότε οὕτω

*«Κομμένο στην κουβέντα μου, στον ύπνο μου Κομμένο,
μ' αν τύχει κι έχω μοναξιά, καμίνι είσαι αναμμένο,
στα μάτια μου, στα στήθια μου, στα χείλη μου, στα πόδια.
Σ' αφάνισαν, σ' εξόντωσαν, σε σύντριψαν, σε κάψαν,
στα σπλάχνα σου, τα σπλάχνα σου σκόνη έκαναν και θάψαν»⁶⁰.*

Βαθύς και άμετρος ο πόνος⁶¹ που είχαν την τύχη να ζήσουν, οι περισσότεροι αθώα παιδιά τότε, τις τραυματικές εμπειρίες της μοιραίας εκείνης μέρας, γεγονότα που σημάδεψαν την κατοπινή τους ζωή, τη συνείδηση και όλο το είναι τους. Στις στιγμές της μοναξιάς και της μνήμης του παρελθόντος ακόμη και σήμερα αναθυμούνται τον τόπο τους, τα σπίτια τους, τα πολυαγαπημένα

οί μαθηταί εισήλθον εις εὐπρεπές σχολεῖον διὰ τοπικῶν ἐρᾶνων, ἐγκαταλείψαντες σταῦλον, ὅπου ἐπὶ 4ετίαν ἐδιδάσκοντο.

Ἐπέτυχον τό ἔτος 1958 ἀπό διανοουμένην Γερμανίδα φιλελληνίδα, πού ἐπεσκέφθη τό Κομμένο ὡς καί πολλά ἄλλα χωρία σφαγιασθέντα ὑπό τῶν Γερμανῶν πρὸς συλλογὴν στοιχείων ἀφορῶντων τοὺς βανδαλισμούς τῶν κατακτητῶν Γερμανῶν, τήν ὁποίαν ἐφίλοξένησα εἰς νεοεγερθεῖσα μικράν οἰκίαν μου ἐπὶ 10ήμερον, νά ἀποστείλῃ 100.000 δραχμᾶς, πρὸς ἀνέγερσιν δευτέρας μεγαλοπρεποῦς αἰθούσης διδασκαλίας τῶν μαθητῶν. Ἀνήγειρα εἰς τήν πλατεῖαν τοῦ χωρίου μνημεῖον μαρμαρίνον ἐκ τῶν εἰσπραχθέντων, ἐκ τῆς πωλήσεως βιβλίου μου “Τό ὀλοκαύτωμα τοῦ Κομμένου” καί τινῶν βοηθητικῶν ἐρᾶνων, εἰς ὃ ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν σφαγιασθέντων κατοίκων ἀπό ἡλικίας 4 μηνῶν μέχρι καί τοῦ ἐσχάτου γέροντος.

Ἐτυχον, λόγῳ τῆς ἐκπαιδευτικῆς, ἐθνικῆς, κοινωνικῆς μου δράσεως δεκατεσσάρων εὐαρεσκειῶν καί ἐπαίνων παρὰ τῶν προϊσταμένων μου Γενικῶν Ἐπιθεωρητῶν Μ.Ε. καί Νομαρχίας Ἀρτης. Ὑπερέτησα ἐπὶ ἐννεαετίαν ὡς πρόεδρος τοῦ ἐν Ἀρτῇ συνδέσμου ἀγωνιστῶν Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως, ἐπιτυχῶν διὰ πολυετῶν μόχθων καί ἀγώνων τήν τοποθέτησιν ἀνδριάντος τοῦ ἀεμνήστου ἀρχηγοῦ τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως στρατηγοῦ Ναπολέοντος Ζέρβα, ὅστις ἴσταται μέγας, μεγαλωστί εἰς τήν πλατεῖαν Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως εἰς τήν εἴσοδον τῆς πόλεως, ἀτενίζων τὰ ὑψηλά βουνά τῶν Ραδοβιζίων καί τῶν Τζουμέρκων, ὅπου μετὰ τῶν συμπολεμιστῶν του ἠγωνίσθη. Ὑπερέτησα ὡς πρόεδρος τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ ἐπὶ ἑπταετίαν καί αἰρετός νομαρχιακός σύμβουλος ἐπὶ τετραετίαν.

Συνέγραψα: 1) Τό 1946 “Τό ὀλοκαύτωμα τοῦ Κομμένου”. 2) “Τά νέα Ψαρά” (δράμα) τό ὁποῖον παίχθηκε ἐπιτυχῶς εἰς πολλά σχολεῖα τοῦ Ν. Ἀρτης καί λοιπῆς Ἠπείρου, ὡς καί εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Ἀχαΐας, ὅπου διετέθησαν 1.000 τεύχη. 3) Τό “Φωτεινό ἐθνικό σύμβολο”, ὅπερ ἐκυκλοφόρησε τήν ἡμέραν τοῦ ἐορτασμοῦ τῶν ἀποκαλυπτηρίων τοῦ ἀνδριάντος Ζέρβα. 4) “Ἡ ἐθνική ἀντίστασις ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ Ν. Ἀρτης (καί ἡ προσφορά τοῦ ὁργανωμένου ἀμάχου πληθυσμοῦ εἰς τόν ἀγῶνα τοῦτον)”. 5) Ὑπό ἔκδοσιν “Διηγῆματα (λαογραφικά - ἠθογραφικά - ἱστορικά - ἀγροτικά - πατριωτικά)”. 6) “Ἡ σφαγή τοῦ Κομμένου στό διεθνές δικαστήριον Νυρεμβέργης”. 7) “Φωνή πατρικῆς γῆς”. Ἀθῆναι 24-3-75».

⁶⁰ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτης, «Τα τραγούδια του Κομμένου» (ποιήματα, ιστορικά κ.λπ.), Αθήναι, 1973, σ. 15, Βιβλιοθήκη Κοινότητας Κομμένου.

⁶¹ Μέσα η καρδιά μου με πονεῖ, μα δεν ηξεύρω τι έχει,
κάνε πουλί τηνε τσιμπά, κάνε θηριό την τρώγει,
κάνε μαχαίρι δόκοπο εἶναι και τήνε κόβει».

Ν. Γ. Πολίτου, «Από τα τραγούδια του ελληνικού λαού», έκδ. Γ', εν Αθήναις, 1932.

τους πρόσωπα που χάθηκαν κάτω από το λεπίδι των βαρβάρων, το ίδιο το χωριό που συνιστά την πιο ανατριχιαστική κηλίδα στα χρόνια του ναζισμού. Όλο αυτό το τοπίο –μαζί με τα ιστορικά ντοκουμέντα που επιβεβαιώνουν οι αυτόπτες μάρτυρες– μεταμορφώνεται σε ένα ψυχικό καμίνι που καίει αδιάκοπα σε κάθε ανθρώπινη συνείδηση γιατί τα σπλάχνα του μικρού αυτού χωριού τα έκαναν σκόνη και τα έθαψαν κάτω από τα συντρίμια και την ερήμωση της απανθρωπιάς και της βαρβαρότητας.

Πάντοτε στη λαογραφική μας παράδοση, και ιδιαίτερα στα δημοτικά τραγούδια που αφορούν ιστορικά γεγονότα, παρατηρούμε ότι πριν από τη μεγάλη μάχη ή μετά τη συμφορά της φοβερής καταστροφής γίνεται εξιστόρηση της δύναμης, της ομορφιάς και του μεγαλείου που είχε πριν ο συγκεκριμένος χώρος ή το ηρωικό πρόσωπο, που αποκτούν πλέον θρυλικές διαστάσεις.

Στο συγκεκριμένο θέμα, η υπενθύμιση της καταστροφής αρχίζει με την εξιστόρηση της ομορφιάς και της γονιμότητας του χωριού: ο φυσικός πλούτος, τα νερά, τα λουλούδια, το πλούσιο πράσινο, οι μπαξέδες, τα χυμώδη οπωροφόρα δέντρα, καθώς και οι πάγκαρποι πορτοκαλεώνες, το καθιστούν χωριό αρχοντικό στην εύφορη πεδινή περιοχή της Άρτας.

*«Κομμένο μου, μικρό χωριό, πρασινοφορεμένο
της μοίρας σου ήταν γραφτό να γίνεις δοξασμένο...⁶²
Στου Κομμένο τους πράσινους τόπους...⁶³
Φαντάζεις τα καλόκαιρα πρασινοφορεμένο
την άνοιξη απ' τα λούλουδα πανώρια πλουμισμένο.
Σε κάθε νέο χινόπωρο αρχοντικό μού μοιάζεις
και τον χειμώνα τους χρυσούς καρπούς παντού μοιράζεις»⁶⁴.*

Σε άλλο σημείο γίνεται αναφορά στη γενεαλογική καταγωγή του συγγραφέα, που οι πνευματικές του ρίζες φθάνουν μέχρι το Δεσποτάτο της Ηπείρου, τότε που η Άρτα ήταν αξιόλογο εμπορικό και πολιτιστικό κέντρο από την περιοχή της Μακεδονίας μέχρι την αρχαία Αιτωλία. Το Κομμένο φαίνεται να συνεχίζει τη νεότερη παράδοση της ιστορίας, ενώ χαρακτηρίζεται σαν «η δόξα των εσπεριδοειδών».

*«Καταγωγή μου απόγονος Ελλήνων και η ρίζα μου
Αρταίων πόλις, του Δεσποτάτου κάλλος,*

⁶² Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτσης, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1973, σ. 13.

⁶³ Του ιδίου, σ. 10.

⁶⁴ Του ιδίου, σ. 13.

*περιχώρων κόμης τινάς Κοιμμένου, ανθέων
κατεσπαρμένου χρυσομήλων κλέος»⁶⁵.*

Το Κοιμμένο οπωσδήποτε χαρακτηρίζεται σαν ένα από τα πιο όμορφα και πλούσια χωριά του Νομού Άρτας. Οι τεράστιες εκτάσεις με τους πορτοκαλεώνες το πνίγουν κυριολεκτικά στο πράσινο. Ιδιαίτερα την άνοιξη παντού αντικρίζει κανείς τα δέντρα κατάλευκα από τα άνθη, σαν χιονισμένα, ενώ με τις πρώτες ακτίνες του ήλιου το μελισσολόι βουίζει πάνω στο μεθυστικό νέκταρ των ανθών, η φύση αποκτά μια πρωτόγνωρη και εκστατική ευωδιά. Τα περιβόλια ντύνονται στο πράσινο με κίτρινα και μοβ λουλούδια, ενώ οι παπαρούνες, οι ανεμώνες και τα άλλα πολύχρωμα λουλούδια φανερώνουν τον ερχομό της άνοιξης, η φύση οργιάζει. Όλα μαζί αποτελούν μια διονυσιακή λατρεία που συγκινεί τον κάθε άνθρωπο. Τα χελιδόνια σπαθίζουν τα φτερά τους τιτιβίζοντας στον αέρα και χτίζοντας στα μπαλκόνια τις φωλιές τους.

Αξίζει κανείς να επισκεφθεί τον σπουδαίο βιότοπο του Αμβρακικού, το καλοκαίρι με τους πελαργούς και τα γλαροπούλια, ενώ τον χειμώνα με τις αγριόπαπιες, τους πελεκάνους και τα άλλα είδη πουλιών, όπου η θάλασσα με τον φλοίσβο των κυμάτων σου μιλάει για τις χαρές μα και τον πόνο εκείνων των ανθρώπων. Τον Απρίλη και τον Μάη, ιδιαίτερα τα μαγευτικά δροσερά βράδια, βλέπει κανείς την ωραία πανσέληνο, τις πυγολαμπίδες που ίπτανται στους δρόμους και τα χωράφια, ενώ ο γκιώνης με την παραπονιάρικη φωνή του, αναζήτηση μιας άλλης ελπίδας, σου δημιουργεί μια εσωτερική ηρεμία και γαλήνη ψυχική, ανάμεικτη με μια βαθύτερη μελαγχολία περίσκεψης για τη ματαιότητα της ζωής και ένα κάλεσμα στοχασμού φιλοσοφικής ενατένισης. Η δροσιά του ουρανού αρχίζει να πέφτει πάνω στους κήπους και στα σπίτια και να δροσίζει τα πάθη και τις καρδιές των νοσταλγούντων. Πέρα στις ιτιές του Αράχθου τα αηδόνια αρχίζουν τη νυχτερινή συγχορδία τους, κελαηδώντας γλυκά, ανταποκρινόμενα στο ερωτικό κάλεσμα της φύσης.

Στο χωριό οι άνθρωποι, εκτός από τις σκληρές δουλειές της αγροτικής ζωής, ασχολούνται και με το ψάρεμα. Στη θάλασσα κατά το απόγευμα οι κάτοικοι ετοιμάζουν τις ψαρόβαρκες, τα αμπαρόδιχτα για τη γαρίδα, τον κέφαλο και τις σουπιές, που αποτελούν τους πιο εκλεκτούς μεζέδες της περιοχής. Το μικρό προσκυνητάρι του Αϊ-Νικόλα, κάτασπρο, αποτελεί για τον επισκέπτη μια χαρά και έκπληξη που θυμίζει νησιώτικο τοπίο. Σταματάμε για να γευθούμε τη σιωπή ενός άλλου κόσμου, μίας άλλης διάστασης της ζωής. Αφουγκραζόμαστε τον φλοίσβο του κύματος, ψιθυριστό νανούρισμα στα όμορφα χρόνια της νιότης και των παιδικών μας χρόνων. Την ίδια στιγμή, το κράξιμο του γλάρου σου διακόπτει τον ρεμβασμό της στιγμής και σε επανατοποθετεί στη φύση, καθώς τσαλαβουτά στη θάλασσα για κανένα γονίδι.

⁶⁵ Από ανέκδοτη ποιητική συλλογή του γράφοντος.

Πιο κάτω μία ψαρόβαρκα ετοιμάζεται να γλιστρήσει στα αργυρόχρωμα νερά του Αμβρακικού, αλλά ξαφνικά ένα νεαρό παλικάρι πετάγεται έξω με λίγο λάδι, ανάβει το καντηλάκι του Αϊ-Νικόλα, κάνει ευλαβικά τον σταυρό του και εύχεται σ' όλους «καλή ψαριά». Η μικρή άγκυρα σηκώνεται, η μηχανή παίρνει μπρος και το πλοιάριο με το όνομα «Αϊ-Γιώργης», λουσμένο στο θαλασσί χρώμα, πλέει στα πιο βαθιά, πέρα στ' ανοιχτά, αφήνοντας πίσω του μία υδάτινη γραμμή – καθώς απομακρύνεται, μοιάζει με καρυδότσουφλο μέσα στις αντανάκλασεις των μικρών κυμάτων.

Από μακριά αντηχεί η καμπάνα του εσπερινού, ενώ ο ήλιος δύει στα χρυσοπόρφυρα νερά της θάλασσας. Σιγά-σιγά ο ορίζοντας χάνει το ελκυστικό του χρώμα και τα λίγα σύννεφα που απέμειναν αποκτούν ένα σκούρο μοβ φόντο. Τα άστρα τρεμοσβήνοντας εμφανίζονται στο στερέωμα σαν τα φώτα μίας άλλης πολιτείας, μπροστά μας ξανοίγεται το μυστήριο του απείρου ενός άλλου κόσμου, άγνωστου στις σημερινές μεγαλουπόλεις. Δίπλα μας η καρέτα-καρέτα αναταράζει τα νερά, βγάζοντας έξω το κεφάλι της με έναν βρυχηθμό που φοβίζει τον ανίδεο. Ήχοι, μυρουδιές και αισθήματα αποκαλύπτουν ένα άλλο νόημα της ζωής. Αριστερά από την αμμουδιά στέκεται αναβοσβήνοντας ο φάρος της Κόπραινας, ίσως να υπενθυμίζει μία άλλη εσωτερική νοηματοδοσία των πιο απλών πραγμάτων της ζωής. Πέρα μακριά στη θάλασσα ακούγονται φωνές, φιλική κουβέντα, κάποιο τραγούδι, τα φανάρια ανάβουν και αποκαλύπτουν τα σπλάχνα της θάλασσας. Πολλές φορές τα δίχτυα φέρνουν στην επιφάνεια μικρούς αλλά πολύτιμους θησαυρούς που έχει ο Αμβρακικός: γαρίδα, κέφαλο, μουρμούρια, σαυρίδια, ξαργάνες, λαβράκια, σουπιές, χέλια και τόσα άλλα ψάρια, μικρό πανηγύρι στην ανέορτη ζωή μας. Τότε η χαρά και η ικανοποίηση από την κούραση της νύχτας είναι ζωγραφισμένη στα πρόσωπα των απλοϊκών ψαράδων.

Το φθινόπωρο ο καιρός μεταβάλλεται και η ατμόσφαιρα ψυχραίνει, ο καύσωνας του καλοκαιριού υποχωρεί και η φύση αποκτά ένα σοβαρό και μελαγχολικό πρόσωπο. Το χωριό, ένας ολάκερος κόσμος της χαράς, αποκτά ένα αρχοντικό περιεχόμενο μιας όσφρησης και γεύσης του παλιού καιρού. Ροδιές, κυδωνιές και κληματαριές βαρυφορτωμένες μοσχοβολούν στου Τρυγητή τη χάρη και ο Αϊ-Δημήτρης δίνει στα φύλλα των δέντρων το χρυσοπόρφυρο χρώμα της φθοράς, της εναλλαγής των χρωμάτων, το κίτρινο μιας ελπιδοφόρας αναμονής και το πορφυρό μιας πληγωμένης αγάπης. Όλα θυμίζουν έναν πολύτιμο θησαυρό, «Του Οκτώβρη τα ξερόφυλλα, φλουριά κωνσταντινάτα».

Τον χειμώνα οι βροχοπτώσεις είναι μεγάλης διάρκειας, άλλοτε ορημητικές, παθιασμένες στο ξέσπασμά τους, και άλλοτε μονότονες, ήρεμες, χτυπούν ρυθμικά στα κεραμίδια και στα καλντερίμια των δρόμων. Το κρύο όταν κάνει την εμφάνισή του είναι τσουχτερό (η μεγαλύτερη πτώση σημειώθηκε στις 10 και 11 Φεβρουαρίου 2004, φθάνοντας στις 2 το βράδυ τους -10 βαθμούς Κελσίου, ενώ στην περιοχή του Άμμου στους -12/-13 βαθμούς, προκαλώ-

ντας μεγάλες καταστροφές στη γεωργική παραγωγή, ιδιαίτερα μάλιστα στα εσπεριδοειδή) κι οι βοριάδες μουνγκρίζουν ασταμάτητα και οδηγούν σε μία μόνωση πνευματικής θέρμης. Η νύχτα απλώνεται και η οικογένεια γίνεται εστία χαράς και ξεκούρασης. Οι ξυλόσομπες και τα τζάκια κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην ήσυχη νύχτα του χωριού. Έξω ο καπνός αραιώνεται πάνω στη σκεπή και η μυρωδιά των ξύλων σε οδηγεί στην αγνότητα της φύσης και στις απαρχές της ανθρώπινης ύπαρξης. Τα καυσόξυλα σιγοτρίζουν και οι παιδικές φωνές γεμίζουν το σπίτι και πλουτίζουν τις καρδιές των γονιών.

Σε λίγο ακούγεται το συλλαβητό του μικρού, το ψέλλισμα της γνώσης για τη ζωή, κλάματα και γέλια, μπερδεύεσαι να ξεχωρίσεις τι εκφράζει περισσότερο το ανθρώπινο πρόσωπο. Τα κόκκινα προσωπάκια των παιδιών συγκεντρώνονται γύρω από τον παππού ή τη γιαγιά και ακούνε την ιστορία για το μεγάλο κακό, τότε που οι σφαίρες και το μαχαίρι θέριζαν τα αθώα βλέμματα κάποιων άλλων παιδιών. Ακούνε αχόρταγα και τα έκπληκτα ματάκια τους σε ξεγυμνώνουν από την ηλικία σου και σε μεταμορφώνουν σε παιδί. Μπερδεύονται ανάμεσα στον μύθο και την αλήθεια, καθώς αναρωτιούνται αν όλα αυτά είναι ένα κακό όνειρο που πέρασε ή ένα παραμύθι που μαγεύει τον παιδικό τους κόσμο. Μόνο όταν αργότερα κοιμούνται κι η ξυλόσομπα τρίζει στη λίγη ζέστη της ανθρακιάς, πάνω στο τραπέζι και στο πάτωμα παραμένουν ζωγραφισμένοι στο χαρτί οι Γερμανοί που σκοτώνουν και σφάζουν και η ειρήνη πιο πέρα ανατέλλει σαν ήλιος της δικαιοσύνης, είναι ό,τι αποτύπωσε η αθώα παιδική ψυχή. Λίγο έξω από τις γειτονιές, στην πλατεία του Κοιμμένου, τα φανάρια ρίχνουν το γλυκό φως τους τριγύρω στο μνημείο, στα πλατάνια και στα μοναχικά παγκάκια. Μόνο τα καφενεία είναι κατάμεστα, με τον παραδοσιακό μεζέ του ούζου ή του τσίπουρου, γέλια, φωνές, συζητήσεις. Οι περισσότεροι ανυποψίαστοι για τη συμφορά που τους επιφύλαξε η μοίρα και την ευθύνη που επωμίζονται για την απρόσμενη καταγραφή του τόπου στις σελίδες της Ιστορίας.

Η ιστορική ευθύνη του Κοιμμένου έγκειται στο να συνειδητοποιήσει τα μαρτύρια και το αίμα των παιδιών του που έχασε και να αγωνιστεί ενάντια στη βία του πολέμου και σε κάθε μορφή εξουσίας που καταδυναστεύει τον άνθρωπο. Αυξάνοντας το πνευματικό του επίπεδο και ενωμένο με όλες τις δυνάμεις που διαθέτει, θα αποκτήσει την αξιοπρέπεια και το αυθεντικό κύρος που του αρμόζει και που αγνοήθηκε ή παραμελήθηκε από εμάς τους ίδιους και τους υπεύθυνους της Πολιτείας επί τόσα χρόνια.

«Και τι είναι που πάθαμε, σκέφθηκα, μπροστά στη συμφορά του Γένους μας και τη συμφορά όλου του σκλαβωμένου κόσμου; Άμποτε η μικρή αυτή θυσία μας να γίνει μια σκαλωσιά πιο πάνω για τη λευτεριά, και τη Δικαιοσύνη. Εκείνοι πέσανε, μα εμείς θα παλέψουμε ακόμα. Και τα χέρια που λείπουνε, είπα, εμείς, όχι τόσοι που είμαστε, αλλά και μισοί και μισοί από τους μισούς ακόμα να είμαστε, θα τα χιλιοδιπλώσουμε και σπίτια μεγαλύτερα θα

χτίζουμε και τα χτήματά μας πιο καρποφόρα θα δουλέψουμε και θα πληθύνουμε πάλι και θα γίνουμε ένα μελισσολόι που έχει στον νου του νύχτα - μέρα την προκοπή και την ειρήνη πάνω σ' όλους τους ανθρώπους»⁶⁶.

⁶⁶ Γιάννη Δάλλα «Η σφαγή του Κομμένου», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά» 1947, σ. 18, καθώς και στο απόσπασμα χρονικού που δημοσιεύθηκε στην «Ηπειρωτική Ζωή», Αθήνα, 1946, σ. 20. Βλ. ολοκληρωμένη έκδοση του έργου: Γιάννης Δάλλας «Η σφαγή του Κομμένου», εκδ. Πέτρα, Αθήνα, 2008, σ. 58.

«Από τήν Ἀθήνα τῶν σπουδῶν καί τῆς πνευματικῆς μου δράσης, μνήμη γύρισε με πίσω στοργικά στήν Ἄρτα, τήν πόλη τῶν ἐφηβικῶν μου χρόνων. Στήν Ἄρτα τῆς τριπλῆς μου μύησης: ἐκεῖ μαθήτεψα στά γυμνασιακά μου χρόνια, ἔζησα τή συνάντηση σκλαβιάς κι ἐλευθερίας, δοκίμασα τά πρῶτα μου σκιρτήματα. Μιά πόλη στοιχειωμένη στά νερά τῆς μνήμης. Χτισμένη ὁλόκληρη ἀπάνω στήν ἀρχαία Ἀμβρακία. Συμπιεσμένη ἡμικυκλικά ἀπό τή θηλιά τοῦ Ἀράχθου καί ἀπέναντι ἡ εὐθεία τῶν ματιῶν ἀπότομα νά σπάξει ἀπό τή φυτεμένη μέ ἄτακτα φτωχόσπιτα Περάνθη... Ἀπό τήν Κάτω Παναγιά ὡς τή Βλαχέρνα ν' ἀναδύεται ἡ παράδοση τοῦ Δεσποτάτου. Κι ἦρθε ἡ στιγμή πού ἀναδύθηκε καί ἡ ποίηση. Τό ἔναυσμα εἶχε δοθεῖ ἀπ' τά καλά συναπαντήματα, καί πρῶτα ἐνός καθηγητοῦ μου, τοῦ Ἀχειμάστου, πού ἀργότερα ἀνακάλυψα πῶς ἦταν μέλος τοῦ "Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου". Μᾶς διάβασε τό «Ποῖος ἦτο ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου» καί ἀπό τοὺς ποιητές δυό κείμενα τοῦ Καρυωτάκη, τήν "Μπαλάντα γιά τοὺς ἄδοξους ποιητές τῶν αἰώνων" καί τό "Κάθαρος". "Καρυωτάκης" ἦταν καί ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος, τῆς πρώτης ἀθηναϊκῆς μου δημοσίευσης. Κατόπιν ἕνας φίλος μεγαλύτερός μου, ὀργανωμένος καί ἀδικοχαμένος ἀπ' τοὺς πρώτους, μου γνώρισε τά Νέα Γράμματα καί πρόλαβε νά μοῦ διαβάσει ἕνα ποίημά του μέ τόνους σικελιανούς πού τέλειωνε:

Νά βρυνχηθεῖ ὁ Ἀραχτος ὁ ποταμιώνας...

Ἔτσι ἄρχισε νά μπαίνει στή ζωὴ μας καί στήν ποίηση καί πάλι ἡ ζῶσα Ἱστορία. Σφαγές καί διωγμοί, συνθηκολόγηση τῶν Ἰταλῶν, πογκρόμ καί τῶν ἐδῶ Ἑβραίων. Στό μεταξὺ, ἀπὸ ἕνα μονοπάτι στοῦ Κατσούλη: "Κίνησε ὁ Ζέρβας..." (ὅπως ἔγραφε ἀργότερα ἡ πινακίδα), ἐνῶ στήν πόλη φούντωνε ἄλλη φλόγα κι ἄρχισε νά καμινεῦται στό στήθος μου ὁ στίχος:

Ἄρη μπροστάρη, σιδερέ, βαρδιάνε, καπετάνιε...

Μέ αὐτόν στά χεῖλη καί μέ τά χειρόγραφα γιά τή σφαγὴ τοῦ διπλανοῦ Κομμένου, ἀποχαίρεται τήν Ἄρτα καί δυό μῆνες πρὶν ἀπ' τήν ἀπελευθέρωση κατέφυγα κυνηγημένος στήν Ἀθήνα». Γιάννης Δάλλας: «Στό ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ. Ἱστορίες τοῦ ἡπειρωτικοῦ νότου - Ἡ ἄνω πόλις - Ὑπερωρία», εκδ. Γαβριηλίδης, Ἀθήνα, 2004, σσ. 157-162, καί τοῦ ιδίου «Ἡ σφαγὴ τοῦ Κομμένου», εκδ. Πέτρα, Ἀθήνα, 2008, σσ. 9 καί 14-15.

Σχετικά με την αλιευτική παράδοση στο Κομμένο βλ. το άρθρο ἀπὸ την εφημερίδα Ἔθνος «Ἀπὸ το πεζόβολο στις μηχανές», <http://www.ethnos.gr>, 3-6-2007.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ Η ΙΣΤΟΡΙΑ

Αίτια και αφορμές της σφαγής του Κομμένου

«Μήν ανοίξεις τήν πόρτα. Άς χτυπάει τό καλοκαίρι.
Τό φεγγάρι είναι τό κράνος τοῦ Γερμανοῦ φαντάρου.
Άμπαρώσου καλά – βάλε χοντρό στρατσόχαρτο στά τζάμια.
Μονάχα οἱ νεκροί ἔχουν τό ἐλεύθερο να κυκλοφοροῦν
στούς δρόμους – ἄκου τό βῆμα τους.
Μέ τά φτωχά παπούτσια τους ποῦ λιῶσαν ἀπ’ τή βροχή
τριγυρνώντας, μή βρίσκοντας ὕπνο καί τάφο σέ τοῦτο τόν καιρό,
μή βρίσκοντας λίγο τόπο δικό τους, μιά μπουκιά ψωμί, μιά μικρή θύμηση».

Γιάννης Ρίτσος, Ποιήματα Α΄.

Οἱ πρώτοι Γερμανοί που φάνηκαν στο χωριό ἦταν μέλη μιας αναγνωριστικής μονάδας που, οδηγώντας ἀπρόβλεπτα στην κύρια πλατεία, ἐπρόκειτο να συναντηθεῖ με Ἕλληνες ἀντάρτες που ἐπαιρναν τροφίμα ἀπό τα τοπικά κα-
ταστήματα. Δεν ἀκούστηκαν πυροβολισμοί προτού οἱ φοβισμένοι Γερμανοί...
καταφέρουν να ἀνατρέψουν το αυτοκίνητό τους και να φύγουν μακριά για
ν’ ἀναφέρουν τα νέα. Οἱ ταραγμένοι χωριάτες πέρασαν το βράδυ τους στα
χωράφια και ἐπέστρεψαν μόνο όταν καθισυχάστηκαν ἀπ’ τον Ἰταλό διοικη-
τή στην Ἄρτα ὅτι δεν εἶχαν τίποτα να φοβηθοῦν. Ὅμως ἀναφορές της συνά-
ντησης στάλθηκαν ἀπό τα Ἰωάννινα στην Αθήνα⁶⁷. «Το χωριό εἶχε 400 άτο-
μα και ἦταν διπλά ἑνοχο. Αποτελοῦσε μέρος της ἐπαρχίας ὅπου δημιουργή-
θηκαν το 1942 οἱ πρώτοι πυρήνες του ἀντιστασιακοῦ στρατοῦ της Ελλάδος.
Ἐπειτα, την 15η Αυγούστου 1943, στην ἐνοριακή εορτή της Παναγίας, η ο-
ποία συγκεντρώνει τους χωρικούς των γύρω χωριῶν, ὕψωσε την ἐθνική ση-
μαία ἐπάνω στην ἐκκλησία της Παναγίας και εἶχε φιλοξενήσει ἀντάρτες που
κατέβηκαν ἀπό το βουνό. Η τιμωρία δεν ἄργησε να ἐρθεῖ»⁶⁸.

⁶⁷ Mark Mazower, «Waldheim goes to war», 8 London Review of Books, 23 June 1988.

⁶⁸ «Le village qui comptain quatre cents ames etair doublement criminel. I Faisait partie

Ο Ν. Γ. Ζιάγκος στο βιβλίο του «Αγγλικός ιμπεριαλισμός και εθνική αντίσταση 1940-45» υποστηρίζει ότι το ολοκαύτωμα του Κομμένου είναι τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής εξαιτίας των μεγάλων απωλειών που είχε μια ιταλογερμανική φάλαγγα στον δρόμο Αθήνας-Θήβας, και συγκεκριμένα στη θέση Σαλίγκαρος⁶⁹. Αλλά αυτός ο ισχυρισμός είναι ανυπόστατος και ανιστόρητος, δεδομένου ότι η σφαγή του Κομμένου δεν μπορεί να υπαχθεί σε αντίποινα, εφόσον δεν υπήρξε ένοπλη αντιστασιακή δράση.

Οι Γερμανοί είχαν ήδη συλλέξει πληροφορίες σχετικά με τον ρόλο που έπαιξε το Κομμένο ως σημαντικό εμπορικό κέντρο εφοδιασμού των ανταρτών και γι' αυτό αποφάσισαν να καταστήσουν νεκρή ζώνη την τριγωνική περιοχή βόρεια του Αμβρακικού Κόλπου. Θιασώτης της άποψης αυτής είναι ο γυμνασιάρχης Στέφανος Παππάς, ο οποίος γράφει ότι ως αφορμή της καταστροφής του χωριού θεωρήθηκε η αιφνιδιαστική συνάντηση ανταρτών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ στην πλατεία του χωριού από μικρό γερμανικό αυτοκίνητο, εντός του οποίου επέβαιναν 3-4 Γερμανοί αξιωματικοί, έξι μέρες πριν από τη σφαγή των κατοίκων.

«Η πραγματική αιτία του φρικιαστικού εγκλήματος οφείλεται σε στρατιωτικούς και ασφαλείας λόγους, δεδομένου ότι οι συναντηθέντες με τους Γερμανούς αντάρται στην πλατεία του χωριού δεν έριξαν ούτε μια ντουφεκιά εναντίον τους⁷⁰, επειδή ήθελον, κατόπιν της διαπιστώσεως ότι κινούνται αντάρται στην περιοχή εκείνη, να καταστήσουν αυτήν νεκράν ζώνη, διότι όντως το Κομμένο ήτο, όπως και η Κορωνησία και η Ανέζα, κέντρον εφοδιασμού των ανταρτών εκ των μεταφερόμενων από τα νησιά (ή λιμάνια) του Ιονίου (Λευκάδα, Πάργα, Ιθάκη κ.λπ.) τροφίμων (έλαιον, άλας, σάπων). Η άποψις αυτή επιβεβαιώνεται και από την καταστροφή που ηκολούθησε στα γειτονικά χωριά Συκιές⁷¹ - Τσουπί - Λουτροτόπος⁷², που ευρίσκονται στον τριγωνοειδή χώρο μεταξύ Αράχθου, θαλάσσης και δημοσίας οδού Άρτης, Αλυκής (Κοπραίνης) μετά δύο περίπου μήνες, και την οποίαν ευθύς αμέσως θα ιστορήσω.

Την άποψη αυτή, μετά την ιστόρηση της φρικιαστικής καταστροφής του Κομμένου στο Διεθνές Στρατοδικείο Νυρεμβέργης, όπου εκλήθην ως μάρτυς

de la province ou se Formerent en 1942 les premiers noyaux de la Resistance armee de la Crece. Puis ie 15 aout 1943 a la fete Patronale de la Panagia qui rassemble lew villageoins d'aleytour, il avait nisse le drapeau national sur l'eglis de la vierge et avait accyeilli des andartes descendus de la montagne. Le chatinent ne tarda pas», «Le carnet Athenien, Kommeno». «Le Messenger d' Athenes» soixande - bixieme Annee troisieme serie - No 5840, Mardi, 4 September 1945.

⁶⁹ Ν. Γ. Ζιάγκου, «Αγγλικός Ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση 1940-45», τόμ. 1^{ος}, Αθήνα, 1978, σ. 185.

⁷⁰ Στέφανου Β. Παππά, «Εθνική Αντίστασις ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ 1941-1944 Νομού Άρτης και η προσφορά του οργανωμένου αμάχου πληθυσμού εις τον αγώνα τούτο», σ. 74.

⁷¹ Όρ. παρ. σ. 76.

⁷² Όρ. παρ. σσ. 78-79.

κατ' Αύγουστον του 1947, υπεστήριξα με ακλόνητον επιχειρηματολογία, ρίψας την ευθύνη της σφαγής στους κατηγορουμένους στρατηγούς, ως εγκληματίας πολέμου Λανς και Φον Στέτνερ. Άλλωστε οι κατηγορούμενοι στρατηγοί τότε, 20-22 τον αριθμόν, των οποίων πολλοί επλήρωσαν με αγκυρώτατον θάνατον, την αγκόνην, τα βάρβαρα εγκλήματα των, ενήργησαν βάσει στρατιωτικού κανονισμού περί τρόπου μεταχειρίσεως αμάχου πληθυσμού, που συνέταξε συμβούλιον στρατηγών καθ' υπαγόρευσιν του Φύρερ. Ο στρατιωτικός αυτός κανονισμός καταργούσε το Διεθνές Πολεμικό Δίκαιο της Γενεύης, ο οποίος δεν έθιξε τούτον κατά τας πολεμικάς επιχειρήσεις, αλλά να αντιμετωπίσει τον αντίπαλον δι' όπλων και με οιονδήποτε άλλο μέσον πολεμικόν προς επικράτησίν του και ο αντίπαλος ήταν ο οργανωμένος στρατός του ΕΑΕΣ, τον οποίο έπρεπε να διώξει»⁷³.

Είναι λογικά τεκμηριωμένο ότι, εάν οι Γερμανοί αξιωματικοί δεν έβρισκαν στην πλατεία του χωριού τους αντάρτες να ετοιμάζουν το συσσίτιό τους και δίπλα τους σε σχήμα πυραμίδας να έχουν τοποθετήσει τα όπλα τους, οπωσδήποτε το κακό θα ήταν μικρότερο και η σφαγή δεν θα έπαιρνε τον χαρακτήρα μαζικής εξόντωσης, δεδομένου ότι «τα στρατεύματα είχαν πάρει οδηγίες να ανταποδώσουν οποιαδήποτε σημάδια ή έστω υποψίες για δραστηριότητα ανταρτών, με τη μαζική εκτέλεση των υπόπτων και την καταστροφή όλων των οικημάτων στη γειτονιά»⁷⁴. Υπάρχει και η πληροφορία ότι ανήμερα της εορτής της Παναγίας «είχε φτάσει κοντά στο Κομμένο ένας Γερμανός αξιωματικός με αυτοκίνητο. Δεν τον είχε αντιληφθεί κανένας. Ο χιτλερικός αξιωματικός είδε τον χορό και το γλέντι. Είδε και μερικούς αντάρτες που χόρευαν μαζί με τους χωριανούς, και μόλις γύρισε στα Γιάννινα ανέφερε το γεγονός στον διοικητή της 1^{ης} Μεραρχίας Αλпинιστών, Φον Στέτνερ, και από αυτόν πήρε τη διαταγή να ειδοποιήσει άρματα το τάγμα των S-S που βρισκόταν στον Λούρο για να πάει να ξεκληρίσει το χωριό»⁷⁵. Η παραπάνω πληροφορία παραμένει εντελώς αναξιόπιστη.

Ο Λάμπρος Κασελούρης, στο έργο του «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», έχει μερικές πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις, τονίζοντας ότι η σφαγή του Κομμένου οφείλεται σε ασυγχώρητα σφάλματα των ανταρτών. Το πρώτο σφάλμα ανήκει στους αξιωματικούς και των δύο ανταρτικών ομάδων, ιδιαίτερα το τμήμα του ΕΛΑΣ με τις επίμονες και παράλογες αξιώσεις των υπευθύνων να εισπράξουν από τους κατοίκους του χωριού πολλές ποσότητες τροφίμων (κυρίως δημητριακά και όσπρια), κάτι που ξεπερνούσε κατά πολύ τις δυνατότητες των καλλιεργήσιμων εκτάσεων του τόπου. Εξαιτίας διένεξης με τους προκρίτους του χωριού, το τμήμα του ΕΛΑΣ επέμενε, και γι' αυτό οι αντάρτες παρέμειναν αργε-

⁷³ Όρ. παρ., σ. 76.

⁷⁴ Όρ. παρ., σ. 6.

⁷⁵ «Εθνική Αντίσταση, το έτος του λαού», πρόλογος-επιμέλεια Νίκου Ανδρέου, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1975, σ. 101.

τές μέρες μέχρι να εισπράξουν την κατά τη γνώμη τους ανάλογη ποσότητα. Προκειμένου να δοθούν εξηγήσεις, καταφθάνει στο χωριό μικρό τμήμα των δυνάμεων του ΕΔΕΣ, όπου και τελικά έπειτα από πολλές διαπραγματεύσεις οι αξιωματικοί του τμήματος του ΕΛΑΣ αποδέχθηκαν να δώσουν οι κάτοικοι τη μισή ποσότητα από όσα ζητούσαν αρχικά⁷⁶.

Το δεύτερο και πιο σοβαρό σφάλμα οφείλεται στους επικεφαλής και των δύο τμημάτων οι οποίοι –εντελώς ανυποψίαστοι και χωρίς κανένα σχεδιασμό– δεν έλαβαν ούτε τα στοιχειώδη μέτρα ασφαλείας που προβλέπονται από τους στρατιωτικούς κανονισμούς, με αποτέλεσμα το αυτοκίνητο με τους Γερμανούς αξιωματικούς να κατευθυνθεί στην πλατεία, αιφνιδιάζοντας τους αντάρτες και αναγκάζοντάς τους σε φυγή. Εγκατέλειψαν τον οπλισμό τους, και μόνο οι γυναίκες του Κομμένου τόλμησαν και πήραν τα όπλα και τα έδωσαν στους αντάρτες⁷⁷.

Πάντως, όπως και να έχει το πράγμα, το γεγονός είναι ένα: Το Κομμένο δεν ήταν παρά ένα δένδρο που σκέπαζε και ενίσχυε την αντίσταση στα χρόνια της Κατοχής. «Όταν, παιδί μου, γκρεμιστεί το δένδρο, πολλοί θα πάνε για να κόψουν ξύλα από το κορμί του. Δεν θυμούνται ούτε τη δροσιά του ίσκιου του, ούτε τους νόστιμους καρπούς του. Μα θα 'ρθει ο καιρός που κι αυτοί που μιλάνε άσχημα, θα προσκυνάνε τους αδικοσκοτωμένους ήρωες και θα φεύγουν με δάκρυα στα μάτια και περηφάνια στην καρδιά. Έφταιξε το Κομμένο, αν βρέθηκε κοντά στη θάλασσα και βγαίνουνε τα λάδια; Τότε έφταιξε που απ' το Κομμένο πάνε εκεί τα λάδια. Ή έφταιξε το Κομμένο που βρέθηκαν εκεί αντάρτες; Τότε έφταιξε κι η Χίος που βρέθηκε εκεί ο επαναστάτης Λυκούργος Λογοθέτης. Μία είναι η αλήθεια, παιδί μου: Το Κομμένο το 'βλεπε ο εχθρός να δημιουργείται σε μια επικίνδυνη εστία της εθνικής αντίστασης κι έπρεπε να το καθαρίσει... Κι αν στο Κομμένο βρέθηκαν αντάρτες, κι αν το Κομμένο με τα γύρω χωριά κράτησε ψηλά την εθνική συνείδηση, δεν έφταιζαν οι γριές και τα γερόντια, ούτε τα βυζανιάρικα παιδιά που τα καίγανε σαν πυροτέχνημα... Είναι πολύ άγριο αυτής της φυλής το ένστικτο. Βρέθηκε ένας κακός απόγονος του άγριου Αττίλα, που δεν σκέφθηκε την τύχη ποτέ στον δρόμο του. Κι εκείνος φωτιά και λάβα όπου πάταγε, μαχαίρι και λεπίδι όπου έφθανε, και τούτος τα ίδια και χειρότερα. Μα για 'κείνον έμεινε αιώνιο στίγμα στην ιστορία ... για τούτον θα μείνει η κατάρρα όλου του πολιτισμένου κόσμου»⁷⁸.

⁷⁶ Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σσ. 173-174.

⁷⁷ Ορ. παρ., σσ. 175-176.

⁷⁸ Στεφ. Β. Παππά, «Τα νέα Ψαρά: δράμα σε δύο πράξεις», εκδ. Χαρ. Καγιάφα, Αθήναι - Πάτραι, 1946, σ. 24.

**Τα αντίποινα στη γερμανική και ελληνική ιστοριογραφία
και η προπαγάνδα του ναζιστικού καθεστώτος στις επιχειρήσεις
«Αύγουστος» και «Έκπληξη»**

«Από τον Θουκυδίδη και τον Πελοποννησιακό Πόλεμο έως τους ιστορικούς της σύγχρονης εποχής ο πόλεμος και οι επιπτώσεις του στην ανθρώπινη ψυχή και τον ηθικό πολιτισμό αποτυπώνονται σχεδόν ως μια διαρκής επανάληψη όλων εκείνων των παραμέτρων και των εργαλείων διαχείρισης που αναπαράγουν το ίδιο αποτέλεσμα: τη βία. Η απελευθέρωση αυτού του δυναμικού φορτίου, διάχυτου στη φύση όσο και στο κοινωνικό περιβάλλον σε “ελεγχόμενες ποσότητες” υπό ομαλές συνθήκες, μετουσιώνεται κατά τη διάρκεια των πολεμικών συρράξεων σε καθημερινή πρακτική και φτάνει στην κορύφωσή του με την εκδήλωση της πιο ακραίας μορφής που συνιστούν οι δολοφονίες μη ενεργά εμπλεκομένων στη σύγκρουση».

Στράτου Ν. Δορδανά «Κατά δικαίων και αδικών:
ζωές στη μέγγενη της κατοχικής βίας, 1941-1944»

Σχετικά με τη γερμανική ιστοριογραφία στη σύγχρονη εποχή ο καθηγητής Eberhard Rondoholz αναφέρει: «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής στα Βαλκάνια –και ιδιαίτερα στην Ελλάδα– είναι ένα από τα πιο άγνωστα κεφάλαια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τουλάχιστον στη Δυτική Γερμανία. Ενώ τα ονόματα *Ovadour* και *Lidice* έχουν γίνει σύμβολα βάρβαρης και απάνθρωπης μεταχείρισης άμαχου πληθυσμού στον πόλεμο, ούτε μία από τις μεγάλες γερμανικές εγκυκλοπαίδειες δεν αναφέρει τα ονόματα των μαρτυρικών ελληνικών χωριών: Καλάβρυτα, Δίστομο, Κλεισούρα, Άνω Βιάνος και Κομμένο, για να μην μονεύσουμε μόνο μερικά από τα αποτρόπαια παραδείγματα της χιτλερικής θηριωδίας. Το ίδιο ισχύει και για τα σχολικά βιβλία».

Με κάποια έκπληξη παρατήρησα όμως ότι και στον ακαδημαϊκό χώρο δεν υπάρχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα αυτό. Η μελέτη της σύγχρονης ιστορίας στα δυτικογερμανικά πανεπιστήμια δεν το αντιμετώπισε σχεδόν καθόλου. Η μόνη μελέτη που συνάντησα ήταν ένα άρθρο του Χάγκεν Φλάισερ, με τίτλο “Αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στην Ελλάδα, 1941-1944”, που δημοσιεύθηκε το 1979.

Αντίθετα, στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας υπάρχει σχετική μελέτη που δημοσιεύθηκε πρόσφατα σε δυτικογερμανικό περιοδικό. Αυτή η μελέτη έχει γραφεί από Άγγλο ιστορικό και έχει ως θέμα την πολιτική αντιποίνων της Βέρμαχτ και τη μαζική εξόντωση των Εβραίων στη Σερβία, δηλαδή όχι το καθαυτό θέμα των αντιποίνων. Για την Ελλάδα λοιπόν, όπως είδαμε, εκτός από τη μελέτη του Χάγκεν Φλάισερ, δεν υπάρχει τίποτε σχετικό»⁷⁹.

⁷⁹ Βλ. το άρθρο του Eberhard Rondoholz (Κολονία) «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», συλλογικός τόμος «Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ,

Στον ελληνικό χώρο μία κατατοπιστική και περιληπτική μελέτη που περιλαμβάνει, εκτός από τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής, και τα ναζιστικά εγκλήματα, είναι του Δημητρίου Ι. Μαγκριώτη «Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», Αθήναι, 1949. Αμέσως μετά την απελευθέρωση συστάθηκε το Ελληνικόν Εθνικόν Γραφείον Εγκλημάτων Πολέμου, που σκοπό είχε την εξακρίβωση εγκλημάτων πολέμου στην Ελλάδα.

Γνωρίζουμε ότι το 1954-55 η ελληνική Δικαιοσύνη απέστειλε μια σειρά εγγράφων προς το γερμανικό ομοσπονδιακό δικαστήριο που αφορούσαν την περίοδο της Κατοχής. Οι ανακρίσεις που έγιναν με βάση τα ελληνικά αυτά έγγραφα σε καμία περίπτωση δεν οδήγησαν ούτε στον εντοπισμό των δραστών, ούτε στην εξεύρεση αποδεικτικών στοιχείων. Μέσα στο 1965, οπότε πλησίαζε η προθεσμία για την παραγραφή των μέχρι το 1945 διαπραχθέντων εγκλημάτων ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως, σύμφωνα με την ισχύουσα τότε γερμανική νομοθεσία, οι γερμανικές Αρχές παρέλαβαν και πάλι υλικό σχετικά με αξιόποινες πράξεις Γερμανών υπηκόων στην Ελλάδα της Κατοχής. Κυρίως επρόκειτο για τις ίδιες περιπτώσεις που είχαν απασχολήσει τις προηγούμενες ανακρίσεις. Με βάση το υλικό αυτό, άρχισαν πάνω από 200 ανακριτικές διαδικασίες εναντίον Γερμανών που είχαν πάρει μέρος σε αντίποινα και ομαδικές εκτελέσεις. Όμως και αυτές οι διαδικασίες σφραγίστηκαν με την απόφαση να μπουν στο αρχείο, επειδή, κατά τον Ruckerl, οι δράστες είχαν πεθάνει ή δεν εντοπίστηκαν⁸⁰.

Αθήνα, 1990, σ. 242. Επίσης βλ. και το κεφάλαιο «Η ελληνική αντίσταση και οι γερμανικές διαταγές για αντίποινα», στο βιβλίο του Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα», έκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2003, σσ. 41-54, καθώς και το κεφάλαιο «Η κατάσταση στην Ήπειρο και τη νότια Αλβανία. Γερμανικές και ιταλικές “διαταγές αντιποίνων”» (Καλοκαίρι 1943), στο τελευταίο έργο του Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Έντελβάις: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944», έκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 210-222. Καθώς και «Ο φαύλος κύκλος των συλλογικών αντιποίνων και η στρατηγική πρόκλησης εμφυλίου» στο συλλογικό έργο «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945», επιστημονική επιμέλεια: Χρήστος Ιωσηφίδης - Προκόπης Παπαστράτης, εκδ. Βιβλιόραμα, τόμος Γ1, Αθήνα, 2007, σσ. 136-137. Επίσης βλ. Μαρία Σαμπατάκη «Η ιδεολογική πλατφόρμα της ναζιστικής βαρβαρότητας» στο «Γερμανική Κατοχή: Τα ελληνικά ολοκαυτώματα», εκδ. Ιστορία του Έθνους, τεύχ. 24, Φεβρουάριος 2011, σσ. 20-23.

«Μόνο διαβαθμίσεις υπήρχαν ανάμεσα στα αντίποινα της Βέρμαχτ και των Ες-Ες. Η πρώτη συνήθως –με πιο κραυγαλέα εξαίρεση το Κοιμένο Άρτης– δεν συμπεριελάμβανε τα γυναικόπαιδα στα αιματηρά ίχνη. Τα Ες-Ες είχαν κάπως λιγότερες αναστολές, επίσης εφάρμοζαν πιο εύκολα στις μαζικές εκτελέσεις τις υψηλότερες ποσοτικές αναλογίες που είχαν αναγγελθεί (50 για κάθε σκοτωμένο Γερμανό), ενώ η Βέρμαχτ κατά μέσο όρο “αρχούνταν” σε αναλογία 1 προς 10...», Χάγκεν Φλάισερ, «Η απόλυτη γερμανική εξουσία και το λυκόφως της Κατοχής» στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, «Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σσ. 48-56.

⁸⁰ Όρ. παρ., σ. 242. «Η μελέτη των γερμανικών αντιποίνων στην Ελλάδα παρέμεινε για πολλά χρόνια στο περιθώριο, καθώς η ιστοριογραφία ήταν προσανατολισμένη περισσότερο

Τα περισσότερα εγχειρίδια που έχουν δει το φως της δημοσιότητας –είτε επιγραμμικά, είτε εκτενέστερα στις ομαδικές εκτελέσεις και σφαγές άμαχου πληθυσμού κατά την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης– στηρίζονταν σε μία στυγνή επανάληψη των ίδιων γεγονότων, χωρίς να προσκομίζουν κάποιο νέο στοιχείο. Ακόμη και η επίσημη Πολιτεία –είτε ως Υπουργείο Δικαιοσύνης, είτε ως Υπουργείο Εξωτερικών– δεν αναζήτησε τα αρχεία που θα μπορούσαν να γίνουν προσिता στους Έλληνες ιστορικούς και στους μελετητές της Εθνικής Αντίστασης ως μία πολύτιμη κληρονομιά της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας.

Το βάρος της ευθύνης και της ιστορικής έρευνας έπεσε κυρίως σε μεμονωμένους Έλληνες μελετητές, κυρίως όμως σε ξένους επιστήμονες. Έπρεπε να περάσουν πάνω από πενήντα χρόνια για να εμφανιστεί μία σοβαρή μελέτη από έναν Άγγλο επιστήμονα. Έτσι, το 1994 κυκλοφόρησε το βιβλίο του Μαρκ Μαζάουερ «Στην Ελλάδα του Χίτλερ» (εκδόσεις Αλεξάνδρεια), που δίνει μια άλλη διάσταση στην περίοδο της Κατοχής στην Ελλάδα. Όσον αφορά το Κομμένο, γίνεται μία πολύ αξιόλογη και πρωτοποριακή ανατομία της σφαγής και των τραγικών συμβάντων του, και νέο αρχειακό υλικό έρχεται στη δημοσιότητα για να κάνει πλέον γνωστή και στους Ευρωπαίους ιστορικούς, αλλά και στο ευρύτερα ενδιαφερόμενο κοινό, τη φοβερότερη τραγωδία της Ελλάδας στα χρόνια της ναζιστικής κατοχής.

«Σήμερα το χωριό Κομμένο προσελκύει λίγους επισκέπτες. Ήσυχο και έξω από τον δρόμο, βρίσκεται στις βαλτώδεις επίπεδες εκτάσεις της εκβολής του Άραχθου στη Δυτική Ελλάδα. Οι κάτοικοί του κερδίζουν το ψωμί τους από τη γεωργία, καλλιεργώντας πορτοκάλια και ψαρεύοντας. Από την επίπεδη στέγη του καφενείου, μπορεί κάποιος να δει τους σκοτεινούς πορτοκαλεώνες που περιβάλλουν το χωριό: η ακτή που βρίσκεται στα νότια, η πόλη της Άρτας απλώνεται κατά μήκος των χωραφιών λίγα μίλια βόρεια, ενώ πιο μακριά, ανατολικά, οι κρημνώδεις πλαγιές της οροσειράς της Πίνδου είναι ο-

σε ζητήματα διπλωματικής και πολιτικής ιστορίας με βάση κυρίως τα βρετανικά αρχεία. Η μελέτη των αντιποίνων πέρασε αυτόματα σχεδόν από τη μεταπολεμική ποσοτική καταγραφή των καταστροφών στο (συνήθως τοπικό) χρονικό και τη δημοσιογραφική καταγγελία, με αποτελέσματα την προσπάθεια, την αποσπασματικότητα και την αναπαραγωγή ανακριβιών. Η προσφυγή στις γερμανικές πηγές, απαραίτητη για τη μελέτη των αντιποίνων, έγινε και αυτή με τρόπο καθυστερημένο, ερασιτεχνικό και αποσπασματικό. Η συστηματική μελέτη των αντιποίνων μέσω των γερμανικών αρχείων ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 από τον Χάγκεν Φλάισερ, συνεχίστηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 στο πλαίσιο της ευρύτερης εργασίας του Μαρκ Μαζάουερ και αναπτύχθηκε μόλις πριν από λίγα χρόνια με τις εργασίες των Φρανκ Μάγερ και Λίντια Σανταρέλι». Στράτος Ν. Δορδανάς «Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-44», πρόλογος Στάθη Καλύβα & Νίκου Μαραντζίδη, εκδ. Εστία Ι. Δ. Κολλάρου και Σία, Αθήνα, 2007, σ. 17.

Για τα αντίποινα, τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και τα εγκλήματα του γερμανικού στρατού και την τελική λύση του εβραϊκού ζητήματος στις χώρες κατοχής βλ. Russel Lord: «Η μάστιξ του αγκυλωτού σταυρού. Εξιστόρησις των ναζιστικών εγκλημάτων πολέμου», εκδ. Ενωμένοι εκδότες, Αθήνα, 1953.

ρατές στον ορίζοντα. Στη μέση της κύριας πλατείας, μερικές γιάρδες μακριά από το καφενείο υπάρχει ένα εκπληκτικά επιβλητικό μαρμάρινο μνημείο. Χαραγμένα στις πλευρές του τα ονόματα των 317 χωρικών που σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια της επιδρομής της Βέρμαχτ τον Αύγουστο του 1943. Κατά σειρά ηλικίας περιλαμβάνουν από τη μόλις ενός έτους Αλεξάνδρα Κριτσιμά έως την εβδομηντάχρονη Αναστασία Κώστα, μάλιστα υπάρχουν επίσης 74 παιδιά κάτω των 10 και 20 ολόκληρες οικογένειες. Τα στρατεύματα που ήταν υπεύθυνα γι' αυτή τη θηριωδία ήταν πολύ καλά εκπαιδευμένοι τακτικοί στρατιώτες από μία από τις καλύτερες στρατιές της Βέρμαχτ»⁸¹.

«Βρισκόμαστε στον τελευταίο μήνα του καλοκαιριού του 1943. Οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ τον Ιούνιο και ιδιαίτερα τον Ιούλιο του 1944 σε επανειλημμένες συγκρούσεις είχαν προκαλέσει σοβαρές απώλειες στους Ιταλούς και Γερμανούς κατακτητές. Οι επιχειρήσεις εκείνες του ΕΛΑΣ, που διεξήχθησαν σε όλες σχεδόν τις περιοχές της Κεντρικής και Νότιας Ελλάδας, είχαν ως αποτέλεσμα να παραπλανηθούν οι Γερμανοί και, νομίζοντας πως οι Αγγλοαμερικανοί θα αποβιβάζονταν στην Ελλάδα, να μεταφέρουν από την Ιταλία τρεις ολόκληρες μεραρχίες στη χώρα μας για ενίσχυση των στρατευμάτων τους. Το τελευταίο δεκαήμερο του Ιούλη, ισχυρές φάλαγγες των Γερμανών, απ' αυτές που κινήθηκαν προς την Ελλάδα, πραγματοποιούν σειρά επιθέσεων στην Ήπειρο ενάντια στις αντάρτικες δυνάμεις. Οι Γερμανοί, ακόμη κι όταν πείσθηκαν ότι η απόβαση στην Ιταλία κάθε άλλο παρά αποτελεί αντιπερισπασμό μίας απόβασης στα Βαλκάνια, φοβούνται πάλι μην γίνει καμιά ανάλογη ενέργεια στις ακτές της Ηπείρου. Γι' αυτό και βάλλθηκαν με τη φωτιά και το σίδερο να τσακίσουν τις δυνάμεις των ανταρτών, να σβήσουν τα ορμητήριά τους. Την περίοδο αυτή, διέπραξαν ανήκουστες θηριωδίες ενάντια στους αθώους κατοίκους των χωριών της Ηπείρου»⁸². Από όσες νέες γερμανικές μονάδες στάλθηκαν στην Ελλάδα η πιο σημαντική ήταν το 1^ο Ορεινό Τμήμα, μία μάχιμη μονάδα που είχε γίνει μάρτυρας σφοδρής συμπλοκής στο Ανατολικό Μέτωπο και είχε λάβει μέρος σε άγριες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο Μαυροβούνιο και στην Αλβανία προτού φθάσει στη Βορειοδυτική Ελλάδα»⁸³.

⁸¹ Mark Mazower, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993, σσ. 218-219.

⁸² «Εθνική Αντίσταση: επίσημα κείμενα – Αναμνήσεις, Χρονικά, Στοιχεία», συλλογή τέταρτη, Απριλίου 1963, σελ. 4-6, σ. 415.

⁸³ Mark Mazower, «Waldheim goes to war», London Review of Books, 23 June 1988, p. 1.

Διοικητής της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας κατά την εγκατάστασή της στην Ήπειρο ήταν ο στρατηγός Φον Στένερ, και όχι ο Χούμπερ Λαντς, όπως προφανώς από παρανόηση τονίζει ο Δημήτρης Βλαχοπάνος στο «Αϊ Κοιμένο της άσβεστης μνήμης», Β' έκδ., έκδοση της Κοινότητας Κοιμένου, σ. 36.

Σχετικά με την κατάσταση της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας και τη δράση της στο ρωσικό μέτωπο και στη Γιουγκοσλαβία του Τίτο βλ. Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117^{ης} Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και στην Ελλάδα», εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2003, σσ. 74-90. Καθώς και του ιδίου «Αιματοβαμμένο Εντέλ-

Οι Γερμανοί ένιωσαν πως η ιταλική δειλία είχε επιτρέψει στην αντίσταση να αναπτύσσεται ανεξέλεγκτη. Στην επιστροφή τους στην περιοχή, το 1^ο Ορεινό Τμήμα πραγματοποίησε μία σημαντική εκστρατεία εναντίον των αντιστασιακών στην Ήπειρο, όπου υπήρχε φόβος ότι οι σύμμαχοι μπορεί να χειρούσαν απόβαση.

Αρχικά τα στρατεύματα στάλθηκαν στους κυρίως δρόμους να βρουν ομάδες καταδρομέων, αλλά ο ορεινός ξηρός σχηματισμός του εδάφους –σε συνδυασμό με τη φτωχή ευφυΐα και τη δυσκολία του να φέρουν τους καταδρομείς στη μάχη– οδήγησε σε αυξανόμενη ματαιοπονία. Στις 24 Ιουλίου, ο αρχηγός του 98^{ου} Συντάγματος τηλεγράφησε στα επιμέρους αρχηγεία: «Στρατηγέ! Έτσι όπως είναι τα πράγματα τώρα, η όλη δράση –παρ’ όλο που διεξήχθη με τις μεγαλύτερες δυνατές προσπάθειες– είναι κατά τη γνώμη μου εντελώς άστοχη. Υπάρχει μία μόνο διαθέσιμη επιλογή: να συλλάβουμε όλο τον ανδρικό πληθυσμό – οποιοσδήποτε παίρνει μέρος σε συμπλοκή ή υποστηρίζει ληστές πρέπει να εκτελείται αμέσως. Τα στρατεύματα έγιναν λιγότερο διακριτικά και οι επιχειρήσεις εκφυλίστηκαν σε μία τακτική καψίματος της γης»⁸⁴.

«Το καλοκαίρι του 1943, ο υπολοχαγός Κουρτ Βαλντχάιμ, ένας νεαρός Αυστριακός που πληγώθηκε στο Ανατολικό Μέτωπο και μεταφέρθηκε εκτός πρώτης γραμμής, υπηρετούσε στην Υπηρεσία Σχεδιασμού του Γερμανικού Γενικού Επιτελείου στην Αθήνα. Ο προϊστάμενός του τον θυμάται σαν “κάπως δουλοπρεπή”, αλλά πολύ εργατικό. Αναφορές στρατευμάτων από υποδεέστερες μονάδες έφταναν κάθε μέρα στο γραφείο του Βαλντχάιμ. Αυτός ήταν σε θέση να τις διαβάσει, να σημειώσει τους υπαινιγμούς για τη γενική στρατηγική κατάσταση και έπειτα να τους κάνει μία περίληψη στις δικές του καθημερινές αναφορές προς την 5^η Μεραρχία του Αρχηγείου στη Θεσσαλονίκη. Αυτές οι αναφορές γράφονται σε μία δική τους ειδική γλώσσα, και ο Βαλντχάιμ είχε γίνει ειδικός σ’ αυτήν»⁸⁵. Έτσι ο Βαλντχάιμ με μία κίνηση μόνο της πέννας του μετέτρεπε την εκτέλεση των αθώων πολιτών σε δικαιολογημένη πράξη εξαφάνισης «ύποπτων ληστών», συγκαλύπτοντας έτσι τα εγκλήματα των Γερμανών. Οι γερμανικές αναφορές στρατευμάτων, όπως όλη η επίσημη ορολογία του Γ’ Ράιχ –το οποίο ο φιλόλογος Βίκτορ Κλέμπερερ ειρωνικά ονόμασε LII (Η γλώσσα του Τρίτου Κατακτητή)– ήταν πλούσια σε τέτοιους ευφημισμούς»⁸⁶.

βאים η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α΄, εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 75-180.

⁸⁴ Mark Mazower, «Waldheim goes to war», London Review of Books, 23 June 1988, p. 1.

⁸⁵ Mark Mazower, «Inside Hitler’s Greece: The experience of occupation 1941-44», «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995, σ. 288.

⁸⁶ Mark Mazower, «Waldheim goes to war», London Review of Books, 23 June 1988, p. 1.

«Ο υπολοχαγός Κουρτ Βαλντχάιμ (Kurt Waldheim), ο μετέπειτα πρόεδρος της Αυστρίας και γενικός γραμματέας του ΟΗΕ, ο οποίος κρατούσε το πολεμικό ημερολόγιο του γερμανικού επιτελείου στην Ιταλική 11^η Στρατιά, σημείωσε στις 17 Αυγούστου: “Στην περιο-

«Μ' αυτόν τον τρόπο, όλες οι αναφορές για τα δυστυχήματα των πολιτών αποσοβήθηκαν και η φονική πράξη αυτόματα δικαιολογήθηκε. Τίποτε δεν θα μπορούσε να εικονογραφήσει καλύτερα την ανάγκη που δημιουργήθηκε στη Βέρμαχτ, να κρύψει την αλήθεια από αυτούς που ήταν υπεύθυνοι. Υπάρχουν επιχειρήματα για το ότι κάνοντας τέτοιες αλλαγές ο Βαλντχάιμ συνήργησε σ' ένα έγκλημα πολέμου. Στην πραγματικότητα, ήταν σπάνιο για τον αξιωματικό αναφοράς σ' επίπεδο στρατιωτικό να πρέπει να κάνει τέτοιες αλλαγές. Συνήθως οι απαραίτητες αλλαγές γίνονταν από χαμηλά, και οι περισσότερες από τις αναφορές που λαμβάνονταν από τον Βαλντχάιμ στην Αθήνα χρησιμοποιούσαν μόνο τον όρο “εχθρός νεκρός”, ο οποίος συχνά συγκάλυπτε μία κτηνώδη πραγματικότητα. Το αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών (ενν. στο νόημα των αναφορών) ήταν φανερό: η διαδικασία τού να ξεχαστεί ο πόλεμος για τον οποίο ο Βαλντχάιμ είχε δεχθεί σκληρή κριτική, είχε κιόλας αρχίσει, ενώ συνεχιζόταν ο πόλεμος. Καθώς του έπαιρναν συνέντευξη τον Απρίλη του ίδιου χρόνου, ο αξιωματικός ευφυΐας του 1^{ου} Ορεινού Τμήματος, ο Καρλ Ρόθφονξ, μπορούσε να ισχυριστεί “με εμφανή καλή πίστη” ότι το τμήμα δεν σκότωσε έναν αθώο πολίτη – μία κατάθεση που ερχόταν ευθέως σ' αντίφαση με έγγραφα που έφεραν την υπογραφή του»⁸⁷.

«Η πρώτη μεγάλη επιχείρηση που διεξήχθη από το τμήμα στην Ελλάδα, βάσει σχεδίων που επεξεργάστηκε στο γραφείο του Βαλντχάιμ στην Αθήνα, είχε ως αποτέλεσμα την αναφορά 80-100 αντιστασιακών για την απώλεια μόνο 2 Γερμανών στρατιωτών. Τα νούμερα αυτά λένε ό,τι υπάρχει για να ειπωθεί σχετικά με το τι γινόταν στο όνομα ενός αγώνα εναντίον των αντιστασιακών (ανταρτών). Δεν ήταν παρά τον χειμώνα του 1943-44 που δόθηκε η άδεια στους εκπροσώπους του Κόκκινου Στρατού να ταξιδέψουν στην Ήπειρο και οι πρώτες ουδέτερες αναφορές αυτής της καταστροφής αναφάνηκαν. Μέχρι τότε, σχεδόν 1.500 χωριά κάηκαν ή λεηλατήθηκαν μόνο στην Ήπειρο και 85.000 άνθρωποι έμειναν άστεγοι. Η κατάσταση αυτή βέβαια ήταν γνωστή στους αξιωματικούς στα Αρχηγεία της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Οι απολογισμοί θυμάτων μόνο, για να μην αναφέρουμε πληροφορίες για καμένα χωριά που αφθονούσαν στις αναφορές εκείνες, έκαναν τα πράγματα καθαρά»⁸⁸.

χή της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας κατελήφθη έπειτα από σφοδρή αντίσταση του εχθρού το χωριό Κομμένο. Υπήρξαν εχθρικές απώλειες”. Μέσα σε μία μόνο μέρα, λοιπόν, οι αναφορές παραχαράχθηκαν διαδοχικά. Αρχικά “150 νεκροί συμμορίτες”, ενώ ο Βαλντχάιμ αναφέρθηκε γενικόλογα σε “εχθρικές απώλειες”. Με αυτό τον τρόπο, ένα έγκλημα πολέμου παρουσιάστηκε σαν μία συνηθισμένη πράξη άμυνας». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, «Αιματοβαμμένο Εντελβάις η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 322.

⁸⁷ Όρ. παρ., σ. 1.

⁸⁸ Mark Mazower «Waldheim goes to war», London Review of Books, 23 June, 1988, p. 1.

«Η αναφορά των γεγονότων που απασχόλησε τον Βαλντχάιμ κατά το μεγαλύτερο μέρος της παραμονής του στην Ελλάδα είναι σίγουρα μία παθητική δραστηριότητα. Όμως στις δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν το καλοκαίρι του 1943, ήταν ο ένας από τους δύο, μόνο, αξιωματικούς σε μία μικρή κατευθυντήρια μονάδα, το γερμανικό 1ο Γραφείο στην Αθήνα. Ενώ οι Γερμανοί και οι Ιταλοί προσπάθησαν (όχι εύκολα) να δουλέψουν μαζί, υπήρχε συνεχής συνομιλία μεταξύ του Αρχηγείου της Αθήνας και των Ιωαννίνων του 1^{ου} Ορεινού Τμήματος, σχετικά με το πώς θα χειριστούν καλύτερα τους αντάρτες. Στις 5 Αυγούστου ο στρατηγός Βίλερς, προϊστάμενος του Βαλντχάιμ, πέταξε στα Ιωάννινα, για υψηλού επιπέδου συζητήσεις με κάποιους αρχαιότερους, συμπεριλαμβανομένου και του στρατάρχη εδάφους, Βον Βέιχς, αρχηγού στρατού όλων των Δυνάμεων του Πελέκεως στα Βαλκάνια. Οι Ιταλοί δεν ήταν παρόντες. Όταν αναφέρθηκαν οι ανταρτικές επιχειρήσεις, οι Γερμανοί δεν είχαν πια πίστη στους συμμάχους τους. Δύο ημέρες αργότερα, το γραφείο του Βίλερς στην Αθήνα εξέδωσε ένα έγγραφο με λεπτομερή σχέδια βασικής τακτικής για μία σειρά “εκκαθαρίσεων” που θα δι-
αρκούσαν από τα μέσα Αυγούστου έως τον χειμώνα»⁸⁹.

«Η πρώτη επιχείρηση, ονομαζόμενη (με κωδικό) “Αύγουστος”, ανέθεσε στο 1^ο Ορεινό Τμήμα να “εκκαθαρίσει” τη δυτική ακτή της Ελλάδας, μεταξύ των λιμανιών της Πάργας και της Πρέβεζας. Ως απεσταλμένος του Βίλερς, ο Βαλντχάιμ κατέγραψε τις λεπτομέρειες των προτάσεων, στο πολεμικό ημερολόγιο. Τα μέσα με τα οποία επρόκειτο να “εκκαθαριστεί” αυτή η περιοχή αναφάνηκαν πολύ καθαρά από τις οδηγίες για την επιχείρηση “Αύγουστος”, που εκδόθηκαν την ίδια ημέρα απ’ το Αρχηγείο. Τα στρατεύματα είχαν πάρει οδηγίες να ανταποδώσουν οποιαδήποτε σημάδια ή έστω υποψίες για δραστηριότητα ανταρτών, με τη μαζική εκτέλεση των υπόπτων και την καταστροφή όλων των οικημάτων στη γειτονιά. Την επομένη, μία νέα χιτλερική διαταγή, που απαιτούσε την άμεση εκτέλεση οποιουδήποτε αντάρτη αιχμάλωτίστηκε σε μάχη, περνούσε από το 1ο Γραφείο στην Αθήνα, στα Ιωάννινα. Για άλλη μία φορά, η ανάμειξη του Βαλντχάιμ σ’ αυτή την επεξεργασία διαφαίνεται από την καταγραφή του της διαταγής, στο πολεμικό ημερολόγιο. Η επιχείρηση “Αύγουστος” διήρκησε από τις 10 έως τις 15 Αυγούστου και λεπτομέρειες μεταδίδονταν καθημερινά από τα Ιωάννινα στην Αθήνα, μαζί με προηγούμενη σημείωση των σχεδίων του τμήματος για την επόμενη μέρα. Ο Βαλντχάιμ, με τη σειρά του, περνούσε τις πληροφορίες στη Θεσσαλονίκη. Η αλληλογραφία περιελάμβανε αναφορές σε “εκκαθαρίσεις” και “αντεκδικήσεις”, μεταξύ αυτών και των συμπλοκών στο Κουκλέσι Ιωαννίνων»⁹⁰.

⁸⁹ Όρ. παρ., σ. 1.

⁹⁰ Mark Mazower, «Waldheim goes to war», London Review of Books, 23 June 1988, p. 1.

Βλ. «Η επιχείρηση “Αύγουστος”: 250 δολοφονημένοι άμαχοι και 20 πυρπολημένα χωριά (10-13 Αυγούστου 1943)» από το έργο του Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο

«Στις 12 Αυγούστου, στη μέση της επιχείρησης, έφτασε μία αναφορά που έλεγε ότι οι “ληστές” (ενν. οι αντάρτες) εντοπίστηκαν στο χωριό Κομμένο. Αυτό βρίσκεται νοτιοανατολικά της Άρτας, σε πεδιάδα πίσω από τη λοφώδη παραλιακή περιοχή όπου είχαν εγκατασταθεί τα γερμανικά στρατεύματα»⁹¹.

«Έως εδώ οι προσπάθειες του Σώματος να εξαφανίσουν τους αντάρτες στη Βορειοδυτική Ελλάδα είχαν αποβεί άκαρπες. Τώρα, αφού πρώτα πληροφορήσαν την Αθήνα, αποφασίστηκε να προχωρήσουν τα σχέδια εντός ολίγων ημερών, με μία ειδική παραδειγματική “επιχείρηση αιφνιδιασμού” εναντίον του Κομμένου»⁹². «Στις 14 Αυγούστου το Αρχηγείο του 1^{ου} Ορεινού Τμήματος διέταξε να προετοιμαστεί ένα απόσπασμα για μια επιχείρηση “έκπληξη” στο Κομμένο»⁹³. Το δύσκολο έργο ανατέθηκε στο 98^ο Σύνταγμα, που είχε περάσει το τελευταίο 45ήμερο κατεβαίνοντας νότια, μέσω των βουνών, προς την Άρτα. Τα στρατεύματα δεν βρίσκονταν πολύ καιρό στην Ελλάδα και πολλοί είχαν αρχίσει ήδη να αισθάνονται έντονα τις επιπτώσεις της ξέστης και των κουνουπιών.

Τη νύχτα της 15^{ης} Αυγούστου, οι στρατιώτες του 12^{ου} λόχου κλήθηκαν έξω από τις σκηνές τους. Ο νευρώδης και υπερ-παρασημοφορεμένος νεαρός διοικητής του συντάγματός τους, ο συνταγματάρχης Γιόζεφ Ζάλμινγκερ –ένας αυτοδημιούργητος άνδρας που του άρεσε να κομπάζει για το ότι μετέτρεψε το 98^ο Σύνταγμα σε «Σύνταγμα για τον Χίτλερ»– εκφώνησε έναν τυπικά σύντομο, αμβλύ λόγο στους νεοσυλλέκτους. Γερμανοί στρατιώτες σκοτώθηκαν, τους είπε, και ήταν καιρός να ληφθούν σκληρά μέτρα εναντίον των αντιστασιακών. Το ακόλουθο πρωί, επρόκειτο να εξολοθρευθούν μία «φωλιά» ανταρτών.

Περίπου 100 άνδρες από τον 12^ο λόχο είχαν τοποθετηθεί στα φορτηγά –με προορισμό το Κομμένο– πριν από την αυγή. Στις 5.00 π.μ. σταμάτησαν μόλις έξω από το χωριό, και το προσωπικό της καντίνας μοίρασε καφέ. Έπειτα ο διοικητής του λόχου, ο υπολοχαγός Ρέξερ, ένας πρώην αρχηγός της νεολαίας του Χίτλερ και τώρα περίπου 20 χρονών, συνάθροισε τους στρατιώτες και έδωσε τις διαταγές του. Μία φράση θα παρέμενε στο μυαλό των ανδρών του για χρόνια αργότερα. Επρόκειτο να πάνε στο χωριό και «να μην αφήσουν τίποτα όρθιο». Τα στρατεύματα επίθεσης κουβαλούσαν πυροβόλα και χειροβομβίδες, οι υπόλοιποι ήταν εξοπλισμένοι με αυτόματα.

Εντελβίς: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 282-283.

⁹¹⁻⁹² Mark Mazower, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995, σ. 122.

⁹³ Mark Mazower, «Waldheim goes to war», London Review of Books, 23 June 1988, p. 1.

Η απόφαση αυτή αναφέρεται στο πολεμικό ημερολόγιο του 98^{ου} Συντάγματος. Βλ. Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβίς: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 296-297.

Το χωριό περικυκλώθηκε και ρίχτηκαν δύο φωτοβολίδες για να σηματοδοτήσουν την επίθεση. Εάν οι στρατιώτες περίμεναν τους αντάρτες να ανταποδώσουν τους πυροβολισμούς, πρέπει να ξαφνιάστηκαν πολύ. Δεν υπήρχε ανταπόδοση και ο 12^{ος} λόχος δεν θα μπορούσε να αναφέρει θύματα ως αποτέλεσμα της επίθεσης. Στην πραγματικότητα δεν υπήρχαν ούτε αντάρτες στο χωριό, και εκείνοι που είχαν εντοπιστεί στις 12 του μηνός ήταν έξω από την περιοχή του Κομμένου. Τα σπίτια που αιφνιδιάστηκαν, από το πρώτο κύμα των στρατευμάτων επίθεσης, ήταν κατειλημμένα από κοιμισμένες οικογένειες. Όπως ξύπνησαν οι άνθρωποι και προσπάθησαν να ξεφύγουν, οι στρατιώτες –εφοδιάζοντας με άνδρες τις θέσεις που φυλάγονταν στα περικόρα του χωριού– άρχισαν να τους πυροβολούν. Γυναίκες και παιδιά ήταν μεταξύ των θυμάτων. Όλη η περιοχή δέχτηκε καταιγισμό πυροβολισμών. Ο Αλέξανδρος Μάλλιος και μία από τις αδελφές του παρ’ ολίγο να χτυπηθούν – καθώς έτρεχαν, έπεσαν κάτω και προσπάθησαν να συρθούν μέχρι τις πυκνές καλαμιές που υπήρχαν στην όχθη του Αράχθου. Ο μόνος δρόμος διαφυγής, που είχαν παραβλέψει οι Γερμανοί, ήταν κατά μήκος του ποταμού. Μερικές εκατοντάδες χωρικοί κατάφεραν να κολυπήσουν μέχρι την απέναντι όχθη και μ’ αυτόν τον τρόπο διασώθηκε σχεδόν ο μισός πληθυσμός του Κομμένου.

Ακίνητο στα φορηγά, το προσωπικό της καντίνας άκουσε τον ήχο των πυροβολισμών και τα ουρλιαχτά των κατοίκων και παρακολουθούσε, καθώς τα σπίτια του χωριού παραδίδονταν στις φλόγες. Το σκοτεινό σύννεφο του καπνού που σηκώθηκε στον ουρανό μπορούσε να φανεί από τα χωριά των Τζουμέρκων, μίλια μακριά, στις πλαγιές της οροσειράς της Πίνδου. Κατά το απόγευμα, ο υπολοχαγός Ρέξερ βιάστηκε να επιστρέψει στον δρόμο και με υπερηφάνεια πίεσε τον διοικητή του τάγματος να πάει να δει «πώς τα κατάφεραν οι άνδρες του». Οι στρατιώτες βέβαια είχαν ανάμεικτα συναισθήματα. *«Καθίσαμε στη σκιά μιας πορτοκαλιάς και περιμέναμε την επιστροφή των φορηγών. Μετά τους πυροβολισμούς υπήρχε μεγάλη ησυχία. Οι περισσότεροι από τους “συντρόφους” ήταν πολύ καταβεβλημένοι. Σχεδόν κανένας δεν συμφωνούσε μ’ αυτή την πράξη, θυμόταν κάποιος»* (sic).

Η σκηνή στο Κομμένο ήταν εφιαλτική. Έξι ώρες ολοκληρωτικής καταστροφής ακολουθήθηκαν από φοβερή σιωπή, διακοπτόμενη μόνο από το τρίξιμο καιγόμενων δοκαριών. Ένας δεκαεννιάχρονος νεοσύλλεκτος θα θυμόταν αργότερα πως «εν τω μεταξύ έκανε φοβερή ζέστη. Όλα ήταν ήσυχια. Πήγα στο χωριό μαζί με άλλους συντρόφους. Σώματα κείτονταν παντού. Μερικοί δεν είχαν πεθάνει ακόμη. Κινήθηκαν και βόγκηξαν. Δύο ή τρεις αξιωματικοί προχώρησαν σιγά μέσα στο χωριό και έδωσαν τους θανατικούς “πυροβολισμούς οίκτου”. Οι άνδρες (η συλλογή της εκκαθαριστικής ομάδας) συνέλεξαν τη “λεία”, περιλαμβανομένων και αγελάδων και άλλων ζώων, και άρχισαν να τα φορτώνουν στα φορηγά. Ενώ μερικοί στρατιώτες έπαιρναν οτιδήποτε μπορούσαν να βρουν, μέσα σ’ αυτά χαλιά, κοσμήματα και άλλα τι-

μαλφή, ενώ άλλοι ήταν πολύ απογοητευμένοι για να μουν σε τέτοιο κόπο». Ο Καρλ Δ. θυμήθηκε: «Μετά τη σφαγή, ένας σύντροφος πήρε μερικές χήνες και αυγά που είχε βρει σ' έναν στάβλο. Του είπα πως δεν μπορώ να τον καταλάβω γιατί έχω χάσει την όρεξή μου».

Ο Ρέξερ διέταξε μερικούς στρατιώτες να βάλουν φωτιά σε μερικά σπίτια που είχαν παραμείνει άθικτα. Έπειτα, στη 1.00 μ.μ., τα στρατεύματα αποσύρθηκαν απ' το χωριό. Το προσωπικό της καντίνας διένειμε τα μεσημεριανά σιτηρέσια –ρυζόγαλο και ψημένα φρούτα–, καθάρισαν και γύρισαν πίσω στον καταυλισμό. Οι υπόλοιποι άνδρες ακολούθησαν περίπου μία ώρα αργότερα. «Όταν φύγαμε για τον καταυλισμό με τα φορτηγά», θυμόταν αργότερα κάποιος, «όλα τα σπίτια στο χωριό είχαν παραδοθεί στις φλόγες». Ούτε η εκκλησία δεν είχε γλιτώσει: ο ίδιος ο Ρέξερ είχε πυροβολήσει τον παπά του χωριού, καθώς ερχόταν να τον συναντήσει στα πρώτα λεπτά της επίθεσης⁹⁴.

⁹⁴ «Ο ιερέας του χωριού Λάμπρος Σταμάτης όμως ήταν ήδη καθ' οδόν προς την εκκλησία, θέλοντας να επιστρέψει τα άμφια που είχε φορέσει το προηγούμενο βράδυ για τον γάμο της εικοσιδυάχρονης Αλεξάνδρας Μάλλιου. Συνάντησε τους Γερμανούς με το ευαγγέλιο και “ένα σταυρό στο χέρι”, όπως έγραψε ο δάσκαλος παπάς. “Ο ιερέας ήθελε να πείσει τον διοικητή της επιχείρησης υπολοχαγό Ρέξερ να μην επιτεθεί στο χωριό”, είπε κάποιος άλλος από τους στρατιώτες που έλαβαν μέρος σε αυτή. Ο Ρέξερ τον γάζωσε ο ίδιος με μια ριπή από το αυτόματο όπλο του, χωρίς να ανοίξει καν συζήτηση με τον φιλήσυχο ιερέα, ούτε αυτός, ούτε ο ταγματάρχης Κλέμπερ», βλ. Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αμιατοβαμμένο Εντελβάις: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 302.

Ο καθηγητής Heinz Richter σε μία παρουσίαση-βιβλιοκριτική του Mazower σχετικά με την επιχείρηση στο Κοιμένο αναφέρει στο περιοδικό «Θέτις»: «Οι βασικές απόλυτες κρίσεις και οι συχνές ανακρίβειες σκιάζουν την ανάγνωση του κατά τα άλλα καλογραμμένου βιβλίου του Mazower. Χαρακτηριστική είναι η ανακατασκευή της σχεδόν άγνωστης σφαγής του Κοιμένου. Καθώς το καλοκαίρι του 1943 ο Χίτλερ φοβόταν συμμαχική απόβαση στην Ελλάδα, η 1^η Ορεινή Μεραρχία στάλθηκε στα Ιωάννινα. Αυτή η μεραρχία είχε αντιμετωπίσει μήνες σκληρών αγώνων στο ανατολικό μέτωπο και κατά των ανταρτών, οι οποίοι κατάφεραν ορισμένες βαρβαρότητες εναντίον των στρατιωτών. Το 98^ο σύνταγμα υπό την αρχηγία του συνταγματάρχη Salminger δέχθηκε ισχυρή ναζιστική πίεση. Μέσα Αυγούστου ανέλαβε το σύνταγμα αυτό μία επιχείρηση κατά των ανταρτών στην περιοχή της νότιας Πίνδου. Στα πλαίσια της επιχείρησης αυτής σκότωσε ο 12^{ος} λόχος –υπό την αρχηγία ενός ανθυπολοχαγού– τους κατοίκους του χωριού Κοιμένο, χωρίς αυτοί να ανοίξουν πυρ κατά του στρατεύματος, τονίζει ο Mazower. Στον Mazower φαίνεται περίεργο πως –σύμφωνα με τις δηλώσεις του συντάγματος– ανάμεσα στους νεκρούς βρισκόνταν 150 πολίτες, ενώ αυτοί ομολόγησαν ότι κατά την ανηφορική πορεία μέσω διαφόρων στρατιωτικών περιοχών πολλοί εχθροί βρέθηκαν νεκροί και το Κοιμένο χαρακτηρίστηκε ως κέντρο ανταρτών. Μετά το πέρας της επιχείρησης το στράτευμα συγκέντρωσε βόδια και άλλα ζώα και τα φόρτωσε στα φορτηγά. Μερικοί στρατιώτες πρέπει να λεηλάτησαν: “Several soldiers helped themselves to whatever they could find, including carpets, jewellery and other valuables”. Είναι ιδιαίτερα πιθανό ότι έλαβε χώρα λεηλασία, αλλά χαλιά σε ένα ελληνικό χωριό; Ο Mazower μίλησε με Γερμανούς που συμμετείχαν και που έδρασαν στη σφαγή και διαπίστωσε ότι πολλοί από αυτούς ήταν αντίθετοι και είχαν εκφράσει τον αποτροπιασμό τους δημο-

«Γύρω στ' απόγευμα της 16^{ης} Αυγούστου του 1943, ο Δημήτρης Αποστόλου, ένας νεαρός Έλληνας χωρικός, επέστρεφε στο σπίτι του, στο χωριό Κομμένο, στα βορειοδυτικά της Ελλάδος. Γερμανικά στρατεύματα είχαν μόλις αποχωρήσει, έπειτα από επιδρομή που διήρκεσε περίπου 7 ώρες. Στα απανθρακωμένα απομεινάρια των σπιτιών, δοκάρια καίγονταν ακόμα. Σώματα είχαν αρχίσει να φουσκώνουν από τη θερμότητα. Η κοιλιά μιας γυναίκας είχε σχιστεί και ένα κοτόπουλο είχε αρχίσει να σέρνει τα εντόσθιά της κατά μήκος του δρόμου. Λίγο μετά που είδε αυτό, ο Αποστόλου λιποθύμησε.

Από το Κομμένο, τα γερμανικά στρατεύματα που ενεπλάκησαν σ' αυτή την επιχείρηση, ένα απόσπασμα του 1^{ου} Ορεινού Τμήματος, έκαναν ένα ταξίδι διάρκειας μίας ώρας, για να επιστρέψουν στη βάση τους. Στην επιστροφή, έστειλαν μία αναφορά του συμβάντος στο Γραφείο Επιχειρήσεων, στο Αρχηγείο τους στα Ιωάννινα. Ο αξιωματικός εκεί περιέλαβε την πληροφορία στην καθημερινή αναφορά που είχε συντάξει για τους ανωτέρους του στην Αθήνα – το 1ο Γραφείο του γερμανικού Γενικού Επιτελείου προσκολλήθηκε στο ιταλικό 11^ο Σώμα Στρατού. Σ' αυτό το γραφείο υπήρχαν μόνο δύο αξιωματικοί και ήταν ο μικρότερος εξ αυτών που έλαβε την αναφορά από τα Ιωάννινα και κατέγραψε το περιεχόμενό της στο πολεμικό ημερολόγιο της μονάδας του. Το όνομα του αξιωματικού αυτού ήταν Κουρτ Βαλντχάιμ»⁹⁵.

«Ποια ήταν η σχέση του Βαλντχάιμ με την τρομακτική σκηνή που αντίκρισε ο Αποστόλου στο Κομμένο στις 16 Αυγούστου 1943; Η αναφορά των

σίως, όπου έφτασαν σχεδόν κοντά στην ανταρσία... Αυτό δείχνει ότι εντέλει ο Mazower δεν είχε καταλάβει το ναζιστικό σύστημα. Η αντίσταση των Γερμανών κατά του συστήματος δεν ήταν τόσο αφελής, όπως παρουσιάζεται από τον Len Deighton, που χαρακτηρίζεται από τον Mazower ως μεγαλοφυΐα στο ενδιαφέρον του αλλά μυθιστορηματικό πολιτικό-αστυνομικό έργο του 55-GB.

Στο τέλος του βιβλίου, ο Mazower παραθέτει σε επτά σελίδες έναν εντυπωσιακό κατάλογο με όλα τα αρχεία και το αρχειακό υλικό που χρησιμοποίησε. Όμως είναι ακατανόητο γιατί απουσιάζει ένας κατάλογος με τη βιβλιογραφία που χρησιμοποίησε. Αν κανείς θέλει να εξετάσει ένα τεκμήριο, πρέπει στη χειρότερη περίπτωση να βασανίζεται με τις παρατηρήσεις του, για να βρει τη δημοσίευση που σημειώνεται. Κρίμα που η έκδοση δεν πέτυχε στο σημείο αυτό». Heinz Richter, περ. Thetis: "Mannheimer M Beitrage Zur Klassischen Archaeologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns" (Συνεισφορά του Μανχάιμ στην κλασική αρχαιολογία και την ιστορία της Ελλάδας και της Κύπρου), τόμος 2^{ος}, Μανχάιμ 1995, σσ. 325-326. Εάν ο καθηγητής Richter προσέγγιζε γερμανικά αρχεία και ελληνικές μαρτυρίες και καταθέσεις των κατοίκων του Κομμένου, θα έπρεπε να ήταν πιο προσεκτικός στις διαπιστώσεις και πιο αμερόληπτος στη βιβλιοκρισία του.

Mark Mazower, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995, σσ. 220-223. «Ο Mazower ισχυρίζεται ότι ο Αλέξανδρος Μάλλιος ήταν ο πρώτος κάτοικος που είδε τους Γερμανούς να φεύγουν, κρυμμένος πίσω από τον τοίχο της εκκλησίας. Αυτό στην πραγματικότητα δεν συνέβη. Το λάθος οφείλεται προφανώς σε παρανόηση του καθηγητή ή του μεταφραστή του.

⁹⁵ Mark Mazower, «Waldheim goes to war», London Review of Books, 23 June 1988, p. 1.

γεγονότων που απασχόλησε τον Βαλντχάιμ κατά το μεγαλύτερο μέρος της παραμονής του στην Ελλάδα είναι σίγουρα μια παθητική δραστηριότητα»⁹⁶.

Μέχρι σήμερα πλανάται το ερώτημα ποιος τελικά ήταν υπεύθυνος για τη σφαγή του Κοιμμένου. «Η κρίσιμη ερώτηση είναι: Ποιος έδωσε τη διαταγή; Δεν φαίνεται καθαρά από τα έγγραφα αν αυτό ήταν μία ανεξάρτητη πρωτοβουλία από μέρους του προσωπικού του Αρχηγείου ή διαταγή από το 1ο Γραφείο, όπου υπηρετούσε ο Βαλντχάιμ. Πιθανώς μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα να ήρθε η διαταγή από τους ανωτέρους του Βαλντχάιμ στη Θεσσαλονίκη, αφού αυτή η μικρή επιχείρηση που διεξήχθη στα τέλη του “Αύγουστος” δεν θα μπορούσε να τραβήξει την προσοχή τους. Από την άλλη, είναι απίθανο το προσωπικό στο Αρχηγείο των Ιωαννίνων να είχε αισθανθεί ικανό από μόνο του να εγκρίνει την εσκεμμένη κτηνωδία που έλαβε χώρα στο Κοιμμένο, κάτι που δεν είχε προηγούμενο στην κατεχόμενη Ελλάδα. Θα έπρεπε να είχαν κάποια εξουσιοδότηση, από τους ανωτέρους τους, που ήταν όμως αυθαίρετη. Αυτό που φαίνεται περισσότερο πιθανό είναι πως το σχέδιο καταστρώθηκε στα Ιωάννινα, αλλά τέθηκε σ’ εφαρμογή μόνο όταν η Αθήνα συμφώνησε. Στην πραγματικότητα, το γραφείο του Βαλντχάιμ ενημερώθηκε για τα σχέδια της επόμενης μέρας, στις 15 Αυγούστου, και την ίδια μέρα ο ίδιος ο Βαλντχάιμ υπέγραψε και πέρασε μία άλλη αναφορά από το 1^ο Ορεινό Τμήμα, το οποίο ζητούσε την επέκταση των επιχειρήσεων στην περιοχή της Άρτας.

Μόλις πριν, την αυγή στις 16 Αυγούστου, άντρες του 98^{ου} Συντάγματος περικύκλωσαν το Κοιμμένο και μ’ ένα προκαθορισμένο σήμα αιφνιδίασαν τα σπίτια. Οι ανυποψίαστοι κάτοικοι είτε σκοτώθηκαν στα σπίτια τους από χειροβομβίδες και πυροβολισμούς, είτε εκτελέστηκαν στους δρόμους. Καθώς προσπαθούσαν να ξεφύγουν εκείνο το απόγευμα, το αγόρι επέστρεψε για να βρει την υπόλοιπη οικογένειά του νεκρή. Η βία ήταν άνευ διακρίσεων: παιδιά μαχαιρώθηκαν, γυναίκες βιάστηκαν. Το διάστημα που αποσύρθηκαν τα στρατεύματα, περισσότεροι από 300 κάτοικοι από τους 600 –που κατοικούσαν στο χωριό– σκοτώθηκαν. Ήταν αναμφίβολα η πιο άγρια πράξη που διεξήχθη, μέχρι εκείνη τη στιγμή, από τις δυνάμεις κατοχής εναντίον του αγροτικού πληθυσμού. Η αναφορά του 98^{ου} Συντάγματος προσπάθησε να ρίξει το σύννηδες πέπλο πάνω από τη σφαγή. Όχι μόνο τα γερμανικά στρατεύματα –υποτίθεται– πυροβολήθηκαν αρχικά, αλλά ισχυρίστηκαν πως μεγάλες ποσότητες πυρομαχικών είχαν αποθηκευθεί στο χωριό. Αυτοί οι ισχυρισμοί, όμως, διαψεύστηκαν από το προσαρτημένο “σύνολο λαφύρων” που αποκάλυψε πως εκτός από 16 αγελάδες και 1 φορτηγό γεμάτο μαλλί, τα στρατεύματα είχαν καταφέρει να μετρήσουν μόνο 5 ιτα-

⁹⁶ Βλ. «Κοιμμένο. Η επόμενη μέρα και η διερεύνηση της σφαγής μετά τον πόλεμο» στο έργο του Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβέις: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 314.

Ορ. παρ. Mark Mazower, «Waldheim goes to war», p. 1.

λικές καραμπίνες και 1 πιστόλι. Και ακόμα περισσότερο, δεν είχαν αναφερθεί αντάρτες που σκοτώθηκαν, τραυματίστηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν. Από την άλλη, η αναφορά παραδεχόταν πως «αποτέλεσμα αυτής της επιχείρησης ήταν να χάσουν τη ζωή τους 150 πολίτες», το διάστημα που το 1ο Γραφείο στα Ιωάννινα ανέφερε πίσω στην Αθήνα ότι οι 150 πολίτες είχαν γίνει «150 νεκροί εχθροί»⁹⁷.

⁹⁷ Mark Mazower, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995, σ. 218.

Ο Βάιος Καλογρηάς, διδάκτωρ του Παν/μίου Μάιντς της Γερμανίας, ισχυρίζεται ότι «Η παρουσία των ανταρτών δεν πέρασε απαρατήρητη από τη διοίκηση της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας στα Γιάννενα, η οποία με διαταγή του αντιστρατήγου Λερ (ανώτατου διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης, υπεύθυνου δικαιοδοσίας έναντι πιθανών συμμαχικών αποβάσεων και εξόντωσης ανταρτών) οργάνωσε μία αιφνιδιαστική επιχείρηση κατά του Κομμένου», αυτή όμως η άποψη δεν τεκμηριώνεται από τα γερμανικά αρχεία. Βλ. Βάιου Κολογρηά «Τα αντίποινα των γερμανικών Αρχών Κατοχής στην Ελλάδα, 1941-1944», σσ. 119-120 στο συλλογικό αφιέρωμα της εφ. «Ελευθεροτυπία», «Γερμανικές αποζημιώσεις: μία προδομένη υπόθεση», «Ιστορικά», Ιούνιος 2010.

Ο Στέφανος Παππάς, στο έργο του «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης», κατηγορεί ως κύριο υπεύθυνο της σφαγής τον στρατηγό Χούμπερ Λαντς και τονίζει ότι ο Ζέρβας πολεμούσε με τις δυνάμεις που είχε τους Γερμανούς κατακτητές. Είναι αλήθεια όμως ότι στη σύγχρονη ιστορική έρευνα ο Λαντς δεν σχετίζεται με τη σφαγή του Κομμένου. Ανέπτυξαν και οι δύο αντικομμουνιστική δράση. «Ο Λαντς έφτασε στα Ιωάννινα στις αρχές του Σεπτεμβρίου (απόγευμα 9^η Σεπτεμβρίου) του 1943. Λίγες ημέρες αργότερα, συγκάλεσε συνάντηση ντόπιων αρχόντων. Τους είπε ότι ερχόταν με διαταγή, ότι είχε ειρηνικές προθέσεις, ότι φυσικά γνώριζε την ύπαρξη ανταρτών του Ζέρβα, αλλά δεν ήθελε να συγκρουσθεί. Για να μην υπάρξουν απώλειες και από τις δύο πλευρές, ήλπιζε στην παρέμβαση του επισκόπου Ιωαννίνων, Σπυρίδωνος. Θεωρούσε τον ανταρτοπόλεμο ανέντιμο, καθώς ο αθώος άμαχος πληθυσμός θα υπέφερε περισσότερο. Για τον λόγο αυτό, προσπάθησε να φτάσει σε ένα είδος στρατιωτικού μορατόριουμ με τον αρχηγό των εθνικοφρόνων ανταρτών Ναπολέοντα Ζέρβα... «Ο Λαντς δεν ήταν Ναζί, αλλά πιστός συντηρητικός και αντικομμουνιστής... Αυτή η στάση με έκανε να συνάψω τη συμφωνία με τον Ζέρβα, καθώς εκπροσωπούσε, εξάλλου, το πατριωτικό ή συντηρητικό στοιχείο, αν μπορώ να το πω έτσι, που εναντιωνόταν στον κομμουνισμό...». Το 1947, στη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, ο Ζέρβας έγινε υπουργός Δημόσιας Ασφάλειας και πήρε την εκδίκησή του στέλνοντας χιλιάδες από τους πρώην αντιπάλους του από τον ΕΛΑΣ στα στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Μακρόνησο ή στο εκτελεστικό απόσπασμα». Σχετικά με τον Λαντς, τον Ζέρβα και τους συνδέσμους των Βρετανών βλ. Heinz A. Richter «Η Εθνική Αντίσταση και οι συνέπειές της», εκδ. Μεσόγειος, Αθήνα, 2009. Του ιδίου «General Lanz, Napoleon Zervas und die britischen Verbindungsoffiziere, Militärgeschichtliche Mitteilungen», 1/1989.

Για τις σχέσεις του Χούμπερτ Λαντς με τον Ναπολέοντα Ζέρβα και την πολύμηνη σιωπηρή συνεργασία τους και ανακωχή, όπως ομολόγησαν ο πρώην υπαρχηγός του ΕΔΕΣ Κομνηνός Πυρομάγλου και ο συνταγματάρχης Κρίστοφερ Γουντχάουζ βλ. τα κεφάλαια «Η άνοδος του Ναπολέοντα Ζέρβα στην ηγεσία του ΕΔΕΣ και βολιδοσκοπήσεις με τον στρατηγό Λαντς», όπου υπάρχουν αναλυτικά βιογραφικά στοιχεία και ντοκουμέντα που καταρρίπτουν τον μύθο γύρω από την προσωπικότητα του Ζέρβα. Καθώς και «Εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον των ανταρτών του ΕΛΑΣ και η αποχώρηση της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας από την Ελλάδα (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1943)» και «Γερμανοί και ΕΔΕΣ ενωμένοι εναντίον του ΕΛΑΣ. Η επιχείρηση “Ξεφτέρι” και η “συμφωνία κυρίων” (Οκτώβριος 1943 - Ιούλιος 1944), στο έργο του Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αμιατοβαμμένο Εντελβαίς: η 1^η

«Χωρίς καμία αμφιβολία, το είδος του λεξιλογίου που περιγράφηκε παραπάνω, είχε αναπτυχθεί σαν μία βολική ψυχολογική οθόνη για να προασπίσει τους επιτελικούς αξιωματικούς τακτικής –ανθρώπους σαν τον Βαλντχάιμ και τους ανωτέρους του– από την κτηνώδη και αυξανόμενα εγκληματική πραγματικότητα των διαταγών τους. Από αυτή την άποψη, ο γερμανικός αντι-θιασώτης πόλεμος ήταν καθαρά ο πρόδρομος άλλων πιο γνωστών συγκρούσεων στη μεταπολεμική περίοδο, και μοιράστηκε μ’ αυτές τις γραφειοκρατικές δομές και τις διοικητικές συμπεριφορές των μοντέρνων βιομηχανικών πολέμων. Όμως ο ευφημισμός βοήθησε και στη διάλυση του τελευταίου παράδοξου που απλωνόταν στην καρδιά της ναζιστικής ιδεολογίας, μεταξύ της αυτοπροβολής του καθεστώτος ως εγγυητή της νομιμότητας, και της επιθυμίας του (ενν. του καθεστώτος) να σβήσει κάθε αντίδραση, μέσω μιας ανεξέλεγκτης βίας. Η σκληρή και τρομακτική κτηνωδία –η εν ψυχρώ εκτέλεση των πολιτών μακριά από το πεδίο των μαχών– μπορούσε να “ντυθεί” στο λεξιλόγιο του [T] σαν ένα μέτρο της στρατιωτικής δικαιοσύνης και της δημόσιας ασφάλειας»⁹⁸.

Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Β΄, εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 74-141. Επίσης Αθανάσιος Φλιτούρης: «Το αντάρτικο του ΕΛΕΣ στην Ήπειρο. Στόχοι, δράση και αποτελέσματα, Ιούλιος 1942 - Δεκέμβριος 1944», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Ιωαννίνων, 1988, καθώς και Βαγγέλη Τζούκα «Ο ΕΛΕΣ» και Θεοδώρου Σαμπατακάκη «Ο ΕΛΕΣ» στο περ. «Ιστορικά», «Κατοχή και Αντίσταση» μέρος 2^ο, σσ. 30-35, 23 Οκτωβρίου 2003 και «Εθνική Αντίσταση», σσ. 22-29, 22 Νοεμβρίου 2001.

⁹⁸ Mark Mazower, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995, σ. 218.

Μερικές από τις φράσεις της ναζιστικής προπαγάνδας ήταν: εξόντωση αντάρτικων οργανώσεων, εξόντωση κομμουνιστών, κινήγι δολοφόνων και συμμοριτών, φωλιές αντίστασης (πρέπει να) γίνονται παρανάλωμα του πυρός κ.ά.

«Ο εχθρός έχει ρίξει στον συμμοριτοπόλεμο φανατικούς μαχητές, οι οποίοι έχουν εκπαιδευτεί από τους κομμουνιστές και δεν σταματούν μπροστά σε καμία πράξη βίας. Αυτό που παίζεται εδώ είναι περισσότερο και από αγώνα επιβίωσης. Η σύγκρουση αυτή δεν έχει να κάνει με τη στρατιωτική τιμή ή με τις αποφάσεις των Συμβάσεων της Γενεύης. Αν ο πόλεμος εναντίον των συμμοριών τόσο στην Ανατολή όσο και στα Βαλκάνια δεν διεξαχθεί με τα σκληρότερα μέσα, τότε σε σύντομο χρονικό διάστημα δεν θα επαρκούν πλέον τα διαθέσιμα μέσα για να ελέγξουμε αυτή την πανώλη. Γι’ αυτό οι μονάδες έχουν το δικαίωμα και το καθήκον, σε αυτόν τον πόλεμο, να χρησιμοποιήσουν εναντίον των γυναικών και των παιδιών κάθε μέσο, αν αυτό οδηγήσει στην επιτυχία. (Ανθρωπιστικές) επιφυλάξεις οποιουδήποτε είδους αποτελούν έγκλημα εναντίον του γερμανικού έθνους. Κανένας Γερμανός στρατιώτης, ο οποίος συμμετέχει σε επιχειρήσεις εναντίον των συμμοριτών και των συνεργατών τους, δεν θα λογοδοτήσει για τη βίαιη συμπεριφορά του, από πειθαρχικής και νομικής απόψεως», Βάιου Καλογρηά «Τα αντίποινα των γερμανικών Αρχών Κατοχής στην Ελλάδα 1941-1944», σσ. 116-117, στο συλλογικό έργο της εφ. «Ελευθεροτυπία», “Γερμανικές αποζημιώσεις: μία προδομένη υπόθεση”, Ιούνιος 2010.

«Ο Λερ προσπάθησε να εμπνεύσει στους άνδρες του μιαν ορισμένη βαναυσότητα, θυμίζοντάς τους συνεχώς ότι διακινδυνευόταν πολύτιμο γερμανικό αίμα, σ’ αυτόν τον πόλεμο εναντίον των εγκληματιών που παρίσταναν τους αντάρτες. Δοκιμάστηκαν διάφορες

Ο αείμνηστος ιστορικός Χέρμαν Μάγερ στο έργο του «Η φρίκη του Κομμένου» περιγράφει αναλυτικά τα γεγονότα που δημιούργησαν τις συνθήκες επιφυλακής των γερμανικών δυνάμεων στον ελλαδικό χώρο. Στις 29 Ιουνίου του 1943 δόθηκε η εντολή από τον Χίτλερ η 1^η ορεινή μεραρχία ορεινών καταδρομών «Εντελβάις» –ένα επίλεκτο σώμα τακτικού γερμανικού στρατού– να κινηθεί προς την Ήπειρο διαμέσου του Μαυροβουνίου και της Σερβίας, μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες του στρατηγού Χούμπερ Λαντς στις δύσβατες περιοχές του Καυκάσου στο ρωσικό μέτωπο.

Στις 21 Ιουνίου είχε προηγηθεί η επιχείρηση «Animals» με την ανατίναξη της γέφυρας του Ασωπού στην κοιλάδα του Σπερχειού. Στις 11 Ιουλίου είχε ακολουθήσει η απόβαση των συμμαχικών δυνάμεων στη Σικελία και στις 25 του ίδιου μήνα επακολούθησε η πτώση του Μουσολίνι. Υπήρχαν ήδη πολλές φήμες και ανησυχίες για πιθανή εισβολή βρετανικών και αμερικανικών δυνάμεων στη νοτιοδυτική Ελλάδα, και ιδιαίτερα στη δυτική ακτή βόρεια του Πατραϊκού Κόλπου, καθώς επίσης και στις ακτές της Ηπείρου από το λιμάνι της Πρέβεζας έως την περιοχή των Ιωαννίνων και της Παραμυθιάς.

Στο πλαίσιο αυτών των πληροφοριών, ο διοικητής της μεραρχίας στα Ιωάννινα Φον Στένερ διέταξε στις 7 Αυγούστου μία νέα εκκαθαριστική επιχείρηση με την κωδική ονομασία «Αύγουστος», όπως είδαμε και πιο πάνω, και με τη ρητή διαταγή «Χωριά στα οποία θα πέφτουν πυροβολισμοί ή θα απαντώνται οπλισμένοι θα καίγονται και ο ανδρικός πληθυσμός θα εκτελείται».

Ο συνταγματάρχης Γιόζεφ Ζάλμινγκερ στην αναφορά που έστειλε στις 12 Αυγούστου, μετά τη δυσάρεστη επίσκεψή του στο Κομμένο, θα τονίσει την κατάσταση που αντίκρισε, και το γερμανικό επιτελείο –σε συνεργασία με την 11^η ιταλική στρατιά, με έδρα την Αθήνα– θα τονίσει ότι «Από αναφορές των μυστικών υπηρεσιών και ιταλικές πληροφορίες ενδυναμώνεται η εντύπωση ότι ισχυρές δυνάμεις συμμοριτών συγκεντρώνονται στην περιοχή νοτιοανατολικά της Άρτας...». Τελικά όλοι αυτοί οι διαφορετικοί παράγοντες με την προπαγάνδα των αντιποίνων σε τίποτα δεν μπορούν να δικαιολογήσουν ούτε καν στο ελάχιστο το έγκλημα μίας άγριας σφαγής.

μέθοδοι. Το καλοκαίρι του 1943, οι Γερμανοί προσπάθησαν να πολέμησουν τους αντάρτες ανεγείροντας μικρά οχυρά στην ύπαιθρο, τα οποία γρήγορα κατέστησαν απομονωμένα προγεφυρώματα υπό συνεχή απειλή. Όταν η αμυντική αυτή τακτική απέτυχε, άρχισαν τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις με δυνάμεις λόγων, με τα ίδια αποτελέσματα. Όταν έφθασε ο χειμώνας του 1943, οι Γερμανοί έθεσαν σε εφαρμογή το σχέδιο “Μεγάλες επιχειρήσεις”, με το οποίο προσπάθησαν να περικυκλώσουν και εξουδετερώσουν μεγάλες συγκεντρώσεις ανταρτών. Αλλά το σχέδιο απέτυχε κυρίως λόγω της άριστης λειτουργίας ενός συστήματος πληροφοριών που οι αντάρτες είχαν εγκαταστήσει σε κάθε χωριό. Έτσι, οι Γερμανοί κατέληξαν πως ο μόνος τρόπος να κατατροπώσουν τους αντάρτες ήταν να τους αποκόψουν από τον πληθυσμό, πράγμα που προϋπέθετε ανεξέλεγκτα αντίποινα». Μάρκος Δραγούμης «Η Ελλάδα στον πόλεμο 1940-1945», εκδ. Δήμου Αθηναίων, Αθήνα, 1995, σσ. 78-79. Αγγλική έκδοση Mark Dragoumis «Greece at war 1940-1945», Edition Municipality of Athens, Athens, 1995.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ Η ΤΟΠΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Το πανηγύρι της Παναγιάς και η νύχτα της προδοσίας

«Στήν Παναγιά σου ἐπήγαινες μ' ἓνα κερί στό χέρι
κι ὁ θάνατος, πού λούφαζε, σοῦ ἔστησε ἐδῶ καρτέρι.
Ἀδικοχαλασμένε μου!... Πᾶν' τὰ στερνά σου, πᾶνε,
καμπίσιε καί τσοπάνε».

Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κοιμένου», εκδ. Πέτρα,
Αθήνα, 2008, σ. 63

Γνωρίζουμε πολύ καλά τον ρόλο που έπαιξε η Ορθόδοξη Εκκλησία στα δύσκολα του Ελληνισμού, ιδιαίτερα την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. «Τότε, στους χαλεπούς καιρούς της σκλαβιάς, η ενορία ήταν το μόνο ζωντανό σώμα, στο οποίο συσπειρώνονταν οι υπόδουλοι Έλληνες. Μόνο εκεί ένιωθαν να μεταστοιχειώνονται σε αδελφική κοινότητα και να συνειδητοποιούν την πολιτιστική τους κληρονομιά και την ελπίδα για την ελευθερία της πατρίδας. Το κέντρο της ενοριακής ζωής είναι η λατρεία που πραγματοποιείται ως ενοριακή σύναξη. Είναι η μόνη λαοσύναξη, που δεν διακόπηκε ποτέ στην πορεία του γένους. Στην εκκλησία του χωριού, στα ξωκλήσια και στα μοναστήρια, δινόταν αδιάκοπα η ευκαιρία στους Ρωμιούς να συναντώνται στο ένα σώμα και να μετέχουν στη λειτουργία του. Η λατρεία, όχι μόνο ως θρησκευτική έκφραση, αλλά και ως κοινωνικό γεγονός, ασκούσε έλξη πολύ εντονότερη απ' όσο σήμερα μπορεί κανείς να φανταστεί. Αλλά και τα εκκλησιαστικά... και προπάντων τα διάφορα πανηγύρια στη μνήμη των αγίων ήταν σημαντικά κοινωνικά γεγονότα, με ενωτικό για τον λαό χαρακτήρα. Κυριολεκτικά λαοσυνάξεις. Έτσι, η ενοριακή ζωή ήταν ανεξάντλητη πηγή δυνάμεων. Ενίσχυε τον ψυχικό δυναμισμό των υποδούλων και κρατούσε ακμαίο το φρόνημά τους. Η Εκκλησία, όχι μόνο με τη δράση και τις θυσίες της, αλλά και με μόνη την παρουσία της ως κοινωνικού σώματος, εξασφάλιζε την απρόσκοπτη συνέχεια του Γένους, διασώζοντας τη ζωή του αμετάβλητη μέσα

σε κλίμα ελευθερίας, που μετρίαζε τη σκέψη της δουλείας και άμβλυνη τα αρνητικά αισθήματα, που αυτή γεννούσε»⁹⁹.

Κάθε ενορία είχε τον δικό της προστάτη άγιο, που τον τιμούσαν με μεγάλες θρησκευτικές και κοινωνικές εκδηλώσεις¹⁰⁰. Ξεχωριστή θέση και τιμή ανάμεσα στις μεγάλες γιορτές της Χριστιανοσύνης ήταν η τιμή που έτρεφαν όλοι οι Έλληνες προς το πρόσωπο της Παναγίας¹⁰¹.

Σε όλη την Ήπειρο και στην Άρτα διατηρήθηκε αυτή η παράδοση σχετικά με την ενορία και το πανηγύρι του συγκεκριμένου αγίου, ο οποίος ήταν βοηθός και προστάτης του χωριού. Και στις άλλες τραγικές σελίδες της ελληνικής ιστορίας, όπως στα χρόνια της Κατοχής, η Εκκλησία δεν σταμάτησε να προσφέρει ανάλογα με τις περιστάσεις και τις δυνατότητές της, στον αγώνα ενάντια στον κατακτητή, και να δίνει κουράγιο και ελπίδα στους νεότερους Έλληνες.

Μετά τον εορτασμό της Παναγίας και την περιποίηση των πανηγυριωτών, γίνονταν μεγάλο γλέντι και φαγοπότι στην πλατεία του χωριού, είτε μετά τη λειτουργία, είτε το βράδυ, οπότε το κλαρίνο και το δημοτικό τραγούδι ενσάρκωναν τον καημό και την ξενιτιά της σκλαβιάς που ζούσε ο καθένας. Το δημοτικό τραγούδι ήταν τότε για τον Ηπειρώτη ένας είδος εσωτερικής κάθαρσης και λύτρωσης από τα αδιέξοδα που είχαν δημιουργήσει ο πόλεμος και η καθημερινή εξαθλίωση.

Ιδιαίτερα στο Κομμένο γιόρταζαν με εξαιρετική ευλάβεια την Κοίμηση της Θεοτόκου και επικαλούνταν πάντοτε τη βοήθειά της στις δύσκολες στιγμές της ζωής τους¹⁰². Από μέρες, επομένως, ετοιμάζονταν οι χωριανοί με την κα-

⁹⁹ π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, «Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», εκδ. Ακρίτας, Αθήνα, 1988, σ. 107.

¹⁰⁰ Κων/νου Αν. Τσίλιγιάννη, «Τουρκοκρατούμενη Άρτα και κλήρος», Άρτα, 1992, σσ. 28-29.

«Η προσήλωση του ελληνικού λαού στο εορτολόγιο της Εκκλησίας του ήταν, από τα βυζαντινά χρόνια, μία κληρονομημένη αγωγή. Στα χρόνια όμως της Τουρκοκρατίας και των άλλων ξενικών κατακτήσεων πήρε τον χαρακτήρα μιάς εντονότερης εθνικής ανάγκης και περισυλλογής, που μέσα στο χάος των κυριαρχικών απαιτήσεων και κινδύνων έγινε για το έθνος καταφύγιο προσανατολισμού και αυτοσυγκρατήσεως. Οι θρησκευτικές γιορτές, που είναι μαζί και κοινωνικές (αλλά και ειδικότερα αγροτικές, κτηνοτροφικές, ναυτικές, επαγγελματικές), έγιναν και σημάδια πορείας μέσα στον ατέλειωτο χρόνο της δουλείας και της αναμονής για απελευθέρωση. Το εορτολόγιο των Μηναίων, με τις συχνότερες μνήμες της Παναγίας, του Χριστού και των αγίων, που σιωπηλά βοηθούσαν τους φτωχούς και τιμωρούσαν όσους αυθαιρετούσαν, έγινε σιγά-σιγά το καθημερινό ημερολόγιο των εργασιών και των ποικίλων περιστατικών του έθνους». Δημήτριος Λουκάτος «Η σπιτική ζωή» στην «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμος ΙΑ΄, Αθήναι, 1975, σ. 279.

¹⁰¹ «Και πραγματικά, όλοι οι πονεμένοι, βασανισμένοι και χαροκαμένοι Έλληνες ραγιάδες έβλεπαν την πικραμένη Παναγία σαν στήριγμα και παρηγοριά τους. Βέβαια οι ραγιάδες πίστευαν και στον δικό τους, τοπικό άγιο και προστάτη, αλλά συνήθως την Παναγία επικαλούνταν σε κάθε κίνδυνό τους», βλ. παρ. σ. 68.

¹⁰² Αυτό γίνεται φανερό από την πνευματική αλλά και υλική προετοιμασία για τον εορτασμό της Παναγίας, όπως είναι η εξομολόγηση, η θεία κοινωνία, τα κόλλυβα των ψυχών

θαριότητα των σπιτιών, με την προετοιμασία του φαγητού και τη φιλοξενία συγγενών και φίλων, αλλά η μοίρα του χωριού ήταν διαφορετική.

*«Της Παναγιάς γιορτάζανε μ' ευλάβεια στο Κομμμένο
μα οι Γερμανοί στα Γιάννενα το είχαν δικασμένο»¹⁰³.*

«Στις 15 Αυγούστου του 1943, το χωριό αυτό πανηγύριζε. Όχι βέβαια, όπως στα προπολεμικά χρόνια, με βιολιά και ξεφαντώματα και με πανηγυριώτες από άλλα χωριά. Η χώρα μας στέναζε τότε κάτω από την μπότα του κατακτητή, ενώ το αντάρτικο, που είχε φουντώσει στα ορεινά, έδινε κάθε

στη λειτουργία της παραμονής, η βοήθεια της Εκκλησίας προς τους φτωχούς και τους αδύναμους, η αθρόα συμμετοχή όλου του χωριού στην προσκύνηση της εικόνας της Κοίμησης, ανεξαρτήτως ηλικίας, το ξενύχτισμα στην εκκλησία, όπου οι γυναίκες και τα μικρά παιδιά παρέμεναν όλη τη νύχτα για ευλογία, για το καλό και για την υγεία τους όπως έλεγαν, καθώς και τα τάματα προς την Παναγία, είτε σε κοσμήματα, χρήματα και λαμπάδες, είτε σε ζώα που προσέφεραν από το κοπάδι τους, κυρίως αρνιά. Επίσης το γιορταστικό τραπέζι περιελάμβανε πάντοτε κρέας, όπως και τις άλλες μεγάλες γιορτές, από σφαχτό της οικογένειας, καθώς και το λεγόμενο «ύψωμα», που είναι η σφραγίδα αντίστοιχη του πρόσφορου, στην οποία ρίχνει ο ιερέας το ανάμα. Σήμερα πλέον πολλά έθιμα, έκφραση της λαϊκής ευσέβειας, τείνουν να εκλείψουν με τη συνεχή αστικοποίηση της υπαίθρου με όλα τα παρεπόμενά της, όπως η αποξένωση, ο καταναλωτισμός, η αποθέωση του ατομικού ευδαμονισμού, η αλλοτρίωση. Όλα τα προαναφερθέντα, καθώς και η αποξένωση της ενορίας από την ποιμαντική και λειτουργική της διάσταση, τείνουν να εξαλείψουν διάφορες ευλογημένες συνήθειες της ορθόδοξης πίστης και της λαϊκής ευσέβειας.

«Αλλά και οι ίδιες οι προεόρτιες αναμονές και ύστερα οι εορτασμοί των ημερών αυτών, με την εθιοτυπική εκτέλεση των απαιτήσεών τους, έδιναν περιεχόμενο στη ζωή των ανθρώπων και τόνωναν συγχρόνως την οικονομική δραστηριότητα των επαγγελματιών. Οι νοικοκυρές με τις προετοιμασίες γίνονταν πιο άξιες, ανθρόπευαν τα ήθη και οι οικιστικές συνθήκες ζωής. Γιόρταζαν οι χριστιανοί τα ονόματά τους, οι συντεχνίες τους αγίους των, και οι εκκλησίες, στην κάθε ενορία ή κοινότητα, ενισχύονταν σημαντικά με τις μικροεθνικές αυτές τοπικές γιορτές, που συντελούσαν στη συνείδηση της κοινωνικής αξιοπρέπειας των ενοριτών τους». Δημήτριος Λουκάτος «Η σπιτική ζωή» στην «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμος ΙΑ', Αθήναι, 1975, σσ. 279-280.

¹⁰³ Ευάγγελου Ευθ. Κολιοκώστη, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήνα, 1973, σ. 13.

Σχετικά με την καταδίξη του Κομμένου έχουμε τη μαρτυρία της Πηνελόπης Ρίγγα ότι καταδικάστηκε από τους Γερμανούς τρεις φορές. Αυτό το γεγονός, όπως υποστήριξε η ίδια, το πιστοποίησε ένας Ιταλός αξιωματικός με το όνομα Μιχαήλ που βρισκόταν στο Ιταλικό Στρατηγείο Ιωαννίνων. Σημειώνει η ίδια: «Τον Σεπτέμβρη το '43 κατέβηκα στην Άρτα κι ήρθε και με βρήκε ο γνωστός Ιταλός Μιχαήλ και μου είπε: "Σε γύρενα και δε σ' έβρισκα για να σε ειδοποιήσω για το Κομμμένο που κάψανε οι Γερμανοί πριν από ένα μήνα. Το Κομμμένο είχε καταδικαστεί τρεις φορές και την τελευταία έψαχνα να σε βρω για να ειδοποιήσεις τους αντάρτες και το χωριό, αλλά δεν σ' έβρισκα. Δεν μπορούσα να το πω σε άλλον γιατί δεν γνώριζα άλλον κανένα και φοβόμουν". Αυτό το λέω γιατί αν με έβρισκε ο Ιταλός, θα γλίτωνε και το Κομμμένο». Πηνελόπη Ρίγγα, «Η Αντιστασιακή μου Ιστορία», γ' έκδοση, έκδοση της κίνησης «Η γυναίκα στην Αντίσταση», 1984, σσ. 28-29. Η άποψη, όμως, αυτή δεν επιβεβαιώνεται από τα γερμανικά ή ιταλικά αρχεία.

τόσο μάχες. Ούτε όμως εντελώς αθόρυβα. Θέλουμε να πούμε εδώ ότι το ούζο και το τραγούδι δεν έλειψαν εκείνη τη μέρα από το Κομμένο. Οι κάτοικοί του μετά τον εκκλησιασμό τους διασκορπίστηκαν στα καφενεία και άρχισαν να πίνουν»¹⁰⁴. Αυτό βέβαια συνεχίστηκε μέχρι αργά το βράδυ. Από τα μεσάνυχτα και μετά οι κάτοικοι –καθώς ήταν ζαλισμένοι από το ποτό– έφευγαν για τα σπίτια τους, πέφτοντας σε βαρύ ύπνο.

«Το Κομμένο μαθημένο
να γιορτάζει τη χαρά,
νύχτα πια αποκαμωμένο
πέφτει σ' όνειρα φαιδρά»¹⁰⁵.

«Από εκείνη την ώρα αρχίζει ο τρομερός εφιάλτης όχι ενός ονείρου που είναι ακίνδυνο, αλλά της ίδιας της σκληρής πραγματικότητας. Μαύρα τα πέπλα της νύχτας της μοιραίας κατεβαίνουν κάτω στη γη και σκεπάζουν τη δύση, που παίρνει να ξαποστάσει από τη ζέστη και τον σάλαγο της αυγουστιάτικης ημέρας. Τα ζώα και οι άνθρωποι κουρασμένοι, αποκαμωμένοι, ξαπλώνουν κι έρχεται γλυκά, απαλά, ο ύπνος, βαραίνοντας τα βλέφαρα. Τα πάντα κοιμούνται, κοιμάται και το Κομμένο.

Όμως η μοίρα δεν κοιμάται, δεν ησυχάζει αυτή. Πλέκει γοργά τα τρομερά δίχτυα της. Ετοιμάζει μία φοβερή, μία ανήκουστη καταστροφή, στα πλάσματα που κει κάτω στο δύστυχο χωριό έχουν αφεθεί αθώα στη διάθεση του παρήγορου ύπνου. Ξενυχτά η μοίρα και μαζί της ξενυχτούν και οι απαίσιοι βάνδαλοι. Πλέκουν κι αυτοί τα σχέδιά τους. Μέσα στη νύχτα ακούγεται σαν κρώξιμο θανάτου η κλαγγή από τα φονικά όπλα τους που καθαρίζουν, καθώς ετοιμάζονται για πανηγύρι, για το γλέντι της καταστροφής και του θανάτου. Μια κουκουβάγια φέρνει το φοβερό μήνυμα στο χωριό, κρίζοντας πένθιμα, αλλά ποιος την ακούει;

Και να, σκάει ο Αυγερινός κι οι κορφές των βουνών βάφονται από το ερύθημα της ντροπαλής παρθένας, της ανγούλας που έρχεται. Σε λίγο θα κάνει την εμφάνισή του ο λαμπρός βασιλιάς τ' ουρανού κι η ζωή θα ξαναρχίσει και πάλι χαρούμενη»¹⁰⁶.

«Και χάραξε η μέρα Κυριακή με Δευτέρα και το πανηγύρι βαστούσε τρεις και τέσσερις μέρες, κι ήτανε η ώρα που ο Αυγερινός τρέμιζε ακόμα στις νεροκαλαμιές και το χωριουδάκι στην αγκαλιά του πράσινου κάμπου, στο σταυροδρόμι όλων των ανέμων, πελαγίσσιων και βουνίσσιων, έξω από τρία - τέσσερα σπίτια, δεν σάλευε κι είχε ολόγυρά του το ποτάμι για βαρδιάτορα»¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 159.

¹⁰⁵ Ευάγγελου Ευθ. Κολιοκώτση, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήνα, 1973, σ. 131.

¹⁰⁶ Εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φύλ. 537, Παρασκευή 17 Αυγούστου 1945.

¹⁰⁷ Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κομμένου», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1947», σ. 6.

Στο ποίημα «Καμένων μοιρολόγι» ο φιλόλογος Ευάγγελος Κολιοκώτης αφουγκράζεται το μοιρολόγι των ψυχών που σαν αντίλαλος στον καθαρό αέρα μεταδίδει το μήνυμα της καταστροφής σε όλους τους ανθρώπους της γης.

*«Μα ένα τραγούδι των ψυχών μοιρολογάτο βγαίνει,
που στον αγέρα ο αντίλαλος καθάριος όλος μένει:
της γης άνθρωποι, ακούσετε τον γκαρδιακό μου πόνο
το χαλασμό μου να ιστορώ, ποτέ μου δεν τελειώνω.
Ξημέρωμα ήταν μαγικό Αυγουστιανής ημέρας»¹⁰⁸.*

Σ' αυτή λοιπόν την ημέρα, στις 16 Αυγούστου 1943, που φυσούσε το δροσάτο αγέρι, προβάλλει το ασκέρι των εχθρών, όχι όμως των Τούρκων, όπως του Δράμαλη ή του Αλή Πασά, αλλά του Χίτλερ, ανθρώπων που ήταν ομόπιστοι με τους Έλληνες, και όχι άπιστοι, όπως οι Οθωμανοί.

*«Δεκάξι Αυγούστου την αυγή με το δροσάτο αγέρι
προβάλλει το σκληρόκαρδο του Χίτλερ παλιασκέρι»¹⁰⁹.*

Αλλά ο πόνος, που σ' αυτόν είναι αφιερωμένα τα μεγαλύτερα μνημεία του ανθρώπινου πολιτισμού, θα γίνει ο απόλυτος κύριος της εξουσίας με το δικό του βασίλειο. Όπως ο Καίσαρας Ηρώδης ο παιδοκτόνος διέταξε τη σφαγή χιλιάδων νηπίων, ελπίζοντας ανάμεσα σε αυτά να είναι και το Θείο Βρέφος, έτσι και ο σύγχρονος παράφρων «Ηρώδης της Χιτλερικής Αυτοκρατορίας» διατάζει τα φρικιαστικά εγκλήματα του μικρού αυτού χωριού, επιδιώκοντας έτσι να τιμωρήσει παραδειγματικά τους κατοίκους για την προστασία και την υλική βοήθεια που παρείχαν στις αντάρτικες ομάδες.

*«Κώμης τινάς Κομμένου... ποτισμένης στο αίμα των ηρώων:
Αυγούστου ιστ' μοναρχήσαντος του πόνου και της
βαρβαρότητας κηλίδα των αιώνων»¹¹⁰.*

Μέσα στα ιστορικά γεγονότα και στις συμφορές που αποκτούν την έννοια του θρύλου, βλέπουμε ιδιαίτερα στη λαογραφική μας παράδοση και στα δημοτικά τραγούδια (στα ιστορικά και θρηνητικά άσματα-μοιρολόγια) να συμπάσχει ολόκληρος ο κόσμος, οι άνθρωποι, τα ζώα, αλλά και μυθικά πρόσωπα. Αυτή η συμπόνια, η συμμετοχή στον πόνο ή στην τραγικότητα του γεγονότος, του περιστατικού, αναφέρεται όχι μόνο στο ανθρώπινο επίπεδο, αλλά και στην περίπτωση των άλογων ζώων. Είναι ένα φαινόμενο διαχρονικό: από την αρχαία (κλασική) Ελλάδα μέχρι τη νεότερη εποχή. Στα ομηρικά έπη βλέπουμε π.χ. να δακρύζουν τα άλογα του Αχιλλέα, βλέπουμε ότι η άψυχη φύση, τα ζώα, τα που-

¹⁰⁸ Ευάγγελου Ευθ. Κολιοκώτης, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήνα, 1973, σ. 131.

¹⁰⁹ Βλ. παρ., σ. 13.

¹¹⁰ Από ανέκδοτη ποιητική συλλογή του συγγραφέα.

λιά, αποκτούν ανθρώπινες ικανότητες και συνομιλούν με τον κύρη τους για τη δύσκολη μάχη ή για το κακό μαντάτο που προμηνύεται. Ιδιαίτερα στη θυσία του Κοιμένου, εκείνη τη βραδιά της Παναγιάς, όπου έμελλε να γίνει η μεγάλη σφαγή, μερικά ζώα που θεωρείται ότι έχουν τη λεγόμενη «έκτη αίσθηση», την ικανότητα του ενστίκτου να αντιλαμβάνονται το κακό που επρόκειτο να συμβεί, άρχισαν να μουγκρίζουν ή να βελάζουν ανήσυχα και παραπονεμένα, προμηνύοντας το άδικο αίμα που επρόκειτο να χυθεί στα χώματα του μικρού αυτού χωριού. Όπως υποστηρίζουν οι παλαιότεροι, τη νύχτα εκείνη τα σκυλιά δεν σταμάτησαν να ουρλιάζουν μαζί με τα τσακάλια και τις αλεπούδες μέχρι τα βαθιά χαράματα, όταν δόθηκε το σύνθημα της φοβερής καταστροφής.

Στην ορθόδοξη πίστη εμπρός στο τρομερό γεγονός της Σταύρωσης τα φυσικά φαινόμενα συμπάσχουν στα πάθη του Θεανθρώπου, όπως ο ήλιος, η σελήνη και η γη. *«Πάσα η κτίσις ηλλοιούτο σοι φόβω εν σταυρώ κρεμáμενον Χριστέ, ο ήλιος εσκοτίζετο και γης τα θεμέλια συνεταράττετο, τα πάντα συνέπασχον τω τα πάντα κτίσαντι...»*¹¹¹.

Διάχυτη ήταν η γνώμη εκείνη τη νύχτα ότι κάποιο κακό θα συνέβαινε, όχι μόνο από ένστικτο ή διαίσθηση, αλλά από ένα παράδοξο φυσικό φαινόμενο: η πανσέληνος είχε ένα ερυθρό χρώμα, «φεγγάρι κόκκινο σαν αίμα που σαν προφητικό σημείο φανέρωνε το αίμα των αδικосφαγμένων κατοίκων». Ο Αλέξανδρος Μάλλιος, δεκάχρονο παιδάκι τότε, από οικογένεια με τα περισσότερα θύματα, μάς είπε: *«Δεκαπενταύγουστο, ανήμερα της Παναγιάς, παντρεύαμε την αδελφή μου, κι είχαμε πολύ κόσμο στο σπίτι. Εκείνο το βράδυ το φεγγάρι ήταν κόκκινο κι είπαν πως ήταν κακό σημάδι»*¹¹². Τα πάντα προμηνούσανε, ακόμη και τα όνειρα¹¹³ εκείνης της βραδιάς, τον πόνο που σαν ρομ-

¹¹¹ «Η Αγία και Μ. Εβδομάς», εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 1980, σ. 268.

¹¹² Κώστα Μπαλάφα, «Το αντάρτικο στην Ήπειρο», λεύκωμα με ασπρόμαυρες φωτογραφίες, πρόλογος του Σπύρου Μελετζή, Γιάννινα, 1991, σ. 13, καθώς και Βαγγέλη Τζούκα, «Το ναζιστικό έγκλημα στο Κοιμένο Άρτας: Η κραυγή των αθώων και η σιωπή των ενόχων», <http://www.proinanea.gr>

¹¹³ «Α όχι, Θόδωρέ μου, μη με παρεξηγάς ετούτο το κακό πως θα το κάμωμε. Ναι, κάτι βλέπω, κάτι αισθάνομαι... Μεγάλο κακό για το χωριό! Μόλις αυτή τη στιγμή που 'ρθες, ξύπνησα. Είδα ένα όνειρο... Αχ, Παναγία μου... Κακό σημάδι, παιδί μου... Ο Θεός να βάλει το χέρι Του... είμαστε και δεν είμαστε στη ζωή. Είδα πως παρουσιάστηκε ένα απόσπασμα απ' αυτούς τους τσιφούτηδες τους Ιταλούς. Ζήτησαν εμένα, τον παπά μας και το δάσκαλο. Μας πήραν και μας πήγαν στην πλατεία του χωριού μας, τσούρμιο όλο το χωριό ήταν εκεί, μας άφησαν λιγάκι. Κάτι ζήτησαν... νερό... καφέ... δε θυμάμαι... Ύστερα μας έδεσαν με χειροπέδες και τους τρεις και μας πήγαν πολύ μακριά. Περάσαμε ρεματιές, βράχια απότομα, λόγια, απελάτια και χαμόκλαδα. Περπατούσαμε... Κουρασθήκαμε έτσι όπως ήμασταν δεμένοι και κοντοσταθήκαμε... Τότε κάποιος από τους βαρβάρους μάς μίλησε βάρβαρα, μας έσπρωξε σαν σκυλιά. Ο ιδρώτας ανλάκωνε τα πρόσωπά μας και με τρεκλίζοντα πόδια βαδίζαμε σαν μελλοθάνατοι κάπου ψηλά, πολύ ψηλά, στην κορυφή ενός βουνού φθάσαμε, όπου έτρεχε γάργαρο νερό... "Αχ, νερό", είπαμε. Ζητήσαμε με νοήματα

φαία επρόκειτο να διαπεράσει τις καρδιές των λιγοστών κατοίκων όταν θα αντίζριζαν το φρικτότερο θέαμα της εποχής εκείνης: των ερειπίων, της φωτιάς, της σφαγής, του βιασμού, των καμένων νηπίων, των απανθρακωμένων πτωμάτων.

Μέσα σ' αυτή τη συμπόνια της λογικής και άλογης φύσης¹¹⁴ είναι και η παρουσία του πρωτομάστορα απ' το γεφύρι της Άρτας που επανέρχεται μέσα από την παράδοση και την ιστορία του θρυλικού γεφυριού. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, όπως σημειώνει ο Uhealed, «Λέγοντες δημώδη ιστορικά τραγούδια, εννοούμεν άσματα εκπηγάσαντα αμέσως εξ ιστορικών γεγονότων ή περιστάσεων και προορισμένα να τραγουδιούνται υπό του ελληνικού λαού»¹¹⁵.

Μέσα σ' αυτό το όλο πνεύμα της κατανόησης, παρομιώδης στις δύσκολες στιγμές του τόπου είναι και η παρουσία του πρωτομάστορα, που ο λόγος του είναι δύναμη θάρρους, παρηγοριάς και ελπίδας προς το Κομμένο, που έχει πάρει διαστάσεις ανθρώπινες, γι' αυτό και καλείται να πιει το πικρό ποτήρι της θυσίας.

«Τον πρωτομάστορα η φωνή απ' της Άρτας το γεφύρι
κράζει Κομμένο μου, αχ, πικρό, πικρό είναι το ποτήρι.
Θεμέλιο της λευτεριάς ορίστηκες να γίνεις!
και θρυλικό σαν το έργο μου, το είπε ο Θεός θα μείνεις»¹¹⁶.

να πιούμε λιγάκι για να δροσίσουμε τη φλογισμένη μας καρδιά. Κάποιος κατάλαβε τι θέλαμε... φάνηκε ευπλαχνικός, μας έλυσε τα χέρια και καθίσαμε κοντά στη βρύση... Ναι, ήπιαμε νερό, τα σκυλιά κάθισαν παρέχει μας, αποφάσισα να συρθώ λιγάκι και με σιγανή φωνή λέω στον παπά: παπά μου, να το σκάσουμε να φύγουμε... κρρρρ ...κρρρρ... μπαταριές ακούονται κοντά μας, γλιτώσαμε, φύγαμε σέρονοντας τους εαυτούς μας σε κατηφοριές, ξεσκιστήκαμε στα χέρια, στα πόδια χωρίς κανένα βόλι να μας βρει, πήγαμε πολύ μακριά και καθίσαμε κάπου. “Βλέπεις, παπά”, τον λέω, “μας έσωσε το θάρρος”.

Ο παπάς σταυροκοπιέται, “Δόξα σοι ο Θεός”, λέει... και ξύπνησα. Είναι πολύ κακό όνειρο, παιδί μου... ο Θεός να με βγάλει ψεύτρα, Θεοδωράκη... Μεγάλο φονικό θα πέσει στο χωριό μας! Αυτό λέει το όνειρο που είδα το ράσο του παπά είναι μεγάλο πένθος κι οι ντουφεκιές είναι χαμπέρι γρήγορο». Στεφ. Β. Παππά, γυμνασιάρχου, «Τα νέα Ψαρά: δράμα σε δύο πράξεις», εκδ. οίκος Χαράλ. Καγιάφα, Αθήναι - Πάτραι, 1947, σσ. 8-10.

¹¹⁴ Νικολάου Γ. Πολίτη, «Δημοτικά τραγούδια: Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού», Αθήναι, (άνευ χρονολ.), σσ. 130-131. Σε άλλο σημείο ο εκλεκτός λαογράφος τονίζει: «Εξαιρετον αναντίρρητον θέσιν μεταξύ των μνημείων του λόγου του ημετέρου λαού κατέχουν τα τραγούδια όχι μόνον ως ισχυρώς κινούνται την ψυχήν διά το απέριττον κάλλος, την αβίαστον απλότητα, την πρωτοτυπίαν και την φραστικήν δύναμιν και ενάργειαν, αλλά και ως ακριβέστερον παντός άλλου πνευματικού δημιουργήματος του λαού εμφανίζοντα τον ιδιάζοντα χαρακτήρα του έθνους... Αλλά εις τα τραγούδια και τας παραδόσεις ο εθνικός χαρακτήρ αποτυπώνεται ακραιφνής και ακίβδηλος. Αι μεν παραδόσεις, συναπτόμεναι στενώς προς πατρίους τόπους και προς οικείας μορφάς, εμφανίζουν πλαστικώς τα εθνικά ιδεώδη, και αποδεικνύουν ότι η αρχήθεν μυθοπλαστική δύναμις του λαού διατηρείται αμείωτος, τα δε τραγούδια εγκατοπτρίζουν πιστώς και τελείως τον βίον και τα ήθη, τα συναισθήματα και την διανόησιν του ελληνικού λαού και εξωραΐζοντα διά του ποιητικού διακόσμου αναξωπυρούν τας αναμνήσεις των εθνικών περιπετειών», σ. 5.

¹¹⁵ Ορ. παρ., σ. 1.

¹¹⁶ Ευάγγελου Ευθ. Κολιοκώστη, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1973, σ. 13.

Όπως για να στεριώσει το γεφύρι έπρεπε να θεμελιωθεί η γυναίκα του πρωτομάστορα, έτσι και εδώ η φωνή του προλέγει ότι για να γίνει και το Κομμένο σύμβολο της πολύποθης λευτεριάς, πρέπει να πιει το πικρό ποτήρι της σφαγής. Ο πρωτομάστορας αποκτά το προφητικό χάρισμα ώστε να έχει την ικανότητα να εξακριβώνει το θέλημα του Θεού, γι' αυτό και είναι μια απόφαση που δεν μπορεί να αλλάξει¹¹⁷.

Θα δούμε πιο κάτω ότι η γυναίκα του πρωτομάστορα μαζί με τους 317 συνταυτίζονται σαν θύματα με ανώτερες δυνάμεις, προορισμένα να στεριώσουν το έργο του γεφυριού και της λευτεριάς¹¹⁸. Για να στεριώσει το θρυλικό γεφύρι χρειάζεται να θεμελιωθεί η όμορφη γυναίκα του πρωτομάστορα, κατά συνέπεια για να γίνει και το Κομμένο θεμέλιο της λευτεριάς, χρειάζεται και αυτό να θυσιαστεί στον βωμό της ελευθερίας της πατρίδας.

*«Άρτας στέρωσε γεφύρι
μ' ένα θύμα ομορφονιά
του Κομμένου πανηγύρι
θέλει καμιά τρακοσαριά»¹¹⁹.*

Το γεφύρι της Άρτας για να στεριώσει χρειάζεται μόνο ένα θύμα, ενώ για να στεριώσει το Κομμένο και να αναδειχτεί σε σύμβολο της λευτεριάς χρειάζεται η θυσία των τριακοσίων δέκα επτά, που είναι πανηγύρι δόξας και τιμής.

Είναι συνηθισμένο φαινόμενο μέσα στη δημοτική μας ποίηση το πουλί να

¹¹⁷ Αυτό το θέλημα του Θεού εκφράζεται επίσης κατά τις μεγάλες συμφορές του έθνους, όπως λ.χ. είναι η Άλωση της Πόλης, ιδιαίτερα μέσα στους θρήνους που προαναγγέλλουν τον όλεθρο και την καταστροφή. Τα δε δημοτικά τραγούδια διατηρούν αργότερα, μετά το πάρσιμο της Πόλης, την ελπίδα για την ελευθερία και την ανόρθωση του Έθνους. Ας θυμηθούμε τα λόγια του Κολοκοτρώνη ότι ο Θεός έβαξε την υπογραφή του για την ελευθερία της Ελλάδος και δεν γίνεται να πάρει πίσω την υπογραφή του.

¹¹⁸ «Παρά πλείστοις λαοίς επικρατεί η δοξασία ότι προς στερέωσιν και προφύλαξιν από οιουδήποτε κινδύνου παντός κτίσματος απαιτείται να προσηλωθεί εις αυτό ζών, κατοχυρτόμενον εις τα θεμέλια ή εντειχιζόμενον. Όσον δ' ευγενέστερον είναι το ζών, τόσο μεγαλύτεραν θεωρείται ότι έχει δύναμιν προς προστασίαν του κτίσματος. Εις την δοξασίαν ταύτην αναφέρονται και αρχαίοι ελληνικοί μύθοι και βυζαντινά παραδόσεις περί θυσίας ανθρώπων κατά την θεμελίωσιν μεγάλων οικοδομημάτων. Η ψυχή του θύματος υποτίθεται ότι διά των υπερφυσικών δυνάμεων, τας οποίας έχουν αι επί γης απολυμένοι των δεσμών του σώματος ψυχαί, ηδύναντο να προσλαμβάνη κατά βούλησιν παντοίας μορφάς, και είχε ρώμην υπεράνθρωπον, προορισμένη δε να φυλάττη και περιέπη το οικοδόμημα, εις το οποίον προσηλώθη, ήτο φοβερά εις τους επιχειρούντας να το παραβλάψωσι και ικανή ν' αποτρέπη τους απειλούντας αυτό κινδύνους. Το θύμα εγένετο το στοιχείο του οικοδομήματος, διό στοιχείωσις ελέγετο υπό των Βυζαντινών η διά θυσίας οικοδόμησις», Νικολάου Γ. Πολίτη, Δημοτικά τραγούδια, εκδ. Ιστορική Έρευνα, Αθήναι (άνευ χρον.), σ. 130.

¹¹⁹ Ενάγγελου Ευθ. Κολιοκώστη, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήνα, 1973, σ. 132. Στον τέταρτο στίχο η λέξη «τρακοσαριά» εξυπηρετεί την ομοιοκαταληξία του στίχου και δεν αναφέρεται στον πραγματικό αριθμό των θυμάτων.

γίνεται ο μαντατοφόρος, ο μηνυτής της μεγάλης μάχης ή της φοβερής καταστροφής. Το ίδιο προσωποποιείται και αποκτά ανθρώπινη λαλιά και ιδιότητες έλλογες, όπως π.χ. να συνομιλεί με κάποιον, να θρηνεί, να συμμετέχει στον πόνο της συμφοράς που βαραίνει τους εναπομείναντες και τις περισσότερες φορές να μεταδίδει το λυπητερό γεγονός σ' όλη την οικουμένη.

*«Τρία πουλάκια κάθονταν στις Άρτας το γιοφύρι,
τό 'να πάει στα Γιάννενα και τ' άλλο προς την Άρτα,
το τρίτο το μικρότερο προς το Κομμένο πάει.
Βλέπει τον ουρανό θαμπό, τ' αστέρια τρεμοσβήνουν,
βλέπει το φεγγάρι κόκκινο στο αίμα βουτηγμένο.
Και το πουλί, μικρό πουλί, το παραπικραμένο
αντί να κελαηδεί γλυκά ως ήτανε πλασμένο,
πιάνει κι αρχινάει το θρήνο στα δάκρυα πνιγμένο.
Σωπάστε αγρίμια του βουνού κι εσείς ψηλοραχούλες
ακούστε και τον πόνο μου που στο Κομμένο είδα»¹²⁰.*

Ο ποιητής αρχίζει να αναφέρεται πλέον στο ιστορικό της μεγάλης σφαγής όταν δίνεται η διαταγή της καταστροφής από τον ανώτατο στρατιωτικό διοικητή Ιωαννίνων με την κατηγορία ότι το Κομμένο παραμένει κέντρο ανεφοδιασμού των «παρτιζάνων», δηλαδή ότι υποστήριζε με κάθε τρόπο το αντιστασιακό έργο των αντάρτικων ομάδων, που στόχο θα είχαν βέβαια να προκαλούν διάφορες καταστροφές και σαμποτάζ στα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής.

Είναι μια διαταγή σύμφωνα με την οποία το Κομμένο έπρεπε να καταστραφεί ολοκληρωτικά και αποτελεί την πιο απάνθρωπη που γνώρισε η Ήπειρος την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μία από τις πιο σπάνιες της ελληνικής ιστορίας. Μόνο σατανικά μυαλά και αρρωστημένες συνειδήσεις μπορούσαν να εμπνευσθούν τέτοιες σκληρές και συστηματικές εκκαθαρίσεις άμαχων πολιτών.

*«Διάτα τούς δίνει ο Φύρερ τους: σκότωμα και ρημούλα
φωτιά στα σπίτια του χωριού των παρτιζάνων ούλα.
Φωτιά, μαχαίρι, χαλασμός, λεπίδι, σ' όλα βόλι.
Θεέ μου, σταμάτα το κακό, στη γη πριν κλάψουμε όλοι»¹²¹.*

Όμως το κακό δεν ήταν κάποια αφηρημένη έννοια, αλλά η ενσάρκωση του Χίτλερ και των συνεργατών του. Οποσδήποτε η στρατιωτική διοίκηση του Γερμανικού Στρατηγείου θα είχε υπόψη της τις εμπορικές συναλλαγές

¹²⁰ «Ο θρήνος του Κομμένου», ποίημα του συγγραφέα.

¹²¹ Ευάγγελου Ευθ. Κολιοχώτη, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1973, σ. 13.

των ανταρτών, καθώς και το περιστατικό που είχε γίνει με το αναγνωριστικό τζιπ των τριών αξιωματικών¹²². «Στις εκβολές του Άραχθου έφθαναν απ' τις

¹²² «Οι κάτοικοι είχαν κάποιο δεδομένο εκείνες τις ημέρες να φοβούνται τους Γερμανούς από κακό, μα περισσότερο όμως τους Ιταλούς, γιατί στην περιφέρεια της Άρτας μόνο Ιταλοί ήταν, και γι' αυτό γινόταν ευρεία συζήτηση στα καφενεία και παντού περί ενδεχόμενης συμφοράς. Προ πέντε ημερών είχε περάσει αιφνιδίως μία γερμανική κούρσα, προερχόμενη από τα Γιάννινα, με προορισμό -όπως διαδόθηκε- να ξεταστεί ο γιαλός και η θάλασσα που βρίσκεται μεταξύ γέφυρας Κοπραινής και Κομμένου για λόγους στρατιωτικούς, ενώ η πιθανότερη εκδοχή είναι πως ήλθε για λόγους προπαγάνδας, γιατί ήταν στον κατακτητή γνωστό πως το Κομμένο ήταν η έδρα από καιρό των ανταρτών του ΕΛΑΣ και εισέπρατταν φόρους από τις βάρκες, που έφεραν μικροεμπορεύματα: αλάτι, λάδι κ.λπ. Οι συχνότατες αφαιμάξεις που γίνονταν στους μικροεμπόρους σε μορφή φορολογίας από το μόνιμο εκεί φυλάκιο του ΕΛΑΣ εκκίνησαν την αγανάκτηση των φορολογουμένων και πολλές φορές αντάρτες έρχονταν και σε οξυτάτες λογομαχίες. Δεν είναι, λοιπόν, άστοχο το συμπέρασμα ότι οι ζημιούμενοι θα κατέδιδαν τα λαμβάνοντα χώραν στο Κομμένο γεγονός ότι στις φινάτσες και καραμπινιερίες με τις οποίες κάποιες φορές συνεργάζονταν στο εμπόριο επί των κερδών». Στέφανου Παππά, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1973, σ. 19. Βλ. Βόγλη Πολυμέρη: «Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944. Θέματα Ιστορίας 3, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010.

Το στρατιωτικό όχημα ξεκίνησε από την περιοχή της Κόπραινας προς το Κομμένο. Για κακή τύχη όμως οι αντάρτες και των δύο ομάδων ΕΛΑΣ και ΕΟΕΑ βρίσκονταν στην πλατεία του χωριού, κοντά στον ιστορικό πλάτανο, με τα όπλα και το καζάνι του φαγητού για το μεσημεριανό συσσίτιο. «Έγιναν αντιληπτοί από την κούρσα, η οποία μάλιστα από φόβο επιθέσεως ανετράπη στο χαντάκι από απότομη στροφή του σοφέρ και χρειάστηκαν 10 λεπτά της ώρας από τρεις Γερμανούς για την ανέλκυση της κούρσας και την εκ νέου κίνησή της. Η κούρσα ανενόχλητη πήρε τον ίδιο δρόμο της σε μία νέα στροφή, ενώ εμείς οι κάτοικοι που βρισκόμαστε στην πλατεία και οι αντάρτες μαζί διασκορπισθήκαμε με μεγάλο πανικό. Θα ήτο ευτύχημα μεγάλο, κατά τη γνώμη μου, αν ο αξιωματικός Λεφάκης με έναν πολυβολητή, τον αντάρτη του ΕΔΕΣ, που στάθηκε μόνον αυτός στη θέση του, χτυπούσε τους Γερμανούς, όπως ετοιμάσθηκε να κάμη. Άκουσε όμως τις διαμαρτυρίες των κατοίκων μη... μη... χτυπάς. Λέγω “ευτύχημα”, γιατί οι κάτοικοι, βέβαιοι πλέον από τον κίνδυνο που τους περίμενε, δεν θα επέστρεφαν στο χωριό μετά τρεις ημέρες από την ημέρα που τους συνάντησε η κούρσα και είχαν απομακρυνθεί για λόγους ασφαλείας, και συνεπώς δεν θα γινόταν η τρομερή ανθρωποσφαγή. Κανείς όμως δεν υπωπτεύετο στα σοβαρά ότι το γεγονός αυτό θα ήτο αφορμή ολοκληρωτικής καταστροφής του Κομμένου, αφού οι Γερμανοί δεν είχαν ενοχληθεί σε τίποτε». Ορ. παρ., σ. 18, καθώς και το έργο του Στεφάνου Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Αθήναι, 1946, σσ. 11-12.

«Τη μέρα όμως εκείνη, οι αντάρτες των δύο τμημάτων βρίσκονταν οι περισσότεροι στην πλατεία του χωριού. Άλλοι έκαναν βόλτες, άλλοι έπαιζαν χαρτιά στα καφενεία και άλλοι έπιναν. Τα όπλα τους τα είχαν στημένα πυραμίδες σε διάφορα σημεία, καθώς και κάτω από έναν πλάτανο, που υπήρχε τότε στην πλατεία και που γύρω του υπήρχε τοίχος σαν τον σφρα των πηγαδιών. Οι επικεφαλής αξιωματικοί όμως ξέχασαν εκείνη τη μέρα το σπουδαιότερο που είχαν διδαχθεί στον στρατό και το οποίο είχαν διδάξει και οι ίδιοι χιλιάδες φορές, και ιδιαίτερα ο ταγματάρχης: τα μέτρα ασφαλείας, δηλαδή, που πρέπει να λαμβάνει πάντα ένας αξιωματικός σε τέτοιες καταστάσεις. Κανένας τους δεν σκέφθηκε ότι έπρεπε να τοποθετήσουν κάπου έναν παρατηρητή. Και πάνω στον πλάτανο να ανέβαζαν έναν αντάρτη, αυτός θα παρατηρούσε όλη τη γύρω περιοχή και δεν θα συνέβαινε αυτό που συνέβη ύστερα από λίγο. Η ασυγχώρητη αυτή αμέλειά τους μας θυμίζει τη γνωστή παροιμία που λέει: “Δάσκαλε που δίδασκες και λόγο δεν εκράτεις”.

αρχές του 1943 πλοιάρια από τα Επτάνησα (φορτωμένα αλάτι και τρόφιμα) και ξεφόρτωναν στο Κομμένο, που έτσι ήταν εμπορικό κέντρο. Απ' τα χωριά κατέβαιναν δύο φορές τη βδομάδα αγωγιάτες με μουλάρια, φόρτωναν διάφορα τρόφιμα και τα μετέφεραν. Όταν τα σαμποτάζ των ανταρτών πύκνωσαν στο Μακρυνόρος, οι επιβάτες των Αθηνών σταματούσαν υποχρεωτικά στον Καρβασαρά (Αμφιλοχία) και στο Κομμένο περνούσαν με πριάρια. Οπωσδήποτε μεταξύ των επιβατών ήταν και άνθρωποι που την κίνηση τούτη στο Κομμένο τη γνωστοποίησαν στους κατακτητές. Έτσι οι Ιταλογερμανοί ήξεραν τι γίνεται στο Κομμένο»¹²³.

Εξαιτίας του γεγονότος προκλήθηκε μεγάλη σύγχυση και πανικός, όλοι φοβούνταν αντίποινα των Γερμανών. «Μετά το επεισόδιο με το τζιπ, συγκεντρώθηκαν στο κέντρο του χωριού ο πρόεδρος Λάμπρος Ζορμπάς, ο παπάς, η δασκάλα, για να συζητήσουν τι θα κάμουν μπροστά στην κατάσταση που δημιουργήθηκε. Αποφάσισαν να πάει ο πρόεδρος στην Άρτα και να πει στους Ιταλούς ότι ομάδα ανταρτών μπήκε στο χωριό και εξεβίασε τις Αρχές του για να τους δώσουν τρόφιμα. Στο μεταξύ, πολλοί νέοι του χωριού έβγαιναν τις νύχτες έξω απ' το χωριό και φυλάγονταν. Η απάντηση του Ιταλού διοικητή ήταν καθυστασιακή. Απάντησε στον πρόεδρο να είναι ήσυχοι οι κάτοικοι, κι αν οι αντάρτες ξαναπάνε στο χωριό, να μην τους δώσουν τρόφιμα και την άλλη μέρα να ειδοποιήσει το χωριό τους Ιταλούς. Πέρασαν οχτώ μέρες χωρίς να συμβεί τίποτα, θάρρεψαν οι νέοι, γύρισαν το βράδυ στο χωριό. Και η καταστροφή ήρθε»¹²⁴.

Κατά διαβολική σύμπτωση λοιπόν, την ίδια εκείνη ώρα, που άλλοι έπαιζαν, άλλοι έκαναν βόλτες και άλλοι έπιναν, όπως είπαμε, έφτασε η γερμανική κούρσα στην πλατεία. Μόλις την είδαν, οι αντάρτες αιφνιδιάστηκαν και σκορπίστηκαν. Και όχι μόνο αυτό, αλλά και κάτι άλλο, που δεν το είπαμε στο ραδιόφωνο. Εγκατέλειψαν οι περισσότεροι και τα όπλα τους! Στη βιασύνη τους να απομακρυνθούν, τα άφησαν στην πλατεία, όπως τα είχαν στημένα σε σχήμα πυραμίδας! Οι γριές Κομμιώτισες βγήκαν έπειτα και τα μάζεψαν!», Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήναι, 1980, σσ. 169-170.

¹²³ Ν. Γ. Ζιάγκου, «Αγγλικός ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση 1940-45», τόμος πρώτος, Αθήνα, 1978, σ. 183. Ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει: «Στις 28.9.1976 θέλησα ακόμη για μια φορά να εξετάσω το πρόβλημα του Κομμένου. Είδα τον Λεωνίδα Τσιμπούκη, μέλος της τριμελούς Επιτροπής του ΕΑΜ Κομμένου τον Αύγουστο του 1943, κι έχω τη μαρτυρία του. Τα στοιχεία που ακολουθούν βοηθούν στον σχηματισμό γνώμης».

¹²⁴ Ορ. παρ., σ. 184.

- « Για πες μας, πρόεδρε, τώρα που 'μαστε δυο μας. Τι σου είπαν οι καραμπινιέροι στην Άρτα χθες που πήγες; Είμαι περίεργος... θέλω να μάθω.
- Δε βαριέσαι... σούσουρο μεγάλο έγινε, μη φοβάστε, τίποτα δεν έγινε!
 - Αστειεύεσαι βρε; Είσαι στα καλά σου; Τι σούσουρο... Σηκώθηκε στο πόδι το χωριό, αναστατώθηκε, κυρ πρόεδρε...
 - Δεν είναι τίποτα, σου λέω... Είδα τον διερχομηνέα, πήγαμε στην καραμπιναρία, τους εξήγησα τι έγινε... καλά μου λένε... αφού δεν τους προμηθεύσατε σιτηρά, μην ανησυχείτε... κι είπα σ' όλο το χωριό να γιορτάσουν το πανηγύρι μ' όλη τους την ψυχή.
 - Είναι μπαμπέσηδες οι Ιταλοί, πρόεδρε... όταν σε βάζουν στον ύπνο, να τους φοβάσαι, η ψευτοεγγένεια και το γλυκομίλημά τους είναι της δειλίας και πονηριάς τους όπλο.

Ο Λάμπρος Κασελούρης υποστηρίζει ότι: «Οι Γερμανοί αξιωματικοί, βλέποντας ότι η πλατεία ήταν γεμάτη αντάρτες, κατέβηκαν αστραπιαία και ακροβολίστηκαν μέχρι που η κούρσα έκαμε μανούβρα και γύρισε. Μπήκαν έπειτα μέσα γρήγορα-γρήγορα και έφυγαν ολотаχώς, βέβαιοι πλέον ότι οι πληροφορίες τους ήταν αληθινές. Ύστερα από τη διαπίστωση αυτή, οι Γερμανοί πήραν απόφαση να αφανίσουν όχι μόνο το Κομμμένο, αλλά και τα άλλα χωριά που βρίσκονται στο τρίγωνο μεταξύ Αράχθου και Αμβρακικού. Στο Κομμμένο πραγματοποίησαν την απόφασή τους αυτή στις 16 Αυγούστου και στα παραπάνω χωριά λίγο αργότερα»¹²⁵.

- Τι να τους φοβάσαι... κι άλλοτε το ίδιο έγινε... είπα την αλήθεια και πίστεψαν.
- Οι Ιταλοί βρε είναι άπιστοι. Είναι δούρειος ίππος.
- Δεν έγινε κάνα κακό... ήρθε μια κούρσα με Γερμανούς, είδαν τους αντάρτες, έφυγαν κι αυτοί... γιατί να μας κάμουν κακό;
- ... Εδώ αν βρήκαν τους αντάρτες πρέπει -σύμφωνα με τα πολεμικά έθιμα- να χτυπήσουν τους αντάρτες, και όχι τον άμαχο πληθυσμό.
- Κοιτάνε αυτοί πολεμικά έθιμα... κι αν ισχυριστούν πως το ίδιο το χωριό είναι αντάρτες; Πού θα δώσουν λόγο;
- Καλά τα λέει ο Παντελής! είμαστε σκλάβοι... είναι Κατοχή! Ο σκλάβος με το αίμα του θεριεύει τη φλόγα του πολέμου κι ο τύραννος το πουλημένο αίμα ποτάμι χύνει στον βωμό του.
- Ναι, μα το χωριό μας είναι ήσυχο, κοιτάει τη δουλειά του... Οι αντάρτες είναι προκεχωρημένος στρατός που κυβερνάται από το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, και σύμφωνα με τους διεθνείς στρατιωτικούς κανονισμούς αυτούς πρέπει να χτυπήσουν, και όχι εμάς». Στεφάνου Β. Παππά, «Τα νέα Ψαρά: Δράμα σε δύο πράξεις», εκδ. οίκος Χαρ. Καγιάφα, Αθήναι - Πάτραι, 1946, σσ. 11-13.

¹²⁵ Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 170.

«Όπως ισχυρίστηκε ο Κώστας Ιωάννου σε συνέντευξη με τον συγγραφέα: “Ήταν η πρώτη φορά που αντάρτες του ΕΛΑΣ πατούσαν το πόδι τους στο Κομμμένο. Μέχρι εκείνη τη στιγμή ο ΕΔΕΣ ήταν ικανοποιημένος με 400 οκάδες όσπρια και σιτηρά. Αλλά πλέον απαιτούσε και ο ΕΛΑΣ το μερίδιό του, και ζητούσε και πολλαπλάσιο της ποσότητας [που έπαιρνε ο ΕΔΕΣ]. Με την ανάλογη ένταση καβγαδίζαμε λοιπόν με τους αντάρτες του ΕΛΑΣ και τους χωρικούς στην πλατεία του χωριού”. Η πληροφορία του Ιωάννου δεν ήταν ακριβής. Στο Κομμμένο υπήρχε ήδη τριανδρία του ΕΑΜ, μέλος της οποίας ήταν και ο Λεωνίδας Τσιμπούκης, ο “πολιτικός”. Ο ΕΛΑΣ είχε ακόμα οργανώσει αρκετό καιρό πριν “μόνιμη φρουρά” κοντά στο Κομμμένο, η οποία επέβαλλε δασμό σε όλα τα προϊόντα που εισάγονταν από τη θάλασσα. Η συμπεριφορά του ΕΔΕΣ δεν διέφερε πολύ. Και ο ΕΔΕΣ έβαζε “φόρο” στα τρόφιμα που μετέφεραν λαθραία τα καΐκια από τα Ιόνια νησιά, κυρίως ελαιόλαδο και αλάτι. Το Κομμμένο είχε εξελιχθεί σε κόμβο διακίνησης αυτών των βασικών ειδών διατροφής, προκαλώντας βέβαια το αντίστοιχο ενδιαφέρον του ΕΔΕΣ και του ΕΛΑΣ, που ζητούσαν μερίδιο στα κέρδη και στα τρόφιμα. Το εμπόριο αυτό δεν διέλαθε της προσοχής της γειτονικής ιταλικής φρουράς στην Άρτα. Είναι πιθανόν αυτός να ήταν ο λόγος για την επίσκεψη του Ζάλμινγκερ στο χωριό... Ο εκπρόσωπος του ΕΔΕΣ Κώστας Ιωάννου, που ήταν παρών στο επεισόδιο στο Κομμμένο, δεν το θεώρησε απαραίτητο να επιστρέψει το συντομότερο δυνατό στο Αρχηγείο του ΕΔΕΣ για να επιστήσει την προσοχή των ανταρτών στον κίνδυνο που διέτρεχε το χωριό να υποστεί αντίποινα. Ούτε και οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ φαίνεται να έλαβαν κανένα προληπτικό μέτρο. Το βέβαιο είναι πως κανένας αντάρτης δεν είχε τοποθετηθεί στον μοναδικό δρόμο που συνέδεε την Άρτα με το Κομμμένο για να

Η μέρα της μεγάλης σφαγής πλησίαζε, έφθασε η γιορτή της Παναγίας. Ήταν 15 Αυγούστου 1943. Οι κάτοικοι του χωριού έχουν λαϊκό πανηγύρι και γλεντούν. Το γλέντι κρατάει όλη τη νύχτα. Οι χωρικοί κουρασμένοι κάποτε πηγαίνουν να κοιμηθούν. Μόνο στο σπίτι του Θ. Μάλλιου ξενυχτούν 70 άτομα, που τραγουδάνε και χορεύουν με την ευκαιρία του γάμου της κόρης του. Κανένας τους δεν υποψιάζεται τον φοβερό Χάρο που ενεδρεύει, την άγρια καταιγίδα που θα ξεσπάσει σε λίγο, τα χαράματα. Τη μέρα αυτή (15 Αυγούστου 1943) είχε φτάσει κοντά στο Κομμένο ένας Γερμανός αξιωματικός με αυτοκίνητο¹²⁶. Δεν τον είχε αντιληφθεί κανένας. Ο χιτλερικός αξιωματικός είδε τον χορό και το γλέντι. Είδε και μερικούς αντάρτες που χόρευαν μαζί με τους χωριανούς και μόλις επέστρεψε στα Γιάννενα ανέφερε το γεγονός στον διοικητή της 1ης Μεραρχίας Αλпинιστών Φον Στέτνερ και απ' αυτόν πήρε τη διαταγή να ειδοποιήσει πάραυτα το τάγμα των S-S που βρισκόταν στον Λούρο για να πάει να ξεκληρίσει το χωριό. Έτσι, τα χαράματα, 25 αυτοκίνητα¹²⁷ κουβάλησαν στο άμοιρο Κομμένο 400 πάνοπλους σαν αστακούς κανίβαλους του Χίτλερ. Αμέσως το χωριό κυκλώθηκε. Ρίχτηκαν μερικές φωτοβολίδες. Κατά μία άλλη εκδοχή, ακούστηκαν δύο πυροβολισμοί¹²⁸. Ήταν το σύνθημα του θανάτου και της σφαγής. Και τότε ξεκίνησε ο όλεθρος, που δεν μπορεί ανθρώπινη φαντασία να συλλάβει¹²⁹.

προειδοποιήσει τους κατοίκους του χωριού για την επικείμενη επίθεση... Το γεγονός πως δεν ελήφθη κανένα μέτρο για την προστασία του άμαχου πληθυσμού ίσως να έχει σχέση με την απόφαση των Βρετανών να διακόψουν τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο κάθε επιχείρηση κατά του εχθρού. Ο Τομ Μπαρνς σημειώνει το 1945 στην τελική αναφορά του για τη δράση του στην Ήπειρο ότι έλαβε μέρος «στις 15 και 16 Αυγούστου [1943] σε μία μεγάλη συνάντηση ανάμεσα σε όλους τους ανώτερους Έλληνες αξιωματικούς, συμπεριλαμβανομένων του στρατηγού Ζέρβα και του Άρη Βελουχιώτη, και σχεδόν όλους τους Βρετανούς συνδέσμους που δρούσαν στην Ήπειρο, στα Άγναντα, ένα ορεινό χωριό στα Τζουμέρκα». Ο στρατηγός Ζέρβας και ο Άρης έβγαλαν λόγους με την υπόσχεση να κάνουν ειρήνη και μελλοντικά να συνεργαστούν με όλη τους την ψυχή. Τις μέρες εκείνες το χωριό Άγναντα ξεχειλίζει από όρκους φιλίας και αδελφότητας». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάλς: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 295-296 και 301-302.

¹²⁶ Δεν γνωρίζουμε από πού οι συγγραφείς του έργου άντλησαν αυτή την πληροφορία, πάντως εμείς δεν μπορέσαμε να επαληθεύσουμε από άλλες πηγές τα όσα ειπώθηκαν για την παρουσία του Γερμανού αξιωματικού.

¹²⁷ Ο σχετικός αριθμός των αυτοκινήτων ποικίλλει άλλοτε σε 22 και άλλοτε σε 25, επειδή τις συγχλονιστικές εκείνες στιγμές δεν ήταν εύκολη η καταμέτρησή τους.

¹²⁸ Ο Στέφανος Παππάς, αυτόπτης μάρτυρας της τραγωδίας του Κομμένου, βεβαιώνει ότι το σύνθημα του θανάτου και της καταστροφής δόθηκε με έγχρωμες φωτοβολίδες και πυροβολισμούς. Βλ. στα έργα του «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σ. 13, και «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1973, σ. 19.

Τα σχετικά με τον Γερμανό αξιωματικό και την παρουσία του στην πλατεία του χωριού στον χορό και στο γλέντι ανήκουν στον χώρο της μυθοπλασίας.

¹²⁹ «Το αντάρτικο», διευθύνεται από συντακτική επιτροπή, τόμος τρίτος, εκδόσεις Αυλός, σσ. 842-843.

«Εκείνη η μαύρη πήχτρα που βγήκε από την κοιλιά τους ήτανε θαρρείς χιλιάδες βρικόλακες, που σκορπίσανε με πολλή ποδοβολή περίγυρα, με σίδερα και αστροπελέκια στα χέρια τους, που τα σταυρώνανε δαιμονισμένα και έκλεισαν τα περάσματα όλα και τους πόρους μέχρι τη φαρδιά νεροσυρμή του Άραχθου και να δοκιμάσουνε να πνιγούνε κάτω από φοβερούς βίραγγες. Δεν είχανε νου να μετρήσουνε, όμως πρέπει νά 'τανε πεντακόσιοι κι απάνου. Και στις τέσσερις άκρες παραμονεύανε μπούκες ολάνοιχτες και φοβερίζανε τα σύμπαντα. Και φωτοβολίδες φανταχτερές λαμπαδιάσανε σε νοτιά και δύση και έσμιξαν ψηλά για να δώσουνε το σύνθημα, και οι δύο γυναίκες έμπηξαν τις φωνές μεγαλοδύναμες, αλλά πνίγηκαν στις πρώτες μπαταριές. Το κανονίδι άναψε και χιλιάδες σμπάρα τaráξανε τη μοναξιά, σα ν' άνοιξε η γης τους απόκρυφους κρουνούς της και να πλημμύρισε λάβα τους ανθρώπους, οι όλμοι αυλακώνανε πέτρα-δώθε τις στράτες τ' ουρανού και τα πολυβόλα ξερονούσανε φωτιά και πίσσα. Και φεγγοβολήσανε κλεισούρες και ξέφαντα. Μεγάλος δαρμός αντήχησε και πίσω από κάθε πέτρα χυθήκανε χιλιάδες βάρβαροι με τα μαχαίρια στα δόντια και τα δαυλιά στο χέρι, που μανούρισε τα τρίστρατα»¹³⁰.

Ας δούμε το γεγονός της εισβολής, όπως περιγράφεται στη σχετική έκθεση που συντάχθηκε από Επιτροπή με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου από τον τότε πρόεδρο της κυβέρνησεως στις 23 Ιουνίου του 1945. «Την Δευτέραν και ώραν 4ην πρωινήν, φάλαγξ 22 αυτοκινήτων εις ην επέβαινον περί τους 400 Γερμανοί στρατιώται, προερχόμενοι εκ Λούρου εκ της εκεί έδρευούσης 1ης Μεραρχίας Αλпинιστών “Εντελβάις”, της τελούσης υπό τας διαταγάς του Φον Στέτνερ, έφθασαν εις Κοιμένο και οι επιβαίνοντες αυτού εκύκλωσαν το χωρίον αποκλείσαντες τας εξόδους αυτού, πλην μιας ευτυχώς, εκ της οποίας διέφυγαν οι περισσότεροι των κατοίκων... Εις τας 4.30 πρωινήν δύο πυροβολισμοί δίδουν το σύνθημα της καταστροφής. Οι Γερμανοί -χωρισμένοι σε εκτελεστικά αποσπάσματα- εισβάλλουν εις το χωρίον από διάφορα σημεία και από της στιγμής εκείνης ακούονται ομοβροντίαι όλμων και αυτομάτων όπλων»¹³¹.

¹³⁰ Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κοιμένου», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1947», σ. 7.

¹³¹ Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας, Αθήνα, αρ. 58, «Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του Ελληνο-Ιταλικού πολέμου (28-1-40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της, Οκτώβριος 1944», Αθήνα, 1987, σ. 119.

«16-8-43, Δευτέρα... Καθ' οδόν συνάντησα τον αγρονόμο της Άρτας Κ. Παναγιωτόπουλο, όστις μου είπε για τα τραγικά γεγονότα του Κοιμένου. Δύναμη Γερμανών κύκλωσε το χωριό και το έκαψε με 300 γυναικόπαιδα μέσα στα σπίτια τους... Τέτοια θηριωδία δεν ξανακούστηκε μέχρι στιγμής. 17-8-43, Τρίτη. Κατηφορίσαμε στο Κλειδί... Το απόγευμα βαδίσαμε προς Φλωριάδα. Γέμισαν οι ρεματιές από οικογένειες των Σελλάδων, Κομποτιού, με τον τρόπο της συμφοράς του Κοιμένου. Όπως μας αφηγούνται, ολόκληρο συμπεθεριό και τα δύο “σόγια”, όπως γλεντούσαν στα σπίτια του γαμπρού και της νύφης, κάηκαν ζωντανοί... Κι έπειτα σου μιλάνε για πολιτισμό και “νέα τάξη πραγμάτων”... 18-8-43, Τετάρτη. Κατηφορίσαμε για το Κομπότι. Παντού συναντάμε γυναικόπαιδα που όλοι έχουν να λένε για το τραγικό ολοκαύτωμα του Κοιμένου». Νικηφόρος Γρηγ. Κοσσυβάκης, «Η τρίτη

Οι Γερμανοί, χρησιμοποιώντας το καμπαναριό της εκκλησίας ως παρατηρητήριο, δίνουν τις τελευταίες οδηγίες για τον αποκλεισμό όλων των διαβάσεων που οδηγούν στο κέντρο του χωριού, ενώ με τις δύο πράσινες φωτοβο-

αλήθεια. Χρονικό γεγονότων Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940-41 και Εθνικής Αντίστασης - Εμφυλίου Πολέμου 1942-47 στην περιοχή Άρτας - Βάλτου - Αγραφών», εκδ. Άγκυρα, Αθήνα, 2001, σ. 245.

«Οι Γερμανοί εκδικούνται εκτελώντας στο Κομμένο Άρτας 317 χωρικούς, 16 Αυγούστου 1943, ώρα 4η πρωινή, μόλις οι κορυδαλλοί πέταξαν στον ουρανό θορυβημένοι από 20 γερμανικά αυτοκίνητα, που κουβαλούσαν 400 οπλισμένους φονιάδες μ' όλα τα σύνεργα του θανάτου, αυτόματα, πολυβόλα, χειροβομβίδες, όλμους. Ήταν το τάγμα θανάτου που είχε βάλει στόχο το Κομμένο. Η διαταγή δόθηκε από τον συνταγματάρχη Λανς στη Μεραρχία Εντελβίαις και τον στρατηγό Στένερ. Ο Στένερ τη μεταβίβασε στον ταγματάρχη Φάλνερ, που την εκτέλεσε μαζί με τον λοχαγό Κόβιακ, υπεύθυνο των αστυνομικών δυνάμεων. Μόλις έφτασαν στον Λουτρότοπο σταμάτησαν κι οι γερμανοφασίστες κατέβηκαν και έπιασαν όλες τις διαβάσεις του χωριού, στήνοντας φυλάκια με πολυβόλα παντού. Πιο πίσω στήθηκαν οι όλμοι. Κοιμούνται ακόμα στο χωριό, και οι λίγες γυναίκες που πήγαν ταχιά να γεμίσουν τα δοχεία νερό στο ποτάμι δεν ενοχλήθηκαν στον γυρισμό. Ώρα 4.30' ακούστηκαν πυροβολισμοί κι ο ουρανός έλαμψε απ' τις φωτοβολίδες. Οι χωρικοί ανησύχησαν, άρχισε ο φόβος, τα χουγιατά, τα κλαψίματα των παιδιών, ένας τρόμος μπήκε σ' όλων τις καρδιές. Πόσο λίγο κράτησε όμως!». Ν. Γ. Ζιάγκου, «Αγγλικός ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση, 1940-45», τ. Α', Αθήνα, 1978, σσ. 184-185.

«Το Κομμένο είναι ένα πλούσιο χωριό του Νομού Άρτης. Βρίσκεται βόρεια και κοντά στον όρμο της Κόπρυνας (Αλυκή), στον Αμβρακικό Κόλπο, με την οποία συνδέεται με αμαξιτό δρόμο, που τραβάει μέχρι την Άρτα. Χωμένο ανάμεσα στον Άραχθο και τη Βαλαώρα, το χωριό ζούσε τη νύχτα της 15ης του Αυγούστου τις τελευταίες ώρες. Ξημέρωνε η 16η Αυγούστου 1943. Οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού, κουρασμένοι από το γλέντι (στις 15 Αυγούστου γινόταν πανηγύρι στο χωριό), είχαν γυρίσει στα σπίτια τους. Στο σπίτι του Θόδωρου Μάλλιου, που πάντρεψε κείνη τη μέρα την κόρη του, δεν είχε τελειώσει ακόμα η χαρά και το γλέντι. Περίπου είκοσι πέντε προσκαλεσμένοι βρίσκονταν ακόμα εκεί όταν κατά τις 4.30 το πρωί τον ουρανό και το γύρω μέρος φώτισε μία πράσινη φωτοβολίδα. Σε λίγο μία δεύτερη φωτοβολίδα έσκαζε πάνω απ' το χωριό. Όσοι απ' τους κατοίκους ήταν ξυπνητοί είδαν τρομαγμένοι μία φάλαγγα από καμιά εικοσαριά αυτοκίνητα σταματημένα κοντά στο χωριό... Οι Γερμανοί -χωρισμένοι σε εκτελεστικά αποσπάσματα- άρχισαν να μπαίνουν στα σπίτια, να ψάχνουν παντού, να τραβούν έξω τους κατοίκους. Η τραγωδία του χωριού Κομμένο είχε αρχίσει. Οι αποθηριωμένοι Ναζήδες όποιον συναντούν μπροστά τους τον εκτελούν επιτόπου με ριπές των αυτομάτων τους ή με τις ξιφολόγχες. Ξεκοίλιασαν έγκνες γυναίκες, σκότωσαν ανάπηρους γέροντες, πέταξαν στη φωτιά τα βρέφη, δεν άφησαν τίποτα όρθιο», «Εθνική αντίσταση, το έπος του λαού». (Αφιέρωμα στα 30χρονα της Αντιφασιστικής Νίκης). Πρόλογος-Επιμέλεια: Νίκου Ανδρέου, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1975, σσ. 99-100.

«Κατά την χαραυγήν και ώρα 4.50' της 16^{ης} Αυγούστου 1943, ένα τάγμα θανάτου των S-S της Μεραρχίας "Εντελβίαις", που ήταν κατασκηνωμένο στον ποταμό Λούρο της Φιλιπιάδος, περικυκλώνει το χωριόν Κομμένο Άρτης, που κείται πλησίον των εκβολών του ποταμού Αράχθου και του Αμβρακικού Κόλπου, και προβαίνει σε άγρια σφαγή των κατοίκων και ανήκουστα εγκλήματα», Στεφάνου Β. Παππά, συντ/χου γυμνασιάρχου, «Η Εθνική Αντίστασις ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ 1941-1944 Νομού Άρτης και η προσφορά του οργανωμένου αμάχου πληθυσμού εις τον αγώνα τούτον», Αθήνα, 1970, σ. 73.

λίδες δίνεται η διαταγή της σφαγής. Μάλιστα στον πυλώνα του καμπαναριού, που έχει σχήμα ημιθολωτού τόξου και χρησιμεύει σαν αντιστήριγμα στο υπερυψωμένο με τις καμάρες πέτρινο κτίσμα, οι Γερμανοί τοποθέτησαν τους όλμους, μερικά από τα όπλα και τα πυρομαχικά τους.

«Τ' αστέρια πυκνώσανε στ' απίδια του Μεγάλου Καντηλανάφτη κι έτσι στριμωγμένα στις απαλάμες του νυστάξανε. Όμως αγρυπνούσανε οι καμινάδες της γης και τ' ακούσανε. Το μήνυμα ήρθε από πολύ βαθιά, πέρασε τις πυκνές αλυκές με τους ατάραχους όγκους τους και κούρνιασε απάνου στις ψηλές καμινάδες. Μια πορτοκαλιά σάλεψε τα φύλλα της και μια αγριόπαπια, όση μια χούφτα λουλάκι μαζί με αρμύρα, τίναξε τα ξυγά φτερά της. Η πρώτη καμινάδα είπε: Έρχονται! Κι η δεύτερη το πήρε, το πέρασε στην τρίτη κι η τρίτη στην τέταρτη και το χιλιάσανε, ώσπου ξαναγύρισε πάλι στην πρώτη και τ' αντιχτυπήσανε όλες μαζί: έρχονται, έρχονται... Ύστερα έσκυψαν τα μικρά κεφάλια τους στις μαρτυρικές αδελφές τους μ' αγωνία οι Συκιές, το Νιοχώρι, οι Σελλάδες, ο Άγριλος. Κοιμούνται. Οι άνθρωποι εδώ κάτου παντού κοιμούνται...»¹³².

«Αλλά να: πέρα, από μακριά, ακούγεται ένα βούισμα, προάγγελος σφαγής, θανάτου. Θρηνεί η Περάνθη αντιλαλώντας, τρεμουλιάζει από φρίκη η θάλασσα. Τα κύματα σηκώνονται σαν να θέλουν να φύγουν μακριά από τον δύστυχο εκείνο τόπο. Έρχεται ο Χάρος. Έρχονται οι Γερμανοί. Το Κομμένο, όμως, κοιμάται. Κοιμάται ξέγνοιαστα. Και να! Ξεσπά η φοβερή θύελλα. Ο Χάρος θερίζει με το κοφτερό δρεπάνι αχόρταγος, όπως αχόρταγα για αίμα είναι τα αιμοδιψή τέρατα του παράφρονος Χίτλερ. Βογκά ο όλμος, κελαηδά θανατερά το αυτόματο, αστράφτουν στον ήλιο τα αιματοβαμμένα μαχαίρια. Και μαζί μ' αυτά ακούγεται ένας θρήνος παιδιών που σφάζουν τους γονείς τους, θρήνος αδελφών, θρήνος, θρήνος, θρήνος... Και για απομπανιαμένο της φρικιαστικής αυτής συμφωνίας ακούγονται τα σαδιστικά γέλια των σφαγέων»¹³³.

¹³² Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κομμένου», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά», 1947, σ. 6.

¹³³ Εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φύλ. 557, Άρτα 15 Αυγούστου 1945, σ. 1.

«Ενώ λοιπόν οι σημαντικότεροι πρωταγωνιστές της Αντίστασης, ο Τομ Μπαρνς, ο Ναπολέων Ζέρβας και ο Άρης Βελουχιώτης, έβγαζαν πανηγυρικούς λόγους και γιόρταζαν το μακρύ Σαββατοκύριακο της Κομψέως της Θεοτόκου, οι ορεινοί καταδρομείς κατευθύνονταν ανενόχλητοι προς το Κομμένο, ο Βιεννέζος Ότο Γκόλντμαν (Otto Goldmann) δεν ήταν τότε ούτε 18 ετών. Σε κατάθεσή του ανέφερε τα ακόλουθα: Ήταν η μοναδική φορά που έλαβα μέρος σε παρόμοια επιχείρηση, γι' αυτό θυμάμαι καλά τόσες λεπτομέρειες. Ήδη πριν από την έναρξη της επιχείρησης συζητούνταν σε ολόκληρο το στρατόπεδο ότι κάποιος αξιωματικός της μονάδας μας είχε δεχθεί πυρά στο χωριό, αλλά είχε καταφέρει να διαφύγει [...] Αμέσως αφότου κατεβήκαμε από τα φορτηγά συγκεντρωθήκαμε και κάποιος αξιωματικός μάς έδωσε διαταγή πως σε αυτή την επιχείρηση αντιποίνων δεν έπρεπε κανένας [Έλληνας] να εγκαταλείψει το χωριό ζωντανός. Ο αξιωματικός μάς είπε χαρακτηριστικά “να θερίσουμε τους πάντες”. Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβίς: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 301-302.

Οι δύο εθνομάρτυρες κληρικοί

Μέσα σ' αυτή τη γενική σύγχυση, τη βοή των πυροβολισμών, τις φωνές, τις ικεσίες, τα κλάματα, τα ουρλιαχτά, ήταν –φαίνεται– απόφαση της θείας πρόνοιας να γίνει ο πρώτος βωμός της θυσίας η εκκλησία του χωριού με τον άξιο λειτουργό της. Η παράδοση που θέλει την Εκκλησία πρωτοπόρο στους αγώνες του έθνους για την ελευθερία του λαού¹³⁴ συνεχίστηκε όχι μόνο την περίοδο της Τουρκοκρατίας¹³⁵ με τους νεομάρτυρες, αλλά και στα νεότερα χρόνια της Κατοχής. «Αλλά η ορθόδοξος ελληνική Εκκλησία δεν στεφανώθηκε μόνο με τον στέφανο του μαρτυρίου, που της κάρφωσαν οι αλλόθρησκοι των περασμένων χρόνων. Ακολουθώντας τη μακρά παράδοση του ελληνικού κλήρου, να είναι πάντα πρόμαχος στις επάλξεις της πίστεως και της ελευθερίας, ένας μεγάλος αριθμός λειτουργών της λάμβανε μέρος στους τελευταίους εθνικούς αγώνες από το δοξασμένο '40 κι ύστερα. Η στάση τους αυτή τούς έκανε στόχο των Αρχών Κατοχής και ύστερα των αναρχικών. Η συνέπεια αυτή ήταν να υποστούν σκληρά βασανιστήρια και, τέλος, μαρτυρικό θάνατο»¹³⁶. Μορφωμένοι επίσκοποι και απλοί κληρικοί και μοναχοί του λαού αγωνίστηκαν σκληρά για την απελευθέρωση της πατρίδας από τα ναζιστικά στρατεύματα Κατοχής και αρκετοί άρχισαν αγώνα και έδωσαν και το αίμα τους για το όραμα της ελεύθερης Ελλάδας¹³⁷.

Έτσι και στο Κομμένο οι δύο εθνομάρτυρες κληρικοί όχι μόνο έχυσαν το αίμα τους για τον αγώνα της αντίστασης και της ελευθερίας, όπως θα δούμε παρακάτω, αλλά βασανίστηκαν σκληρά πριν θανατωθούν.

Ο πρωτομάρτυρας της τραγικής σφαγής του Κομμένου είναι ο ιερέας π. Λάμπρος Σταμάτης, που το πρωινό εκείνο επέστρεφε το ιερό Ευαγγέλιο, τα άμφια και το θυμιατό στην εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, όπου την προηγούμενη είχε τελέσει τον γάμο της κόρης του Θεόδωρου Μάλλιου. Οι Γερμανοί, αφού τον βασανίζουν, τον σκοτώνουν με ριπή αυτόματου όπλου. Υβρίζεται ο άξιος λειτουργός, βασανίζεται ο μάρτυρας της πίστης, επιαιρείται ο λειτουργός του Υψίστου, θυσιάζεται ο ποιμένας των λογικών προβάτων, πέφτει στον προπυλώνα της Παναγίας και μαζί πέφτουν και υβρίζονται και τα πιο ιερά σύμβολα της Ορθοδοξίας: το Ευαγγέλιο και τα ιερά άμφια.

Στέκει ο πρωτομάρτυρας δίπλα στην έπαλξη της πίστης, τρέχουν τα αίματα απ' τις πληγές και εκείνος σαν ζωντανός ακόμη βρίσκεται σε τέτοια στάση που

¹³⁴ π. Γεωργίου Μεταλληνού, «Τουρκοκρατία: Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», εκδ. Ακρίτα, Αθήνα, 1988, σ. 7.

¹³⁵ Ορ. παρ., σ. 8.

¹³⁶ Διονύσιος, Μητροπολίτης Λήμνου, «Πιστοί άχρι θανάτου», Αθήνα, 1950, σ. 243.

¹³⁷ Γιάννη Ιωαννίδη, «Η Εκκλησία στους αγώνες του έθνους μικρή εγκυκλοπαιδεία εθνομαρτύρων κληρικών», εκδ. Αποστολικής Διακονίας Αθήνα, 1991, τόμοι Α+Β. Επίσης βλ. «Μνήμες και Μαρτυρίες Από το '40 και την Κατοχή. Η προσφορά της Εκκλησίας το 1940-1944». Εκδ. Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνίας και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος Έκδ. Β', Αθήνα, 2001.

φαίνεται σαν να κρατά το Ευαγγέλιο σφιχτά στην αγκαλιά του, γιατί εκείνο αγάπησε και για εκείνο θυσιάστηκε, σαν να 'θελε να μην το βεβηλώσουν τα μολυσμένα χέρια κι οι ψυχές των βαρβάρων. Και εκείνος ο σταυρωμένος λόγος του Θεού, διάτρητος απ' τις σφαίρες, ποτίζεται απ' το κοχλάζον αίμα μέσα στις σελίδες του, για να εφαρμόσει ο ιερέας τον λόγο του Κυρίου «Ο ποιμήν ο καλός την ψυχήν αυτού τίθησι υπέρ των προβάτων» και για να αποδείξει ότι ιεροσύνη σημαίνει πρώτα απ' όλα σταυρωμένη αγάπη, μαρτύριο συνειδήσεως και αίματος.

Η απαρχή της θυσίας πρέπει να ήταν γύρω στο γλυκοχάραμα, όταν τα πουλιά (ο μεθυστικός κορυδαλλός, τα ελπιδοφόρα χελιδόνια και τα σπουργίτια) κελαηδούσαν το πρωινό ξύπνημά τους. Σε λίγο, ο ήλιος πέρα στην ανατολή θα πρόβαλλε με τον χρυσοπόρφυρο δίσκο του, ανταλλάσσοντας τη μελαγχολική νύχτα με τη χαρά της ημέρας, τα βαρύπνοα όνειρα με την ξεκούραση και την απαρχή μιας καινούργιας ζωής. Αλήθεια, τι τραγική ειρωνεία της μοίρας!

*«Πρώτα θερίζουν τον παπά και χάμουν τον ξαπλώνουν,
κι οι βάρβαροι στη θέα αυτή από τα γέλια λιώνουν.
Τον σέρνουν μπρος στην εκκλησιά μ' όλη την παραξάλη
γαυριάζοντας και τα αίματα στύβουν παπά τα κάλλη»¹³⁸.*

Ο αυτόπτης μάρτυρας της αποτρόπαιης σφαγής, Στέφανος Παππάς, αναφέρεται με παραστατικό τρόπο στο γεγονός: «Πρώτος ο καλοκάγαθος ιερέας του χωριού μας, Λάμπρος Σταμάτης, πέφτει στην πόρτα της εκκλησίας από ριπή αυτομάτου όπλου, ενώ το άγιο Ευαγγέλιο, το θυμιατό και τα ιερά άμφιά του (που μετέφερε από το σπίτι όπου έγινε ο γάμος της Αλεξάνδρας Μάλλιου και του εκ Παχυνκαλάμου Θ. Καρίνου) βρέθηκαν σκορπισμένα πλάι του. Έμεινε για αιώνιο στίγμα του πολιτισμού των Γερμανών το Ευαγγέλιο διάτρητο από τις σφαίρες σε μία άκρη του και με κηλίδες αίματος σε μία άλλη άκρη από την άσπιλη καρδιά του ιερέως, όπου το εφύλαττε στους κόλπους του άγιο και ιερό αντάξιο της παρακαταθήκης του Χριστού μας»¹³⁹.

*«Παπα-Λάμπρο, παπα-Λάμπρο,
πρωτομάρτυρα νεκρέ,
των αιμάτων σου πού νά βρω
στάλες, στύλε μας ιερέ;
Μες στα χώματα, στο δρόμο,
στ' άμφιά σου τα ιερά,
στον ναού το θείο Νόμο
ή στον Λόγον τα γραφτά»¹⁴⁰.*

¹³⁸ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτσης, «Τα τραγούδια του Κοιμένου», Αθήναι, 1973, σ. 13.

¹³⁹ Στεφάνου Β. Παππά, «Η σφαγή του Κοιμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σσ. 21-22.

¹⁴⁰ Ευάγγελος Κολιοκώτσης, «Τα τραγούδια του Κοιμένου», Αθήναι, 1973, σ. 13.

Πόση άραγε θλίψη και αγανάκτηση δεν προκάλεσε η σφαγή των ιερέων σε όλη την περιοχή της Άρτας, ιδιαίτερα στους άλλους συναδέλφους και συλλειτουργούς της Εκκλησίας ιερείς; Πλήρη εφαρμογή έχει στον πρωτομάρτυρα το δημοτικό τραγούδι που εκφράζει τον πόνο της οικογένειάς του όχι για κάποια αρρώστια, αλλά για τον άδικο χαμό του: «Στου παπα-Λάμπρου την αυλή, κόσμος είναι μαζεμένοι, παπα-Λάμπραινα καημένη».

Από την παράδοση των κατοίκων, και ιδιαίτερα από τα μοιρολόγια και τα θρηνητικά άσματα που συλλέξαμε, υπάρχει η εξής πληροφορία: Προχωρώντας ο παπα-Λάμπρος προς την εκκλησία για να εναποθέσει τα ιερά άμφια και το Ευαγγέλιο στο ιερό βήμα, τον σταματούν οι Γερμανοί και σαν πεινασμένα θηρία πέφτουν πάνω στο θύμα τους. Τον σπρώχνουν μπροστά στον πυλώνα της αυλής και εκεί τον ξυλοκοπούν διασκεδάζοντας (!) και κατόπιν τον αποτελιώνουν με ριπή αυτομάτου όπλου.

Ο π. Λάμπρος Σταμάτης γεννήθηκε στο Κομμένο το 1891. Τέλειωσε το δημοτικό σχολείο της περιοχής του και κατόπιν –μαζί με τον Συκεώτη Ηλία Σκουτέρη και τον Θεοφάνη Κοντογιάννη– μετέβη στην Πάτρα, όπου πήγαν προς αναζήτηση καλύτερης τύχης. Εκεί ο μικρός Λάμπρος εργάστηκε σε κάποιο παντοπωλείο των Αφών Ζαφειρόπουλου για 6-7 μήνες. Από τους τρεις φίλους ο δεύτερος ασχολήθηκε με το γενικό εμπόριο, ενώ ο τρίτος σπούδασε Ιατρική στην Πάτρα και άσκησε το επάγγελμά του στην Άρτα. Αφού τελείωσε τις σπουδές του, ο Λάμπρος Σταμάτης χειροτονήθηκε ιερέας και τοποθετήθηκε εφημέριος Λαγκάδας Βάλτου, όπου υπηρέτησε επί δεκαπενταετία. Μετά τον θάνατο του Κομμιώτη ιερέα π. Ηλία Παππά παρέμεινε υποψήφιος για την κατάληψη κενής θέσεως εφημερίου στον ιερό ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Μεταξύ των υποψηφίων ήταν και οι δύο ιερείς συγχωριανοί του, ο π. Ζώης Παππάς και ο π. Σεραφείμ Στασινός. Τελικά εκλέχθηκε ο π. Λάμπρος με διαφορά 17 ψήφων. Διετέλεσε μέλος της Εθνικής Αντίστασης στα χρόνια της Κατοχής μαζί με τον πρόεδρο Λάμπρο Ζορμπά και άλλους πρόκριτους του χωριού. Πιστός λειτουργός και διάκονος των μυστηρίων του Χριστού, αγαπούσε τους

«Ο ιερέας [π. Λάμπρος Σταμάτης] ήθελε να πείσει τον διοικητή της επιχείρησης υπολοχαγό Ρέξερ να μην επιτεθεί στο χωριό», είτε κάποιος άλλος από τους στρατιώτες που έλαβαν μέρος στην επιχείρηση αυτήν. Ο Ρέξερ τον γάζωσε ο ίδιος με μια ριπή από το αυτόματο όπλο του, χωρίς να ανοίξει συζήτηση με τον φιλήσυχο ιερέα, ούτε αυτός, ούτε ο ταγματάρχης Κλέμπε. Το πτώμα του παπα-Λάμπρου Σταμάτη βρέθηκε αργότερα στα σκαλοπάτια της εκκλησίας. “Το σώμα του είχε τρυπηθεί από τέσσερις με πέντε αφαίρες, ενώ δύο σφαίρες είχαν πετύχει τον σταυρό”, όπως έγραψε ο Παππάς. Το αιματοβαμμένο Ευαγγέλιο εκτίθεται σήμερα ως κειμήλιο του μαρτυρίου στην εκκλησία του χωριού». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάις: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α΄, εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 302. Ο αείμνηστος ιστορικός Μάγερ μιλάει για κάποιο σταυρό που είχε μαζί του ο π. Λάμπρος, όμως κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Ο Μάγερ συγχέει τον σταυρό με το Ευαγγέλιο, όπως πιστοποιεί και ο αυτόπτης μάρτυρας Στέφανος Παππάς.

ενορίτες του και τους βοηθούσε στις ανάγκες τους. Άριστος ιερουργός, καλλίφωνος ψάλτης, λάτρης της ορθόδοξης πνευματικότητας, μορφωμένος κληρικός και μουσικά καταρτισμένος, τον προσκαλούσαν στις ακολουθίες και στα πανηγύρια της περιοχής της Άρτας¹⁴¹. Ο π. Λάμπρος Σταμάτης ήταν εφημέριος Κοιμήνου, της Ι. Μητροπόλεως Άρτης. Τα επίσημα έγγραφα αναφέρουν: «Την 16^{ην} Αυγούστου 1943 μεταβάντες οι Γερμανοί εις το μαρτυρικόν Κοιμμένο, το περικύκλωσαν περί την χαραυγήν, προέβησαν εις την σφαγήν τριακοσίων δεκαεπτά ατόμων, μεταξύ των οποίων και ο ιερεύς Λάμπρος Σταμάτης, φονευθείς εις τον περίβολον του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ούτος είχε ανά χείρας το Ιερόν Ευαγγέλιον και τα ιερά άμφια». Ανάμεσα στους νεκρούς ήταν η πρεσβυτέρα, η κόρη του Μαρία, δεκατεσσάρων ετών, ο εξάχρονος γιος του Χρήστος και ο φιλοξενούμενός του ιερέας Δημήτριος Παπαζώης¹⁴².

Ο Ξενοφώντας Στασινός ήταν ο πρώτος αυτόπτης μάρτυρας των γερμανικών στρατευμάτων που μπήκαν στο Κοιμμένο και αυτός που είδε σκοτωμένο τον πρωτομάρτυρα ιερέα παπα-Λάμπρο Σταμάτη. Ο ίδιος θυμάται με λεπτομέρειες τα γεγονότα αρκετά χρόνια μετά: «Ήμουν πίσω απ' το καμπαναριό, είχα τα πρόβατα, μετρώ τα αμάξια πως πέρασαν όλα. Ήταν δεκαεπτά αμάξια μεγάλα, τρία μικρά, τρεις μηχανές, η ώρα ήταν τέσσερις και μισή, πέντε παρά. Μόλις τα είδα, εγώ έφυγα, πήγα προς τα πέρα, τι να έκανα, αφού φοβήθηκα, ήμουν μικρός. Βρήκα τον παπά εδώ κάτω ξάπλα (στον προπυλώνα της εκκλησίας), χτυπημένος έτσι ξάπλα (κάνει αναπαράσταση της εικόνας

¹⁴¹ Από βιογραφικά στοιχεία που συνέλεξε ο συγγραφέας από κατοίκους του χωριού. «Στο χωριό αυτό γεννήθηκε ο π. Λάμπρος Σταμάτης, το 1891. Μετά το Δημοτικό του χωριού του φοίτησε στο Σχολαρχείο και στην Ιερατική Σχολή Άρτης. Οι αγροτικές ασχολίες του στα πατρικά κτήματά του δεν εμάραναν τον ξήλον του προς την Εκκλησία. Ζούσε χριστιανική ζωή και ποτέ δεν έλειπε από τον ναό, τον οποίον υπηρετούσε και ως ψάλτης.

Μπήκε στον κλήρο το 1920. Υπηρέτησε πρώτα ως εφημέριος Λαγκάδας Βάλτου στη Μητρόπολη Ακαρνανίας. Από το 1933 ήταν συνεχώς εφημέριος στο Κοιμμένο, που υπαγόταν στην πνευματική δικαιοδοσία της Μητροπόλεως Άρτης. Ήταν ιερεύς ευσυνειδήτος, προσηλωμένος στην παράδοση της Ορθοδοξίας. Απλός, ήρεμος, ταπεινός, ελεήμων, είχε κερδίσει τον σεβασμό των ενοριτών του...

Ο π. Λάμπρος βρέθηκε νεκρός στην πόρτα της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που υπηρέτησε τόσα χρόνια. Κοντά του πεσμένα ήταν τ' άμφιά του, το θυμιατήρι και το Ιερό Ευαγγέλιο τρυπημένο από δύο σφαίρες βαρβαρικές. Τα μετέφερε στην εκκλησία από το σπίτι ενός ενορίτου, όπου αποβραδís είχε τελέσει το μυστήριο του γάμου. Ανάμεσα στους νεκρούς ήταν η πρεσβυτέρα, η κόρη του Μαρία, 14 ετών, και ο εξάχρονος γιος του Χρήστος. Το χτυπημένο Ευαγγέλιο φυλάσσεται ως το πιο ιερό κειμήλιο στο χωριό Κοιμμένο, διαιωνίζοντας και τη μνήμη ενός καλού και άξιου ιερέως». Διονύσιος, μητροπολίτης Λήμνου, «Πιστοί άχρι θανάτου», Αθήνα, 1950, σσ. 243-245. Σχετικά με τον π. Λάμπρο Σταμάτη βλ. στο δίτομο έργο του Γιάννη Β. Ιωαννίδη, «Η Εκκλησία στους αγώνες του έθνους: μικρή εγκυκλοπαίδεια εθνομαρτύρων κληρικών», εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα, 1991, τόμος Β', σσ. 105-106.

¹⁴² Διονύσιος, μητροπολίτης Λήμνου, «Πιστοί άχρι θανάτου», Αθήνα, 1950, σσ. 243-244.

που αντίκρισε), χτυπημένος εδώ (στο μέτωπο), πεσμένος έτσι εδώ ο παπάς ξάπλα με μια σφαίρα, ήταν τα ράσα όλα γεμάτα αίμα».

Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος απέστειλε στις 26 Νοεμβρίου του 2000, με πρωτοβουλία του μακαριστού αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κυρού Χριστόδουλου Παρασκευαΐδη, ευεργετήριο γράμμα προς την οικογένεια του αείμνηστου π. Λάμπρου Σταμάτη και προς την ενορία του Κοιμένου για να τιμήσει τον κληρικό και πρώτο μάρτυρα της σφαγής με “τον δίκαιον έπαινον αυτής και τον χρυσούν σταυρόν του αποστόλου Παύλου”. Πιο κάτω παραθέτουμε το σχετικό έγγραφο στο πρωτότυπο:

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Εὐεργετήριον Γράμμα

Δόξα καί τιμή παρὰ Θεῷ καί ἀνθρώποις παντί τῷ
ἐργαζομένῳ τό ἀγαθόν, ὅθεν τοὺς εὐσεβεῖα καί ἀρεταῖς
κεκοσμημένους καί πολυειδῶς καί πολυτρόπως χρησίμους
καί ευεργετικούς ἑαυτοὺς τῇ ἐκκλησίᾳ καταδεικνύντας
ζήλω τε ἐνθέῳ τὰ κοινὰ ἀμφιπονομένους καί ἐν τῷ μετὰ σώματος βίῳ
κατορθώμασιν ἀρετῆς καί μαρτυρικῷ θανάτῳ τελειωθέντας ἢ ἀγωνισθέντας
ὑπὲρ τῆς πίστεως καί τῆς πατρίδος ἡμῶν οἶδε τιμὰν εὐγνωμόνως
ἡ Μήτηρ Ἡμῶν Ἁγία Ἐκκλησία καί ἐνδείκνυσθαι τὴν προσήκουσαν εὐνοίαν,
ἡθικαῖς ἀμοιβαῖς καί διακρίσεσιν.
Ἐπειδὴ τοίνυν ὁ τοιοῦτον τόν βίον καί τὴν πολιτείαν ἀνεδείχθη καί

Ὁ Ἱερεὺς Λάμπρος Σταμάτης

Φιλευσεβῶς χρήσιμος εἰς διακονίαν τῆς πίστεως γενόμενος
τάς πολυτίμους προσενεγκών ὑπηρεσίας τῷ Γένει ἡμῶν
εἰς χρόνους χαλεποὺς καί δυσχειμέρους, καθ’ οὓς ἐκινδυνεύθη
ἡ ἀκεραιότης τῆς φιλάτης καί ἐνδόξου ἡμῶν πατρίδος
καί τό ὑπέρτατον ἀγαθόν τῆς ἐλευθερίας τοῦ εὐσεβοῦς ἡμῶν ἔθνους,
ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς ἀγιωτάτης καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
ἔγνω ἀπονεῖμαι αὐτῷ τόν δίκαιον ἔπαινον αὐτῆς καί τόν χρυσούν
σταυρόν τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Εἰς ἐνδειξιν δέ τούτου καί βεβαίωσιν
ἐγένετο καί τό συνοδικόν τοῦτο ἐπιβραβευτήριον γράμμα μετὰ
τῶν διαπύρων εὐχῶν καί εὐλογιῶν τῆς Ἐκκλησίας.

ἐν ἔτει σωτηρίῳ Β. Μηνί Νοεμβρίῳ κοστ’
† Ὁ Αθηνῶν Χριστόδουλος, Πρόεδρος
Ὁ ἀρχιεγγραμματεὺς
Ἀρχιμ. Θεολόγος Ἀποστολίδης

Ένας άλλος ιερέας εθνομάρτυρας, που υπήρξε υπόδειγμα κληρικού και ήθους θεάρεστου, είναι και ο π. Ζώης Παππάς. «Τον δεύτερο παπά πριν τον σκοτώσουν οι φασίστες τον τυράγνισαν άγρια: τού 'καψαν τα γένηια, του τρύπησαν το κορμί με τα ξίφη, του 'βγαλαν τα μάτια»¹⁴³.

Και οι δύο ιερείς υπέφεραν τα πάνδεινα και εξαγίασαν με το αίμα τους «το της ιερωσύνης ένδυμα», το πολύπαθο και τιμημένο ράσο. Και οι δύο ήταν άξιοι κληρικοί και αγαπούσαν το ποίμνιο και την εκκλησία τους, τίποτε δεν κρατούσαν για τον εαυτό τους, ακόμη και τα πρόσφορα τα μοίραζαν σε φτωχές και άπορες οικογένειες, καθώς και στα μικρά παιδιά, στα δύσκολα εκείνα χρόνια της Κατοχής. Και οι δύο έμειναν στη μνήμη των κατοίκων των ενοριών τους ως ιερείς καλλιεργημένοι που αγαπούσαν τους ενορίτες τους και που αγαπήθηκαν και οι ίδιοι, γι' αυτό και τα βασανιστήρια και ο θάνατος που υπέστησαν ήταν επισφράγισμα της εν Χριστώ ζωής τους και της έξωθεν καλής μαρτυρίας. Το ιερατικό αίμα τους ήταν «καθαρτήριοι μετανοίας διά λουτρού αίματος παλιγγενεσίας»¹⁴⁴.

Μερικά στοιχεία που διαθέτουμε πιστοποιούν τους πιο κάτω επαίνους μας σχετικά με το ήθος του άξιου αυτού λειτουργού της Εκκλησίας. Ο π. Ζώης Παππάς διετέλεσε εφημέριος Αγίων Ταξιαρχών Λουτροτόπου, της Ι. Μητροπόλεως Άρτης. Γεννήθηκε στο χωριό Κομμένο το 1892 και οι γονείς του ονομάζονταν Κων/νος και Βασιλική Παππά. Αφού τελείωσε το Δημοτικό της περιοχής του, φοίτησε στην ιερατική σχολή της Άρτας, όπου διακρίθηκε μαζί με τον παπα-Λάμπρο Σταμάτη για την αγάπη του προς την Εκκλησία. Το 1928 χειροτονήθηκε ιερέυς και τοποθετήθηκε στην ενορία Ταξιαρχών Λουτροτόπου. Ήταν κληρικός ευσυνείδητος, προσηλωμένος στην παράδοση της Ορθοδοξίας. Στις 13 Αυγούστου του 1943, πήγε στο χωριό του για να πανηγυρίσει μαζί με τους συγχωριανούς του την Κοίμηση της Θεοτόκου. «Μετά τη μεγάλη γιορτή, ο παπα-Ζώης θέλησε να ξαναγυρίσει στη "βάση" του. Οι δικοί του όμως που τον αγαπούσαν, τον κράτησαν, με τη βία σχεδόν, άλλη μία μέρα κοντά τους. Τότε ακριβώς έγινε η μεγάλη επιδρομή των Γερμανών, χαράματα της 16ης Αυγούστου. Οι Κομμιώτες κοιμούνταν ακόμα, για να ξεκουραστούν από τον διήμερο εορτασμό της Παναγίας. Το τι ακολούθησε έπειτα απ' αυτό δεν περιγράφεται: Οικογένειες ολόκληρες ξεκληρίστηκαν. Τα πολυβόλα κουράστηκαν να χτυπούν! Από τους κατοίκους σώθηκαν μόνο τετρα-

¹⁴³ Γιάννη Ιωαννίδη, «Η Εκκλησία στους αγώνες του έθνους μικρή εγκυκλοπαιδεία εθνομαρτύρων κληρικών», εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα, 1991, τόμος 8, σ. 70.

¹⁴⁴ Παύλεια έκφραση που αναφέρεται στην προετοιμασία των χριστιανών όταν κληθούν από τις περιστάσεις να υποστούν το μαρτύριο.

Για τους δύο κληρικούς του Κομμένου βλ. το έργο του Βοβολίνη Α. Κων/νου: «Η Εκκλησία εις τον αγώνα της ελευθερίας 1453-1953», εκδ. Κέρκυρα, δεμένο, Αθήνα, 2002, σ. 330. Γενικά για την Εκκλησία την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου βλ. Καραγιάννης Ν. Γιώργος: «Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο», εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 2001.

κόσιοι σαράντα σε φρικτή κατάσταση. Οι υπόλοιποι τριακόσιοι δεκαεφτά βρέθηκαν ύστερα νεκροί στους δρόμους του ματωμένου χωριού, στις αυλές και τα σπίτια. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν κι ο παπα-Ζώης, που οι απάνθρωποι Γερμανοί, αφού τον βασάνισαν αφάνταστα και τον έβγαλαν τα μάτια, τον σκότωσαν με μαχαίρι»¹⁴⁵. Βρέθηκε επίσης νεκρή η σύζυγός του, πρεσβυτέρα Ανδρονίκη, ετών 48, θυγατέρα Αναστασίου Αποστόλου, εμπορομεσίτη.

1

«Παπα-Ζώη, παπα-Ζώη,
τα μαρτύρια τα φριχτά
το θλιμμένο μοιρολόι
πώς τα κάνει νοητά;

2

Παπα-Ζώη τιμημένε,
με μαχαίρι μιανό,
παίρνεις, πώς, μακαρισμένε
βλέμμα αέρινο, ιερό;

3

Του παπά θολώνουν μάτια
στη γαλάζια την αυγή,
πρόσωπο παπά κομμάτια
με τα χείλη του ευλογεί.

4

Και τα χείλη αργοσαλεύει
και μαντεύεις την ευχή:
όποιος τύραννος φονεύει
μες στα Ηλύσια να ευτυχή.

5

Κι η ευχή του από τον δρόμο
μπαίνει μες στην εκκλησιά,
και με τον ουράνιο Νόμο
φέρει αμάραντη δροσιά»¹⁴⁶.

Στους παραπάνω στίχους βλέπουμε τον ιερέα, καθώς οι βάρβαροι τον βασανίζουν, όχι μόνο να μην διαμαρτύρεται ή να αντιδρά, αλλά να υπομένει καρτερικά τα μαρτύρια, γιατί γνωρίζει ότι οι βάρβαροι δεν μεταπείθονται ούτε διαθέτουν κάποιο ένστικτο μιας στοιχειώδους ανθρώπινης συμπεριφοράς. Την ώρα που ο τύραννος τον φονεύει και το πρόσωπό του γίνεται κομμάτια και τα μάτια του θολώνουν από τους φρικτούς πόνους, το βλέμμα του εξαυλώνεται και γίνεται ιερό μέσα απ' το μαρτύριο με τα χείλη του και εύχεται ο τύραννος να μην βρει την ανταπόδοση των πράξεών του, εφαρμόζοντας τον ευαγγελικό λόγο «αγαπάτε τους εχθρούς ημών, ευλογείτε τους καταρω-

¹⁴⁵ Γιάννη Ιωαννίδη, «Η Εκκλησία στους αγώνες του έθνους: μικρή εγκυκλοπαιδεία εθνομαρτύρων κληρικών», εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα, 1991, τόμος Β', σ. 70.

Σχετικά με την ιερατική σχολή της Άρτας που ιδρύθηκε το 1903 με σκοπό την εκπαίδευση των μελλοντικών ιερέων και από το 1926-1931 λειτούργησε ως ιεροδιδασκαλείο και καταργήθηκε το 1940 βλ. την εισήγηση της Κλαίρης Γιώτη στο 20^ο διεθνές συνέδριο για την παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αι. με ενότητες ιστορίας της εκπαίδευσης και με θέμα «Ιερατική Σχολή Άρτας (1903-1940). Ιστορική διαδρομή - εκπαιδευτικές προσεγγίσεις».

¹⁴⁶ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτης, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1975, σ. 13.

μένους υμᾶς, καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν υμᾶς»¹⁴⁷. Αυτή η ευχή από τον δρόμο του μαρτυρίου μπαίνει μέσα στην εκκλησία και μαζί με τον ουράνιο νόμο της Επί του Όρους Ομιλίας φέρνει δροσιά αμάραντη και ψυχική ανακούφιση στις ψυχές των αδικοσκοτωμένων κατοίκων. Έτσι ο γλυκύς και πρᾶος, ο γεμάτος τρυφερότητα και καλοσύνη καρδιάς υπέφερε μαρτυρικό θάνατο κατά τη ἰσὶς Αὐγούστου αλμύ, ὅπως συνήθως τονίζει στα εορτολόγια η Εκκλησία μας.

¹⁴⁷ Κατά Λουκ. 6, 27.

**Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου:
το σύμβολο του μαρτυρίου της τοπικής Εκκλησίας**

Η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου περιλαμβάνεται στα παλαιότερα κτίσματα του τόπου και είναι συνυφασμένη με την κατοίκηση και τη δημιουργία του νέου οικισμού. Γράφει χαρακτηριστικά ο Στέφανος Παππάς: «Το χωριό πύκνωσε λίγο-λίγο τα σπίτια του, έφτιαξε ένα διώροφο σχολείο, μισό λίθινο και μισό χωμάτινο, έκαμε στην είσοδό του από το μέρος του βοριά την εκκλησία της Παναγίας, κουβαλώντας με τ' άλογά του λιθάρι το λιθάρι και μεγάλα χονδρά ξύλα από μία και πέντε ώρες δρόμο για την οροφή, δουλειά πολλών χρόνων, ώσπου να την τελειώσει σε σχήμα ορθογώνιο. Αριστοτεχνικό σε ξυλογλυπτική είναι το τέμπλο και φανταχτερές -συνηθισμένες στον 18ο ή 17ο αιώνα- αγιογραφίες, που δύσκολα αλλοιώνεται το χρώμα τους, αριστερά και δεξιά στον τοίχο.

Ο γυναικωνίτης σκοτεινός και χαμηλός, με μικρό πάτωμα για τις νιες προς το μέρος της εισόδου απ' άκρη σε άκρη προς τον Νότο και πέτρινα ως τριάντα πόντους ύψους πεζούλια, που στηρίζουν την οροφή του χαγιατιού χονδρές λίθινες κολόνες. Το καμπαναριό ψηλό-ψηλό, λίθινο, με τη μεγάλη του καμπάνα που ο αχός της, όταν χτυπάει ξωηρά τις άγιες ημέρες, αντιλαλεί πέρα στα ριζά του βουνού»¹⁴⁸.

Ο μοναδικός ναός που υπήρχε στο Κομμένο και που υπέστη τους βανδαλισμούς κατά την αποφράδα εκείνη μέρα είναι η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου¹⁴⁹. Η ιστορικότητα της εκκλησίας είναι αναμφισβήτητη όχι μόνο επειδή σκοτώθηκε ο πρωτομάρτυρας ιερέας το μοιραίο εκείνο πρωινό, αλλά και διότι είναι η απαρχή της τραγωδίας του Κομμένου¹⁵⁰. «Ο ναός είναι ένα μεγάλο σχετικά διαστάσεων (περίπου 6,90 x 2,80 μ.) μονόχωρο δρομικό ξυλόστεγο κτίσμα. Η κόγχη του ιερού είναι εξωτερικά ημικυκλική και στα σημεία ένωσής της με τον ανατολικό τοίχο σχηματίζει κοίλες επιφάνειες, και όχι ακμές. Εσωτερικά ο ναός είναι διαρθρωμένος σε τρία μέρη, το ιερό, τον κυρίως ναό και το διώροφο “γυναικείο”. Στη νότια πλευρά του είναι προσαρτημένο χαγιάτι με μονόρριχτη ξύλινη στέγη που στηρίζεται σε δύο κτιστούς πεσσούς και οκτώ, επίσης κτιστούς, κίονες.

Ο ναός έχει τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής της ευρύτερης περιοχής του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Στο εσωτερικό του διατηρείται τοιχογραφικός διάκοσμος των αρχών του 19^{ου} αιώνα, επιζωγραφισμένος στα τέλη του 19^{ου} ή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ενδιαφέρον ξυλόγλυπτο τέμπλο, ξυλόγλυπτος δεσποτικός θρόνος και νεωτερική ξύ-

¹⁴⁸ Στεφάνου Β. Παππά, «Φωνή πατρικής γης», Άρτα, 1981, σ. 11.

¹⁴⁹ Του ιδίου, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σ. 57.

¹⁵⁰ Όρ. παρ., σσ. 21-22.

λινη οροφή»¹⁵¹. «Ανάγλυφη (πώρινη) πλάκα με την παράσταση της Παναγίας της Βρεφοκρατούσας και εντοιχισμένα πιάτα (σε σχήμα σταυρού) διακοσμούν επίσης εξωτερικά τον ανατολικό τοίχο του ναού»¹⁵².

Η εκκλησία κτίστηκε το 1814 επί μητροπολίτου Άρτης και Ναυπάκτου Ιγνατίου του Α΄¹⁵³ και με τις φιλότιμες προσπάθειες των κατοίκων¹⁵⁴ και επιτρόπων διακοσμήθηκε και ανακαινίστηκε¹⁵⁵ στα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας και έγινε σύμβολο της μαρτυρικής Ορθοδοξίας και της πονεμένης Ρωμοσύνης του τόπου. Σήμερα στην ιστορική πλέον εκκλησία της Παναγίας σώζονται το μαρτυρικό Ευαγγέλιο¹⁵⁶, καθώς και το φθαρμένο επιτραχήλιο, αψευδείς μάρτυρες της βαρβαρότητας και της αλλοφροσύνης των Γερμανών.

Όπως τονίσαμε πιο πάνω, η εκκλησία υπέστη τις βιαιοπραγίες των βανδάλων: σκοτώνοντας τον ιερέα οι σύγχρονοι Ούνοι μπαίνουν μέσα στον ναό αναζητώντας υποψήφια θύματα, ορμούν στο ιερό βήμα αναποδογυρίζοντας ό,τι υπήρχε μέσα, σκορπούν πετώντας κάτω τα ιερά σκεύη, μαγαρίζουν την Ωραία Πύλη και εξαπολύουν το μίσος και την οργή τους πυροβολώντας με τα όπλα τους σε μία τοιχογραφία που βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του ναού¹⁵⁷. Οι Γερμανοί εφάρμοσαν από 'κει την πάγια τακτική τους να βάζουν φωτιά με ειδική σκόνη που έριχναν, ένα είδος πυρίτιδας, και με μια πιστολιά έκαιγαν τα πάντα. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι στην εκκλησία βρέθηκαν υπολείμματα από εστία πυρκαγιάς φαίνεται ότι η φωτιά δεν επεκτάθηκε και μόνο ορισμένες σανίδες «κουφοκάηκαν».

¹⁵¹ Γραφείο αρχιτεκτονικών μελετών Σταύρος Μαμαλούκος και Συνεργάτες. Ιερά Μητρόπολις Άρτης. «Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κοιμένου Άρτης. Μελέτη συντηρήσεως και αποκαταστάσεως», Ιούνιος 2006.

¹⁵² Παπαδοπούλου Ν. Βαρ. «Οδοιπορικό στην Άρτα», εκδ. Δήμου Αρταίων, ευγενική χορηγία Τράπεζας Πειραιώς, Άρτα, 2004, σσ. 42-43.

¹⁵³ Σχετικά με το ζήτημα εάν ο μητροπολίτης Ιγνάτιος ο Α΄, ο μετέπειτα Ουγγροβλαχίας, ανήκει σε εκείνη την περίοδο, αναλύεται στη μελέτη μας «Ο ιερός ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κοιμένου Άρτας, ιστορική και αρχαιολογική τεκμηρίωση». Βλ. επίσης το έργο του Κων/νου Αν. Τσιλιγιάννη, «Το ιστορικό έργο του Σεραφείμ Δ΄ Ξενοπούλου του Βυζαντίου, μητροπολίτου Άρτης και Πρεβέζης». α) Το ιστορικό δοκίμιο περί Άρτης και Πρεβέζης. β) Οι ιστορικοί επισκοπικοί κατάλογοι, έκδοση Μ/Φ Συλλόγου Άρτης «Ο Σκουφάς», Άρτα, 2006.

¹⁵⁴ Από την εντοιχισμένη μαρμαρίνη επιγραφή.

¹⁵⁵ Αυτή η ριζική ανακαίνιση αποδεικνύεται από τον ομφάλιο δικέφαλο αετό του δαπέδου του κυρίως ναού. Σχετικά με τη σημασία του εμβλήματος των Βυζαντινών αυτοκρατόρων: Σβορώνου Ν. Ι. «Πώς εγεννήθη και τι σημαίνει ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου», έκδοση της Εστίας, εν Αθήναις, 1914. Επανεκδοση βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα, ΜΜ.

¹⁵⁶ Για την καλύτερη διαφύλαξη και συντήρηση φυλάσσεται στην προθήκη του σκευοφυλακίου του Ιερού Ναού των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου.

¹⁵⁷ Η προφορική αυτή μαρτυρία δεν αποδεικνύεται από γραπτά κείμενα. Σίγουρα όμως οι Γερμανοί δεν θα άφησαν τον ναό τελείως ανέπαφο. Μια αναφορά γίνεται στο λογοτεχνικό έργο-αφιέρωμα της Πόπης Ματσούκα-Ζαχαρή, «Η σφαγή και το ολοκαύτωμα του Κοιμένου Άρτας», περ. Αρτηνή Ευθύνη, Άρτα, Ιούλιος-Αύγουστος 1997, σ. 10.

«Τον ναόν σου, Παρθένε Πανάχραντε, εν έτει πενιχρών
και χαλεπών καιρών της δουλείας
ανθρώπων πιστών καρδιάς και χείρας
εκτίσαντο χειροποίητον.
Δεσπόζοντας εις την ημετέραν κώμην, ναός λατρείας
και παρηγορίας εις τας θλίψεις του βίου.
Μεσούσης της πνευματικής παρακμής του νυν αιώνος,
είσοδος των βαρβάρων το γένος και σθένος
ληηλατούν Παρθενομήτωρ το θείον σου βήμα,
ανοσιούργημα, εις τα ιερά σου σκεύη και εις τας εικόνες του τέμπλου
και τοιχογραφίας φοβερής, καταστροφής, διά φονικών μέσων.
Δισκοπότηρα, εικόνες και αναμνήσεις των ημετέρων προγόνων
κατεπατήθησαν διά στιφών απίστων.
Ως εις τον ναόν της του Θεού Σοφίας τα πλήθη αλαλάζοντα,
ιαχές, κραυγές θριάμβου, αλίμονο, ως αλλόπιστοι άλωσαν,
ως άλλης Πόλεως της πίστεως και του πνεύματος τους θησαυρούς»¹⁵⁸.

Από τις ανταποκρίσεις διαφόρων εντύπων της εποχής –ιδιαιτέρα εφημερίδων– πληροφορούμαστε ότι η εκκλησία υπέστη σημαντικές καταστροφές από την αργιότητα των Γερμανών¹⁵⁹, χωρίς –ευτυχώς– να γίνει στάχτη, όπως όλα σχεδόν τα σπίτια του χωριού. Ο αείμνηστος Γερμανός ιστορικός Χέρμαν Φρανκ Μάγερ στο εξαιρετικό πόνημά του και κύκνειο άσμα του «Αιματοβαμμένο Εντελβάις: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944» αναφέρει για τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου: «Οι αξιωματικοί ανέθεσαν στον Αυστριακό Καρλ Ζαγκμάιστερ (Karl Sagmeister) να κάνει ένα γύρο στο χωριό για να συλλέξει λάφυρα. Όπως διηγήθηκε χρόνια αργότερα με φρίκη: Μετά την επιχείρηση αντιποίνων μπήκα με αργό ρυθμό με τα μουλάρια στο χωριό. Το τι αντίκρισα τότε ήταν τρομακτικό. Παντού υπήρχαν πτώματα. Μέσα και έξω από τα σπίτια [...] Μπροστά από την εκκλησία –αν δεν κάνω λάθος ήταν το μόνο κτίριο στο χωριό που δεν κάηκε– βρισκόταν ένας μεγάλος σωρός από πτώματα. Από το λίγο που μπορούσα να διακρίνω ανάμεσα σε αυτό το ανάκατο σύμπλεγμα σωμάτων, κατάλαβα πως τα περισσότερα πτώματα πρέπει να ανήκαν σε γυναικόπαιδα παρά σε άνδρες. Η πόρτα της εκκλησίας ήταν ορθάνοιχτη και μέσα κείτονταν και άλλα πτώματα [...] Όλο το χωριό ήταν γεμάτο πτώματα, και μπροστά από το παρεκκλήσι είχε άλλο ένα σχετικά μεγάλο βουνό από πτώματα».

¹⁵⁸ Μία προσπάθεια του συγγραφέα να αποδώσει με λογοτεχνικό τρόπο, πιο παραστατικά, την απάνθρωπη συμπεριφορά των Γερμανών στρατιωτών.

¹⁵⁹ Στεφάνου Β. Παππά, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σ. 57.

Η εικόνα που παρουσιάζει ο ναός¹⁶⁰ μαζί με τα περίγυρα κτίσματα, όπως το καμπαναριό¹⁶¹, ο πυλώνας¹⁶², το εξωτερικό τείχος¹⁶³, καθώς και το δεξιό κλίτος, ένα είδος υπόστεγου που ονομάζεται «χαγιάτι»¹⁶⁴, είναι απογοητευτική. Η σκόνη, η υγρασία, η φθορά του χρόνου και η γενική αδιαφορία συνθέτουν ένα τοπίο ιστορικής αφασίας και ερειπωμένης απελπισίας. Πότε, στ' αλήθεια, θα συνειδητοποιήσουμε την πολιτιστική μας παρακμή και την ανιστόρητη ζωή μας;

Μπαίνουμε στο εσωτερικό της εκκλησίας, στο σκοτεινό και τόσο κατανυκτικό περιβάλλον με τις σβησμένες αγιογραφίες από την αιθαλομίχλη και τον χρόνο. Το ιλαρό φως των καντηλιών και το αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο με τις ωραίες παραστάσεις μάς δημιουργούν μια ανάταση πνευματικής έξαρσης και ψυχικής γαλήνης. Αισθανόμαστε και βιώνουμε την Ορθοδοξία μέσα από το παρελθόν, την πίστη και τον πόνο μιας Ρωμιοσύνης που η μοίρα της είναι να υποφέρει, να διώκεται και να εξαγοράζει την ελευθερία με το αίμα και τα δάκρυά της, αλλά και που ανασταίνεται και προορίζεται να μεγαλουργήσει με τον οικουμενικό πολιτισμό της και τον ανεξάντλητο πνευματικό της πλούτο, αρκεί εμείς να το θελήσουμε.

Σήμερα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, επιβάλλεται επιτακτικό το αίτημα, παράλληλα με τα νέα στοιχεία που έρχονται στο φως της δημοσιότητας

¹⁶⁰ Η μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης ολοκληρώθηκε το 2007, χάρη στις φιλότιμες προσπάθειες του ιερέα π. Θεοφάνη Ντούβαλη και του εκκλησιαστικού συμβουλίου, ενώ η στήριξη μερικών μερών του αγιογραφικού διακόσμου υλοποιήθηκε από ομάδα συντηρητών υπό την εποπτεία του εφημερίου π. Δημητρίου Νικολάου τον Νοέμβριο και αρχές Δεκεμβρίου του 2010.

¹⁶¹ «Το κωδωνοστάσιο-πυλών του οικοδομικού συγκροτήματος του ναού βρίσκεται ... στη βόρεια πλευρά του περιβόλου. Πρόκειται για ένα τυπικής για την περιοχή μορφής κωδωνοστάσιο του τύπου του διάτρητου τοιχώματος, το οποίο φέρεται επάνω σε τετράγωνο σε κάτοψιν πυλώνα με θολωτό διαβατικό. Στα ανατολικά του πυλώνα πρέπει να ήταν εξαρχής προσαρτημένο ένα μικρό κτίσμα, ίσως η κατοικία του ιερέως. Σύμφωνα με ανάγλυφη επιγραφή σε πλάκα εντοιχισμένη στη βόρεια όψη του, η οποία αναφέρει "ΙΣ ΧΣ + ΝΙΚΑ 1855 ΜΑΙΟΥ 25 / ΕΠΙΤΡΩΠΟΣ / ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ / ΘΕΩΔΩΡΗΣ / ΜΑΣΤΟΡ...", το κωδωνοστάσιο-πυλών χρονολογείται στα 1855». Γραφείο Αρχιτεκτονικών Μελετών Σταύρος Μαμαλούκος και Συνεργάτες. Ιερά Μητρόπολις Άρτης. «Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κοιμένου Άρτης. Μελέτη συντηρήσεως και αποκαταστάσεως», Ιούνιος 2006.

¹⁶² Ο πυλώνας με τοξωτή θύρα και θολωτό διαβατικό φέρει ανάγλυφη χρονολογία στο κλειδί του τόξου. Είναι κτίσμα του 1892 και ανακαινίσθηκε εκ βάθρων τον Ιανουάριο του 2006 με πρωτοβουλία του π. Θεοφάνη Ντούβαλη, που διακόνησε την ενορία του Κοιμένου από τον Ιούνιο του 2005 έως τον Σεπτέμβριο του 2007.

¹⁶³ Μεταγενέστερο κτίσμα που χρησίμευε και ως προστατευτικός χώρος από τις συνεχείς προσχώσεις του ποταμού Αράχθου, αλλά και ως φυλάκιο των κατοίκων για την προστασία των ληστρικών ομάδων που λεηλατούσαν το Κοιμένο την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στο νοτιοδυτικό μέρος του τείχους σώζονται μικρές πολέμιστρες.

¹⁶⁴ Χαρακτηριστικό δείγμα των ναών της Ηπείρου την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Σχετικά με τον ρόλο του χαγιατιού στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Ηπείρου βλ. το άρθρο του Βασίλη Χαρίση «Ο ρόλος του χαγιατιού στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Ηπείρου». Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών. «Ηπειρωτικό Ημερολόγιο», Ιωάννινα, 1983, σσ. 249-275.

όσον αφορά τη σφαγή του Κομμένου, να προστατευθεί και να συντηρηθεί ο ταπεινός ιστορικός αυτός ναός. Οι αγιογραφίες, οι φορητές εικόνες, το ξυλό-γλυπτο τέμπλο, διάφορα λειτουργικά βιβλία και σκεύη πρέπει να καταγραφούν και να συντηρηθούν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα. Ευχής έργο θα ήταν η δημιουργία ενός χώρου προβολής τους, ενός είδους μουσείου αναπόσπαστα συνδεδεμένου με τη λειτουργική ζωή της ενορίας. Επίσης ο ευπρεπισμός του εξωτερικού χώρου του ναού, καθώς και ο εντοιχισμός δύο μαρμάρινων επιγραφών τόσο στο πέτρινο καμπαναριό όσο και στον προπυλώνα, θα είναι μια μικρή συμβολή στην ιστορική μνήμη του τόπου και στην πνευματική ευαισθητοποίηση των κατοίκων του χωριού.

«Προκειμένου να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην παλαιά εκκλησία, αποτάθηκαν στο Κοινοτικό Συμβούλιο υπάλληλοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων, όταν ο πρόεδρος ζήτησε να επισκεφθούν τον ναό. “Ανεκτίμητης αξίας” χαρακτήρισαν τόσο το κτίσμα, που χρονολογείται από το 1814, όσο και το καμπαναριό»¹⁶⁵.

¹⁶⁵ «SOS εκπέμπει το Κομμένο». «*Ηχώ της Άρτας*», Πέμπτη 26 Ιουλίου 2001, σ. 4.

Φιλότιμες προσπάθειες υπήρξαν από τον προηγούμενο πρόεδρο της Κοινότητας Κομμένου Γεώργιο Παππά, αλλά και ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τον τελευταίο πρόεδρο Χρήστο Κοσμά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ ΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ

Η ανήκουστη και «πρωτότυπη» εγκληματική μέθοδος των Γερμανών στα παιδιά του Κοιμένου

«Ταλαιπωρία έταλαιπωρήσαμεν, έλογίσθημεν ως πρόβατα σφαγής».

Από την ακολουθία της Αγ. Σκέπης

«Γιέ μου, σπλάχνο τῶν σπλάχνων μου, καρδούλα τῆς καρδιάς μου,
πουλάκι τῆς φτωχιάς αὐλῆς, ἀνθέ τῆς ἐρημιᾶς μου,
πῶς κλείσαν τά ματάκια σου καί δέ θωρεῖς πού κλαίω
καί δέ σαλεύεις, δέ γροικᾷς τά πού πικρά σοῦ λέω;».

Γιάννης Ρίτσος «Επιτάφιος Ι»

Ένα από τα πιο τραγικά συμβάντα στη σφαγή του Κοιμένου είναι και η πρωτάκουστη και αποτρόπαιη θανατική εκτέλεση των βρεφών: αφού γέμιζαν τα στόματά τους με βαμβάκι εμποτισμένο με βενζίνη, κατόπιν το άναβαν και απολάμβαναν το σαδιστικό τους «πυροτέχνημα», ενώ σε βρέφος ηλικίας 5 μηνών «του ανετίναξαν στον αέρα τα μυαλά διά μίας σφαίρας περιστροφου»¹⁶⁶. «Συμπεραίνεται δε από ορισμένα περιστατικά ότι προτού αρχίσουν το βάρβαρο έργο τους, εμέθων από ναρκωτικά, ώστε και ο πιο δειλός ή ολίγον ανθρωπιστής να ενεργή θαρραλέα και αποτελεσματικά»¹⁶⁷.

Ο Γερμανός στρατιώτης πλησιάζει το βρέφος που βρίσκεται στην αγκαλιά της μητέρας του. Εκείνος, στις επίμονες εκκλήσεις και τα κλάματα της μάνας, του ακουμπά στο μέτωπο το κρύο σίδερο του περιστροφου. Το βρέφος ενστικτωδώς αντιδρά, ο στρατιώτης –παρ’ όλη την ψυχρή του εμφάνιση– του χαμογελά, του δείχνει το όπλο από μακριά σαν παιγνίδι, το μωρό απλώνει τα χεράκια του να το πιάσει. Τότε ο Γερμανός με μία αστραπιαία κίνηση, και παρά τους θρήνους της μητέρας, έχοντας το δάχτυλο στη σκανδάλη, του τι-

¹⁶⁶ Στέφανου Β. Παππά, «Η σφαγή του Κοιμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σ. 24.

¹⁶⁷ Ορ. παρ., σ. 24.

νάξει εξ επαφής τα μυαλά στον αέρα. Αλήθεια, τι ανήκουστη βαρβαρότητα, στον 20ό αιώνα, την εποχή του πολιτισμού και των φώτων!¹⁶⁸

Οι σύγχρονοι Ούννοι «όσους συναντούσαν στους δρόμους από τους οποίους περνούσαν, τους σκότωναν επιτόπου. Στα σπίτια επίσης όπου έμπαιναν σκότωναν αδιάκριτα όσους έβρισκαν. Νέους, νέες, γέροντες και παιδιά. Δεν χαρίζονταν ούτε και στα μωρά τα φασκισμένα. Τόση ήταν η μανία τους και η αγριότητά τους, που όπου έβλεπαν σαρμανίτσα με μωρό, το σκότωναν πυροβολώντας το ή τρυπώντας του τις σάρκες με τη λόγχη»¹⁶⁹.

«Σαν βάρβαροι παραμυθιών περνούν από τον τόπο
κι αθώα σφάζουν πλάσματα μ' αιμόχαρο τον τρόπο...¹⁷⁰
Και των μητέρων κλάματα στη γης είναι χυμένα
που τα μικρά τους οι σκληροί γελώντας έχουν σφάξει»¹⁷¹.

«Μικρά παιδιά που προσπαθούσαν να σωθούν με τη φυγή τα έπιαναν και τα πετούσαν μέσα στις φλόγες των καιομένων σπιτιών. Επίσης, με αναμμένα δαυλιά έκαναν εγκαύματα στα σώματα των νεκρών για να βεβαιωθούν πως πλέον δεν ζούνε»¹⁷².

Άραγε, ποιος έχει το δικαίωμα να αφαιρέσει το πολύτιμο δώρο της ζωής ενός ανθρώπου, και μάλιστα ενός αθώου βρέφους; Οι μεγάλοι, μαζί με την κοινωνία στην οποία ζούσαν, δημιούργησαν τις ολοκληρωτικές τους ιδεολογίες που διαστρέβλωναν όχι μόνο τη δημοκρατία, αλλά και την ανθρώπινη προσωπικότητα. Η σφαγή του Κοιμένου μάς συγκλονίζει με τις βιαιότητες και τον απάνθρωπο τρόπο εκτελέσεως των κατοίκων. Κανείς δεν μπορεί να δικαιολογήσει το πρωτάκουστο γεγονός να βασανίζονται και να υποφέρουν, κατ' αυτόν τον τρόπο, αθώα βρέφη και μικρά παιδιά. Άραγε σε τι έφταιξαν αυτές οι αγνές υπάρξεις και έφυγαν τόσο πρόωρα; Η πρωτόγνωρη αυτή εκτέλεση είναι από τα λίγα γεγονότα που έχει να επιδείξει η ελληνική ιστορία στο διάβα των τριών χιλιετηρίδων της.

Μπορεί κανείς να φανταστεί τον αβάσταχτο πόνο της μάνας, που απαρηγόρητα κλαίει τα αγγελούδια της, την ελπίδα και την παρηγοριά της ζωής της; Υπάρχουν οπωσδήποτε στιγμές και γεγονότα που δεν μπορεί να συλλάβει η ανθρώπινη λογική – οφείλει τότε η ιστορία να τα καταγράψει ως το έσχατο επίπεδο της ανθρώπινης κτηνωδίας. Σ' αυτό το σημείο ο ποιητής και τροβαδούρος της σφαγής του Κοιμένου με ωραία ομοιοκαταληξία, ζωηρή πένα και έντονο συναισθηματικό λυρισμό θα περιγράψει τη σφαγή των νηπίων από τον

¹⁶⁸ Μια προσπάθεια του συγγραφέα να αποδώσει με λογοτεχνικό τρόπο πιο παραστατικά την απάνθρωπη συμπεριφορά των Γερμανών στρατιωτών.

¹⁶⁹ Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 167.

¹⁷⁰ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτης, «Τα τραγούδια του Κοιμένου», Αθήνα, 1973, σ. 14.

¹⁷¹ Ορ. αν., σ. 16.

¹⁷² «Εθνική Αντίσταση, το έπος του Λαού», Πρόλογος-Επιμέλεια Νίκου Ανδρέου, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1975, σ. 101.

σύγχρονο Ηρώδη. Με τους στίχους του θυμίζει Διονύσιο Σολωμό, τον «Ύμνο στην Ελευθερία» και τους «Ελεύτερους Πολιορκημένους»:

«Ποιος θα γράψει, ποιος ζωγράφος των βρεφών την κρύα σφαγή;
ποιος θα πάρει εντός του τάφος των παρθένων την κραυγή;
Πόνο μάνας και πατέρα να τον κλάψει ποιος μπορεί;
μόνο ο αντίλαλος του αγέρα θα μπορούσε να απορεί»¹⁷³.

Ω βλαστάρια, μέσ' στην κούνια των αγγέλων συντροφιά,
τα πηγούνια, τα ρουθούνια πώς σας βάνουν τη φωτιά»¹⁷⁴.

Σε λίγο αρχίζει η μεγάλη έξοδος του ανθρώπινου πόνου και της απάνθρωπης τραγωδίας. «Οι γονείς παίρνουν στα χέρια τα μικρά παιδιά τους, που σπαρταρούν στην αγκαλιά τους από τρόμο, τα φιλούν για τελευταία φορά, ενώ τα δάκρυα ρέουν άφθονα από τα μάτια τους, κάνουν τον σταυρό τους και των Ψαρών, του Μεσολογγίου... και το δράμα του Ζαλόγγου»¹⁷⁵.

Σ' αυτό τον χορό της θυσίας, οι κόρες του Κομμένου που γνώριζαν ότι θα πέθαιναν ξαναπιάνουν τα τραγούδια του «Έχε γεια καημένη κόσμε, έχε γεια γλυκιά ζωή και συ δύστυχη πατρίδα έχε γεια παντοτινή» μαζί με τις χαρωπές, φτερωτές, ασπροφόρες ψυχές του Ζαλόγγου.

«Του Ζαλόγγου οι ψυχές εκεί φτάνουν χαρωπές, φτερωτές, ασπροφόρες. Το χορό του “Έχε γεια” ξαναπιάνουν για τιμή του χωριού μου τις κόρες»¹⁷⁶.

«Τι πρώτον και τι ύστερον να περιγράψω περί των κακουρηγμάτων που διέπραξαν οι σταυροφόροι της νέας τάξεως πραγμάτων; Πραγματικώς, νέα και πρωτότυπος είναι η τάξις και η μέθοδος που εχρησιμοποιούν στον θάνατο και την καταστροφή: Ταχείς στην απόφαση, άγριοι στην ψυχή, κοινό σύστημα στη σφαγή και τον όλεθρο»¹⁷⁷.

Αλλά ας επιστρέψουμε σε ένα πραγματικό γεγονός σχετικά με το πώς ε-

¹⁷³ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτης, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1973, σ. 135.

Αντίστοιχες περιπτώσεις με τα παιδιά του Κομμένου αναφέρει ο μεγάλος Ρώσος συγγραφέας Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι (1821-1881) στο κορυφαίο έργο του «Αδελφοί Καραμαζώφ», όταν οι Τούρκοι και οι Τσερκέζοι, φοβούμενοι γενική εξέγερση των Σλάβων στη Βουλγαρία, έκαιγαν και βίαζαν γυναίκες και παιδιά. Γράφει χαρακτηριστικά «Είναι αδύνατο και να τα φανταστείς όλα όσα γίνονται. Καμιά φορά μιλάνε για τη “θηριώδη” αγριότητα του ανθρώπου, όμως αυτό είναι μεγάλο άδικο και προσβολή για τα θηρία: το θηρίο ποτέ δεν μπορεί να 'ναι τόσο άγριο όσο ο άνθρωπος, τόσο καλλιτεχνικά, τόσο γραφικά άγριο». Φ. Ντοστογιέφσκι «Αδελφοί Καραμαζώφ», τόμος Β', εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, 1980, σσ. 129-130.

¹⁷⁴ Βλ. παρ., σ. 138.

¹⁷⁵ Στεφάνου Β. Παππά, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σσ. 22-23.

¹⁷⁶ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτης, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1973, σ. 39.

¹⁷⁷ Στεφάνου Β. Παππά, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σ. 24.

νεργούσαν οι Γερμανοί στρατιώτες. «Οι Γερμανοί ξεχύθηκαν σαν λυσσασμένοι λύκοι στα σπίτια και σκότωναν αλύπητα τους πάντας. Στα βρέφη, που ήταν στις κούνιες και στις αγκαλιές των μητέρων τους, τους έβαζαν στο στόμα, στ' αυτιά και τη μύτη μπαμπάκι και βενζίνη και έβαζαν φωτιά. Πολλά μικρά βρέθηκαν μισοκαμένα και πιστοποιήθηκε το φρικτό και απαίσιο γεγονός. Άλλα τα τεμάχιζαν και τα πετούσαν στα δένδρα, όπου έμεναν πολλές ημέρας. Μέσα στην κόλαση αυτή των όλμων, των πολυβόλων, των αυτομάτων και της φωτιάς, ηκούοντο οι σπαρακτικές και απελπιστικές κραυγές των γυναικών και των παιδιών που προσπαθούσαν να σωθούν. Στην αυλή ενός σπιτιού έπεσε αιμόφυρτη από το αυτομάτο ενός Ούννου μια γυναίκα. Από το σπίτι πετάχτηκε έντρομο ένα κοριτσάκι και βλέποντας τον απαίσιο εκτελεστή να πατά με τη βρόμικη μπότα του το ασπαίρον πτώμα της τραγικής του μάνας, φώναξε με αλλοφροσύνη: “Μάνα μου!... μανούλα μου!...” και έπεσε στο πηγμένο από το αίμα πτώμα. Ο κακούργος κάρφωσε με τη λόγχη τη μικρή και με μια πιστολιά της άνοιξε το κρανίο. Εκείνη τη στιγμή φάνηκε και ο μικρός με τον μαστραπά, που έφερνε νερό στη μάνα του. Σκοτώθηκε και ο μικρός πάνω στο πτώμα της μάνας και της αδελφούλας του. Την τραγική αυτή σκηνή παρακολούθησε ένας μικρός Κομμιώτης στην πυκνή φυλλωσιά μιας μουριάς, όπου κατέφυγε διά να σωθεί. Γυναίκες ετοιμόγεννες τούς άνοιξαν την κοιλιά και πέταξαν τα έμβρυα στους σκύλους και κορίτσια οδηγήθηκαν στις αυλόπορτες, βιάσθηκαν, τους κόπηκαν οι μαστοί και εσφάγησαν»¹⁷⁸.

«Και μια παιδούλα τούς έπιανε τα γόνατα να τη σπλαχνιστούνε κι εκείνοι τη σπρώχνανε να τους δώσει χέρι να τη βαρέσουνε κι εκείνη ξαναγονάτιζε και τους πλημμύριζε φιλιά κι ένας πήγε να την καρφώσει από πίσω και τον κρατήσανε. Και κάποιος άλλος πιο βάρβαρος της γέμισε το στόμα με βαιμιάκι και τ' άναψε και στάθηκε παρέκει και φχαριστιότανε να τη βλέπει μια σάρκα τσοηδούλα να σπαρταρά σαν το ψάρι στη στεριά κατάχαμα, με πεταγμένες τις κόρες από την αγωνία και να λιώνει.

Κι οι άλλοι, που πολύ τους άρεσε, χυθήκανε στους δρόμους αλαλιασμένοι. Και σκοτώσανε ακόμα και τα βρέφη και δεν λυπούνταν οι άκαρδοι τ' αθώα χεράκια που τρεμοσαλεύανε και τους παρακαλούσανε και δεν λυπούνταν τα κλάματα και τα τρομαγμένα χειλάκια που ψευδίζανε. Οι μπαταριές όλα τα σκεπάζανε, κι οι χαροκαμένες γυναίκες φωνάζανε.

Και τα σκοτώνανε όπου κι αν τα βρίσκανε. Στην αγκαλιά της μάνας τα λογχίζανε ή τα πετούσανε ψηλά στις στέγες ή καταγής και τα ποδοπατούσανε και στην κούνια απ' όπου τ' αρπάζανε για να τα σκίσουνε σαν αρνιά. Και με τη βενζίνη στο στόμα τα τελειώνανε.

Και πολλά κείτονταν κάτω τ' ανάσκελα, άλλα μελανιασμένα κι άλλα φρικτά στραγγαλισμένα και στο στοματάκι τους κρατούσανε ακόμα τη ρώγα

¹⁷⁸ Χρήστου Κολιάτσου, «Η ανθρωποσφαγή εις το Κομμένο της Άρτας», εφ. «Καθημερινή», 23 Ιουλίου 1945, σ. 1.

που βυζαίνανε. Κι ένα που δεν είχε χρονίσει πάννου από τους δικούς του που το παραστέκανε άψυχοι και το περιμαζέψανε»¹⁷⁹.

Ο Σπυρίδων Σταμάτης, ο γιος του πρώτου θύματος της σφαγής του Κοιμένου παπα-Λάμπρου, καταθέτει την προσωπική του μαρτυρία για μία από τις απάνθρωπες πράξεις των Ναζί. «Τη γυναίκα που ήταν έγκυος πήρανε οι Γερμανοί και τη σκίσανε και της έβγαλαν το μικρό παιδί (το έμβρυο) και το έβαλαν στην αγκαλιά της. Αφού της έβγαλαν το μικρό παιδί, σκοτώσαν τον πατέρα της και αυτή μαζί με το μικρό παιδί. Εν τω μεταξύ εκεί που κοίταξα, βρήκα την αδελφή μου καμένη με πέντε προβατίνες και τον αδελφό μου σκοτωμένο».

Ο Πέτρος Κολιοκώτης αφηγείται, στη συνέντευξη που έδωσε: «Εμείς ήμασταν μαζεμένοι εδώ γύρω με τ' αδέρφια μου. Οι Γερμανοί βάλανε το πολυβόλο κάτω στην παλιουριά. Μόλις ακούσαμε εμείς τη ριπή που ρίξαν αυτοί με το πολυβόλο, κοιτάω την αδελφή μου που την είχαμε εδώ, έπεσε κάτω. Αμέσως μετά ο παππούς μου, η γιαγιά μου, η μάνα μου, η θεία μου, την πήρανε την αδελφή μου και την πήγανε και την κλαίγανε μέσα στο σπίτι. Εμείς τρέχαμε μέσα στο χωριό για να φύγουμε μακριά. Οι Γερμανοί τουφεκάγανε, σκοτώνανε, καίγανε.

Μέσα στο χωριό ερείπια, καταστροφή, πτώματα, καμένοι άνθρωποι, ξεκοιλιασμένες γυναίκες, παπάδες – τον παπά, τον παπα-Λάμπρο τον είχαν σκοτώσει και τον παπα-Ζώη εκεί πέρα τον είχαν ξεκοιλιάσει. Στο μεταξύ είχα και ένα πρωτοξαδελφάκι μου, πήρανε βαμβάκι με βενζίνη, το έβαλαν μέσα στο στόμα, στην κούνια, στη σαρμανίτσα που το λέμε εμείς, το κάψανε, το βρήκανε καμένο».

Ο Ιωάννης Δήμιου βρέθηκε μετά την επιδρομή των Γερμανών στρατιωτών σε μια φρικιαστική δίνη βρήκε όλη την οικογένειά του νεκρή. Ο ίδιος με δάκρυα στα μάτια πιστοποιεί: «Τα παιδιά μου τα βρήκα σφαγμένα (sic), τη γυναίκα μου σκοτωμένη, τη νύφη μου, τα ανιψίδια μου, τα πάντα, δεκατρία άτομα έχασα. Δόξα τω Θεώ και την Παναγιά».

Ωστόσο, υπάρχουν και Γερμανοί μάρτυρες που επιβεβαιώνουν τέτοιες θηριωδίες. Χαρακτηριστική είναι η κατάθεση, κατά την προανάκριση της εισαγγελίας του Μονάχου, ενός Αυστριακού στρατιώτη της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας Edelweiss του 98ου Συντάγματος, το οποίο διέπραξε τη σφαγή στο Κοιμένο: «Αμέσως πριν περικυκλωθεί το χωριό, ο επικεφαλής της επιχείρησης είπε με άγριο ύφος ότι δεν επιτρεπόταν κανένας να εγκαταλείψει το χωριό. Διέταξε ρητώς να τουφεκισθούν όλοι οι φυγάδες. Τα σπίτια καίγονταν... Οι κάτοικοι που προσπάθησαν να φύγουν από τα καιγόμενα σπίτια τουφεκίζονταν άραυτα. Μια μεγαλύτερη ομάδα εκτελέστηκε στην κεντρική πλατεία. Δεν μπορώ να πω πόσα γυναικόπαιδα βρέθηκαν μεταξύ των θυμάτων. Πάντως είδα, ανάμεσα στα πτώματα, γυναίκες, παιδιά και πολύ νέους άνδρες. Κάτι φοβερά αηδιαστικό για μένα ήταν ότι μερικά μέλη του 12ου λόχου είχαν ασελγήσει κατά τρόπο ιδιαίζοντως απεχθή επί των πτωμάτων. Έτσι, είδα με τα μάτια μου ότι μερικοί στρατιώτες χώσανε μπουκάλια μπίρας

¹⁷⁹ Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κοιμένου», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά» 1947, σ. 12.

στα γεννητικά όργανα των γυναικών. Νομίζω ότι είδα και πτώματα με βγαλμένα τα μάτια. Στο ερώτημα εάν αληθεύει ότι παιδιά κάηκαν αφού προηγουμένως τους έφραξαν το στόμα με βαμβάκι εμποτισμένο σε βενζίνη, και έπειτα το άναβαν, δηλώνω ότι πράγματι είδα πτώματα παιδιών που παρουσιάζανε στο πρόσωπο γύρω από το στόμα φοβερά εγκαύματα. Εάν τα παιδιά κακοποιήθηκαν κατ' αυτόν τον τρόπο ζωντανά ή νεκρά, δεν το γνωρίζω. Θέλω να προσθέσω –διότι και αυτό είναι ίσως χαρακτηριστικό– ότι, μετά την επιχείρηση, στο στρατόπεδο ακολούθησε μεθύσι...»¹⁸⁰.

Από τη στατιστική της ηλικίας παρατηρείται ένας μεγάλος αριθμός παιδιών, συνολικά 87 νήπια και μικρά παιδιά μέχρι 15 ετών, που θυσιάστηκαν στον βωμό του Μολώχ της χιτλερικής θηριωδίας.

Στατιστική ηλικίας των σφαγιασμένων παιδιών του Κομμένου από 1 έως 15 ετών:

• 1 έτους 3 παιδιά	• 7 ετών 6 παιδιά
• 2 ετών 8 παιδιά	• 8 ετών 8 παιδιά
• 3 ετών 15 παιδιά	• 9 ετών 4 παιδιά
• 4 ετών 6 παιδιά	• 10 ετών 8 παιδιά
• 5 ετών 4 παιδιά	• 11-15 ετών 23 παιδιά ¹⁸¹
• 6 ετών 12 παιδιά	

¹⁸⁰ Eberhard Rondholz, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», από τον συλλογικό τόμο «Ελλάδα 1936-1944: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Επιστημονική επιμέλεια Χ. Φλάισερ – Ν. Σβορώνος, Β' έκδοση, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1990, σ. 246.

«Τα φορτηγά επέστρεψαν από το στρατόπεδο του Λούρου μόλις γύρω στις 6:00 μ.μ. Κατά τη διάρκεια της επιστροφής συνεχίστηκαν οι συζητήσεις σχετικά με την επιχείρηση. Μάλλον για να κατευνάσουν τα πνεύματα, οι ανώτεροι το βράδυ μοίρασαν στο στρατόπεδο οινοπνευματώδη, όπως κατέθεσε ο Ζάιντερ: Θα ήθελα να συμπληρώσω κάτι ακόμα που ρίχνει ένα χαρακτηριστικό φως στην όλη υπόθεση. Μετά το τέλος της επιχείρησης έγινε μεθοδόπι στο στρατόπεδο. Στο χωριό είχαν λαφυραγωγηθεί τρόφιμα και κρασί. Αυτό το κρασί το ήπιανε μέχρι τον πάτο, και μερικοί συνάδελφοι ήρθαν στο κέφι. Όμως –και αυτό θα ήθελα να το τονίσω– η πλειοψηφία δεν είχε όρεξη για γλέντια». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάρ: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 314.

Η δολοφονία των μικρών παιδιών, μωρών (97 από τα 317 θύματα της φρικιαστικής αυτής τραγωδίας ήταν παιδιά από δύο μηνών ως 15 χρόνων), είναι φοβερό, ανεξίτηλο στίγμα για τους χιτλερικούς εγκληματίες. Τα άρπαζαν από την αγκαλιά των μανάδων τους και, πριν τις εκτελέσουν κι αυτές, έβαζαν μπαμπάκια με βενζίνη στα στόματα των παιδιών που τα έκαιγαν. Ο Αυστριακός φαντάρος που ρωτήθηκε σχετικά αν είναι αλήθεια ότι κάηκαν παιδιά αφού προηγουμένως τούς έφραξαν το στόμα με βαμβάκι βουτηγμένο σε βενζίνη που έπειτα το άναβαν, δηλώνει: «Πράγματι είδα πτώματα παιδιών που είχαν στο πρόσωπο γύρω από το στόμα φοβερά εγκαύματα...». Βλ. π. άρθρο του Νίκου Καραντινού «Τότε και τώρα: Τα ματωμένα σύμβολα της Εθνικής Αντίστασης», εφ. «Κυριακάτικος Ριζοσπάστης», 21 Αυγούστου 1994, σ. 6.

¹⁸¹ Στεφάνου Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σ. 46, και του ιδίου «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήνα, 1976, σ. 47.

Εκείνες τις μέρες της μεγάλης αυτής καταστροφής, πού να φανταζόταν η δύστυχη μάνα τι την περίμενε τη Δευτέρα το πρωί στις 16 Αυγούστου του 1943. Όμως βαθιά μέσα της ένιωθε σαν μια ηρωίδα το χρέος της πατρίδας που τη βάραινε και παρηγορούσε μόνη της τον εαυτό της στη μεγάλη θυσία που την καλούσε το προφητικό της όραμα:

Κάθεται η μάνα του Κοιμένου και βυζαίνει το νιογέννητο, ευχαριστημένη για τον σπόρο που φύτρωσε και θ' ανθίσει στον χρόνο της άνοιξης σα μεγαλώσει. Κι εκείνο γλυκά κοιτάει με το προσωπάκι του στη μάνα χαμογελώντας και της γνέφει με τα μάτια του τα όνειρα της νιότης και της χαράς. Κοιτάζει η καψερή μάνα τον ήλιο της δικαιοσύνης τώρα που οι δάφνες της δόξας φύτρωσαν παντού και αναμένουν και εκείνες το σπλάχνο της να φέρει το δικό της κλωνάρι στην έρμη πατρίδα.

Αγναντεύει πέρα στον κάμπο, κατά της Παναγιάς τη χάρη, και προσεύχεται, κοιτάζει τη γαλανόλευκη και αφουγκράζεται τον πόνο της πατρίδας και συλλογιέται πως έφτασε η ώρα να κάμει και εκείνη το χρέος της, να ποτίσει και αυτή με το αίμα των παιδιών της το δένδρο της λευτεριάς που άντρεψε και ορθώθηκε ν' απλώσει τους κλώνους του σ' όλα τα μέρη. Δροσοσταλιάζει σήμερα ο κόσμος κι όλη η φύση, όχι απ' τη δροσιά της αυγής, αλλά από τα δάκρυα των άλλων μανάδων της Ελλάδας. Αχνοβολάει και ανταριάζει ο κάμπος από τις μάχες και τις σφαγές και γεμίζει περηφάνια ο κόρφος της. Δεν μπορεί άλλο να περιμένει, νιώθει κατάβαθα ότι ήρθε και η σειρά της, παράργησε να προσφέρει και αυτή το γάλα της μητρικής θυσίας. Κοντοζυγώνει και φιλεί τον Αυγερινό της καρδιάς της και αναρωτιέται πότε κι εκείνο θα ξεπληρώσει το χρέος, όπως και τ' άλλα παιδιά των μανάδων, που σαν άστρα-όταν πλησιάζει το σκοτάδι της σκλαβιάς- εκείνα λάμπουν στο νοητό στερέωμα της δόξας, ορόσημα στον τελικό σκοπό του λυτρωμού της πατρίδας.

Θλιμμένη και δύστυχη μάνα του Κοιμένου, κι εσύ θα εκπληρώσεις το χρέος της Ελληνίδας μητέρας, μην βαρυνγκωιάς καλή μου. Και αν η ώρα δεν έφτασε, ψιθύρισε μόνο γλυκοστάλαχτα στο βρέφος σου: «Κοιμήσου, παιδί μου, τώρα που η γαλήνη της αθωότητας σκεπάζει τα ματόφυλλά σου. Βλέπε τα ονειράτα της ζωής που σε αναμένουν. Μονάχα την πατρίδα να μην ξεχνάς, εσύ αύριο θα την κάνεις περιβόλι της χαράς για να παίζουν τ' άλλα σου αδέλφια και να αδράχνουν τα λουλούδια της αγάπης. Κι αν τύχει αύριο και χάσεις το σπίτι όπου γεννήθηκες και τα χελιδόνια της ελπίδας στο αυγουσιτιάτικο πρωινό δεν κελαηδήσουν, μην απελπίζεσαι. Θα 'ρθουν ξανά τα προμηνύματα του θάρρους, θα 'ρθει ξανά η άνοιξη. Κι αν ο τόπος σου γίνει ερείπια και στάχτη, ζωή μου, μην απελπιστείς, κάτω απ' τα συντρίμια βρίσκεται η σπίθα της λευτεριάς και τότε στον χρόνο θα φουντώσει και θα λαμπαδιάσει τη σκλαβιά. Κι αν οι άλλες αδελφές σου ατιμαστούν, βασανιστούν και αίμα βάψει το άσπρο πέπλο των ονείρων τους, μη θλίβεσαι γλυκό μου. Όταν εσύ αντρειωθείς και νιώσεις το κάλεσμα το ανίκητο του έρωτα, τότε πάλι ο τόπος σου θα αντιλαλεί παιδιαστικά χείλη χαμογελαστά. Και

αν, παιδί μου, οι κάτοικοι του τόπου σου και οι φίλοι σου που θα γνώριζες σφαχτούν μαζί και εγώ και ο στύλος του σπιτιού μας, να ξέρεις εσύ θα γίνεις στήριγμα και σκέπη στα χρόνια που θα 'ρθουν. Αλίμονο, και αν η μοίρα σου, γιόκα μου, είναι και εσύ το αίμα να δώσεις και πυροτέχνημα να γίνεις στα χέρια των βαρβάρων, μη λιγοψυχήσεις, της λευτεριάς το φως δεν θα σβήσει, θα καίει στις καρδιές των άλλων σου αδελφών. Κοιμήσου νοητέ μου ήλιε και ξέστανε την κούνια σου, καρδιά μου, μέσα από της δόξας σου τη λάμψη»¹⁸².

«Το κάθε τι να χάσεις, τη χαρά, τα πλούτη, τα βασίλεια όλα να τα χάσεις, τίποτα δεν είναι, αν η ψυχή μένει στητή και ολόρθη. Μα κι εκεί ακόμα, μέσα στη σκοτεινή στάχτη, θρασομανά το λουλουδάκι των Ηλυσίων. Βιάσου, αγαπημένο βάρος του κόρφου και της αγκαλιάς μου, να γίνεις βάρος τρομερό εκεί που βρουνχίζουνε οι χείμαρροι του οχτρού. Μα δεν θα σφίγγεται πια γύρω στον λαιμό μου το χέρι σου, παρά στη σπάθα τούτη του εξολοθρευτού. Έτσι, οι δυνάμεις της μοίρας, ας είναι και μεγάλες, κι αν σκοτωθείς, θα είναι σαν τα κουνήματα της κούνιας που τώρα σε αποκοιμίζουν. Βιάσου να μεγαλώσεις, αλλιώς θα μείνεις δίχως μάνα, θα ζώσει εκείνη το σπαθί στο βυζί αποκάτω. Φλάμπουρο και σπαθί, ψυχή και νίκη. Γρικώ μέσα μου την ψυχή του πατέρα σου. Βλέπω να με ζώνουνε χίλιες Αμαζόνες, άντρες ή γυναίκες, κανείς δεν θα ρωτά πάνω στη μάχη. Κοίτα τους λάκκους – μα και τι μπορείς εσύ να δεις! Αμέτρητοι λάκκοι γέμισαν από τους νεκρούς μας. Πέφτουνε τα κορμιά, μένει όμως το έργο για την πατρίδα. Όλα τα στήθια έχουνε μια μόνο πνοή, κι αυτή ξεχύνεται, σε καθολική φλόγα πολέμου, που αγκαλιάζει τις στεριές και τις θάλασσες, που τυλίγει κι εσένα και κάνει να χοροπηδά η κούνια σου. Ω, χοροπηδά κούνια, εσύ καλορίζικο προμάντεμα για τα μελλούμενα. Καλόγνωμα η τύχη μου χαμογελά, γιατί τώρα δα ανασηκώνονται οι σκέπες των ακριβών ματόφυλλων κι αφήνουν να φανεί το χαμόγελο της ματιάς, δειλής και τρομαγμένης μπροστά σε όλα, εξόν σε μένα. Έλα, ακριβό βλαστάρι των σπλάχνων μου. Θέλω να ξεμακρύνω με μεγάλα βήματα από το σπίτι τούτο μια στιγμή, για να σου αγγίξει το μέτωπο ο καπνός της μάχης και ν' ανασάνεις πλατιά, βαθιά, τη μυρουδιά της παρούτης του ξολοθρευτού... Μα τι βλέπω; Ευλογημένο σημάδι του νιογέννητου πεσμένο από τον κόρφο των θεών, οι απαλές σκέπες των ματόφυλλων σε τούτα μου τα λόγια ανοίγουνε μ' ένα χαμόγελο, και η ματιά δειλή και τρομαγμένη μπροστά σε όλα, εξόν σε μένα...»¹⁸³.

«Αλλά ας παραθέσωμεν τη μαρτυρία επιζήσαντος αυτόπτου μάρτυρος: “Το καλά μελετημένο σχέδιο του Γερμανού εφαρμόζεται. Αι διαβάσεις του χωριού βάλλονται με όλμους και πολυβόλα. Όλοι μας τρομοκρατημένοι κλει-

¹⁸² Ένα πεζό κείμενο του συγγραφέα σχετικά με τη μάνα του Κοιμένου, σύμβολο της θυσίας και της λευτεριάς.

¹⁸³ Διονυσίου Σολωμού «Απαντα», τόμος δεύτερος, παράρτημα «Ιταλικά» ποιήματα και πεζά, Μετάφραση Λίνου Πολίτη με συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, εκδόσεις Ίκαρος, 1969, σσ. 111-112.

στήκαμε στα σπίτια μας κι εκεί σε λίγο θεριζόμαστε απ' τις ριπές των αυτομάτων των εκτελεστικών αποσπασμάτων, που σαν σκυλιά λυσσασμένα ορμούν κατεπάνω μας, τα όμορφα σπιτάκια παραδίδονται στη φωτιά και την ερήμωση. Τίποτε δεν συγκινεί τις άγριες ψυχές των αιμοβόρων εκείνων τίγρεων: παπάδες σφάζονται, γέροι και γριές εκτελούνται χωρίς οίκτο, παλικάρια σύρονται βάρβαρα και θερίζονται, κοπέλες και νέες γυναίκες βιάζονται, βρέφη πεθαίνουν στην κούνια από θάνατο ασφυκτικό»¹⁸⁴.

«Στους Κολιοκωτσαίους έγινε μεγάλη συντέλεια. Αφανιστήκανε σ' ένα ανοιγόκλεισμα του βλεφάρου τα τέσσερα σπίτια τους, όλη η συριά με είκοσι παρακλάδια τους χαλάστηκε. Του Βασίλη Κολιοκώτση το σπίτι κρατούσε στη μέση, και τούτος ο δύσμοιρος είχε δυο θυγατέρες μονάκριβες, κάτι σφιχτοφρύδες και χαμηλομάτες να τις πιεις στο ποτήρι, πούλιες τ' ουρανού, που δεν γίνανε δεύτερες στα καμποχώρια.

Κι όπως μουντάρανε οι Αλαμάνοι, τους βρήκανε από το γιορτάσι αυτούς και κάτι πανηγυριώτες που 'χανε πεζέψει αποβραδύς να κοιμούνται. Κι άλλοι χυμήξανε πάνου στις κοπέλες κι άλλοι στους γονιούς και δεν τους σκοτώσανε. Μονάχα που τους λαβώσανε και τους ξαπλώσανε και θέλαν να μην μπορούν να σαλέψουνε.

Και νά, μπροστά στα μάτια τους βαλθήκανε οι άπιστοι να διακορέψουν τις παρθένες. Και κείνες στην αρχή τούς αντισκόψανε, η Αθηνά με τα δυνατά της χέρια που ξέρανε από δουλειά, κι η μικρότερη η Θεοδοσία με τα δόντια της, κι ανεμοδέρνανε σαν τη λαμπάδα στο σταυροδρόμι – πότε να δυναμώνει και πότε να τρέμει στους τέσσερις ανέμους. Κι η φωνή χανότανε μέσα στις μπαταριές, τ' αλαλητά και τα ψυχομαχητά, που πλημμύρισε ο ουρανός καπνούς και τα τρίστρατα χαλασμένους. Και κανένας δεν ήξερε το δράμα τους. Κι όση ώρα εκείνες βαστούσανε του κάκου και μαδιόταν σαν την πέρδικα, η δόλια μάνα είχε ρίξει από μεριά την όψη μες στις χούφτες να μη βλέπει, κι ένας με το κοντάκι την ανάγκαζε να βλέπει. Κι ο γεροπατέρας χαμοπαράδερνε θεωριακλωμένος και δαγκούσε τη γης δίπλα του, ανήμπορος να τις συντράμει κι έμοιαζε με το λιοντάρι μες στα σίδερα, που πολεμώντας να ξεφύγει πιάνεται πιο πολύ και πληθαίνουν οι πληγές του.

Ωσπου, τέλος, άρχισαν να τις χτυπάνε λογής - λογής και τα σεντουκένια σεντόνια βάψανε στο αίμα και σώσαν' εκείνες λιγωμένες και δοθήκανε. Και τότε, σα λυσσασμένοι, κάτου από τα κονίσματα εκείνη τη φοβερή μέρα τ' Αυγούστου, περάσανε απάνου στα δεκανιά τους μαγιάπριλα όλα τα ιδρωμένα κορμιά κι αγκαλά κι απεθαμμένες τα σκυλιά τις μπουχτίσανε. Έτσι να σταθεί και το επίγραμμα τους μια μέρα – ένας διπλός τσακισμένος κλώνος λεμονιάς να τον δέρνει πέρα-δώθε το τριανέμι του βοριά την ώρα που μπουμπουκιάζε»¹⁸⁵.

¹⁸⁴ «Ιστορικόν λεύκωμα Νομού Αρτης», έκδοσις δασκάλων και νηπιαγωγών Νομού Αρτης επί τω εορτασμού της 150ετηρίδος 1821-1971, Δεκέμβριος 1971, σ. 97.

¹⁸⁵ Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κομμένου», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά» 1947, σσ. 9-10.

«Υπάρχουν αυτόπται μάρτυρες οι οποίοι κατόρθωσαν να διαφύγουν τον θάνατον και οι οποίοι αφηγούνται τας φρικιαστικές σκηνάς. Γυναίκες βιάζονται και μετά φονεύονται, βρέφη καίονται, έγκυαι γυναίκες λογχίζονται»¹⁸⁶. Έχουν αναφερθεί τρεις περιπτώσεις βιασμού¹⁸⁷, όπου οι Γερμανοί, αφού ικανοποιούσαν τα κτηνώδη ένστικτά τους, κατόπιν τους έκοβαν τα στήθη και τις εκτελούσαν επιτόπου¹⁸⁸. Η μαρτυρία του Στεφάνου Παππά στη δίκη της Νυρεμβέργης ήταν αδιαμφισβήτητη: «Η γυναίκα αυτή ήταν έγκυος. Την είδαμε να κείται με ανοιγμένη την κοιλιά και με το αγέννητο παιδί βγαλμένο έξω από τα σπλάχνα της»¹⁸⁹.

Ο Γεώργιος Βλαχοπάνος πιστοποιεί: «Το απόγευμα, μόλις φύγανε αυτοί, ξαναγυρίσαμε στο χωριό να δούμε τι έγινε. Γυρίζω στο δικό μου σπίτι, βλέπω τον πατέρα μου μαζί με τη μάνα μου σκοτωμένους, τα σπίτια καμένα όλα, και τώρα λέω ας πάω να δω και το πατρικό σπίτι της γυναικός μου, έξω από το χωριό. Έρχομαι εδώ. Μόλις μπήκα στη μάνδρα, εδώ μέσα, στην αυλή, βλέπω τώρα όλους σκοτωμένους, τρία μικρά παιδιά, γερόντοι, και τα δύο κορίτσια ήτανε σε διαφορετικές στάσεις στην αυλή, και εκεί είδα ότι τα ρούχα των κοριτσιών ήταν όλα μαζεμένα προς τα πάνω και αυτές ήταν βιασμένες».

Στα αποτρόπαια και πρωτοφανή αυτά γεγονότα των σύγχρονων μαρτύρων του Κομμένου έχουν σήμερα πολύ ερευνητικό υλικό να μελετήσουν και να αναλύσουν η Ψυχιατρική και η Ψυχολογία. Μόνο ψυχίατροι, ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί είναι δυνατόν να αναλύσουν και να περιγράψουν μέσα στα όρια της επιστήμης τους τα πρωτογονικά κτηνώδη ένστικτα των σύγχρονων αγριανθρώπων που αιματοκύλισαν το Κομμένο¹⁹⁰.

¹⁸⁶ Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εστίας Αθηνών αρ. 58, Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της απαρχής του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 28-1-1940 μέχρι της τελικής απελευθερώσεως, 1944, σ. 120.

Για τις περιπτώσεις όλων αυτών των εγκλημάτων πολέμου και της κτηνωδίας του 12^{ου} λόχου από τα γερμανικά αρχεία βλ. Τα κεφάλαια «Η σφαγή στο Κομμένο (16 Αυγούστου 1943)» και «Κομμένο. Η επόμενη μέρα και η διερεύνηση της σφαγής μετά τον πόλεμο» στο έργο του Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάρν: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 294-333. Βλ. Στράτος Δορδανάς «Κατά δικαίων και αδικιών: ζωές στη μέγγενη της κατοχικής βίας» στο έργο, «Κατοχή - Αντίσταση 1941-1944», επιμέλεια Χάγκεν Φλάισερ, «Τα Νέα-Ιστορία», Αθήνα, 2010, σσ. 141-154.

¹⁸⁷ Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 161.

¹⁸⁸ Υπήρξαν και περιπτώσεις που οι ίδιοι οι επιζήσαντες είδαν τους Γερμανούς στρατιώτες να βιάζουν γυναίκες, παρότι τις επίμονες και ικετευτικές εκκλήσεις των κατόπιν τις εκτελέσουν με μια πιστολιά στο κεφάλι. Επίσης κατά την ταφή των πτωμάτων βρέθηκαν πολλά γυναικεία σώματα με απεκομμένους τους μαστούς. Σχετικά με τις περιπτώσεις βιασμού, βλ. Στεφάνου Β. Παππά, «Η σφαγή του Κομμένου στη Δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήνα, 1976, σ. 25.

¹⁸⁹ Ορ. παρ., σ. 123.

¹⁹⁰ Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 167.

Το γαμήλιο Ολοκαύτωμα: ένας γάμος που δεν τέλειωσε ποτέ

«Ὁ μικρές γυναῖκες μέ τό μαῦρο ροῦχο
παρθένες καί μητέρες
Πού σιμά στή βρύση δίνατε νά πιοῦνε
στ' ἀηδόνια τῶν ἀγγέλων
Ἐλαχε νά δώσει καί σ' ἐσᾶς ὁ Χάρος
τή φούχτα του γεμάτη
Μές ἀπ' τά πηγάδια τίς κραυγές τραβᾶτε
ἀδικοσκοτωμένων».

Ὁδυσσεά Ἑλύτη «Ἄξιον ἐστί: Τα πάθη»

Μέσα σε όλα αυτά τα αναμφοβήτητα ιστορικά ντοκουμέντα, προστίθεται και το γαμήλιο ολοκαύτωμα της οικογένειας του Θεόδωρου Μάλλιου, ο μεγαλύτερος βωμός θυσίας του Κομμένου, που στοίχισε τη ζωή σε 32 άτομα. Συνολικά από όσους επέζησαν, ελάχιστοι ήταν συγγενείς του γαμπρού, ανάμεσα τους ο πατέρας και η μάνα του – και οι άλλοι Κομμιώτες. Μόνο οι οργανοπαίχτες είχαν γλιτώσει στο σπίτι του γάμου. Ήταν δύο και πήδησαν από τα παράθυρα, όταν μπήκαν οι Γερμανοί μέσα¹⁹¹.

Ο Αλέξανδρος Μάλλιος, το μοναδικό αγόρι που διασώθηκε από όλη την οικογένεια, αφηγείται: Την ημέρα της Παναγιάς γινόταν γάμος, παντρευόταν η αδελφή μου. Έγινε το απόγευμα ο γάμος, γινότανε το γλέντι, είχαμε ψητά, όργανα, 60-70 άτομα περίπου, και μάλιστα το βράδυ να πω και ένα άλλο, είχε φανεί το φεγγάρι κόκκινο και βγήκαμε όλοι (έξω) και λέγαμε ότι θα χαθεί η Τουρκία, ήτανε ημισέληνος, ήταν σαν αίμα το φεγγάρι. Αφού γλεντήσαμε πολύ, άλλοι φύγανε, πήγαν στα σπίτια τους, άλλοι πήγανε για ύπνο, εγώ σαν μικρός πήγα για ύπνο πιο γρήγορα, άλλοι μείνανε, γλεντάγανε ακόμη μέχρι το πρωί.

Τα χαράματα με ξυπνάνε και μου λένε «θα πας τα ζώα πήγε και η αδελφή σου». Προλαβαίνω την αδερφή μου στον δρόμο. Στο μεταξύ, στον δρόμο βρήκα κάποιον, του λέω: «Τι γίνεται;». Μου λέει: «Σκοτώνουν, φύγε». Έτρεχα στον δρόμο, βαράγαμε τα ζώα, πηγαίναν στα καλαμπόκια τα ζώα. Φώναζε ένας Βλαχοπάνος εδώ «άσ' τα, άσ' τα και θα σε σκοτώσουν οι Γερμανοί» και κοντά μας έρχονταν οι φωτοβολίδες και κοντά ο όλμος. Τρέχαμε, εγώ φώναζα «θα φάω ξύλο από τον μπαμπά μου, δεν τ' αφήνω», τρέχοντας, τρέχοντας, τρέχοντας πάω σ' ένα κτήμα που εκεί έρχονταν σφαίρες, τώρα πού μας βάραναν δεν ξέρω. Εμείς σαν παιδάκια τώρα ακούγαμε στην Αλβανία (ότι) πέφτανε

¹⁹¹ Ορ. παρ., σ. 168. Επίσης, Στεφάνου Β. Παππά, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σσ. 23-24.

(στον πόλεμο) κάτω, κάτω με την αδελφή μου. Σε μια στιγμή βλέπω το σπίτι καιγόταν, φαινόταν, ήταν κάμπος τότε, δεν υπήρχαν περιβόλια. Μέσα από το σπίτι σώθηκε ένας Δημήτριος Σιώζος, που λέγεται, που είναι και συγγενής και μπορεί να σας τα πει καλύτερα αυτός. Πήγα από εκεί, στο Νιοχώρι, σ' ένα χωριό δίπλα, ακούω κάποιους που λέγανε ότι «από τον Μάλλιο δεν έμεινε κανένας» δεν με είχαν δει. Όταν με είδαν, ήταν αργά, έτρεξα, πέφτω στο ποτάμι ξανά, βγαίνω στην εκκλησία. Ευτυχώς που είχαν φύγει οι Γερμανοί, θα με είχαν καθαρίσει γιατί δεν μου έκοβε. Γυρίζω εδώ, βλέπω τους δικούς μου όλους σκοτωμένους. Τον πατέρα μου με ένα μικρό στην αγκαλιά όπως έτρεχε να φύγει και συνέχεια όλοι σκοτωμένοι. Ο ένας αδελφός μου μάλιστα ήταν σακατεμένος με μαχαίρι, με ξίφος, δεν ξέρω, και τα χέρια του εδώ (στις παλάμες) ήταν σακατεμένα, άραγε θα είχε αρχίσει πάλι με τους Γερμανούς, έτσι τον βρήκαν. Και κατέληξαν από δώδεκα που ήμασταν, εννιά αδέρφια, δύο γονείς έντεκα, μία νύφη δώδεκα και μείναμε δύο αδέρφια, η μία αδελφή και εγώ.

«Στου Κοιμένου το γάμο πεθαίνει
γαμπρός, νύφη κι αυτοί οι καλεσμένοι
ως τριάντα την ίδια στιγμή
στα παράθυρα, αυλή, στα μπαλκόνια,
θα το λένε τα στόματα αιώνια
με του αυτόματου πλούσια ριπή»¹⁹².

¹⁹² Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτης, «Τα τραγούδια του Κοιμένου», Αθήναι, 1973, σ. 11.

«Σκορπίζοντας γύρω τους τον θάνατο, οι καταδρομείς έφτασαν και στη δεύτερη, μικρότερη πλατεία του χωριού, όπου μέχρι και τα ξημερώματα βρισκόνταν ακόμα καλεσμένοι της οικογένειας Μάλλιου, που γιόρταζε τους γάμους της κόρης της. Στην άκρη της μικρής πλατείας είχε τοποθετηθεί μία πρόχειρη ξύλινη σκηνή για τους μουσικούς. Μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες είχε κρατήσει ο χορός, αν και οι νεόνυμφοι είχαν αποτραβηχτεί ήδη από τα μεσάνυχτα στο δωμάτιό τους. Η πρώτη νύχτα του γάμου τους διακόπηκε απότομα, όταν άρχισαν να πέφτουν χειροβομβίδες στο χωριό. Ο πατέρας της οικογένειας Μάλλιου Θεόδωρος ξύπνησε με την ανατολή του ήλιου δύο από τα αδέρφια της νύφης, τον δεκατριάχρονο Αλέξανδρο και τη δεκάχρονη Μαρία, για να βγάλουν τις αγελάδες για βοσκή. Ο Αλέξανδρος θυμήθηκε: Από μακριά άκουσα τον βόμβο των φορτηγών, και μετά είδα και τη φάλαγγα. Στην αρχή πίστεψα πως είχαν έρθει οι Ιταλοί για να κλέψουν τα ζωντανά. Αλλά μετά ο φίλος μου ο Θεόδωρος ήρθε τρέχοντας και φώναξε να το βάλουμε στα πόδια γιατί πολλοί οπλισμένοι Γερμανοί στρατιώτες κατέβαιναν από τα φορτηγά μπροστά στην εκκλησία, στην είσοδο του χωριού. Όταν είδα πως οι στρατιώτες άρχισαν να ρίχνουν χειροβομβίδες στο χωριό, τρέξαμε στο ποτάμι και περάσαμε στην ασφάλεια της απέναντι όχθης. Τα δύο παιδιά ήταν οι μοναδικοί επιζώντες από την ενδεκαμελή οικογένεια Μάλλιου. Ο Θεόδωρος Μάλλιος, με τον τετράχρονο Αχιλλέα στην αγκαλιά, δολοφονήθηκε εν ψυχρώ στην είσοδο του σπιτιού του, που είχε ήδη τυλιχθεί στις φλόγες. Λίγο πριν ξεψυχήσει, ο Θεόδωρος θα πρέπει να άκουσε τις απεγνωσμένες κραυγές της γυναίκας του Βασιλικής (45 ετών), του γιου του Σπυρίδωνα (24 ετών) και των κοριτσιών του Αύρας (16 ετών), Αμαλίας (18 ετών) και Ανδριάννας (7 ετών). Μαζί βρήκαν φοιτικό θάνατο και αρκετοί από τους καλεσμένους του γάμου. “Αργότερα βρήκα τον πατέρα μου νεκρό, με τον Αχιλ-

Τη στιγμή που δύο νέοι άνθρωποι ένωσαν τη ζωή τους μέσα από το μυστήριο του γάμου, που έκαναν όνειρα για τη ζωή, το μέλλον και την οικογένειά τους, που ποθούσαν παθιασμένα ο ένας τον άλλον, που ούτε καν το φίλι της αγάπης δεν είχαν δώσει μεταξύ τους, που δεν είχαν γευθεί τις χαρές και τις λύπες της ζωής, όλα σβήστηκαν μονομιάς, σκοτώθηκαν ίσως αγκαλιασμένοι για τελευταία φορά όταν το κάτασπρο νυφικό βάφτηκε από το αίμα της αγάπης και του αποχωρισμού. Έγιναν όλα τόσο ξαφνικά και αναπάντεχα, που κανείς δεν το περίμενε. *«Πίστευαν οι άτυχοι πως οι Ναζήδες θα σέβονταν τουλάχιστον τα νιόγαμπρα. Ο πεθερός με μία κοπέλα κατεβαίνουν τη σκάλα να τους κεράσουν ποτά. Οι Ούννοι τούς σκοτώνουν εκεί. Τους άλλους τούς βγάζουν στην αυλή και τους κατακρεουργούν ομαδικά. Όσοι ήταν τραυματισμένοι κάηκαν μέσα στα σπίτια τους»*¹⁹³.

λέα στην αγκαλιά, μπροστά από το καμένο σπίτι», είπε ο Αλέξανδρος σε συζήτηση με τον συγγραφέα. «Δίπλα του κοιτόταν νεκρός ο αδερφός μου Γιώργος (20 ετών), με σκισμένο το χέρι. Τη μητέρα μου, τις υπόλοιπες αδερφές μου και τα αδέρφια μου δεν τους βρήκα. Κάηκαν ζωντανόι μέσα στο σπίτι». Χέριαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάνις: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 307.

¹⁹³ Ν. Γ. Ζιάγκου, «Αγγλικός ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση, 1940-45», τόμ. 1^{ος}, Αθήνα, 1978, σ. 185.

«Στο μεταξύ στην πλατεία είχε φτάσει ο πρώτος πολυβολητής της διμοιρίας του, ο υποδεκανέας Άντον Τσίγκλερ, μαζί με τον Ότο Γκόλντμαν, που μετέφερε τα πυρομαχικά. Όπως ανέφερε ο τελευταίος: «Τα μέλη του 12^{ου} λόχου συνέλαβαν όσους ήταν ακόμα κρυμμένοι στα σπίτια και τους συγκέντρωσαν στη μικρή πλατεία [...], μία ομάδα 15-20 ανθρώπων, που αποτελούνταν κυρίως από γυναίκες. Ανάμεσά τους υπήρχαν όμως και μερικά αγόρια και κορίτσια ηλικίας 12 ή 13 ετών». Στις ανακρίσεις κατέθεσε τα εξής: Με είχαν ορίσει μεταφορέα πυρομαχικών του Τσίγκλερ. Στην πλατειούλα ο ανθυπολοχαγός διέταξε να εκτελεστεί αυτή η ομάδα ανθρώπων. Ο Τσίγκλερ έστησε το πολυβόλο σε απόσταση 10-15 μέτρων. Στο πολυβόλο υπήρχαν ήδη σφαίρες, έτσι ο Άντον Τσίγκλερ άνοιξε αμέσως πυρ [...] Έριξε μια σειρά ριπών και θέρισε τον κόσμο. Κανένας δεν έμεινε ζωντανός. Τα πτώματα αφέθηκαν όπου έτυχε να πέσουν. Σχετικά με τη διαταγή του ανθυπολοχαγού, θυμάμαι καλά πως μας απείλησε με αναφορά σε περίπτωση που δεν υπακούαμε, δηλαδή θα περνούσαμε στρατοδικείο [...] Ο Άντον Τσίγκλερ δεν ήθελε να χειριστεί το πολυβόλο, αλλά ο ανθυπολοχαγός επέμεινε... Ο Άντον Τσίγκλερ, πενήντα πέντε χρόνια αργότερα, ήταν πρόθυμος να μιλήσει για τα γεγονότα εκείνης της εποχής: «Το θυμάμαι καλά το χωριό. Εκεί βρισκόταν ένας τοίχος, και μπροστά ήταν στημένα τελάρα για φρούτα. Μπροστά σε αυτό το σημείο μάζεψαν τις γυναίκες και τα παιδιά. Δεν ήθελα να πυροβολήσω, αλλά κάποιος πίσω μου με διέταξε με ένα πιστόλι στο χέρι να το κάνω».

Στην ερώτηση ποιος ήταν εκείνος που στεκόταν πίσω του και έδωσε τη διαταγή να πυροβολήσει, δεν μπόρεσε να απαντήσει, όσο και να προσπάθησε. Ο εβδομηντάχρονος τον καιρό της συνέντευξης Τσίγκλερ έβγαζε κάθε λέξη με το τσιγκέλι και του ήταν εντελώς αδύνατο να θυμηθεί το όνομα εκείνου που του έδωσε τη διαταγή να πυροβολήσει. «Ήμουν τόσο ταραγμένος που θα αναγκαζόμουν να πυροβολήσω γυναικόπαιδα. Ήμουν τσακισμένος. Πραγματικά δεν θυμάμαι πλέον. Είναι σαν να έχω στη μνήμη μου κενό». Θυμήθηκε, ωστόσο, ότι επρόκειτο για ομαδάρχη ή για διμοιρίτη. «Ο ανθυπολοχαγός ή ο ομαδάρχης που στεκόταν πίσω μου, μου έδωσε τη διαταγή να πυροβολήσω. Αρνήθηκα. Ανάμεσα

«Ω, σφάξαν νύφη και γαμπρό μ' όλους τους συμπεθέρους,
το σκούξιμο όλων των ψυχών το νιώθουν οι αγγέλοι»¹⁹⁴.

Ο θρήνος, ο κοπετός, οι κραυγές απελπισίας γίνονται μια βουή, μια απεγνωσμένη κραυγή που ανεβαίνει στον ουρανό που τη νιώθουν οι άγγελοι.

Στους στίχους αυτούς ενώνεται ο επίγειος με τον ουράνιο θρήνο σε μία συγχορδία πένθους, για να δείξει το μέγεθος της φρικτής τραγωδίας. Άραγε τι να έλεγαν μεταξύ τους τα δύο νέα παιδιά που έβλεπαν όχι μόνο να τσακίζονται τα γλυκύτερα όνειρά τους, αλλά να εξαφανίζεται με αυτά και η ίδια τους η ζωή; Μόνο το νεύμα των ματιών και το αστραποβόλο σπινθήρισμα της συνείδησης είναι δυνατόν να καταγράψουν το παράπονό τους και να σμικρύνουν σε λίγα δευτερόλεπτα ή λεπτά τους πόθους και τα όνειρα μιας ζωής που δεν θα ζήσουν. «Πρόωρα πεθαίνουμε, αγάπη μου, κι ήθελα τόσο πολύ να ζήσουμε, είναι τόσο όμορφη η ζωή και γλυκές οι χαρές της. Πόσο, αλήθεια, εύθραυστη είναι η ανθρώπινη ζωή και πόσο ανόητοι οι άνθρωποι που δεν συνειδητοποιούν την αξία και τη μοναδικότητά της... Γιατί άραγε να φεύγουμε τόσο νωρίς; Θυμάσαι πώς κοιταζόμασταν πριν από λίγο όταν παντρενόμασταν και τα λουλούδια της αγάπης άνθιζαν μέσα μας; Ήθελα να αποκτήσουμε παιδιά, να τα χαρούμε, να καλλιεργούμε τη γη μας, να ζούμε μέσα στη φύση την τέλεια αρμονία και την πολύτιμη ειρήνη των ψυχών μας. Ήθελα να βλέπω τα δέντρα, τα πουλιά, τα λουλούδια, το φως, να αγαπώ και να σέβομαι το κάθε τι σ' αυτό τον κόσμο. Να, ο ήλιος ανατέλλει, αγάπη, μου και εμείς σε λίγο θα χαθούμε για πάντα. Έχε γεια ζωή, έχε γεια γλυκιά μου αγάπη παντοτινή. Ποιος ξέρει, ίσως να μην είναι άδικος ο χαμός μας, ίσως να 'ταν γραφτό να θυσιαστούμε για την πατρίδα και τη λευτεριά, ίσως να μας θυμούνται κάποτε όσοι θα ζήσουν».

στους Έλληνες βρίσκονταν γυναίκες και παιδιά. Νομίζω πως μία από τις γυναίκες κρατούσε ένα μωρό στην αγκαλιά. Το θεωρούσα έγκλημα. Αυτή η ημέρα ανήκει στις χειρότερες αναμνήσεις που έχω μετά τον πόλεμο. Ο ανθυπολοχαγός ή ομαδάρχης είχε στηθεί πίσω μου και απειλούσε να με πυροβολήσει με το όπλο του σε περίπτωση που αρνιόμουν να εκτελέσω τη διαταγή του. Αυτή την απειλή την πήρα πολύ σοβαρά. Όλοι μας είχαμε αναγκαστεί να λάβουμε μέρος στην επιχείρηση, και μας σπρώχνανε συνεχώς. Ίσως να με απείλησε με στρατοδικείο. Τότε άρχισα να πυροβολώ προς τη μεριά των Ελλήνων. Προσπάθησαν να κρυφτούν πίσω από τα τεράρα, έπεσαν στο χώμα...". Τι θα συνέβαινε αν ο Άντον Τσίγκλερ αρνούνταν να υπακούσει στη διαταγή του ανωτέρου του; "Δεν θα τολμούσε βέβαια να με πυροβολήσει, γιατί τριγύρω βρίσκονταν οι σύντροφοί μου", απάντησε ο Τσίγκλερ. "Αυτό που φοβόμουν ήταν το στρατοδικείο". Στην ερώτηση πώς αισθάνθηκε αμέσως μετά τη σφαγή, ο Τσίγκλερ έκανε μια χειρονομία, μιμούμενος την κίνηση του θεριστή: "Είναι σαν να κόβεις χόρτα. Γίνεται πολύ γρήγορα. Μετά ησυχία. Καμία κραυγή, καμία αναστάτωση. Μετά ησυχάζεις". Αλλά οι αναμνήσεις τον βασάνιζαν πενήντα χρόνια μετά». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάις η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 307-309.

¹⁹⁴ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτης «Τα τραγούδια του Κοιμένου», Αθήνα, 1973, σ. 11.

Σε κλάσματα δευτερολέπτου, με δυο ριπές αυτομάτου όπλου πέφτουν όλοι νεκροί. Πάνω στο σπίτι οι Γερμανοί, που με ειδική σκόνη που έριχναν στο πάτωμα με μία πιστολιά έβαζαν φωτιά, όπως και τα ουρλιαχτά των πέντε γυναικών και ενός παιδιού, συνθέτουν το τοπίο μιας πράξης από την τραγωδία του Κομμένου. Ανατρεχαστικές ακούγονταν οι ομιωγές των ανθρώπων που καίγονταν ζωντανό¹⁹⁵, ενώ η μακάβρια «τσίκνα» γέμισε την ατμόσφαιρα του Κομμένου¹⁹⁶.

Ο Δημήτριος Σιώζος, συγγενής της οικογένειας από το Ξηρόμερο, διηγείται: *«Κοιμόμασταν το χάραμα από το γλέντι, την ώρα που χάραζε, λοιπόν αυτή την ώρα βλέπουμε άξαφνα πυροβολισμούς, καταστροφή. Αυτή την ώρα ξύπνησα, να πούμε, εγώ που δεν καταλάβαινα πως βρισκόμουν εκείνη την ώρα. Πήδηξα από το παράθυρο, έπεσα απάνω σε μια αποθήκη και από εκεί έπεσα σε ξύλα. Βλέπω όμως κόσμο σκοτωμένο εκεί από το παράθυρο πριν φύγω και τα πολυβόλα να βαράνε. Από εκεί έφυγα, προς τα κάτω και βγήκα στον Άραχθο».*

*«Και συ γάμε του Κομμένου,
που 'σαι σύμβολο σφαγής,
στον χαμού σου ακουσμένου
πώς θα υμνήσει ο ποιητής»¹⁹⁷.*

Εδώ εκφράζει ο ίδιος ο ποιητής την απορία του στο πώς θα υμνήσει τον γάμο του Κομμένου, που είναι το σύμβολο της σφαγής και του ολοκαυτώματος.

Μπορούμε να επισημάνουμε ότι στους δύο πρώτους στίχους επικρατεί ο αντιθετικός παραλληλισμός μεταξύ των δύο γεγονότων, έτσι ώστε να υπερετονίσει το μέγεθος του τρομερού συμβάντος.

¹⁹⁵ Ν. Γ. Ζιάγκου, «Αγγλικός ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση, 1940-45», τόμ. πρώτος, Αθήνα, 1978, σ. 185.

¹⁹⁶ «Εθνική Αντίσταση, το έπος του λαού», πρόλογος-επιμέλεια Νίκου Ανδρέου, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1975, σ. 100.

¹⁹⁷ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτσης, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήνα, 1973, σ. 11.

Το φευγιό στον Άραχθο ποταμό και ο νέος φόρος αίματος

«Πάει τό Κομμένο!... Μιά φωτιά, κι ὡς τήν καρδιά τ' ἀνθρώπου.
Χαρά, πού βρυκολάκιασε στίς νυχτωσιές τοῦ τόπου.
Τά περιβόλια ἀνταριαστά κι ἐκεῖ στήν ὄχτη ἀνάγια
βουλιάξαν τά πριάγια».

Γιάννη Δάλλα «Η σφαγή του Κομμένου»,
εκδ. Πέτρα, Αθήνα, 2008, σ. 64

Οι Κομμιώτες, ὅπως τονίσαμε πιο πάνω, που κοιμούνταν και που είχαν ξυπνήσει ἔντρομοι με τους πρώτους πυροβολισμούς, δεν είχαν αντιληφθεί αμέσως τι γινόταν στο χωριό. Γρήγορα ὁμως κατάλαβαν και ἄρχισαν να τρέχουν πανικόβλητοι, για να ξεφύγουν ἀπό τον κλοιό και να γλιτώσουν. Πολλοί ἀπό αυτούς, καθώς ἔτρεχαν, ἔπεφταν πάνω σε Γερμανούς, οι οποίοι τούς σκότωναν αμέσως. Οι περισσότεροι ἀπό τους Κομμιώτες που προσπάθησαν να φύγουν, κατευθύνθηκαν προς μια τοποθεσία, η οποία βρίσκεται προς τα νοτιοδυτικά του χωριού και που τη λένε «Μηδέν», επειδή ἐκεῖ τελειώνει το ἀνάχωμα του ἀποστραγγιστικού ἀύλακα, που ἀρχίζει ἀπό τον Αἰ-Γιώργη και διέρχεται δίπλα ἀπό το Κομμένο.

«Την προτίμησαν, επειδή ἦταν θαμνώδης και επειδή ἐκεῖ υπήρχαν καλαμπόκια και περιβόλια, στα οποία θα μπορούσαν να κρυφτούν. Υπήρχαν επίσης σ' αυτή και μερικές ψαρόβαρκες Κομμιωτών -ἐκεῖ τις ἀράζαν- με τις οποίες θα μπορούσαν να περάσουν στον Άραχθο και να διασκορπιστούν στον πέρα κάμμο. Αυτές, ὁμως, κανένας Κομμιώτης δεν τις σκέφθηκε. Μόνο την κάλυψη που θα ἔβρισκαν ἐκεῖ είχαν σκεφθεί. Ὅσοι κατόρθωσαν και ἔφτασαν στην τοποθεσία αυτή, στάθηκαν πολύ τυχεροί. Το λέμε αυτό, γιατί αυτή δεν την είχαν πλησιάσει οι Γερμανοί. Εκτός του ὅτι ἦταν θαμνώδης, είχε σε πολλά σημεία της και νερά ἀπό τον ἀύλακα που τελείωνε ἐκεῖ, ὅπως είπαμε, το ἀνάχωμά του και δεν μπορούσαν να περάσουν τ' αυτοκίνητα των Γερμανών. Αυτό τούς ἔσωσε. Ὅσοι Κομμιώτες γλίτωσαν ἐκείνη τη μέρα, γλίτωσαν γιατί φεύγοντας ἀπό τα σπίτια τους κατευθύνθηκαν προς αυτή την τοποθεσία. Φτάνοντας δε σ' αυτή, είχαν ριχτεί με τις ψαρόβαρκες πέρα ἀπό το ποτάμι»¹⁹⁸.

¹⁹⁸ Λάμπρος Κασελούρης, «Ιστορικά και λαογραφικά της Ἄρτας», Αθήνα, 1980, σσ. 166-167.

«Ακολουθώντας το λασπωμένο μονοπάτι μέσα ἀπό τους πορτοκαλεώνες, οι ἄνθρωποι κατέφευγαν στην ὄχθη του ποταμού. Γυναίκες που δεν ἤξεραν κολύμπι μπήκαν σαν ζωντανή ἀσπίδα μπροστά ἀπό τα παιδιά τους που ούρλιαζαν. Ταραγμένοι ἄνδρες προσπαθούσαν να καθισχύσουν τα παιδιά και σχεδόν τα ἔπνιγαν κλείνοντάς τους το στόμα, καθώς ο ἐπόμενος Γερμανός σκοπός βρισκόταν μόλις 300 μέτρα μακριά. Κάποιοι ἄλλοι, ἀπεγνωσμένοι, προσπάθησαν να περάσουν τον κόσμο ἀπέναντι με ἕνα πριάρι, μια μικρή βάρκα με μήκος το πολύ 5 μέτρα και πλάτους 1. Δύο φορές κατάφεραν να διασχίσουν τον 60

Δυστυχώς, όμως, ήταν γραφό στον ποταμό Άραχθο να εκτυλιχθεί μια ακόμη από τις πολλές πράξεις της τραγωδίας του Κομμένου. «Αποφασίζουν οι άνδρες να πάρουν μια μικρή βάρκα (“πριάρι”, όπως το λένε) και να αρχίσουν το πέρασμά τους από την άλλη όχθη. Ο συνωστισμός και ο διαγκωνισμός που παρατηρείται από την προσπάθεια ποιος να περάσει πρώτος το ποτάμι είναι αφάνταστος, διότι φοβούνται μήπως πλησιάσουν εκεί οι Γερμανοί και τους αντιληφθούν. Η βάρκα έχει εκτελέσει δύο διαδρομές και περρίπου τριάντα χωριανοί βρίσκονται στην άλλη όχθη, μα στην τρίτη όμως διαδρομή ανατράπηκε η βάρκα, ασφαλώς από υπερβολικό φορτίο, και δεκαεπτά άτομα, όλοι νέοι από 16 έως 24 ετών, παλεύουν με τον Χάρο. Η σκηνή είναι σπαρακτική: οι γονείς βλέπουν τα παιδιά τους να αγωνίζονται απεγνωσμένα με τον θάνατο, μα καμιά βοήθεια δεν μπορούν να τους παράσχουν. Μόνον δύο μικροί ηλικίας 12-14 κατόρθωσαν να σωθούν και να φθάσουν κολυμπώντας στην ξηρά. Ο Νικ. Σεργιάννης, με το μικρό του στην αγκάλη, αγωνίστηκε ματαιώς να σωθεί και τελικώς πνίγεται, αν και γνωρίζει πολύ καλά να κολυμπά, γιατί η στοργή για το μικρό παιδί του δεν τον άφησε να το εγκαταλείψει. Η ίδια σκηνή επαναλαμβάνεται και με άλλους γονείς, οι περισσότεροι εκεί πνίγηκαν, γιατί η ταλαιπωρία και ο τρόμος τούς είχαν εξαντλήσει, το δε ποτάμι εκεί προς τις εκβολές του είναι βαθύ-πλατύ και ολίγο ορμητικό. Πνίγηκαν εκεί ο Σπύρος και η Γιαννούλα του δυστυχισμένου πατέρα Αθαν. Βλαχοπάνου, ηλικίας 20 και 22 ετών, ο Δημ. Στασινός, ηλικίας 22 ετών, τα δύο αγόρια του παπά του χωριού μας, Σεραφείμ Στασινού, ο Νίκος και ο Γιάννης (ηλικίας 18 και 14 ετών) κ.ά. Στις 2 μ.μ. όλοι οι διασωθέντες κάτοικοι από τη χιτλερική θηριωδία ευρίσκονταν στην απέναντι του ποταμού όχθη, αφού πλήρωσαν κι εκεί τα πορθημέα με νέο φόρο αίματος»¹⁹⁹.

μέτρα πλατύ ποταμό. Η τρίτη, όμως, αποδείχθηκε μοιραία: η βάρκα βούλιαξε από το υπερβολικό βάρος. Συνολικά 17 νέοι άνθρωποι που δεν ήξεραν κολύμπι άρχισαν να παλεύουν για να κρατηθούν στην επιφάνεια, ενώ οι απελπισμένοι γονείς παρακολουθούσαν με αγωνία την όχθη». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάλτ: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 305.

¹⁹⁹ Στεφάνου Β. Παππά, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης», Αθήναι 1976, σσ. 28-29.

«Ο μόλις εικοσιδύακρονος τότε Σεραφείμ Στασινός, ιερέας που δεν καταγόταν από το Κομμένο και είχε έρθει στο χωριό για την Κοίμηση της Θεοτόκου, είδε να παρασύρονται τα δύο παιδιά του από το ποτάμι και να πνίγονται. Μέρες αργότερα τα τουμπανιασμένα πτώματά τους βρέθηκαν σε σφιχτό εναγκαλισμό μέσα στα καλάμια. Μόνο δύο παιδιά ηλικίας 12 και 14 ετών κατάφεραν να φτάσουν στην απέναντι σωτήρια όχθη του ποταμού. Ακόμα και ο καλός κολυμβητής Σεργιάννης δεν κατάφερε να αντισταθεί στο ισχυρό ρεύμα: με το παιδί του σφιχτά στην αγκαλιά, χάθηκε μέσα στα νερά του ποταμού». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάλτ: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 305-306. Ο ιστορικός Μάγερ συγχέει την καταγωγή του ιερέα Σεραφείμ

Ο αείμνηστος Χρήστος Στασινός, ιεροψάλτης από το 1953 μέχρι το τέλος της ζωής του (1930-1998), σε μια προσωπική του μαρτυρία διηγείται: «Μέσα στο χωριό γινότανε όργιο από τους Γερμανούς, καίγανε σπίτια, σφάζανε ανθρώπους, βιάζανε κορίτσια. Ο υπόλοιπος κόσμος, για να μπορέσει να γλιτώσει, προσπαθούσε να βρει μία διέξοδο η μόνη διέξοδος που υπήρχε ήτανε αυτή εδώ να φτάσουμε στο ποτάμι με τη βάρκα, γιατί οι Γερμανοί δεν φτάσανε μέχρι το ποτάμι. Ενώ έβαλλαν με τα πολυβόλα, ο κόσμος έφτασε τελικά κυνηγημένος στο ποτάμι ακριβώς εκεί που βρίσκονται οι βάρκες για να περάσουν απέναντι.

Στο σημείο αυτό του ποταμού είχαν μαζευτεί γέροι, γριές, μικρά παιδιά, όλοι αυτοί προσπαθούσαν να περάσουν απέναντι με μία βάρκα που υπήρχε τότε εκεί πέρα. Σε μία τέτοια βάρκα, ακριβώς που είμαστε μέσα σήμερα, μπήκαν 23 άτομα. Από τον πολύ πανικό που είχαν ο κόσμος, τότε, κυνηγημένοι από τους Γερμανούς, τα πολυβόλα χτυπούσαν, να περάσουν απέναντι. Μπήκαν 23 άτομα, πράγμα το οποίο δεν ήταν δυνατόν σε βάρκα ποτέ να χωρέσουν, ανοιχτήκαν μέσα στο ποτάμι, είχε λίγα νερά, η βάρκα κόλλησε, βγήκαν ορισμένα άτομα να τη σπρώξουνε για να περάσουμε απέναντι, να πάρει νερό η βάρκα να περάσουμε απέναντι.

Όταν η βάρκα αναποδογυρίστηκε, εγώ με μια βουτιά βγήκα στην οχτιά και αρπάχτηκα από αυτά (τα γλυκίριζα) που ήταν εδώ. Στριζόμενος κάτω έβλεπα όλο το δράμα που γινότανε στο ποτάμι: γυναίκες, μικρά παιδιά, φώναζαν, ζητούσαν βοήθεια, δεν μπορούσε κανένας όμως να τους βοηθήσει. Παρ' όλο που ήμουν μικρός, είδα τη μάνα του Παναγιώτη του Κοσμά να είναι στο νερό και εγώ έλεγα ότι η Κοσμέσια ξέρει το καλύτερο μπάνιο, ενώ η γυναίκα αυτή είχε πνιγεί πρώτη. Προσπαθούσα να δω τ' αδέρφια μου, δεν έβλεπα κανένα. Τα δύο είχαν πάει στον πυθμένα. Είδα το μικρότερο να προσπαθεί πάση θυσία να κρατηθεί πάνω στο νερό, τον φωνάζω "πέσε πάνω στο κουπί, στο κουπί", πέφτοντας πάνω στο κουπί είπα ότι και αυτός μπορεί να σωθεί.

Μπορούσα, μπορούσα, αν ήμουν πιο μεγάλος, να είχα το θάρρος να κρατηθώ από δω και ν' απλώσω το χέρι μου κάτω και να σώσω. Μπροστά στα μάτια μου πνιγόντουσαν άνθρωποι και εγώ δεν μπορούσα να τους βοηθήσω γιατί ο πανικός, ο φόβος, η ανικανότητα που είχα αυτή την ώρα δεν με βοηθούσαν να κάνω κάτι. Τελικά όταν όλοι πλέον, άλλοι είχαν πάει στον πυθμένα, άλλος πνιγμένος, τους έπαιρνε (το ποτάμι), τότε αποφάσισα σιγά-σιγά και σηκώθηκα έρποντας μπήκα μέσα στον λόγγο».

«Στον ποταμό λαχανιαστά με βία στη βάρκα μπήκαν,
μα βούλιαξαν όλοι μαζί και πέρα δεν εβγήκαν
τις κλάψες, τ' αναφιλητά δεν είδαμε ποτέ μας.

* * *

Στασινού με την ενορία στην οποία υπηρετούσε. Ο π. Σεραφεΐμ καταγόταν από το Κομμένο και υπηρετούσε την περίοδο εκείνη στην ενορία της Λιμίνης Αρτας.

Ω Παναγιά μου, σώσε μας, Χριστέ μου γλίτωσέ μας.
Πάνε, το ρέμα αγύριστα στη θάλασσα τούς πάει.
Ω ευλογημένα λείψανα, ο κόσμος σάς ζητάει.

* * *

Αταφοι κι άφαντοι νεκροί πλανιέστε κάθε μέρα,
μα το άγιο σας μυρωδικό ραντίζει τον αγέρα,
και η ελευθερία γοργά-γοργά με τ' άρματα μάς ντύνει
κι η Δόξα τα στεφάνια, να, σ' εσάς, νεκροί μου δίνει»²⁰⁰.

«Στο ποτάμι πέφτουν πόσοι
και δε βγαίνουν απ' εκεί,
το γραμμένο να γλιτώσει
όποιος σώθηκε θα ειπή»²⁰¹.

«Κι απ' όλους δεκαεφτά, την ώρα που περνούσανε, άλλοι λαβωμένοι κι άλλοι άμαθοι, αμούστακοι έφηβοι οι πλειότεροί τους, πνιγήκανε. Και τους ξέ-
ρασε η θάλασσα και τους έχουνε ως τα σήμερα θαμμένους οι συγχωριανοί
τους εκεί κοντά στο μέρος όπου μαρτύρησαν. Και τ' όνομά τους κι η τέχνη
τους είναι στη σειρά:

Δημήτρης Στασινός, ψαράς, χρονών εικοστέσσερα, Νικόλας Σεργιάννης με
τα δύο βλαστάρια του, χρονών τριάντα, ψαράς, ο Σπύρος του Θανάση Βλα-
χοπάνου, ξευγάς, χρονών είκοσι κι η αδελφή του Γιαννούλα, εικοσιδυό, έτοι-
μη για παντρεία, του παπα-Σεραφείμ Στασινού τα δυο παλληκάρια του, χρο-
νών δεκαχτώ και δεκάξι, άβγαλτα στη δουλειά, ο Νικόλας Κριτσιμάς χρο-
νών εικοσιδυό, ξευγάς μαζί και τρατάρης, η Σοφία Κοσμά εικοστέσσερα, ο
Βησσάρης Μπίτσας εικοσιπέντε, μπαξεβάνος, κι ο Νικόλας Χαραλάμπους,
γιβραράς από του κυρ-Νικολού, χρονών κι αυτός εικοσιπέντε.

Όλοι χαλασμένοι σε μια μέρα μέσα για την πατρίδα, τη λευτεριά και τη
δικαιοσύνη από ψυχές και χέρια και μυαλά κακούργα και τυραννικά. (Κι
ακόμα λέω: Σαν τους γίνει το κιβούρι τους, να τους γίνει από πέτρα αλαφρή
της Κιάφας, κι απάνω να σκαλιστούνε ζευγαρωμένα γενιά με καρίνες - πώς
αλλιώς να συμβολίσεις τ' ατίμητά τους για και το μεράκι, το βαθύ μεράκι της
δουλειάς τους, που τους συνόδευε ως την τελευταία τους ώρα!))»²⁰².

Αν τύχει και βρεθεί κάποιος όταν η ήλιος δύει στο σημείο εκείνο του πο-
ταμού, νιώθει να αφουγκράζεται τους θρήνους, τα κλάματα και τις απεγνω-
σμένες τους προσπάθειες να σωθούν. Μέσα στα νερά του Αράχθου αντανά-
κλώνται οι χρυσοπόρφυρες ακτίνες του φαινού δίσκου, παιγνιδιαρίζοντας

²⁰⁰ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτης, «Τα τραγούδια του Κοιμένου», Αθήναι, 1975, σ. 21.

²⁰¹ Ο.π., σ. 22.

²⁰² Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κοιμένου», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά», 1947, σ. 14.

στα κύματα, ενώ το αεράκι σε χαϊδεύει απαλά. Ίσως να σε παρηγορεί, ίσως να 'ναι η θυσία εκείνων των νέων παιδιών που ραίνουν με τη δρόσο της ελευθερίας τους τη διψασμένη ψυχή σου. Εμείς οι κουρασμένοι από το βάρος και την ευθύνη της αποστολής της την ανταλλάξαμε με τόσα άλλα υλικά αγαθά, τον καταναλωτισμό και την απεριόριστη επέκταση του εαυτού μας, και τη μετατρέψαμε σε μια εξωτερική μορφή ατομικής επιβίωσης.

Ακούς τον σιγανό φλοίσβο του ρεύματος και στοχάζεσαι την ιστορία του τόπου σου και την επανατοποθέτησή της στη σύγχρονη ζωή μας. Έχεις την αίσθηση ότι σε λίγο από τα νερά θα φανεί η γοργόνα του Κοιμένου για να σου απευθύνει το ερώτημα: *«Ζουν οι αναμνήσεις και τα μαρτύρια εκείνων των ανθρώπων; Ζει ο βασιλιάς Αλέξανδρος; Ζει η ιστορία της Ελλάδας και η πνευματική της κληρονομιά στην καθημερινή μας ζωή, στα έργα και τα λόγια μας. Ζει; Ζούμε;»*.

Η ολοκλήρωση της καταστροφής του Κομμένου

«Στή μιά γωνιά στέκει ὁ παππούς, στήν ἄλλη δέκα ἐγγόνια
καί στό τραπέζι ἔννια κεριά μπηγμένα στό καρβέλι».

«Μάνες τραβάνε τά μαλλιά καί τά παιδιά σωπαίνουν
κι ἅπ' τό φεγγίτη ἡ Λευτεριά τηρᾷ κι ἀναστενάζει».

Γιάννη Ρίτσου «Δεκαοχτώ λιανοτράγουδα
τῆς πικρῆς πατρίδας Μνημόσυνο»

Η ψυχή του Έλληνα έμεινε πάντοτε αδοϋλωτη και αδάμαστη στις απειλές του Γερμανού κατακτητή, η δε αυτοθυσία του τότε στις δύσκολες στιγμές ήταν ονομαστή και αξιοθαύμαστη. Οι κάτοικοι του Κομμένου δεν μπόρεσαν να προβάλουν κάποια αντίσταση στους αιμοβόρους δυνάστες, όχι μόνο γιατί έγιναν όλα τόσο αιφνιδιαστικά και σε ανύποπτο χρόνο (δεν είναι τυχαίο ότι οι Γερμανοί ανέλαβαν την επιχείρησή τους ανήμερα της εορτής της Παναγίας και του πανηγυριού που παραδοσιακά ακολουθούσε), αλλά και διότι οι αθώοι αυτοί άνθρωποι δεν διέθεταν κανένα πολεμικό μέσο για να αντισταθούν στην «μπαμπέσικη» και απάνθρωπη εχθρική εισβολή – εξάλλου όπλα δεν είχαν οι κάτοικοι για την προσωπική τους ασφάλεια, ενώ και ορισμένα από όσα υπήρχαν θα τα είχαν επιτάξει οι αντάρτες της περιοχής.

Από όσα ειπώθηκαν μέχρι τώρα, ένα πρέπει να σημειώσουμε, ότι οι κάτοικοι του μαρτυρικού Κομμένου όχι μόνο θα έδωσαν ασφαλώς για την πατρίδα τα όπλα τους, όχι μόνο τροφοδότησαν την αντίσταση ενάντια στον κατακτητή, αλλά έδωσαν και το αίμα τους πολύτιμη «φορολογική» προσφορά στη λευτεριά της Ελλάδας. Προς τον σκοπό της δημιουργίας επιτροπών εθνικού αγώνα για τον διαφωτισμό του λαού στην πεδιάδα της Άρτας σχηματίστηκαν σε κάθε περιοχή ειδικές επιτροπές²⁰³.

²⁰³ «Τον Ιανουάριο του 1943 ἐμνήθη ο γράφων στον ΕΔΕΣ από τον απεσταλμένον υπό του Ζέρβα νεαρόν αξιωματικόν Κων. Ιωάννου, που ἐκόμισε σ' αυτόν ἐγγράφο διαταγή του Αρχηγού που του ἐδίδοτο ἐντολή να οργανώσει Επιτροπές Εθνικού Αγώνος στην πεδιάδα της Άρτης και να ἐκλέξει πρόσωπα ικανά για μύηση και ἀνάθεση της ἐντολής διαφωτισμοῦ σ' αυτά. Με ἄλλη δε ἐγγράφο διαταγή του τον Μάρτιο του 1943 ὅριζε αυτόν γενικό διαφωτιστή της πεδιάδας και ἐντολοδόχο διορισμοῦ ως διδασκάλων, ἀποφοίτων γυμνασίων ἢ φοιτητῶν Ακαδημίας για την πλήρωση κενῶν θέσεων ἐπὶ πληρωμῇ υπό της διαχειρίσεως των ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ Άρτης, που ισοδυναμοῦσε προς μισή χροσὴ λήρα, μηνιαίως. Τοιοῦτοτρόπως, συνεκρότησε διαδοχικὰς ἐπιτροπὰς εθνικοῦ αγώνος, των οποίων τα ονόματα με ἐγγράφο ἐκθεσὶ του κοινοποιοῦσε στο Γενικὸ Αρχηγείο με τους συνδέσμους.

1) Στο Κομμένο: πρόεδρος ο υποφαινόμενος, μέλη δε οι: Ἀνδρέας Ζορμπάς, διδάσκαλος, Σπύρος Γαλανός, Νικόλαος Κολιοκώτης, διδάσκαλος, Δημήτριος Αποστόλου, φοιτητὴς Ακαδημίας Ιωαννίνων, Θεοφάνης Χαλαλάμπους. Με ἀκάματο και δραστήρια ἐνεργητικότητα ἐιργάσθησαν για τον εθνικὸ φρονηματισμὸ και την οργάνωση του ΕΔΕΣ των κατοίκων, οι: 1) Ιωάννης Σκάρας, τότε ἀνθ/γός και ἤδη δήμαρχος Πρεβέζης, 2) Σεραφεῖμ Στασινός, ιερεὺς, του οποίου το θάρρος και η ἐθνικὴ πίστις ἐφλόγιζαν τις καρδιὰς των συγχωριανῶν του, μη ἐπι-

Μεμονωμένα παραδείγματα ηρωισμού και ανδρείας έχει να επιδείξει και η θυσία του Κοιμμένου. Υπάρχουν μαρτυρίες για ορισμένους κατοίκους, και μάλιστα γυναίκες, που αντιστάθηκαν στη σφαγή και στον όλεθρο και πάλεψαν σώμα με σώμα με τον Γερμανό έτσι ώστε να μην υποκύψουν στις άνανδρες επιθέσεις τους. Τόση ψυχική αντοχή διέθεταν αυτές οι δυστυχιμένες υπάρξεις που, αν και γνώριζαν ότι δεν υπάρχει ελπίδα να ζήσουν, δεν λογάριασαν τον θάνατο. Με ό,τι βρήκαν μπροστά τους, αγροτικό εργαλείο ή οικιακό σκεύος, αντιστάθηκαν στον κατακτητή και έδειξαν τον δρόμο στο πώς πρέπει να πεθαίνουν οι πραγματικές Ελληνίδες. Μια τέτοια μορφή μάνας Κοιμιώτισσας είναι και η περίπτωση της Σοφίας Σκάρα, που βλέποντας τον Γερμανό να αρπάζει τα παιδιά της από το σπίτι και να τα βγάξει βίαια έξω για να τα σκοτώσει, ενώ εκείνα έκλαιγαν με λυγμούς ζητώντας βοήθεια, άρπαξε ένα τσεκούρι που βρισκόταν πίσω από την πόρτα του σπιτιού της και όρμησε να σκοτώσει τον Γερμανό. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τι επακολούθησε, αλλά το πιο πιθανό είναι ότι την πρόλαβε ένας άλλος βάρβαρος, την πυροβόλησε και τη σκότωσε.

Ο Σεραφεύμ Σκάρας, ο άνδρας της Σοφίας, σε μία δημοσιογραφική του συνέντευξη τον Αύγουστο του 1980, θυμάται γεμάτος συγκίνηση: «Δεκαέξι Αυγούστου σηκώθηκα λίγο αργά, μετά την ανατολή του ηλίου, γιατί είχα τα παιδιά μου άρρωστα με ελονοσία το βράδυ. Είχα πέντε παιδιά και δύο εμείς εφτά και η μητέρα μου οχτώ. Λοιπόν όταν βγήκα στη μάνδρα, εδώ πέρα, άκουσα ότι ήρθανε οι Γερμανοί, άλλος έλεγε οι Ιταλοί, άλλος έλεγε δήθεν για άχυρα. Σε λίγο άκουσα άρχισαν να πυροβολούν, με πολυβόλα, με όλμους, με αυτά να διαστανρώνονται οι σφαίρες, να γίνεται κόλασις. Σάστισα να πούμε, τι να κάνω. Βλέπω τον Μάνθο Παππά που έρχονταν, και είναι κοντά στο σπίτι του, εκεί πέρα, αφού έρχονταν απέξω αυτός γιατί άκουγα κραυγές που σκότωναν και φώναζαν ο κόσμος. Λοιπόν λέω, αφού είδα τον Μάνθο που πήγαινε σπίτι του, πήγα στο σπίτι του. Αυτός καθότανε μέσα εκεί πέρα και στην πόρτα, εκεί στην εξώπορτα

ζών σήμερα και 3) ο Ευστ. Παππάς, έφεδρος αξιωματικός, ο οποίος κατετάγη αντάρτης και επολέμησε θαρραλέως κατά των Γερμανών και Ελασιτών», Στεφάνου Β. Παππά, συντ/χου γυναισιάρχου «Η Εθνική Αντίστασις ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ 1941-1944 Νομού Άρτης και η προσφορά του οργανωμένου αμύχου πληθυσμού εις τον αγώνα τούτον», Αθήνα, 1970, σσ. 45-46.

«Το χωριό Κοιμένο βρίσκεται μέσα σε πλούσιους πορτοκαλεώνες στην περιοχή όπου ο Άραχθος χύνεται στον Αμβρακικό. Το 1943 είχε περίπου 600 κατοίκους. Τη μέρα που ο Ζάλμινγκερ και ο Μπάντερ πέρασαν με το ανοικτό αυτοκίνητό τους από το χωριό, η μοίρα το θέλησε να βρίσκονται εκεί δύο αντιπρόσωποι του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ για να συζητήσουν με τους κατοίκους τις συνεισφορές τροφίμων του Κοιμένου στις δύο αντάρτικες οργανώσεις. Ο Στέφανος Παππάς, δάσκαλος μόλις 15 χιλιόμετρα πιο βόρεια στην πόλη της Άρτας και σύνδεσμος του ΕΔΕΣ, υποστηριζόταν στις διαπραγματεύσεις από τον αντιπρόσωπο του ΕΔΕΣ Κώστα Ιωάννου. Κύρια αποστολή του Ιωάννου ήταν η δημιουργία οργάνωσης νεολαίας του ΕΔΕΣ». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αμματοβαμμένο Εντελβάρ: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 295.

καθόταν ένας του τελωνείου με χακί και τον ρώτησα «Μάνθο, τι γίνεται, μη σκοτώνουν», «όχι, μου λέει, αυτούς που φεύγουν σκοτώνουν». Αυτό μάζεφαγε.

Όταν πλησίαζαν κοντά εκεί στον Νησιώτη, της λέω (της γυναίκα μου) «έφτασαν εδώ κοντά», «φεύγα εσύ, μου λέει η γυναίκα μου, μη σκοτώνουν τους άνδρες» και πού να πάω, λέω τώρα. «Φεύγα, πήδα από το παράθυρο, μου λέει». Ήταν το σφάλμα τέλος πάντων και των δυο μας να μην πάρω και κανένα να πούμε παιδί από αυτά που είχα. Σκότωσαν δυο αρσενικά (παιδιά), ένα κορίτσι, τη μητέρα μου, τη γυναίκα μου, πέντε άτομα. Αφού μου είπε «πήδα από το παραθύρι και φεύγα», πήδησα από το παραθύρι, άρχισα να φοβάμαι. Έφυγα και πήγα κάτω εκεί στις Παλιοσκαμινιές που το λέμε σ' ένα μέρος. Εκεί άκουσα και την κραυγή (sic) των παιδιών μου, της μητέρας μου και της γυναίκας μου, και μάλιστα η γυναίκα μου ήταν παλικάρι βέβαια, πήρε φαίνεται το τσεκούρι που βρήκα εδώ, ίσως για να χτυπήσει τον Γερμανό. Αυτό ήταν, τη σκότωσαν αυτή εδώ στη σκάλα, τη βρήκα μαζί με το τσεκούρι και μέσα αμέσως στο σπίτι, τον βάλανε και πήρε αμέσως φωτιά και κάηκαν μέσα η μητέρα μου με τα παιδιά που τα είχε στην αγκαλιά της. Κάηκαν, έγινε μέσα (στάχτη), δεν έμεινε (τίποτε), μόνο τα τοίχια. Μου έμειναν μόνο δυο κορίτσια, που ήταν έξω, τα πιο μεγαλύτερα. Και αυτά παραλίγο να πνιγούν στη βάρκα, αλλά ευτυχώς δεν τ' άφησε κάποιος και πήγαν στον Τσίνα και πέρασαν μέχρι τον λαιμό μέσα στο νερό, βράχηκαν, έλιωσαν, νηστικά ως το απόγευμα.

Πήγα εκεί πέρα όταν γύρισα στο σπίτι, και αφού βρήκα τη γυναίκα μου εδώ στη σκάλα έξω σκοτωμένη, η δε μητέρα μου και τα τρία μου παιδιά, δύο αρσενικά και ένα κορίτσι, και η μητέρα μου τέσσερα και η γυναίκα μου πέντε που ήταν έξω. Λοιπόν οι τέσσεροι ήταν καμένοι μέσα όπως βάλανε τη φωτιά στο σπίτι και κάηκε και ήτανε ψημένοι κουφαράκια, τρίβονταν. Λοιπόν τη γυναίκα μου το βράδυ έσκαψα ο ίδιος κάτω εκεί κοντά, έφτιαξα λάκκο. Τώρα τον Αύγουστο μ' έκανε ο πόνος πραγματικός, αυτή μ' έσωσε, ήταν μια από τις πιο καλύτερες γυναίκες. Αφού έσκαψα τον λάκκο έγινα από τον ιδρώτα μουσκεμα τελείως, την πήρα από τις αμασχάλες, την πήγα εκεί πέρα, της έβαλα ένα μαντήλι στο πρόσωπο και την έθαψα».

«Όμοια πάντα η Ελληνίδα
στων βαρβάρων την ορδή,
τέκνων να μη ιδή ρανίδα
δείχνει θάρρους τη σπουδή.

Ω γυναίκα, ανδρεία μάνα,
λησμονιά δεν σε κρατεί
στον αγώνα τον τιτάνα
που ο ρυθμός σου τον κροτεί.

Όμοια κι η Σοφία η Σκάρα
στην ψυχή προς τον εχθρό,
δε φοβάται την τρομάρα
από μάτι δολερό.

Και στον αιμοβόρο φθάνει
με πελέκι φονικό
μ' άλλο βάρβαρος τής βάνει
στο λαιμό θανατικό»²⁰⁴.

²⁰⁴ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτσης, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1973, σ. 140.

Η Ισμήνη Σπυροκώστα-Νησιώτη, αυτόπτης μάρτυρας της θηριωδίας των Γερμανών και τραυματισμένη η ίδια από σφαίρα, αναφέρει: «Αυτοί, αφού κύκλωσαν το χωριό, πήγαινε ένας θείος μου εδώ πέρα για να πάει έξω για τα πράματα (σ.σ. ζώα, πρόβατα). Ακούμε ένα μπαμ, ανοίγει την πόρτα ο πατέρας μου, κοιτάζει, ξάπλα τον είχαν σκοτώσει αυτόν. Μετά ερχότανε άλλος μέσα στο σπίτι, βγαίνει ο πατέρας μου στην άκρη στην πόρτα, τον πήρε (ο Γερμανός), τον έσπρωξε με το αυτόματο, τον έβαλε λίγο από μέσα, εκεί πήρε και του έριξε ριπή. Μας λέει εμάς “φύγετε”. Κάνουμε λίγο πίσω εμείς, πετάγεται η γιαγιά μου και τον άρπαξε τον Γερμανό από το χέρι και του κράταγε το όπλο και ερχότανε γύρω γύρω, μας λέει η γιαγιά μου “φύγετε”. Παίρνω το αδερφάκι μου εγώ, ήτανε οχτώ χρονών, πηδάμε από το παραθύρι, μας βάζουνε ριπή από πίσω, μπαίνουμε πάλι μέσα, εκεί μας βάζουν ριπή. Χτύπησαν και τη γιαγιά μου, χτύπησαν και εμάς, μετά και εγώ (ήμουν σαν) πεθαμένη.

Η σφαίρα μπήκε από εδώ (την αριστερή άκρη του αυχένα) και βγήκε από εδώ (το δεξιό μέρος του αυχένα). Πέρασε πολλή ώρα, έφυγαν αυτοί, μετά είχαν τα αμιάκια φορτωμένα με ρούχα, με το 'να, με τ' άλλο, είχαν (και) γελάδια όπως τα πήραν μπροστά. Εγώ πήγα μέσα σ' ένα περιβόλι, τρύπωσα λίγο χαμηλά. Ήρθαν αυτοί, μπήκαν μέσα στο χωριό, ήρθα εδώ εγώ, μετά πού να βρω κανέναν, αφού ήμουν μοναχή μου και μετά με πήρε μια θεία μου και με μάζεψε».

Σε μία συνέντευξή της στον Γερμανό ιστορικό Μάγερ η Ισμήνη Σπυροκώστα πίστευε ακράδαντα ακόμα πως χρωστούσε τη ζωή της σ' έναν Ιταλό που της έκανε νόημα να κρυφτεί πίσω από έναν τοίχο και να μην το κουνήσει από εκεί. Επέζησε παρά τον βαρύ τραυματισμό της στον σβέρκο και κατέθεσε πως δολοφονήθηκαν πρώτα ο πατέρας της στην είσοδο του σπιτιού, και μετά η γιαγιά, ο αδερφός και η αδερφή της. Η ενενηντάχρονη γερόντισσα σερόνταν στο έδαφος και με δάκρυα στα μάτια ικέτευε να λυπηθούν το παιδί και τα εγγόνια της. «Η απάντηση ήταν μία κλοτσιά και μία σφαίρα. Μετά καταλήστευσαν τα μπαούλα με τα προικιά». Η μικρή Ισμήνη είδε στο γειτονικό σπίτι τον Αντώνιο Αποστόλου να προσπαθεί να ριχτεί προστατευτικά μπροστά από το παιδί του και να εκλιπαρεί τους δολοφόνους να το αφήσουν να ζήσει. «Τον πυροβόλησαν στην πλάτη. Το είδα με τα ίδια μου τα μάτια. Θυμάμαι κάθε λεπτομέρεια. Δεν ήταν όνειρο», έλεγε και ξαναέλεγε η Σπυροκώστα.

«Ήταν η ώρα 12 μεσημβρινή και οι Γερμανοί αξιωματικοί αποσύρθηκαν στο σπίτι του προέδρου Λάμπρου Ζορμπά, όπου κάτω από τον παχύ ίσκιο της μουριάς -αχόρταστοι από το αίμα που ρούφηξαν ως τη στιγμή εκείνη- έστησαν τραπεζαρία και έτρωγαν και έπιναν με βουλιμία, χωρίς να αισθάνονται ούτε την ελάχιστη συγκίνηση από τα επτά πτώματα που είχαν μπροστά τους κατακρεουργημένα. Εκεί ήταν σφαγμένη όλη η οικογένεια του προέδρου, η Μαρία, κόρη του, μαθήτρια γυμνασίου, ο Παναγιώτης, ανιψιός του, μαθητής γυμνασίου, ο θείος του Γεώργιος Ζορμπάς, η θεία του Ανθούλα και ο γέρος

τυφλός γείτονάς του, Θεόδωρος Χαραλάμπους»²⁰⁵. Τόσο πολύ είχαν αποκτηνωθεί από την πώρωση των πράξεών τους, που ήθελαν μάλιστα να γιορτάσουν τις μακάβριες πράξεις τους. Το κανιβαλικό συμπόσιό τους από τα απομεινάρια που βρέθηκαν ήταν κονσέρβες με κρέας ή ψάρια και τυρί, καθώς και μπίρες²⁰⁶. Πουθενά σε όλους τους μαρτυρικούς τόπους της Ελλάδας δεν έχουν εξελιχθεί τέτοιες εικόνες απάνθρωπης και ζωώδους σκληρότητας.

«Το όργιο κράτησε από τα χαράματα ως την 1η ώρα. Οκτώ ώρες το αίμα έτρεχε ποτάμι. Μέσα σε 8 ώρες σκορπίστηκε πάνω από τα σπίτια του Κομμένου η νέκρα του θανάτου και του ρημαγμού. Εκεί που έσφυζε η θέληση, η πίστη κι η ελπίδα για ζωή, δράση για λευτεριά, έμειναν συντρίμια και λίμνες αίματος»²⁰⁷. Τα περισσότερα σπίτια του Κομμένου τα έκαψαν οι Γερμανοί μετά το τέλος του επιχειρησιακού τους σχεδίου, όταν θα έφευγαν για το στρατόπεδό τους. «Στις 1.45' ακούστηκε να χτυπά η καμπάνα του χωριού νταγκ... νταγκ... νταγκ... Είναι το σύνθημα της συγκεντρώσεως των Γερμανών στην πλατεία του χωριού για να φύγουν. Στο χωριό δεν υπάρχει τίποτε ζωντανό, εκτός από σκυλιά και γάτες, που κάνουν σαν τρελά, και 25 άνθρωποι κρυμμένοι εδώ κι εκεί στους κήπους και τα χαμόκλαδα. Κοπάδια ζώων, μεγάλων και μικρών, συγκεντρώθηκαν από τους Γερμανούς στην πλατεία και το θλιβερό παραπονιαρικό βέλασμά τους μέσα στη γενική καταστροφή ομοιάζε με συνειδητό παράπονο για τον χαμό των κυρίων τους. Προσπαθούσαν οι

²⁰⁵ Στεφάνου Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σσ. 19-20.

Οι δύο σε μεγαλύτερη ηλικία γέροντες του χωριού σκοτώνονται αγκαλιασμένοι: κοινή αγάπη και κοινή συμπόνια ακόμη και στον θάνατο! «Οι 80άρηδες Θ. Χαραλάμπους και Γ. Ζορμπάς, νιώθοντας να τους ζυγώνει ο Χάρος, αγκαλιάζονται και πεθαίνουν μαζί». «Ιστορία της Αντίστασης, 1940-43», έγραψε επιτελείο συντακτών και συνεργατών, αντιστασιακών συγγραφέων, δημοσιογράφων και ερευνητών με την οργάνωση, συντονισμό και διεύθυνση του Βάσου Γεωργίου, εκδ. Αυλός, 1979, τόμ. Β', σσ. 124-125.

²⁰⁶ «Κατεβήκαμε τον κεντρικό δρόμο και φθάσαμε στη μικρή πλατεία του χωριού, εμπρός στο σπίτι του προέδρου της κοινότητας, που λεγόταν Λάμπρος Ζορμπάς. Στην αυλή του σπιτιού κείτονταν τα πτώματα της οικογένειάς του. Δίπλα στα πτώματα ήταν ένα τραπέζι, όπου έφαγαν και ήπιαν οι βάνδαλοι Γερμανοί. Ερώτ. Τι ήταν το φαγητό τους; Απάντ. Δεν ξέρω ακριβώς. Πάντως από τα απομεινάρια που βρήκαμε συμπεράναμε ότι ήταν κονσέρβες με κρέας ή ψάρια και τυρί», Στεφ. Β. Παππά, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σσ. 124-125.

²⁰⁷ Συλλογικό «Ιστορία της Αντίστασης, 1940-45», Διεύθυνση Βάσου Γεωργίου, εκδ. Αυλός, 1979, τόμος Β', σ. 845.

«Γύρω στις 11:00 π.μ. αξιωματικοί χτένισαν το χωριό για να εκτελέσουν τους τραυματίες, να βάλουν φωτιά στα ξύλινα σπίτια που ακόμα έστεκαν όρθια και να πάρουν λάφυρα. Στο μεταξύ η ζέστη είχε γίνει ακόμη πιο έντονη, και οι στρατιώτες του λόχου είχαν καταφύγει κάτω από τις πορτοκαλιές στην είσοδο του χωριού και κάτω από τη μουριά στο σπίτι του προέδρου Λάμπρου Ζορμπά. Την οικογένεια του Ζορμπά την είχαν ήδη εξολοθρεύσει στην αρχή της επιχείρησης». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, «Αιματοβαμμένο Εντελβάις η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 311.

βάρβαροι να βάλουν τα ζώα στη γραμμή, σαν κοπάδι, για να τα οδηγήσουν άλλα μεν πεζή και άλλα να τα αναβιβάσουν στ' αυτοκίνητα, μα αυτά ανθίστανται με πείσμα. Ετοιμάστηκαν κι έφυγαν φορτωμένοι μ' άφθονα λάφυρα, πολυτιμία και ασήμιαντα: κουβέρτες, σεντόνια, φορέματα, κουστούμια, παπούτσια, γραμμόφωνα, χρήματα, χρυσαφικά, κι άφησαν πίσω τους ένα απέραντο νεκροταφείο έφυγαν με την αιώνια κατάρα σ' αυτή και τις γενεές τους από τις ψυχές των 317 νεκρών και των 440 επιζήσαντων»²⁰⁸. Πυρπόλησαν ολοκληρωτικά 320 σπίτια²⁰⁹, «τα 'καψαν όλα με ειδική σκόνη που σκορπούσαν στο πάτωμα και που άναβε έπειτα από μια πιστολιά»²¹⁰. «Μόνο 7 σπίτια δεν πιάσανε φωτιά. Ίσως γιατί οι πόρτες και τα παράθυρα ήταν ερμητικά κλεισμένα»²¹¹. «Κατά τη διάρκεια της πυρπολήσεως του χωριού, ένα μεγάλο σύννεφο από μαύρο καπνό είχε απλωθεί πάνω του, ορατό από πολύ μακρινή απόσταση. Οι χωρικοί της Άρτας, ορεινοί και πεδινόι, και ιδιαίτερα οι πρώτοι που το έβλεπαν από ψηλά (η ατμόσφαιρα ήταν πολύ καθαρή εκείνο το πρωινό), ακούγοντας και τους πυροβολισμούς και τις εκρηξείς οβίδων, κατάλαβαν ότι κάτι πολύ τρομερό συνέβαινε εκείνη τη μέρα στο χωριό αυτό. Και πράγματι, έπειτα από μερικές μέρες μαθεύτηκε παντού ότι οι Γερμανοί σκότωσαν εκείνο το πρωινό, με τον πιο άγριο τρόπο, 317 κατοίκους»²¹². «Όταν πλέον οι Γερμανοί απομακρύνθηκαν, κατέφθασαν από τα γειτονικά χωριά άνθρωποι, άλλοι μεν από πνεύμα ανθρωπιστικού ενδιαφέροντος, άλλοι δε κακής πίστewς και βαρβάρου συνειδήσεως για να θέσουν βέβηλο χέρι στους νεκρούς, να ιεροσυλήσουν και να συμπληρώσουν το έργο των κανιβάλων»²¹³,

²⁰⁸ Στεφάνου Β. Παππά, «Η σφαγή του Κοιμμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σ. 29.

²⁰⁹ Στέφ. Β. Παππά, συντ/χου γυμνασιάρχου, «Η Εθνική Αντίστασις ΕΟΕΑ-ΕΛΕΣ 1941-44 Νομού Άρτης και η προσφορά του οργανωμένου αμάχου πληθυσμού εις τον αγώνα τούτον», Αθήναι, 1970, σ. 74, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Σε άλλο σημείο της κατάθεσής του, και συγκεκριμένα στη δίκη της Νυρεμβέργης, ο Στέφανος Παππάς υπολογίζει τον αριθμό των πυρπολημένων σπιτιών σε 300 – έτσι κι αλλιώς οι καταστροφές ήταν ανυπολόγιστες. Του ιδίου συγγραφέα «Η σφαγή του Κοιμμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σ. 124.

²¹⁰ «Εθνική Αντίσταση, το έπος του λαού», πρόλογος-επιμέλεια Νίκου Ανδρέου, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1975, σ. 101.

²¹¹ Στέφ. Β. Παππά, «Η σφαγή του Κοιμμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σ. 124.

²¹² Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σσ. 168-169.

«Ένα απέραντο σύννεφο καπνού εκάλυπτε όλη την περιοχή του χωριού. Εκαίγονταν όλα τα υπάρχοντα των σπιτιών, τρόφιμα, ρουχισμός, προίκες κοριτσιών και μαζί τους πολλές σάρκες σκοτωμένων μέσα στα σπίτια μαζί με τα άγια κόκκαλά τους». Στεφ. Β. Παππά, «Η σφαγή του Κοιμμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σ. 123.

²¹³ Οπ. παρ. σ. 30. Πράγματι, μετά τη φυγή των Γερμανών κατέφθασαν ορισμένοι Έλληνες «πατριώτες» (!) για να αρπάξουν ό,τι απέμεινε από τα τραγικά θύματα του Κοιμέ-

και άλλοι, φευ (!), να εισπράξουν φόρο κληρονομιάς από τους επιζήσαντες κατοίκους του Κομμένου²¹⁴ με μέτρα απειλής και ραβδισμού που στιγματίζουν τον ελληνικό πολιτισμό»²¹⁵. «Όσοι κατόρθωσαν να γλιτώσουν, πέρασαν τον ποταμό Άραχθο είτε πλωτά με ψαρόβαρκες, είτε καθοδηγούμενοι με τα πόδια από έμπειρους ψαράδες²¹⁶ στην απέναντι όχθη που ονομάζεται “Μπούκα”²¹⁷, κοντά στο Νεοχώρι». Κατά μήκος του ποταμού Αράχθου έβλεπες όλο το δράμα της ανθρώπινης ύπαρξης που δημιουργούν ο πόλεμος, η βαρβαρότητα, η σφαγή, η λεηλασία, η αδικία, ο πόνος στη μεγαλύτερη φανέρωσή του, «εκεί έβλεπες σκιές κινούμενες, ράκη ψυχικά, σωστά φαντάσματα. Έβλεπες μικρά παιδάκια, ορφανά πια, κατάχλωμα από φόβο και ταλαιπωρία και άκουγες τα βραχνά κλάματά τους, που σου ράγιζαν την καρδιά. Έβλεπες γυναίκες κατακίτρινες και πνιγμένες στην αυγουσιτιάτικη σκόνη του κάμπου να τραβούν τα ξέπλεγα μαλλιά τους, να ξεσκίζουν τα μάγουλά τους και να στηθοκοπιούνται με σπαρακτικά ξεφωνητά»²¹⁸.

Φαίνεται, όμως, ότι ήταν αποφασισμένο από τους στρατιωτικούς -αξιωματικούς της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας στα Ιωάννινα- να εξαφανισθεί τελείως το Κομμένο από τον χάρτη της Ελλάδας. Τους ενοχλούσε η παρουσία του, και αυτή ήταν που αύξανε το μίσος τους, αχόρταγο ξεθύμασμα εκδίκησης σε σχέση με όλα τα άλλα μαρτυρικά χωριά της πατρίδας μας. Σκεπτόμενοι ότι οι λίγοι εναπομείναντες κάτοικοι θα πήγαιναν να θάψουν τους νεκρούς τους, θέλησαν να

νου από διάφορα χωριά. Οι μνήμες είναι ακόμη νωπές, ευτυχώς οι λιγοστοί αυτοί άνθρωποι έκλεψαν ρούχα και τρόφιμα.

²¹⁴ «Άξιον είναι να μνημονευθή πως την επομένη της σφαγής κατέφθασαν οι Εαμίται Δάφνος, Άλυ κ.λπ. που ζητούσαν να εισπράξουν φόρον κληρονομιάς διά το κράτος του ΕΑΜ από τα διασωθέντα ανθρώπινα ράκη, που εθεωρούντο κληρονόμοι των ολοσχερών εξοντωθεισών οικογενειών. Και εισέπραξαν οι βέβηλοι τον φόρον, παίρνοντας ορισμένον αριθμόν προβάτων, αγελάδων και βοδιών», Στεφ. Β. Παππά, «Η Εθνική Αντίστασις ΕΟ-ΕΑ-ΕΔΕΣ 1941-1944 Νομού Άρτης και η προσφορά του οργανωμένου αμάχου πληθυσμού εις τον αγώνα τούτον», Αθήναι, 1970, σ. 74.

«Εισέπραξαν από τα θύματα Κομμένου 40 πρόβατα, 14.000.000 δρχ. και δύο αγελάδες κακούργοι άνθρωποι, που -δυστυχώς- ακόμα και σήμερα κυκλοφορούν ελεύθερα στην πόλη, χρησιμοποιώντας για φορολογική διατακτική ένα κουρελόχαρτο της Αλληλεγγύης και για δύναμη στην εισπράξη το πιστόλι και δίστομο μαχαίρι στο ζωνάρι». Του ιδίου, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σ. 30. Η μαρτυρία αυτή του Στέφανου Παππά δεν επιβεβαιώνεται από γραπτά ντοκουμέντα ή προφορικές καταθέσεις άλλων κατοίκων.

²¹⁵ Του ιδίου, σ. 23.

²¹⁶ Ένας τέτοιος Κομμιώτης που έσωσε πολλούς κατοίκους ήταν και ο Χρήστος Α. Σκουλίκης (1888-1943), παππούς του συγγραφέα, χαρακτηριστικός τύπος ενός από τους ήρωες του Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι στο έργο του «Αδελφοί Καραμαζώφ».

²¹⁷ «Μπούκα» ονομάζεται η περιοχή όπου ο ποταμός Άραχθος ενώνεται με τον Αμβρακικό Κόλπο. Η τεράστια αυτή έκταση ανήκει στην Κοινότητα Κομμένου και χρησιμοποιείται ως βοσκότοπος κυρίως βοοειδών, δυστυχώς όμως παραμένει μέχρι και σήμερα ανεκμετάλλευτη.

²¹⁸ Στεφάνου Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σσ. 24-25.

πραγματοποιήσουν το σχέδιό τους. Οι Γερμανοί στρατιώτες επέστρεψαν πάλι μετά τη σφαγή, ημέρα Τετάρτη 18 Αυγούστου 1943, αλλά –ευτυχώς– δεν βρήκαν κανέναν. Στις 12 η ώρα το μεσημέρι οι Γερμανοί έφυγαν φορτωμένοι τρόφιμα, με ό,τι είχε απομείνει από την προηγούμενη καταστροφή, κυρίως όσπρια και πουλερικά. Ήρθαν για δεύτερη φορά οι βάρβαροι για να αποδείξουν το μέγεθος της απανθρωπιάς τους και για να αναδείξουν το μικρό αυτό χωριό σε σύμβολο της μεγαλύτερης τραγωδίας στον ελληνικό χώρο²¹⁹.

²¹⁹ «Και σαν να μην έφθανε αυτό, σε δύο μέρες πάλι, ξανάρθαν οι αχόρταγοι τα υπόλοιπα ν' αρπάξουν, κι άλλους αν βρουν να σφάξουν, και ν' απαθανατίσουν τη βαρβαρότητά τους, φωτογραφίζοντας τα ερείπια και τα συντρίμια», «Ιστορικών Λεύκωμα Νομού Άρτης, επί τω εορτασμού της 150ετηρίδος 1821-1971», Δεκέμβριος 1971, εκδ. Διδασκάλων και Νηπιαγωγών Νομού Άρτης, Άρτα, 1971, σ. 97.

«Ο πρώην επιλοχίας του ιταλικού στρατού Ούγκο Τούρι ανήκε στη SIM (Servizio Informazione Militari = Υπηρεσία Στρατιωτικών Πληροφοριών) της Μεραρχίας Μοντένα, που έδρευε στην Άρτα. Στις 17 Αυγούστου 1943 βρέθηκε στο Κομμένο. Τρεις γυναίκες έτρεξαν προς το μέρος του και, “ουρλιάζοντας και κλαίγοντας”, του περιέγραψαν τα καθεκαστα, ανέφερε ο Τούρι. Νόμιζαν πως ο λόγος για τη σφαγή ήταν η καταστροφή κάποιων βαρελιών με ελαιόλαδο που προοριζόνταν για τη γερμανική Βέρμαχτ και είχαν σταλεί από την Κέρκυρα στο Κομμένο. Τα βαρέλια τα είχαν καταστρέψει οι αντάρτες. Αν και την εποχή της συνέντευξής του με τον συγγραφέα είχαν περάσει εξήντα ολόκληρα χρόνια από τη σφαγή στο Κομμένο, ο Ιταλός δυσκολευόταν ακόμα να περιγράψει ό,τι είδε εκείνη τη μέρα στο χωριό. Δεν έδινε την εντύπωση ανθρώπου που ήθελε να υπερβάλει στην αφήγησή του. Επιβεβαίωσε κλαίγοντας πως είδε πράγματι τη νεαρή γυναίκα με το νεκρό έμβρυο στην αγκαλιά κάτω από το πλατάνι. Ανέφερε ακόμη πως είδε “νεκρά μωρά καρφωμένα στις πόρτες αχυρώνων”. Ο Τούρι ισχυρίστηκε πως φωτογράφησε τα απάνθρωπα κακουργήματα, αλλά η φωτογραφική του μηχανή κατασχέθηκε λίγο αργότερα από τους αντάρτες, όταν αυτομόλησε στον ΕΛΑΣ. Το φιλμ δεν βρέθηκε ποτέ και μάλλον καταστράφηκε χωρίς να εμφανισθεί.

Ο Τούρι έκανε επίσημη αναφορά για τις θηριωδίες. Η ιταλική ηγεσία διαμαρτυρήθηκε στον Στέτνερ. Ο υποστράτηγος αντέδρασε στις κατηγορίες στις 18 Αυγούστου με επιθετικό ύφος. Στον προϊστάμενό του διοικητή του ιταλικού 26^{ου} Σώματος Στρατού, στρατηγό Γκουίτο Ντέλα-Μπόνα, απάντησε ότι προσωπικά “δεν του ήταν γνωστή ούτε μία περίπτωση συμπεριφοράς Γερμανών στρατιωτών απέναντι σε γυναίκες και ξένη περιουσία που να προκάλεσε δημόσια τρόμο και σύγχυση”. Ο Στέτνερ ζήτησε αποδείξεις, δηλαδή ονόματα των προσώπων εκείνων που “έκαναν παράπονα για τη συμπεριφορά των γερμανικών μονάδων”, τότε και σε ποιες περιοχές σημειώθηκαν τα έκτροπα, και ποιοι έφεραν την ευθύνη γι' αυτά. “Για το συμφέρον της Βέρμαχτ”, απαίτησε άμεση διαλεύκανση. Από τα στοιχεία δεν προκύπτει ότι ο Ντέλα-Μπόνα απάντησε ποτέ στην επιστολή Στέτνερ. Ότι η γερμανική ηγεσία σκόπευε να κουκουλώσει τη σφαγή φαίνεται από μία κατάσταση του Γιόχαν Έκερ. Ο νοσοκόμος του 12^{ου} Λόχου κατέθεσε ότι: ο Ρέξερ έδωσε οδηγίες για την περίπτωση που [...] μέλη του 12^{ου} Λόχου του 98^{ου} Συντάγματος [δέχονταν ερωτήσεις] σχετικά με την επιχείρηση. Μας είπε τότε ότι στην περίπτωση ερωτήσεων θα έπρεπε να δηλώσουμε πως μας επιτέθηκαν αντάρτες, ή ότι αντάρτες στο χωριό άνοιξαν πυρ, κάτι που ήταν βέβαια αναληθές». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάλς: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 317-318.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄ Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Η επόμενη ημέρα μετά τη σφαγή

«Ἐπὶ τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος ἐκεῖ ἐκαθίσταμεν καὶ ἐκλαύσαμεν ἐν τῷ μνησθῆναι ἡμᾶς τῆς Σιών».

Ψαλμ. ΡΛΣΤ΄ (136,1)

«Γιατί στήν πραγματικότητα καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἀρνήθηκαν τὸν χριστιανισμό καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἐξεγέρθηκαν ἐναντίον του εἶναι κι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οὐσία τοῦ Χριστοῦ· καὶ μείνανε ὅπως ἦταν γιατί ὡς τὰ τώρα οὔτε ἡ σοφία τους, οὔτε ἡ φλόγα τῆς καρδιᾶς τους δὲν κατάφεραν νὰ δημιουργήσουν μιὰν ἄλλη εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀξιοπρέπειάς του, ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἔχε ὑποδείξει ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια ὁ Χριστός. Ὅλες οἱ προσπάθειες ποὺ γίνανε εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθοῦν μονάχα τέρατα».

Φ. Ντοστογιέφσκι «Ἀδελφοὶ Καραμαζώφ»,
τόμος Β΄, ἐκδ. Γκοβόστη, Ἀθήνα, 1990, σ. 21

Η δεύτερη πράξη του δράματος του Κοιμμένου εκτυλίσσεται όταν οι κάτοικοι επιστρέφουν την άλλη μέρα για να θάψουν τους νεκρούς τους. Αποτελούν τα γεγονότα που θα εξιστορήσουμε μία από τις πιο φρικιαστικές σελίδες της νεότερης ελληνικής και παγκόσμιας ιστορίας και του ανθρώπινου πολιτισμού. *«Όταν, τέλος, οι επιζήσαντες επέστρεψαν, αντίκρισαν φρικτόν θέαμα. Σωροὶ ἐν ημιαποσυνθέσει πτωμάτων ευρίσκοντο παντού. Μερικά των πτωμάτων ἔχουν κατασπαραχθῇ ἀπὸ τοὺς κύνας καὶ πολλοὶ εἶναι οἱ φονευθέντες καὶ καέντες ἐντὸς των οἰκημάτων τους»²²⁰.*

«Σα ζύγισσε ἡ μέρα κι ὁ ἥλιος ἐγείρε, νά, που τοὺς εἶδαμε πια μπουχτισμένους στὴ φωτιά καὶ στὸ λεπίδι, νὰ διώχνουνε πρῶτα τ' αυτοκίνητα βαρυσφορτωμένα ἀπὸ τὰ πλούσια σπίτια στὰ γιουρούσια τοὺς, κι ἀφοῦ γυρίσανε μες στὰ χαλάσματα καὶ τοὺς καπνοὺς, ἄλλη μια καὶ συνάξανε τὰ ζωντανά,

²²⁰ Βιβλιοθήκη Ἡπειρωτικῆς Εταιρείας Ἀθηνῶν, αρ. 58 «Ἐκθεσις των γενομένων ξημιῶν ἐν γένει Ἡπείρου ἀπὸ τῆς κηρύξεως τοῦ Ἑλληνο-Ἰταλικοῦ πολέμου (28-10-40) μέχρι τῆς τελικῆς ἀπελευθερώσεώς της, Οκτώβριος 1944», Ἀθήνα, 1987, σ. 121.

χαθήκανε στη σκοτεινιά. Πήραμε τότε κι εμείς τα μάτια μας και πήγαμε ν' ανταμώσουμε τους άλλους στη θέση Μπούκα, που 'τανε και τα χωράφια του χωριού. Και κανένας δεν έβγαξε άχνα, ήμαστε ένας σωρός συντρίμια άψνχα, και κάτι σαν ταφόπετρα μας πλάκωνε τα φυλλοκάρδια. Είχαμε πετρώσει βουβοί κι οι απαντοχές μας διαγοιμισμένες...

Και πλημμυρίσανε τα σωθικά μας σαν την ανήσυχη θάλασσα και ριχτήκαμε ο ένας στην αγκαλιά τ' αλλουνού κι αντιλάλησε η ερημιά ως πέρα τα κλάματά μας.

Η πρώτη γυναίκα είπε:

“Φωτιά και γκιντέρι μου!... Σ' είχα νοικοκύρη και ταίρι μου και μοίραζα μαζί σου όμοια τη χαρά και τη συλλογή σου, όπως ένα πριάρι στο γιβάρι που σκίζει όμοια δεξιά και ξεβρά τα πέλαγα. Σαν έφενγες με τα ζα φορτωμένα αλάτι για το Μπεράτι, εσένα καρτερούσα κι αγρυπνούσα στα ξώσκαλα. Τώρα άφησες σ' εμένα όλη την αρμύρα της δουλειάς σου, βολιά σου, νοικοκύρη κι αφέντη μου!...”.

Κι η αδερφή δευτέρωσε:

“Ε, μερ' αδερφέ, αλαμανιά που σ' έζωσε. Ο Γήλιος ήσουν και βούλιαξε. Σ' είχαμε του σπιτιού κολόνα ατόφια, κι η μάνα η ασλάνα σα να τα ξαναζούσε στη θωριά σου τα παλιά πιστρόφια της. Εσύ που μπόρειες χρόνια να νικάς και να περνάς στα μαρμαρένια αλώνια (στραβά το διπλομενεξέ, ντεληκομμιώτικε μπαξέ!). Έπεσες άξαφνα στην αραχνιά, τη σκοτεινιά, καθώς πέφτει σα μαχαίρι μες στην αυγουστιάτικη νύχτα το πεφταστέρι. Μωρ' αδερφέ, μωρέ αδερφέ!...”.

Κι ο γεροπατέρας είπε:

“Άχου!... Χάρε μου, μυριοχάρε μου. Μιαν ακριβή και μια λαμπρένια. Από κουμπί σε θηλιά πατούσε και περνούσε. Βάρκα του γιαλού. Μωρέ γειτονοπούλες, ποιος θα μου την πάρει; Τα γέλια της σαν τ' ασημένα χτένια τ' αργαλειού – απ' όξω σαν να της ξεφορτώναμε τις μούλες με το λογάρι.

Κι εσείς βαριά βλαστάρια μου. Σας είχα θρεφτάρια στο παχνί. Σας απολούσα κι οργώνατε της γης ολάκερη σαν τα μανά δαμάλια. Σας έχασα σ' ετούτη τη μπατάλια του Κοιμένου. Ντέρτια μου...

Κι όλοι μαζί βαστούσαμε το γύρισμα κι η νύχτα ήρτε και τα μάτια μας δε στερεύανε”²²¹.

«– Αχολογεί ο γιαλός από κλάματα και μοιρολόγια κάτω στη θάλασσα ως πέρα στο ποτάμι... σώθηκε η φωνούλα τους... ακούς κι εκείνες τις βραχνές φωνές των ορφανών και σου ραγίζεται η καρδιά.

– Ποιος να σκεφθεί γι' αυτόν τον κόσμο που απόμεινε έρημος, γυμνός, νησιτικός. Τι θα γίνουν τα ορφανά, πού να φωνάξουμε και ποιος θα μας ακούσει;

²²¹ Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κοιμένου», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά» 1947, σσ. 15, 16.

- Τι χαλασμός, Θεέ μου, μείναμε παντέρημοι εδώ στην ερημιά σαν τους καταδιωγμένους Ιουδαίους.

- Έρημοι... μονάχα τα θαλασσοπούλια έχουμε συντροφιά, που κι αυτά όλη την ώρα κλαίνε πάνω στα κεφάλια μας σαν να απαντούν πονετικά στα βάσανά μας.

- Κι εκείνοι οι σκοτωμένοι που κείτονται από χθες στις μάνδρες και στις στράτες, άγια νά 'ναι τα κόκκαλά τους, πότε θα ταφούν! ... αν δεν τους ξέσχισαν τα όρνια και τα σκυλιά.

- Ο Μεγαλοδύναμος βοηθάει τους κατατρεγμένους, ας δώσει και σ' εμάς δύναμη κι αντοχή να τα βγάλουμε πέρα.

- Τι νέα, παπά; Ποιοι σκοτώθηκαν; Ποιοι σώθηκαν;

- Πόσοι σκοτώθηκαν και πόσοι είναι στο μέτρο... δεν είναι καιρός για τέτοιες συζητήσεις. Είναι καιρός εμείς οι άντρες να συγκεντρώσουμε όλη τη δύναμή μας για να ανταποκριθούμε στις τόσες συμφορές που μας βρήκαν από χτες. Τα ορφανά... κόλλησε η κοιλίτσα τους, δύο ημερονύχτια τώρα νηστικά, οι χαροκαμένες γυναίκες κλείστηκε η φωνή τους απ' τα κλάματα και στέρεψαν τα μάτια τους. Οι τραυματίες μας βογκούν εκεί κάτω, θα σκουληκιάσουν οι πληγές τους, και το χειρότερο: οι σκοτωμένοι βρομίσανε και τα κοράκια θα κάμουν γάμο...»²²².

«Γκαπ-γκουπ ακούγονταν τα χτυπήματα των σκαμπανιών σ' όλο το χωριό και κάπου-κάπου ξεφωνητά βραχνά από γυναικόπαιδα που το δάκρυ στέρεψε πια στο μάτι τους. Οι σκύλοι, χορτασμένοι από σάρκες των νεκρών και με κατακόκκινα και μουντζουρωμένα τα στόματά τους από το μαύρο αίμα, κάθονταν απέναντι στα κατασπαραγμένα πτώματα και φύλαγαν τη λεία τους. Γάβγιζαν πότε πότε απειλητικά, αν κάποιος ήθελε να αρπάξει τη λεία του άλλου, που είχε πάρει για δικό του μερίδιο... Δεν είναι φανταστική και συναισθηματική εκδήλωση του γράφοντος αυτά αι τραγικά στιγμαί που περιγράφει είναι πραγματικότητας, το είδαμε με τα μάτια μας, το ομολογεί όλο το χωριό και θα εχρειάζετο πέννα περισσότερο δυναμική και παραστατική για να αποδώσει απόλυτα την αλήθεια και να προσεγγίσει τα όρια της φρικώδους αυτής εικόνας. Οι απαίσιοι φονείς απήλλαξαν από τον κόπο της ταφής πολλούς, γιατί έκαψαν ζωντανούς ή νεκρούς μέσα στους καμίνους των καιομένων σπιτιών ουχί ολίγους, και έτσι εχρειάζετο γι' αυτούς μόνον ένας μικρός λακκίσκος, όπου έβαζαν τη σωρό των απανθρακωμένων πτωμάτων και την τέφρα των νεκρών... παρείχετο έτσι η ευχέρεια στους ανθρώπους, που δεν είχαν μεγάλη υπηρεσία να βοηθήσουν και τους άλλους, που έπρεπε να ανοίξουν πολλούς τάφους. Κοινός θάνατος, κοινή αλληλεγγύη! Καμιά βοήθεια δεν παρεσχέθη από πουθενά αλλού την τραγική αυτή ημέρα.

²²² Στέφ. Β. Παππά, «Τα νέα Ψαρά: δράμα σε δύο πράξεις», εκδ. οίκος Χαρ. Καγιάφα, Αθήναι - Πάτραι, 1947, σσ. 22-23.

Το καθήκον των προς τους νεκρούς είναι ανώτερο από τον φόβο του θανάτου και δεν τους τρομάζει η ιδέα μήπως έλθουν πάλιν οι Γερμανοί στο χωριό και διατρέξουν άλλο κίνδυνο»²²³.

«Το κάθε σώμα κείτονταν κομμάτια, σκορπισμένα,
κι άθαφτα, πέρα-εδώ και εκεί δύο μέρες ξαπλωμένα
χεράκι edώ, ποδάρι εκεί, κεφάλι παραπέρα
και μυρωδιά πρωτόγνωρη, πλημμύρα στον αγέρα.
Ένας και δυο κάθε γενιάς, δεκάδες είχε να θάψει.
Λάκκους να σκάβει ήταν καιρός, κι όχι ώρες για να κλάψει...»²²⁴.

Ο αυτόπτης μάρτυρας Στέφανος Παππάς περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα την τραγική εικόνα, που θα μπορούσε να συγκριθεί με τις σκηνές κάποιας μεγάλης μάχης ή με το θλιβερό τοπίο μιας ολοκληρωτικής κόλασης του Δάντη. Διαμελισμένα και κατασπαραγμένα πτώματα σε τυμπανιαία κατάσταση, σάρκες σε σήψη, χυμένα εντόσθια στο χώμα, βγαλμένα μάτια, αίματα ξεραμένα, μισοκαμένες σάρκες και κόκκαλα, σκυλιά να τρώνε ανθρώπινο κρέας, κοράκια πλήθος να κρώζουν στον ουρανό, μύγες και διάφορα έντομα να βουίζουν, φρίκη απερίγραπτη. Εικόνες που, αν είχαν τη δυνατότητα να μετατραπούν σήμερα σε σενάριο κινηματογραφικής ταινίας²²⁵, θα μπορούσαν όχι μόνο να καταδικάσουν τη ναζιστική ιδεολογία με τις μεθοδεύσεις της στη συνείδηση της ανθρωπότητας, αλλά και να σηματοδοτήσουν τον 20^ο αιώνα όχι μόνο σαν την εποχή της αλματώδους εξέλιξης της επιστήμης και των εφαρμογών της, αλλά και τον πιο απάνθρωπο και βάρβαρο αιώνα όλης της ανθρωπίνης ιστορίας.

«Σ' όλο το διάστημα που έλειπαν οι Κομμιώτες, οι σκοτωμένοι ήταν άταφοι στις θέσεις όπου βρίσκονταν. Από την αποσύνθεση των πτωμάτων -ήταν καλοκαίρι- η δυσοσμία στο χωριό ήταν αφόρητη. Όταν γύρισαν οι Κομμιώτες, ήταν αδύνατο να ασχοληθούν με το έργο της ταφής χωρίς μαντίλια στις μύτες. Και όταν λέμε "ταφή", δεν εννοούμε κηδείες με παπάδες και θάψιμο στο νεκροταφείο. Κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο να γίνει. Εννοούμε, απλώς, χώσιμο των πτωμάτων στις θέσεις όπου βρίσκονταν. Αυτό είχαν κάνει και οι Κομμιώτες. Τα έχωσαν συγκεκριμένα σε λάκκους που άνοιξαν μέσα στους κήπους τους (sic). Τα περισσότερα όμως πτώματα ήταν απανθρακωμένα από την πυρπόληση των σπιτιών. Μισοκαμένες σάρκες και κλειδώσεις και μισο-

²²³ Στεφ. Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σσ. 26-27.

²²⁴ «Ιστορικό Λεύκωμα Νομού Άρτας», έκδοσις διδασκάλων και νηπιαγωγών Νομού Άρτης επί τω εορτασμό της 150ετηρίδος 1821-1971, Δεκέμβριος 1971, σ. 97.

²²⁵ Προσπάθειες στη δεκαετία του '70 να γυριστεί μια κινηματογραφική ταινία με το πρωτότυπο σενάριο της σφαγής του Κομμένου δεν ευδοκίμησαν, κυρίως εξαιτίας οικονομικών λόγων.

καμένα κεφάλια μάζευαν και τα έριχναν όπως-όπως στους λάκκους που είχαν ανοίξει. Πολύ μακάβριο, αλήθεια, το έργο τους μετά την επιστροφή τους στο χωριό»²²⁶.

«Πήρε να βασιλέψει ο ήλιος και ο κόσμος σύρεται στον δρόμο που οδηγεί στην περαταριά για να περάσει στο Νιοχώρι, στις καλύβες του. Το έργο όμως της ταφής δεν είχε τελειώσει, έμειναν πολλοί άταφοι για να ταφούν την άλλη μέρα. Γέμισαν οι αυλές των σπιτιών, οι δρόμοι και τα περιβόλια του έρημου αυτού χωριού από πρόχειρους τάφους και πρόχειρους ξύλινους ή καλαμένιους σταυρούς, που θα συμβολίζουν εκεί αιώνια τον Γολγοθά και την αθανασία. Στο χωριό δεν υπάρχει πλέον ψυχή ζώσα. Εκεί που τα βράδια εγέμιζε η πλατεία από ανθρώπους, που συζητούσαν ως πολύ αργά για την προκοπή της αγροτικής των εργασίας, τώρα υπάρχουν μόνον χαλάσματα και τάφοι και την ανθρώπινη φωνή αντικατέστησε το πένθιμο μονότονο λάλημα του γκιώνη και της κουνκουβάγιας»²²⁷.

Το έργο της ταφής δεν θα ολοκληρωθεί και θα συνεχιστεί και την άλλη μέρα. Πού βρήκαν, αλήθεια, αυτά τα σωματικά ράκη την ψυχική δύναμη και το κουράγιο να εκπληρώσουν αυτό το θλιβερό έργο σαν ύστατο χρέος και τιμή σ' αυτούς που βασανίστηκαν με τέτοιο άγριο τρόπο; Παντού ακούγονται μοιρολόγια, αναφιλητά, ένας αβάσταχτος πόνος ρέει στα δάκρυά τους, που ποτίζουν την ξερή σκονισμένη αυγουστιάτικη γη.

«Και ποτέ κανένας μα κανένας δεν γύρισε να ρίξει μάτι στα καταραμένα χώματα, ποτέ κανένας μας, μόν' από βράδυ σε βράδυ, τρεις-τρεις, σκυφτά, πασπατευτά, δίχως να σηκώσουν κεφάλι, γλιστράνε μες στα χαλάσματα, κι αν ψαχουλέψουν, τίποτε κορμιά καρβουνιασμένα, κάνουν τα νύχια τους τσαπιά και τα χώνουν επιτόπου στα σπίτια και στους κήπους και στα τριστρατα. Και φεύγουνε αλαφιασμένοι σαν να τους κυνηγάνε φαντάσματα»²²⁸.

Οι κάτοικοι του Κομμένου, αψηφώντας ακόμη και τον κίνδυνο της επιστροφής των Γερμανών, υπακούουν όχι στον φόβο και στην τιμωρία της εξουσίας και της βαρβαρότητας, αλλά στον άγραφο ηθικό νόμο της συνείδησης και του καθήκοντος²²⁹. Με μικρούς τάφους, σκάβοντας με τα χέρια τους

²²⁶ Λάμπρου Χ. Κασελούρη, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 169.

²²⁷ Στεφάνου Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σσ. 27-28.

²²⁸ Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κομμένου», περ. «Ηπειρωτική ζωή», έτος πρώτο, Αθήνα, Φλεβάρης 1946, σσ. 19-20.

²²⁹ Αυτή, εξάλλου, είναι και η κεντρική ιδέα στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή «Αντιγόνη».

«Ασυνήθιστη ήταν και η διαταγή στους ορεινούς καταδρομείς να επιστρέψουν δύο μέρες αργότερα στον τόπο του εγκλήματος για να θάψουν τα πτώματα. Ο πυροβολητής Τσίγκλερ επιβεβαίωσε ότι ανήκε στην ομάδα αυτή. “Πήγα στην πλατεία όπου είχα χρησιμοποιήσει το πολυβόλο”, είπε ο Τσίγκλερ, “αλλά είχαν απομακρυνθεί τα πάντα, όλα ήταν καθαρά, καθετί είχε σκουπιστεί, δεν υπήρχε τίποτε πλέον”. Ο Αλέξανδρος Μάλλιος είχε

και με ό,τι άλλο μέσο, αγροτικό εργαλείο, διέθεταν, ακόμη και παιδιά έθαβαν τους νεκρούς τους. Εξάντληση, πείνα, δυστυχία, αβάσταχτος πόνος, φόβος και απάρνηση της ίδιας τους της ζωής συνθέτουν τις τραγικές εκείνες υπάρξεις. Δυστυχισμένα πρόσωπα έπαιρναν μέρος όπως στις αρχαίες τραγωδίες των μεγάλων τραγικών. «Εστιν ουν τραγωδία (Κοιμένου) μίμησις πράξεως σπουδαίας και τελείας». Και ναι μεν η τραγωδία του Κοιμένου ήταν μία πράξη σπουδαία και τελεία, αλλά και τα δρώντα πρόσωπα του φοβερού αυτού δράματος είναι οι τραγικοί ηθοποιοί του θεάτρου μιας απάνθρωπης και πρωτόκουστης σφαγής. Το σκηνικό και τα δρώντα πρόσωπα είναι τα καμένα ερείπια και οι εξουθενωμένοι από τη μοίρα και την ιστορία εκείνοι άνθρωποι. Με τι άραγε να παρομοιάσει κανείς αυτή την τραγωδία; Ούτε λόγια, ούτε έργα, ούτε γραφίδα²³⁰ είναι ικανά να αποτυπώσουν το μέγεθος του αβάσταχτου πόνου. Τα πτώματα κατά δεκάδες είναι κατασπαραγμένα και αιματοβαμμένα, ο χρόνος περιορισμένος, οι δυνάμεις εξαντλημένες, μόνο λίγο χώμα ήταν απαραίτητο στα παιδιά της μάνας Ελλάδας²³¹. Σαν άλλες Αντιγόνες του Σοφοκλή

ήδη θάψει τα μέλη της οικογένειάς του, ενώ οι κάλυκες είχαν απομακρυνθεί. Ο Φραντς Τόμασιτς ανήκε επίσης στην ομάδα ταφής του 12^{ου} Λόχου που γύρισε πίσω στο Κοιμένο. Δουλεύοντας κοντά στην κεντρική πλατεία, διαπίστωσε: Τα περισσότερα πτώματα είχαν ήδη ταφεί. Άλλα περίπου 20 πτώματα έπρεπε να τα θάψουμε εμείς. Σκάψαμε λάκκους στα σημεία όπου κείτονταν τα σώματα, τα βάλαμε μέσα και τα σκεπάσαμε με χώμα. Τα πτώματα ανήκαν σε γυναίκες, παιδιά και γέροντες. Είχαν προηστεί και ήταν καλυμμένα με μύγες. Ήταν πέρα για πέρα αηδιαστικό θέαμα, γι' αυτό και το θυμάμαι ακόμα καλά». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβίλ: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 318-319.

²³⁰ «Βρόμισαν οι πεθαμένοι μας, τρεις μέρες τώρα άταφοι, τα σκυλιά συνεχίζουν το προχθεσινό τους πανηγύρι με τις σάρκες τους...

- Είδα όλη τη φρίκη και τη συμφορά. Δεν έμεινε κανένας όλοι οι λεβέντες μας... όλες οι νύφες μας χάθηκαν! Και τι θάνατος!

- Όταν έρθει ο θάνατος, ας έρθει όπως θέλει, ποτέ δεν έρχεται να χαϊδέψει, όπως κι αν έρθει το ίδιο αποτέλεσμα θα φέρει.

- Ναι, Στάθη, μα όχι έτσι, γυναίκα ετοιμόγεννη η Παναγούλα βρέθηκε ξεκοιλιασμένη, μωρά παιδάκια βρέθηκαν καμένα... ω Παναγία μου! Που στη χάρη σου γιορτάζουμε, τι ήταν αυτή η κοσμοχαλασιά...

- Οι τίγρεις, όταν πιάσουν το θήραμά τους, δεν το τρώνε αμέσως. Το ξεσχίζουν, το βουτούν στο αίμα και μετά το τρώνε, τότε είναι νοστιμότερο. Ανθρώπινες τίγρεις πέσανε σ' εμάς, διψασμένες για αίμα και κάνανε ό,τι τις πρόσταξε το ένστικτο της θηριωδίας τους!

- Ναι, Στάθη μου, γέμισαν οι μάντρες στο αίμα και τα πτώματα βράσανε στον αχνό του.

- Να μάθει ο κόσμος όλος πως οι Γερμανοί που θαυμάζονται για τις εφευρέσεις τους, τον πολιτισμό τους, έμειναν λύκοι στην ψυχή.

- Το ένστικτο πολύ δύσκολα... άλλο ευφυΐα και εφεύρεση κι άλλο ανθρωπισμός, πολιτισμός ψυχής!...», Στεφ. Β. Παππά «Τα νέα Ψαρά: δράμα σε δύο πράξεις», εκδ. Χαρ. Καγιαφάς, Αθήνα - Πάτρα, 1946, σσ. 28-29.

²³¹ Υπήρξαν περιπτώσεις που ένα άτομο είχε να θάψει και δεκατρείς ανθρώπους συγγενείς. «Πέρα στη συνοικία των Κοντογιανναίων έβλεπες να σκάβει βωβός και φαρμακω-

οι γυναίκες με ξέπλεκα μαλλιά μοιρολογούν θρηνώντας και, αντί για κρασί, ρίχνουν τα καυτά τους δάκρυα σπονδή στα νεκρικά σώματα, δημιουργώντας έτσι όχι την αρχαία τραγωδία του Σοφοκλή, αλλά τη σύγχρονη τραγωδία του 20ού αιώνα:

«Αλίμονο στη χώρα τούτη, ποια μοίρα ή ποια κατάρα θείκη έπεσε πάνω στους δικούς μας; Ποιος μάντης ή ποιο προφητικό σημείο μπόρεσε να προβλέψει αυτό που σήμερα τα μάτια μου αντικρίζουν; Μ' αυτούς που μέχρι χθες όλοι μαζί γλεντούσαμε στο πανηγύρι της χαράς να κείτονται σήμερα σφαγμένοι σαν τα κριάρια της θυσίας, άραγε ποιον θεό να εξευμενίσουν. Να! Εκεί βρίσκονται χάμω ξαπλωμένοι, άλλοι στους δρόμους και στα σπίτια, και άλλοι μισοκαμένοι, έχουν παραμορφωθεί κάτω από το προσωπείο της βαρβαρότητας. Έχουν αρχίσει ήδη να βρομούν, κι οι σκύλοι, χορτασμένοι απ' τις σάρκες, πιστοί φύλακες έχουν στη λεία τους μείνει. Στης μοιρασιάς το μερτικό ακούγονται γαβγίσματα και τα κοράκια διαλαλούν το αναπάντεχο τραπέζι τους. Πέρα, τριγύρω, καμένες σάρκες, στάχτη και οι ψυχές περιφέρονται κι ανάπαυση δεν βρίσκουν απ' το μίσος του άρχοντα πολέμου.

Αλίμονο σ' εμάς, Κομμιώτισες γυναίκες, που πριν από λίγες μέρες οι αυλές των σπιτιών μας μοσχομύριζαν απ' τους ανθούς της άνοιξης και απ' τα τιτιβίσματα των χελιδονιών κι απάλυνε έτσι η σκληρή ζωή μας και οι φωνές των αθών παιδιών γέμιζαν τα σπίτια μας ελπίδα και τώρα, ω θεοί, γέμισε ο τόπος, οι αυλές, τα περιβόλια, ακόμη και τούτοι οι δρόμοι, από πρόχειρους τάφους. Φοβούμαι τα όρνια και τα σκυλιά μη βεβηλώσουν την ησυχία των νεκρών. Γέμισε ο Άδης, αλί, από αέρινες ψυχές, τον θρήνο δεν τον ακούτε; Τρεμουλιαστές διαβαίνουν βουίζοντας, καθώς πλέον στον ποταμό του Αχέροντα ή του Άραχθου ομίχλη μυστηριώδης όχι μόνο τα θεία, αλλά και το τοπίο σκεπάξει. Αραδιαστές διαβαίνουν οι μακάριες κάτω στον Πλούτωνα και την Περσεφόνη. Μα αν η διαίσθηση της ψυχής και της καρδιάς μου δεν με ξεγελούν, κατά τον Γολγοθά της δόξας, τον ανηφορικό δρόμο ανεβαίνουν και οι μορφές λάμπουν οδεύοντας πάνω σε πύρινο άρμα και όλες μεταμορφωμένες στον έσχατο προστάτη τους διαβαίνουν και το όνομα αυτού: Θεός αθανασίας και δόξας. Εκεί θα αναπαύονται αιώνια, της θυσίας λυτρωμός απ' τα δεινά της χθελινης σφαγής. Μα να, και ο χορός, αν τα μάτια μου απ' τη συμφορά δεν με ξεγελούν, τα χέρια στον ουρανό σηκώνει, λόγια παρηγοριάς ή κατάρας θέλει να δράξει ή μήπως ικεσία στη θεία Νέμεση;

- Αλίμονο και τρισαλίμονο σ' εσένα χώρα μου, τότε ευλογημένη, που τα πλούσια νερά σε δρόσιζαν τριγύρω, κι είχες τη φήμη διαλεχτή για τους καρπούς, τα άνθη και τα δένδρα σου, μα πάνω από όλα ήσουν περιζήτητη και κλέος στο βασίλειο των χρυσομήλων. Μα τώρα έμεινες αρρωστημένη από τον

μένος ο μοναχογιός Δημ. Κοντογιάννης, που έπρεπε να θάψει πατέρα, μάνα, τέσσερις αδερφές, δύο γαμπρούς του και πέντε ανεψιδάκια του», Στεφ. Β. Παππά «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σ. 26.

πόνο της σφαγής, τι κρίμα, τα πάντα μαράθηκαν, χορτάρι δεν φυτρώνει απ' το αδικοχαμένο αίμα των παιδιών σου, όταν οι βάρβαροι πάτησαν το χώμα σου;

Ω θεία Νέμεση κι εσείς εκδικήτρες της συνείδησης, γίνετε δικαστές και βοηθοί κατηγοροί, στους υπαιτίους και τους φονιάδες, κατάρα, ποτέ τους οι ψυχές όταν στον Άδη φτάσουν, ανάπαυση ποτέ τους να μην εύρουν και έτσι να περιφέρονται αιώνια.

Οϊμέ, ποιο μαντικό σημείο, ποιο ξόρκι θα φέρει το φάρμακο να γιάνει τον χρόνο της λησμονιάς, τον τόπο να λυτρώσει απ' τα δεινά; Μα να! Πιστεύω απ' το μαντείο των ηρώων, που –όπως λένε– μνήμη ονομάζεται, χρησμό στον τόπο θα μηνύσει και το ξαναζωντάνεμα στη χώρα και στη φύση θα ξαναδώσει. Σωπάστε, να τώρα ο κήρυκας, φαίνεται ήρθε η ώρα, το νέο να μας φέρει.

- Πρωτάκουστο ίσως σας φανεί, αλλά ο τόπος για να αναστηθεί πρέπει η μνήμη λέει της νέας γενιάς την ιστορία ν' αδράξει και απ' το κακό που σας βρήκε μηνύματα κατάλληλα να πάρει, διδάγματα να αντλεί όπως της ειρήνης, της λευτεριάς και της αγάπης, συμπόνια σ' όλους τους βασανισμένους που βρίσκονται μπροστά μας σαν είδηση την κάθε στιγμή, και όχι μόνο να τα διαλαλεί, αλλά και να τα εφαρμόζει, δύσκολο βέβαια στην εποχή μας, ο καθένας στη ζωή του.

- Αλίμονο σε σένα χώρα μου, παράξενο θεωρούσαν πολλοί το όνομά σου όταν σου δόθηκε στο πέραςμα των χρόνων, τότε που βάσταγες το ρεύμα του ποταμού Ινάχου, απ' όλους τους άλλους τόπους εσύ η πιο απόμακρη να βρέχεσαι σαν άλλη Αφροδίτη ξαπλωμένη στο καταπράσινο χορτάρι και ο φλοίσβος των κυμάτων του Αμβρακικού να σε κοιμίζει, κακόμοιρη, και να σε παρηγορεί για τα όσα θα περάσεις. Αλίμονο, δυστυχισμένη κόρη, ποια μοίρα, αλήθεια, τό 'φερε και ύστερα από τόσους καιρούς το όνομά σου δίκαια να αποκτήσεις όταν στα δύο σ' έκοψε το λεπίδι των βαρβάρων και το αίμα των αδικοσκοτωμένων σου παιδιών να σε δοξάζει αιώνια»²³².

Τελικά οι κάτοικοι φεύγουν για την απέναντι περιοχή του Αράχθου που ονομάζεται Μπούκα για να ζήσουν εκεί σε πρωτόγονες συνθήκες το υπόλοιπο διάστημα του καλοκαιριού και της βαρυχειμωνιάς του 1943-44.

«Έρημοι κι αγνώριστοι
πλανιούνται σ' άλλα μέρη,
οι άμοιροι, σαν ξέφυγαν
το βάρβαρο μαχαίρι»²³³.

Ο Στέφανος Παππάς, αυτόπτης μάρτυρας της σφαγής που έζησε από κοντά τη σκληρή ζωή που πέρασαν οι συγχωριανοί του στον υδροβιότοπο του

²³² Μια προσπάθεια του συγγραφέα για απόδοση της τραγωδίας του Κομμένου.

²³³ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτης, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1973, σ. 45.

Αμβρακικού, γράφει: «Πέρασα κι εγώ πολλές βραδιές του Νοέμβρη με τα παιδιά μου και τη γυναίκα μου σε μία καλυβίτσα και έζησα όλο το δράμα της ερημιάς, της πείνας και της υγρασίας, που όσο σκληρό κι αν ήταν τότε, ήταν περισσότερο ωφέλιμο, γιατί μας έδωσε μία δύναμη ηθική, ψυχική, μία δύναμη αντοχής και πίστεως μαζί»²³⁴. Μοναδική τους συντροφιά ήταν τα τσακάλια που ούρλιαζαν απειλητικά, επιτείνοντας την εγκατάλειψη και τον πόνο τους, οι αλεπούδες, καθώς και οι αγριόπαπιες με τα άλλα υδρόβια.

«Ο χειμώνας ήταν βαρύς και αδυσώπητος και τα μέσα για την καταπολέμησή του ελλείπουν παντελώς. Ούτε στέγη, ούτε ρούχα, ούτε τροφή, εκτός από ολίγο καλαμπόκι και ελάχιστα φασόλια ή αγριοχόρταρα που μάζευαν στα χωράφια όταν επέτρεπε ο καιρός. Τα μικρά παιδάκια, ξαρωμένα από το κρύο, τουρτουρίζαν γύρω στις φωτιές τα παγερά εκείνα βράδια, ενώ δίπλα γέροντες και γριές βογκούσαν κι έβηχαν στριμωγμένοι μέσα σ' ένα κομματάκι μάλλινο»²³⁵.

«Ο βοριάς εμούγκριζε
και τ' ορφανό παγώνει,
νησιτικό, απροστάτευτο
μα ο Χάρος δεν το σώνει»²³⁶.

Προσπαθούσαν οι άμοιροι Κομμιώτες να νικήσουν τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης που μόνο με πρωτόγονη ζωή μπορούσε να παραλληλισθεί. Οι τραυματισμένοι υπέφεραν και προσπαθούσαν κι αυτοί με διάφορα βότανα και λίγο λάδι να απαλύνουν τις πληγές τους. Άραγε αυτή η εικόνα της εγκατάλειψης δεν θυμίζει αρχαία τραγωδία του Σοφοκλή όπου ο Φιλοκτήτης²³⁷, στο ομώ-

²³⁴ Στεφ. Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σ. 29.

²³⁵ Τον ιδίου, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σ. 35.

²³⁶ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτσης, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1973, σ. 47.

²³⁷ Σχετικά με την υπόθεση της τραγωδίας του Σοφοκλή γνωρίζουμε ότι ο Φιλοκτήτης ήταν ένας από τους αρχηγούς των Αχαιών που έλαβαν μέρος στην εκστρατεία εναντίον της Τροίας. Όταν ο στόλος των Αργείων έφτασε κοντά στη Λήμνο, αγκυροβόλησε εκεί για να προσφέρει θυσία ο γιος του Προϊάντα Φιλοκτήτης. Εκεί δαγκώθηκε από μια φαρμακερή οχιά στο πόδι, ενώ η πληγή του έσταξε αίμα και πύον, σκορπίζοντας αφόρητη δυσοσμία. Οι Ατρείδες, βλέποντας ότι δεν μπορούσαν να υπομείνουν τους γοερούς αναστεναγμούς του και τις φοβερές βλαστήμιες του, τον εγκαταλείπουν ολομόναχο στο νησί. Τελικά μετά τον δέκατο χρόνο του πολέμου ο μάντης Κάλχας πληροφορεί τους Αχαιούς μέσω του μάντη Έλενου ότι η Τροία θα κυριευθεί μόνο αν μεταφερθεί με τη θέλησή του ο καταφρονεμένος ερημίτης της Λήμνου. Ο Οδυσσεύς με τον Νεοπτόλεμο αναλαμβάνει να πείσει τον Φιλοκτήτη, ο οποίος τελικά δεν πείθεται. Μόνο με την εμφάνιση του Ηρακλή ο Φιλοκτήτης υπακούει στη συμβουλή του και ξεκινούν για το πλοίο που θα τους φέρει στην Τροία. Σχετικά με την υπόθεση βλ. αναλυτική εισαγωγή του Γεράσιμου Μαρκαντωνάτου «Σοφοκλέους Φιλοκτήτης», εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1982, σσ. 28-39. Αυτό που μας ενδιαφέρει στην

νυμο έργο, εγκαταλελειμμένος από τις υποσχέσεις του Οδυσσέα με την πληγή στο πόδι του, εξαναγκάζεται να ζήσει τη σκληρή ζωή της μοναξιάς του και της απάνθρωπης ζωής μέσα σε μία σπηλιά;

«Ο άνθρωπος σ' αυτά τα μέρη κατοικεί ολοφάνερα και δεν είναι κάπου μακριά. Γιατί πώς θα μπορούσε να πάει μακριά άνθρωπος με σακατεμένο πόδι από την παλιά κακή πληγή του; Αλλά νά, βγήκε για να βρει τροφή ή να μαζέψει –αν ξέρει κάπου– κανένα βοτάνι από τους πόνους να προΰνει»²³⁸.

Πιο κάτω, στην πάροδο της τραγωδίας, ο διάλογος Νεοπτόλεμου και Χορού διεκτραγωδεί τη σκληρή και απάνθρωπη ζωή του, ενώ ο δεύτερος φανερώνει τη συμπόνια του στον δυστυχισμένο άνδρα.

«Είναι φανερό σε μένα πως απ' ανάγκη τροφής κάπου σέρνεται στο μονοπάτι εδώ κοντά. Γιατί λένε αυτόν τον τόπο έχει για να βρίσκει την τροφή του, άγρια ζώα να κυνηγά κατάκοπος με την ψυχή στα δόντια ο άθλιος και κανέναν κοντά του δεν έχει για μια ανακούφιση στη δυστυχία που βρίσκεται.

- Αυτόν εγώ τουλάχιστον τον συμπονώ, μια και ο δυστυχισμένος καμιά φροντίδα από άνθρωπο δεν έχει μήτε κανείς τον συντροφεύει και πάντα είναι ολομόναχος, απ' αρρώστια σκληρή βασανίζεται και χαμένα τα 'χει σε κάθε ανάγκη που τον βρίσκει. Πώς, σ' αλήθεια, πώς ο δύστηνος αντέχει; Ω! ανθρώπινη δύναμη, ω ταλαίπωρο γένος των ανθρώπων σ' όσους η ζωή με μέτρο έχει δοθεί.

Αυτός, αν και ίσως έχει αρχοντική καταγωγή κι από κανέναν άλλο κατώτερος δεν είναι, τώρα στερούμενος απ' όλα στη ζωή του μακριά απ' όλους μόνος βρίσκεται ανάμεσα σε ήμερα ή άγρια θηρία –αξιολύπητος και για τους οδυνηρούς του πόνους και μαζί για την πείνα του– με έγνοια τόσο τρομερή για την τροφή του κι η φλύαρη ηχώ που από μακριά ακούγεται αντιλαλεί τους πικρούς αναστεναγμούς του»²³⁹.

Αλήθεια, πόσο η τραγωδία αυτή επαναλαμβάνεται, αφού ο πόνος, η αρρώστια, η μοναξιά, η πείνα, η εγκατάλειψη είναι κοινά σε όλους τους πολιτισμούς. Ο Φιλοκτήτης εδώ αντικατοπτρίζει συμβολικά το δράμα εκείνων των ανθρώπων μετά τη μεγάλη σφαγή. Όπως ο ήρωας της τραγωδίας ζει σε μια σπηλιά, μόνος και εγκαταλελειμμένος από όλους, μην έχοντας τροφή και περὶθαλψη, αναγκάζεται να προσαρμοστεί στις σκληρές συνθήκες της αυτοσυντήρησης, αναζητώντας ιαματικά βότανα για την πληγή του, προσπαθώντας να συλλέξει τροφή, λίγα χόρτα, εκτεθειμένος σε ήμερα και άγρια ζώα, ενώ οι αναστεναγμοί του αντηχούσαν μακριά.

τραγωδία αυτή είναι η σκληρή δοκιμασία του Φιλοκτήτη, που παραλληλίζεται με το δράμα του Κοιμένου. Και οι δύο, παρά τη συμφορά που υπέστησαν, ήταν ταγμένοι για έναν υπέρτατο σκοπό: ο Φιλοκτήτης για τη νίκη των Αχαιών και το Κοιμένο για το σύμβολο της φρικτής θυσίας στον βωμό της κατοχικής Ελλάδας.

²³⁸ Ορ. αν., σ. 113.

²³⁹ Του ιδίου, σσ. 113-115.

Έτσι και οι δυστυχισμένοι Κομμιώτες, μακριά από τις εστίες τους, μέσα στη λαχτάρα και τον πόνο της συμφοράς που τους βρήκε, ζουν μέσα στην υγρασία, την παγωνιά, την πείνα, την αρρώστια, με τις πληγές ανοιχτές, αναζητώντας μερικά βότανα ή λίγο λάδι να γιάνουν τις πληγές τους, λίγα φάρμακα, προσπαθώντας να μαζέψουν άγρια χόρτα για να μπορέσουν να νικήσουν τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης, ζητιάνοι της αγάπης στα παρακείμενα χωριά και στη λιτή προσφορά της φύσης.

«Ο βοριάς αρχόντε
στη σκλάβα μας πατρίδα
στην καρδιά γιγάντε
για λευτεριά η ελπίδα»²⁴⁰.

Ο βοριάς εδώ αποκτά συμβολικό περιεχόμενο, δεν είναι παρά η εξουσία της ναζιστικής κατοχής που αρχόντε, κυριαρχούσε σε μια πατρίδα σκλάβα, φτάνοντας στο έσχατο σημείο της εξαθλίωσης και της περιφρόνησης. Παρ' όλη αυτή την ψύχρα του πνευματικού χειμώνα στις καρδιές των παιδιών της Ελλάδας, η ελπίδα για ελευθερία έπαιρνε πελώριες διαστάσεις, και οι Κομμιώτες αναζητούσαν τώρα μετά τη μεγάλη τους θυσία με πόθο την ελευθερία και την αναγνώριση των μαρτυρίων και των βασάνων του τόπου τους.

²⁴⁰ Ευάγγελος Ευθ. Κολιοκώτης, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1973, σ. 47.

Η πολιορκία του Κομμένου και η ηρωική έξοδος των κατοίκων του

«Μά τά χινοπώρια ήταν κοντά καί πήραμε ό καθένας νά σηκώσουμε από μιά παράγκα μέ πλιθάρια νά χωθοῦμε. Κι ἡ νεροποντή μᾶς τά γκρέμιζε κι ἐμεῖς τά ξανασηκώναμε καί ριχνόμασταν ἀπό μιά παράγκα στήν ἄλλη μέ δοκάρια. Καί μᾶς περουνίαζε τ' ἀγριοβόρι στή γύμνια καί τήν ξυπολησιά... Κι ἐμεῖς σφίξαμε τίς καρδιές καί φύγαμε. Κι οὔτε στίς Κεραμάτες μπορούσαμε ν' ἀλέσουμε καί πήραμε τίς πόρτες γύρα γιά ν' ἀκοιμάτι ψωμί, κι ὅλες τους κλείνανε, καθὼς κλείνουνε σέ χολεριασμένους. Καί κάτι φτωχοί, πεντάφτωχοι, κόβανε τή μπουκιά τους καί τή μοιράζανε».

Γιάννη Δάλλα «Η σφαγή του Κομμένου»,
εκδ. Πέτρα, Αθήνα, 2008, σσ. 54-55

Οι φήμες για τη σφαγή του Κομμένου έφθασαν ύστερα από λίγες μέρες στους προκρίτους της Άρτας, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα. Και όχι μόνο αυτό, αλλά θα δούμε ότι οι δυστυχημένοι αυτοί άνθρωποι υπέστησαν τα πάνδεινα την περίοδο εκείνη του μεγάλου τρόμου.

«Αναστατώθηκε όλη η πόλη σαν έμαθε το μακελειό! Πήγε στον Ιταλό διοικητή μια επιτροπή από τον δεσπότη, τον δήμαρχο, από προκρίτους και επιστήμονες, και παρεκάλεσαν να επιτρέψει να κατέβουν, να μας ιδούν, να δώσουν λίγο ψωμί στους ζωντανούς, φάρμακα για τους τραυματίες, κι εκείνος ο βάρβαρος απαγόρευσε: *Commeno caput... partizani, no... no...* Λένε πως μας επικήρυξαν όλους και πολύ φοβάμαι μην έχει συνέχεια το κακό»²⁴¹. «Τη μέρα επίσης που έμαθε ο δεσπότης για τη σφαγή, πήγε αμέσως και διαμαρτυρήθηκε σ' έναν Ιταλό ταγματάρχη που ήταν τότε φρούραρχος στην Άρτα. Ο ταγματάρχης αυτός τού έδωσε την εξής απάντηση: «Οι Γερμανοί δεν τελείωσαν ακόμα το έργο που ανέλαβαν»²⁴²! Οι φήμες των Ιταλών σχετικά με τα διασωθέντα λείψανα του Κομμένου έφθασαν στη Στρατιωτική Διοίκηση Ιωαννίνων και από εκεί έφθασε η επικήρυξη στην ιταλοκρατούμενη Άρτα η διαταγή ήταν ρητή: Οι Κομμιώτες θα εκτελούνταν επί τόπου. Έτσι, το πολύπαθο Κομμένο μπήκε σε κατάσταση πολιορκίας, αφού καμία βοήθεια δεν έπρεπε να τους παρασχεθεί. Ο ασφυκτικός κλοιός έπρεπε να εφαρμοσθεί τόσο από την πόλη της Άρτας όσο και από τα παρακείμενα χωριά του Αμβρακικού Κόλπου, αλλά και του ποταμού Αράχθου. Οι Γερμανοί με αναγνωρι-

²⁴¹ Σχετικά με τον δεσπότη πρέπει να αναφέρουμε ότι ήταν ο Σπυρίδων Γκινάκας, μητροπολίτης Άρτης 1912-1948. Ιστοσελίδα <http://www.imartis.gr/imartis/episkopikos.php>, όπου ο επισκοπικός κατάλογος Ι. Μ. Άρτης Στέφ. Β. Παππά, «Τα νέα Ψαρά: δράμα σε δύο πράξεις», εκδ. Χαρ. Καγιάφας, Αθήναι - Πάτραι, 1946, σ. 24.

²⁴² I Tedeschi non hanno ancora finito il lavoro che anno iniziato = Οι Γερμανοί δεν τελείωσαν ακόμα το έργο που έχουν ξεκινήσει.

στικό στρατιωτικό αεροπλάνο είχαν ερευνήσει με μια επιτόπια από αέρος έρευνα των καταστροφών του Κομμένου και οπωσδήποτε θα είχαν επισημάνει την περιοχή της Μπούκας όπου είχε κατασκηνώσει ο άμαχος πληθυσμός, στην πλειοψηφία τους γυναικόπαιδα»²⁴³.

Έξισαν οι ηρωικοί αυτοί άνθρωποι καταστάσεις που δύσκολα επιφυλάσσει η μοίρα στον άνθρωπο. Κυνηγημένοι, αποδιωγμένοι, απομονωμένοι από όλους, απογοητευμένοι από την ανύπαρκτη κρατική αλληλεγγύη και την τοπική αυτοδιοίκηση, αναγκάστηκαν να αναζητούν τροφή μέσα απ' τα λίγα χορτάρια που είχαν μείνει στην έρημη γη και να ζητιανεύουν τις περισσότερες φορές, υπομένοντας την αδιαφορία και τον χλευασμό ορισμένων συμπατριωτών τους. Έτσι άρχισαν να ζουν στιγμές που θυμίζουν την έξοδο του Μεσολογγίου. Μάζευαν λίγα αγριόχορτα που έβρισκαν τριγύρω από τον υδροβιότοπο, κανένα όστρακο και από λίγα όσπρια και καλαμπόκι για πάρα πολύ καιρό²⁴⁴. «Μείναμε σαν έρμημα πουλιά... θα χαθούν τα ορφανά τα βλαστά-

²⁴³ Λάμπρος Χ. Κασελούρης, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σ. 170. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν τον αναγνωριστικό στόχο του στρατιωτικού γερμανικού αεροπλάνου, αλλά οι γνώμες διίστανται ως προς τον χρόνο, καθώς άλλοι υποστηρίζουν αμέσως μετά την καταστροφή και άλλοι τις επόμενες ημέρες.

²⁴⁴ «Ο χειμώνας ήταν βαρύς και αδυσώπητος και τα μέσα για την καταπολέμησή του ελλείπουν παντελώς. Ούτε στέγη, ούτε ρούχα, ούτε τροφή, εκτός από λίγο καλαμπόκι και ελάχιστα φασόλια ή αγριόχορτα που μάζευαν στα χωράφια όταν επέτρεπε ο καιρός...

Εγκαταλειμμένοι οι κάτοικοι στην τύχη τους, όπως παραπάνω μιλήσαμε, ζούσαν ομαδικά μέσα σε κρησφύγετα από θάμνους, μέσα σε βάλτους όπου εκνευριστικές μονότονες φωνές βατράχων ακούονταν μόνον, στερημένοι των στοιχειωδествών μέσων, του ψωμιού, των απαραίτητων ενδυμάτων και άλλων ρούχων. Και αν κανείς είχε σιτάρι ή καλαμπόκι επί πολλές μέρες, δεν τολμούσε στον πρώτο μήνα να το μεταφέρει στον μύλο των Κεραματών, γιατί είχε φθάσει η φήμη ότι όλοι οι Κομμιώτες ήταν καταδικασμένοι σε θάνατο και όπου θα ανακαλύπτονταν, θα εκτελούντο. Πιεζόμενοι λοιπόν από το βάρος του νέου φόβου, αναγκάζονταν να τρώγουν μόνον σιτάρι ή καλαμπόκι βρασμένο επί ένα μήνα», Στεφ. Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σσ. 30-31.

«Οι επιζώντες του χωριού κατάντησαν τρωγλοδύτες και φυτοζωούσαν μέσα σε τρύπες στο χώμα και στα απομεινάρια των καμένων στάβλων και σπιτιών. Πολύ πρόχειρα μάλωσαν κάποιες καλύβες με άχυρα και φρύγανα. Σαν να μην έφτανε η τραγωδία που χτύπησε το χωριό, τον επόμενο χειμώνα του 1943-1944 ξεχείλισε ο Άραχθος και πλημμύρισε το χωριό. Όσοι κάτοικοι είχαν παραμείνει εκεί μετά τη σφαγή γιατί δεν είχαν πού αλλού να πάνε αποκόπηκαν για εβδομάδες ολόκληρες από τον υπόλοιπο κόσμο. Απομονωμένοι πάνω σε νησάκια, περίμεναν να πεθάνουν είτε από το κρύο, είτε από πείνα. Δεν υπήρχε ρουχισμός, κουβέρτες, υλικά για επιδιορθώσεις, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, κουζινικά, και φυσικά τίποτα φαγώσιμο. Έφτιαχναν πρωτόγονες σούπες από χόρτα. Είναι θαύμα που τελικά πέθαναν από την πείνα μόνο τρεις άνθρωποι. Ο Αλέξανδρος Μάλλιος και η αδερφούλα του Μαρία είχαν καταφύγει σε συγγενείς σ' ένα από τα γειτονικά χωριά. «Κι όμως, έκλαιγα συνέχεια», είπε ο Αλέξανδρος. «Ένα χρόνο μετά επέστρεψα στο Κομμένο, έχτισα ένα στάβλο στο οικόπεδο που ανήκε στον πατέρα μου κι έμεινα μέσα για χρόνια». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβίσις η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό

για μας που απόμειναν να αναστηλώσουν το χωριό! – Μην απελπίζεστε! Ντροπή σας! Οι Μεσολογγίτες τρώγανε ποντίκια και γάτες, πίναν βούρκο για νερό και δεν παραδίδονταν στον εχθρό, δεν απογοητεύθηκαν, αν κι ήταν κλεισμένοι στο μαντρί. Εμείς έχουμε τη λευτεριά μας, θα κινηθούμε, θα ζήσουμε. Οι Σουλιώτισσες για τη λευτεριά πέφτανε στον γκρεμό τραγουδώντας και χορεύοντας. Η Μπουμπουλίνα γυναίκα ήταν... μα έδωκε ένα λαμπρό παρράδειγμα σ' εσάς τις γυναίκες...»²⁴⁵.

Παρ' όλες αυτές τις αντιξοότητες, έπρεπε και αυτοί να πραγματοποιήσουν τη δική τους έξοδο, να αναζητήσουν κάποια βοήθεια, έστω και με κίνδυνο της ζωής τους. Όμως «κανείς από τους γιατρούς της πόλεως δεν τολμούσε να εξέλθει για την παροχή βοηθειών, ούτε ο οργανισμός του Ερυθρού Σταυρού της Άρτας, ούτε η Νομιατρική Υπηρεσία, ούτε άλλη κρατική Αρχή, γιατί όλοι ήταν τρομοκρατημένοι με την αυστηρότατη απαγορευτική διαταγή που έδωσε τότε ο απαίσιος τενέντε (=λοχαγός) Μοσχάτο, σε σχετικό διάβημα του μητροπολίτου και άλλων προκρίτων της Άρτας για να ενισχύσουν και να περιθάψουν τους αναξιοπαθούντες κατοίκους του Κοιμμένου»²⁴⁶. Τελικά μόνο ένας έρσανος έγινε και συγκεντρώθηκε ένα μικρό ποσό πληθωριστικών δραχμών. «Το ασήμαντο χρηματικό βοήθημα, που αντιπροσώπευε μόνον μιάνμιση οκά λάδι για κάθε άτομο τότε, ήταν γι' αυτούς μια σπουδαία ανακούφιση ψυχική και μεγάλη παρηγοριά, γιατί στη γενική απελπισία τους νιώθουν πως υπάρχει και γι' αυτούς ακόμη ζωή, υπάρχουν Έλληνες, υπάρχει Ελλάδα»²⁴⁷.

Οριομένοι τραυματίες αποφάσισαν –έπειτα από συνεννοήσεις– να πάνε στην Άρτα για θεραπεία, γιατί ήταν ανυπόφορος ο πόνος και είχε αρχίσει η σήψη των τραυμάτων²⁴⁸. Ενώ οι γυναίκες μπροστά στο αδιέξοδο της πείνας των ορφανών παιδιών αναγκάζονται να ζητούν ελεημοσύνη και ζητιανιά στα διπλα-

Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 319.

²⁴⁵ Στεφ. Β. Παππά, «Τα νέα Ψαρά: δράμα σε δύο πράξεις», εκδ. Χαρ. Καγιάφας, Αθήναι - Πάτραι, 1946, σσ. 31-32.

²⁴⁶ Στεφ. Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κοιμμένου», Άρτα, 1946, σ. 31.

²⁴⁷ Του ιδίου, σσ. 29-30.

²⁴⁸ «Οι τραυματισμένες γυναίκες Ισιμήνη Σπυροκώστα, Χριστίνα Κοντογιάννη, Αλεξάνδρα Κοντογιάννη, Ευγενία Διαμαντή, Μαγδαληνή Κόπανου, Παρασκευή Υφαντή και Αθανάσιος Βλαχοπάνος επί δύο ημέρες ήταν ξαπλωμένοι κάτω εκεί στην ερημιά με χαϊόντα τα τραύματά τους και με κίνδυνο γάγγραινας, χωρίς ιατρική περίθαλψη ή άλλη στοιχειώδη βοήθεια, χρησιμοποιώντας για θεραπεία των τραυμάτων των τα πρωτόγονα βότανα της γης και λίγο λάδι, σαν εκείνα του Φιλοκτήτη του Ομήρου και του καλού Σαμαρείτου... Οι τραυματίαι, που αναφέρω παραπάνω, αποφάσισαν να 'ρθούν στην Άρτα για θεραπεία, γιατί ήταν ανυπόφορος ο πόνος και η σήψις είχε ήδη αρχίσει. Μπήκαν σχεδόν όλες οι γυναίκες στην κλινική του γιατρού Γ. Ζέρβα, όπου θεραπεύθηκαν δωρεάν για τέσσερις ημέρες και με τη συνδρομή του γιατρού Ε. Κολιού. Επίσης και ο γιατρός Χρ. Βαλίνος επρόσφερε τις υπηρεσίες του δωρεάν στην Ευγ. Διαμαντή, η οποία πέθανε και μεταφέρθηκε για ταφή στο Κοιμένο», όρ. παρ. σ. 31.

νά χωριά. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που δέχτηκαν εξευτελισμούς και εμπαιγμούς, κινδυνεύοντας μέσα στην ερημιά της νύχτας. Χτυπούσαν τις πόρτες και τις περισσότερες φορές έβρισκαν ανταπόκριση με λίγο ψωμί, λίγα όσπρια ή λάδι για τα ορφανά παιδιά τους. Η μιξέρια και οι κακουχίες τις είχαν αλλάξει πολύ, και όταν έβρισκαν συγγενικά τους πρόσωπα, είτε αδελφές, είτε αδελφούς ή γονείς, ξεσπούσαν σε λυγμούς για την τρομερή δοκιμασία που περνούσαν.

Αυτές που ήταν αρχόντισσες στην περιοχή τους –με τα κτήματα, τις περιουσίες και τους ποικίλους καρπούς που τους έδινε ο πλούσιος κάμπος του Κομμένου– τώρα αναγκάζονταν να γυρίζουν έρμες, ζητιάνες, χωρίς παρηγοριά, χωρίς αποκούμπι, χωρίς ελπίδα για το αύριο της ζωής. Όταν γυρνούσαν στις αχυρένιες ή καλαμένιες καλύβες τους, έβλεπαν τα ορφανά που ζητούσαν επίμονα φαγητό και όταν οι γυναίκες έβαζαν τα χέρια τους στα σακούλια τους, εκείνα τα κακόμοιρα, με χαρούμενα πρόσωπα, έπεφταν λαίμαργα πάνω στο ψωμί για να δυναμώσουν τα σκελετωμένα τους κορμιά²⁴⁹.

²⁴⁹ Η Βασιλική Λάμπρη, θεία του συγγραφέα και μία από τις πιο φτωχές γυναίκες του χωριού, έζησε εκείνες τις δύσκολες στιγμές της πείνας, της δυστυχίας και του καημού. Νεαρό κορίτσι, θυμάται πώς έσωσε την οικογένειά της, τη μητέρα της Δήμητρα και τα αδέρφια της Αθανάσιο και Ελένη. Αφήνοντας τις κατσαρόλες με τα φαγητά του πανηγυριού στη γωνιά της φωτιάς, φορτώνεται από τη μια πλάτη ένα σακούλι κουλούρα ψωμί και στο άλλο την αδελφή της, σχεδόν μωρό τότε, και έτρεξε να σωθεί.

Ο χαλασμός του Κομμένου είχε αρχίσει, οι όλμοι και οι χειροβομβίδες έσκαγαν, οι σφαίρες σφύριζαν τριγύρω της και σκορπούσαν τον θάνατο. Σε μια στιγμή ακούει την κραυγή ενός τυφλού γέρου ονόματι Ντάμα από το Νεοχώρι της Άρτας που έτρεχε προς το αυλάκι και σκοτώνεται από τη ριπή του αυτόματου όπλου, καθώς και μία ριπή να σκοτώνει τη θεία της Μαρία Σκουλίκη, που δεν μπορούσε να περπατήσει. Ευτυχώς, ο εξάδελφός της Ηλίας Σκουλίκης είχε τρυπώσει στην κουφάλα ενός γέρικου πλάτανου, σε ένα διπλανό χωράφι που ανήκε στον Σπύρο Δημητρίου, και σώθηκε. Γυρνάει τρομαγμένη πίσω και βλέπει σε μικρή απόσταση ένα μικρό γερμανικό εκτελεστικό απόσπασμα, που –εκτός από τη στρατιωτική τους εξάρτυση– φορούσαν λευκές ποδιές, σαν των χασάπηδων, που ήταν βουτηγμένες στο αίμα. Γλίτωσε χάρη στην ψυχραιμία και στην επιμονή της να τρέξουν. Προχωρά προς τη θέση Παλιάμπορα και από εκεί με μερικούς κατοίκους περνά το ποτάμι με τα πόδια. Η πείνα, η ζητιανιά, ο πόνος σημάδεψαν την ευαίσθητη ψυχή της και από τότε παρέμεινε το υπόδειγμα της μάνας που αγωνίστηκε σκληρά στη ζωή της να κατακτήσει τον επιούσιο άρτο και να μεγαλώσει τα παιδιά της. Μόνη τροφή τους στα δύσκολα εκείνα χρόνια ήταν, όπως λέει και η ίδια, «τα κουκιά, η ξεματούρα και το λιγοστό ψωμί. Το λάδι ήταν είδος πολυτελείας για εμάς και την οικογένειά μου, αλλά αντέξαμε γιατί πιστεύαμε στους ανθρώπους που χάθηκαν και στα ιδανικά τους, αλλά και στον Θεό, που δεν μας εγκατέλειψε». Σήμερα, όταν έρχεται στο χωριό της από τον νέο συνοικισμό και της διηγούμαστε κάποια ιστορία από τη σφαγή, συγκινείται και κλαίει. Μόνο το βλέμμα της αφηρημένο στα παλιά χρόνια της Κατοχής μένει δακρυσμένο και θολό από τις συμφορές και τα βάσανα της ζωής που έζησε για αρκετό καιρό αργότερα. Καθώς αντικρίζεις τη μορφή της, σου θυμίζει με το εξαγνισμένο και πονεμένο πρόσωπό της τις παλιές μανάδες, χωρίς μακιγιαρίσματα και αστικούς τρόπους συμπεριφοράς. Ποιος είπε ότι οι ήρωες είναι αυτοί μόνο που πολεμούν τον εχθρό; Είναι και όσοι υπομένουν τη συμφορά μιας σφαγής και τις δοκιμασίες ενός αγώνα ζωής. Και από αυτή την άποψη, οι χαροκαμένες μάνες του Κομμένου παρέμειναν ηρωίδες.

Μόνο ο καλοκάγαθος και πονεμένος ιερέας π. Σεραφεΐμ Στασινός με τη βαθιά πίστη στον Θεό και την υπομονή του έδινε θάρρος όχι μόνο στους άνδρες και στις γυναίκες, αλλά και στα παιδιά. «Μην κλαίτε, παιδιά μου. Να κλαίτε μόνον γιατί κι οι πεθαμένοι σας έκλαψαν πολλές φορές για σας, μην κλαίτε όμως γιατί μέινετε ορφανά. Κανένας δεν είναι μοναχός και ορφανός στον κόσμο. Μας έχει ο Θεούλης μας όλους στην αγκαλιά Του μα δεν Τον βλέπουμε, γιατί είναι πολύ μεγάλος και πολύ μεγάλη η αγκαλιά Του. Για κοιτάξτε τα πουλάκια, που πετούν στον ουρανό, δεν είναι μοναχά τους, δεν κλαίνε όμως, όλο γέλια και τραγούδια είναι. Ο Θεός μάς φέρνει στον κόσμο, ο Θεός μάς παίρνει, είναι δικό του κτήμα ο άνθρωπος μέχρι την ώρα που πεθαίνει, έχει ο Παντοδύναμος την έγνοια του. Αν δεν πεθαίναμε, δεν θα 'ταν και δημιουργία... γεννιόμαστε για να πεθάνουμε και πεθαίνουμε για τη δημιουργία.

Μην κλαις παπαδιά, μην κλαίτε παιδιά μου, τη φοβέρα του εχτρού φοβάστε; Μην τους τρέμετε! Θάρρος, δύναμη δίνει η φοβέρα του. Ξεκίνησαν μιλιούνια, κι όμως τα παλικάρια μας πού 'ναι ξαπλωμένα στο Κοιμένο τούς τσάκισαν στο Καλπάκι, στην Πίνδο. Δεν τα σκότωσαν εκεί, τα σκότωσαν δολοφονικά εδώ. Απ' εδώ και πέρα θα σκεπτόμαστε μόνον εκδίκηση, φωτιά και θάνατο στον κατακτητή. Μπρος παπαδιά, πέταξε το μαύρο σου μαντίλι και φόρεσε το γαλανόλευκο, τρέξε έξω, δώσε θάρρος στους δειλιασμένους, βόηθα τα ορφανά, τρέξε στους ξενοχωρίτες να βρείτε λίγο καλαμπόκι, λίγα φασόλια, να βράσουμε για τα ορφανά»²⁵⁰.

Έζησαν οι μυριοπληγωμένοι Κομμιώτες για αρκετούς μήνες μακριά από το χωριό τους, και όταν ο χρόνος άρχισε να επουλώνει τα ψυχικά τους τραύματα, μετοίκησαν σε διάφορες τοποθεσίες γύρω από τα ερείπια του τόπου τους. Αργότερα, όταν η Ελλάδα απελευθερώθηκε από τα στρατεύματα Κατοχής, οι Κομμιώτες πάλι αγωνίστηκαν με ηρωισμό και τόλμη να μπορέσουν να καλλιεργήσουν τα κτήματα και να ξαναφτιάξουν τις περιουσίες τους, να στήσουν το σπιτικό τους. Αλλά τα χρόνια ακόμη και τότε ήταν πολύ δύσκολα και η πείνα των ορφανών και η μιζέρια βάραιναν ακόμη τις πλάτες και τα όνειρά τους.

Σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα που έζησαν σαν πρόσφυγες μακριά από τις εστίες τους προστέθηκαν και άλλα ακόμα θύματα εκείνο τον φοβερό χειμώνα του 1943-44. «Όπου όλα τα 'σκιαζε η φοβέρα και τα πλάκωνε η σκλαβιά»²⁵¹.

²⁵⁰ Στεφ. Β. Παππά, «Τα νέα Ψαρά: δράμα σε δύο πράξεις», εκδ. Χαρ. Καγιάφα, Αθήναι - Πάτραι, 1946, σ. 24.

²⁵¹ Οι Γερμανοί με την τραγική σφαγή του Κοιμένου θέλησαν να επιβάλουν την τρομοκρατία σε όλη την Ήπειρο, και ιδιαίτερα στις περιοχές της Άρτας όπου είχαν δράσει οι αντάρτικες ομάδες του στρατηγού Ζέρβα. Η ιδεολογική προπαγάνδα τους, τα αντίποινα σε βάρος των Ελλήνων πατριωτών και οι σφαγές του άμαχου πληθυσμού ήταν ορισμένοι τρόποι για να υλοποιηθεί το ευρύτερο σχέδιο δράσης των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής. Μέχρι ενός σημείου είχαν τα αποτελέσματα που επιθυμούσαν, ιδιαίτερα όσον αφορά την τρομοκρατία και τον εκφοβισμό του λαού της Άρτας. Ιδιαίτερα η τραγωδία του Κοιμένου προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση σε περιοχές με προηγούμενο κακό πα-

Πέντε άνθρωποι χάθηκαν εκείνη την περίοδο στις αδυσώπητες καιρικές συνθήκες στον υδροβιότοπο του Αμβρακικού»²⁵².

Πρέπει να σημειώσουμε τη μεγάλη αδιαφορία που έδειξε ο τότε νομάρχης της Άρτας μαζί με το επιτελείο του σε όλη την τραγωδία που έζησαν αυτοί οι νέοι μάρτυρες της χιτλερικής θηριωδίας. Όχι μόνο διαμαρτυρία, αλλά ούτε καν ψίθυρο δεν εξέφρασε από τα χείλη του για τα εγκλήματα των αφεντάδων του δολοφόνων. Καταγράφηκε στην ιστορία σαν το «υπόδειγμα» του δοσίλογου και προδότη εκπροσώπου της τοπικής αρχής και του λαού, και δεν είναι, δυστυχώς, το μοναδικό παράδειγμα που με την ενοχή του γίνεται ηθικός αποδέκτης των γερμανικών τερατοουργημάτων²⁵³. Όχι μόνο ο αθηναϊκός

ρελθόν, όπως το Κομπότι και το Πέτα, όπου οι κάτοικοι μετά τη μεγάλη καταστροφή του Κομμένου διεσκορπίστησαν σε ορεινές περιοχές, όπως του Βάλτου και των Τζουμέρκων. Απ' ό,τι γνωρίζουμε, οι κάτοικοι του ιστορικού Πέτα -φοβούμενοι τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Ναζί- έφυγαν ζητώντας προστασία στις ορεινές περιοχές του Κλειστού και της Άνω Πέτρας, έχοντας σε επίκαιρες θέσεις του χωριού ειδικά παρατηρητήρια που σκοπό είχαν μετά την επιστροφή τους να ειδοποιούν προς φυγήν και προστασία τον άμαχο πληθυσμό. Όπως διηγείται και η μητέρα του συγγραφέα, Λαμπρινή Βασιλάκη, στο παλιό της πατρικό σπίτι οι Πετανίτες έμειναν διασκορπισμένοι στο σπίτι ή στα λαγκάδια για πολλούς μήνες, ένα - δύο καλοκαίρια.

Σχετικά με την προπαγάνδα των Γερμανών βλ. το άρθρο του Χάγκεν Φλάισερ «Η ναζιστική προπαγάνδα στην Κατοχή: ένα διαφορούμενο όπλο» από τον συλλογικό τόμο «Ελλάδα 1936-1944: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1990, σσ. 357-390.

²⁵² Πρόκειται για δύο γέροντες που πέθαναν από πνευμονία, δύο τραυματίες, έναν άνδρα και μία γυναίκα, καθώς και ένα νήπιο.

Βλ. σχετικά Στεφάνου Β. Παππά «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σ. 62. «Κι έτσι η εκατόμβη συνεπληρώθη με τους τραυματίες, που θα μπορούσαν να είχαν σωθεί».

²⁵³ «Είναι απαραίτητο να παραλληλιστεί το τραγικό δράμα του Κομμένου με το του Διστόμου, που περιγράφει στο χρονικό του -η σφαγή του Διστόμου- ο Τάκης Λάμπας, για να καταδειχτεί το μέγεθος της εγκληματικής αστοργίας που βαρύνει τον τότε νομάρχη της Άρτας Νικ. Μαθιό απέναντι του υψηλού καθήκοντός του ως κυβερνητικού εκπροσώπου.

Εκεί ο νομάρχης, μέγας προστάτης του λαού του που κυβερνά στις χαλεπές εκείνες ημέρες, υψώνει φωνήν διαμαρτυρίας στις ιταλικές και γερμανικές Αρχές, στην ελληνική κυβέρνηση, για τα φοβερά έγκροπα των βαρβάρων, εδώ ο νομάρχης Μαθιός, σαν να ήταν αποστολή του να σώσει μόνον το σαρκίο του από τη δυστυχία της Κατοχής με τυφλή εκδούλευση στους κατακτητές, ουδέ και τον ελάχιστο ψίθυρο άκουσε κανείς ποτέ από το στόμα του σαν εκδήλωση διαμαρτυρίας και αισθημάτων πόνου για τα τερατοουργήματα των αφεντάδων του φονιάδων. Και ο Μαθιός σήμερα δεν κάθισε στο σκαμνί σαν δοσίλογος να δώσει λόγο των πράξεών του, γιατί η πόλις μας είναι μοιραία και δεν ξέρει να κρίνει και να καταμερίσει ευθύνες ή, αν ξέρει, γρήγορα λησμονεί τα μεγάλα κακά που της έγιναν και έτσι μένει πάντα με τα κακά στα χέρια και στα χέρια των κακών», όρ. αν. σ. 32.

Όπως είναι γνωστό, «ο γερμανόδουλος νομάρχης Άρτας Μαθιός, σύμφωνα με τη διαταγή της Καραμπινερίας, αρνήθηκε κάθε ενίσχυση στους χαροκαμένους χωρικούς του ηρωικού χωριού», εφ. «Ριζοσπάστης» όργανο της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας», χρόνος εικοστός ένατος, αρ. φύλ. 9.526, Αθήνα, Τετάρτη 15 Αυγούστου 1945, σελ. 2, βλ. π. και «Αντίσταση», εκδ. Αυλός, τόμος Β', σ. 844.

Τύπος αλλά και οι τοπικές εφημερίδες δεν γράφουν ούτε μια λέξη έπειτα από αρκετούς μήνες για το τραγικό ολοκαύτωμα του Κοιμμένου. Και όχι μόνο αυτό, αλλά την περίοδο εκείνη, ύστερα από δύο ολόκληρα χρόνια, ήταν τελείως άγνωστο στην ελληνική κυβέρνηση και στους πολίτες της ελεύθερης μετέπειτα Ελλάδας.

Γράφει σε ένα χρονικό του ο Γιάννης Δάλλας: «Κι ο νομάρχης ο Μαθιός κι οι Αρχές και το κράτος, που δεν προφταίναμε πριν να τους μπουκώσουμε παχιούς μιστούς και γαλόνια, σε τούτη την κρίσιμη ώρα έκανε τάχα πως δεν μας γνώριζε και μας αποκήρυξε γι' αποστάτες το Κράτος. Κι οι μεγάλοι μάς περιγελούσανε (sic). Και πήραμε τις πόρτες γύρα για ένα κοιμάτι ψωμί, κι όλες τους κλείνανε. Και κάτι φτωχοί, πεντάφτωχοι, κόβαν από τη μπουκιά τους και τη μοιράζανε. Και πρώτος απ' όλους ο Κώστας Ευσταθίου, κτηματίας, πρόεδρος του χωριού Μπάνη (εκτελεσμένος κι αυτός από τους βάρβαρους κατόπι), άνθρωπος καλός κι ανοιχτοχέρης (που νά 'δε καλήν ανάπαιψη), σ' ό,τι κι αν είχαμε ανάγκη εκείνες τις δύσκολες μέρες μάς στάθηκε πρόθυμος. Μας έδωσε ψωμί και σκεπάσματα και καλή καρδιά. Ώσπου και καμιά δωδεκαριά λαβωμένους τούς περιμάζεψε ο ίδιος και τους γνοιάστηκε σαν παιδιά του»²⁵⁴.

Πάντοτε θα υπάρχουν ορισμένοι άνθρωποι που –χάρη στην ανθρωπιά, την ευαισθησία τους– θα θυσιάζουν το ατομικό τους συμφέρον και το πολιτικό ή κοινωνικό βόλεμά τους στις κρίσιμες ώρες του τόπου και της πατρίδας.

²⁵⁴ Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κοιμμένου», περ. «Ηπειρωτική ζωή», έτος πρώτο, Αθήνα, Φλεβάρης 1946, σ. 20.

Η γραφειοκρατική διαστρέβλωση και οι αντιδράσεις των στρατιωτών

Η προπαγάνδα του ναζιστικού καθεστώτος, όπως και σε κάθε πόλεμο, άρχιζε πριν από την ανάληψη της επιχείρησης, αλλά συνεχιζόταν και μετά την ολοκλήρωσή της για να δικαιολογήσει την απώλεια του άμαχου πληθυσμού. Εντός της Βέρμαχτ, υπήρχαν δύο ειδών αντιδράσεις για τη σφαγή στο Κομμένο. Η πρώτη ήταν γραφειοκρατική, απρόσωπη και υψηλά συντονισμένη –μία σειρά αναφορών και ενημερώσεων–, που άρχισε σχεδόν ταυτόχρονα με την επιχείρηση, ή μεσημεριανές αναφορές για τη 16^η Αυγούστου²⁵⁵. Η ακόλουθη είναι η περιγραφή του Συντάγματος για τα γεγονότα στο Κομμένο, όπως μεταδόθηκε από τον ασύρματο, στα Ιωάννινα, στις 14.45²⁵⁶.

«Σήμερα το πρωί κατά τη διάρκεια περικύκλωσης του Κομμένου, η οποία διεξήχθη από τρεις πλευρές, ο 12^{ος} Λόχος δέχτηκε πυροβολισμούς (sic) από όλα τα σπίτια. Κατόπιν τούτου, ανοίχτηκε πυρ από τον Λόχο, με όλα τα όπλα, ο τόπος προσεβλήθη εξ εφόδου και καταστράφηκε ολοσχερώς. Φαίνεται πως κατά τη διάρκεια αυτής της μάχης μερικοί από τους ληστές (sic) κατάφεραν να ξεφύγουν στα Νοτιοανατολικά. Υπολογίστηκε πως σ' αυτή τη μάχη σκοτώθηκαν 150 πολίτες. Τα σπίτια αιφνιδιάστηκαν από χειροβομβίδες και αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αρπάξουν φωτιά κατά το μεγαλύτερο μέρος τους. Όλες οι αγελάδες, όπως και το μαλλί, πάρθηκαν σαν λάφυρα. Η αναφορά λείας ακολουθεί ξεχωριστά. Στο κάψιμο των σπιτιών μεγάλος αριθμός πυρομαχικών έγινε καπνός και κρυμμένα όπλα είναι πιθανό να κάηκαν μαζί τους»²⁵⁷.

Η γλώσσα αυτής της επικοινωνίας υπαινισσόταν μία δίκαιη και αξιόπιστη άποψη περί των συμβάντων. Όμως η αναφορά ήταν γεμάτη ανακρίβειες και μύθους. Ο φόρος αίματος ήταν περισσότερος από διπλάσιος απ' ό,τι αναφέρεται στην ανακοίνωση, ενώ ψευδής είναι η αναφορά ότι υπήρξαν πυροβολισμοί (στα στρατεύματα) από πλευράς των χωρικών.

Η βραδινή αναφορά επανέλαβε την ίδια περιγραφή, αλλά προσέθεσε τις λεπτομέρειες της λείας, καταχωρημένης ως εξής²⁵⁸:

²⁵⁵ Mark Mazower, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995, σ. 223.

²⁵⁶ Του ιδίου, σσ. 223-224.

«G.J.R.98: This morning during the encirclement of Kommemo, which was carried out on three sides, 12 Co. gave under very heavy gunfire from all the houses. Thereupon fire was opened by the Co. With all weapons, the place was stormed and burned down. It appears that during this battle some of the bandits managed to escape to the south-east. 150 civilians are estimated to have died in this battle. The houses were stormed with hand-grenades and for the most part were set on fire as a result. All the cattle as well as wool were taken away as booty. Booty-report follows separately. In the burning of the houses large amounts of ammunition went up in smoke and hidden weapons are also likely to have burned with them». Mark Mazower, «Inside Hitler's Greece: The Experience of occupation 1941-44», Yale University Press. New Haven and London, 1993, p. 196.

²⁵⁷ Mark Mazower, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995, σ. 308.

²⁵⁸ Του ιδίου, σ. 197.

«Αποτέλεσμα της επιχείρησης εκκαθάρισης στο Κομμένο:

150 εχθροί νεκροί, μερικά κεφάλια αγελάδων, ατομικά όπλα ιταλικής προέλευσης. Έκρηξη μεγάλης ποσότητας πυρομαχικών κατά τη διάρκεια παράδοσης του χωριού στις φλόγες.

Αποτέλεσμα αυτής της πράξης επιβεβαιώνει για μία ακόμη φορά την άποψη και αναφορά αυτού του Σώματος πως ένα σοβαρό κέντρο ανταρτών βρίσκεται στην ανατολική όχθη του κόλπου της Άρτας, περιλαμβανομένων δυνατών ενεργητικών ομάδων ληστών»²⁵⁹.

Καθώς τα νέα της σφαγής μεταφέρονταν από τον ένα κρίκο στον άλλο στην αλυσίδα των διαταγών, ο χαρακτήρας τους μεταβαλλόταν. Όλες οι υποψίες αβεβαιότητας ή ανακρίβειας εξαλείφονταν σταδιακά. Η αρχική αναφορά επινόησε μία σύγκρουση όπου κανένας δεν είχε λάβει μέρος, αλλά ταυτόχρονα είχε ενδείξεις πως είχαν σκοτωθεί πολίτες. Όταν τα νέα της επιχείρησης έφτασαν στην Αθήνα, αυτοί είχαν γίνει «νεκροί εχθροί» και η όλη επιχείρηση αναφερόταν ως εξήγηση μιας συγκεκριμένης (βέβαιης) στρατηγικής, αυτής του επιτελικού προσώπικου στα Ιωάννινα.

Στην Αθήνα, ο ευσυνείδητος υπολοχαγός Βαλντχάιμ καταχώρησε την πληροφορία την ακόλουθη ημέρα στο πολεμικό ημερολόγιο της μονάδας του²⁶⁰:

«Η υποχρεωτική “μεσημβρινή αναφορά της μονάδας” σχετικά με την επιχείρηση στο Κομμένο είχε διαβιβαστεί από το 98^ο Σύνταγμα προς τη διοίκηση της μεραρχίας ήδη από το μεσημέρι της 16^{ης} Αυγούστου. Ο Καρλ Βίλχελμ Τίλο (Karl Wilhelm Thilo), που είχε αναλάβει τον Ιανουάριο του 1943 τη σημαντική θέση του αξιωματικού του Ια -του πρώτου επιτελικού γραφείου της ορεινής μεραρχίας-, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τον σχεδιασμό των επιχειρήσεων, σε μία άλλη αναφορά που διαβίβασε το βράδυ της σφαγής, στις 5 μ.μ., στο Γενικό Επιτελείο, στην Αθήνα, δεν γινόταν πλέον λόγος για νεκρούς αιμάχων, αλλά για νεκρούς εχθρούς... Το επόμενο πρωί, ακριβώς στις 7.30 π.μ., ο υπολοχαγός Γκέοργκ Βίλχελμ Ρόντεβαλντ (Georg Wilhelm Rodewald) διαβίβασε την πρωινή του αναφορά από το γραφείο του αξιωματικού Ιε της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας Καρλ-Χάιντς Ρότφουξ (Karl-Heinz Rothfuchs), το τμήμα Κατάστασης του Εχθρού και Καταπολέμησης των Συμμοριών, δηλαδή του τρίτου επιτελικού γραφείου προς το Γενικό Επιτελείο. Ο Ρόντεβαλντ περιέγραφε το περιστατικό ως εξής: Ένας λόχος από τη μονάδα Ζάλμινγκερ εφόρμησε στο Κομμένο (βόρεια του κόλπου της Άρτας) εναντίον σφοδρής αντίστασης. Κατά την πυρπόληση του χωριού καταστράφηκαν μεγάλες ποσότητες πυρομαχικών. 150 νεκροί συμμορίτες. Ένα τμήμα των συμμοριτών κατάφερε να διαφύγει προς τα νοτιοανατολικά». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αμματοβαμμένο Εντελβάις: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 145-146 και 319-321.

²⁵⁹ «Results of clean-up operation (sauberungsunternehmen) Kommeno:

150 enemy dead, some head of cattle, hand weapons of Italian origin. Explosion of large quantity of munitions during burning down of the village. Result of this action confirms once again the opinion and report of this Division that a strong guerrilla centre is located on the east bank of the Gulf of Arta, including strong, active bandit groups». Ορ. παρ. σ. 197.

²⁶⁰ Ορ. παρ. σ. 197.

«17 Αυγούστου: Αυξανόμενων εχθρών, αεροπορική δραστηριότητα εναντίον δυτικής ελληνικής ακτής και Ιονίων Νησιών. Στην περιοχή του 1^{ου} Ορεινού Τμήματος, η πόλη Κομμένο (βόρεια του κόλπου της Άρτας) καταλήφθηκε λόγω σοβαρής αντίστασης εχθρού. Απώλειες εχθρών»²⁶¹.

Σύμφωνα με τα καθήκοντά του, πληροφορήθηκε επίσης το 5^ο Σώμα Στρατού, στην καθημερινή του αναφορά, ότι υπήρξε «εχθρική αντίσταση» και ότι οι «απώλειες εχθρών» ήταν συνολικά 150 άτομα. Από την άποψη του τρόπου με τον οποίο τέτοια «γνώση» είχε γενικευθεί, δεν θα μέναμε έκπληκτοι αν ανακαλύπταμε πως μία ευφυής εκτίμηση στις αρχές Σεπτεμβρίου ανέφερε το Κομμένο σαν μία από τις δύο συμπλοκές, όταν αντάρτες συνέλαβαν γερμανικά στρατεύματα στη μάχη!

Τελικά, βέβαια, είναι σημαντικό να σημειώσουμε πόσο επιλεκτική και «μικρής ζωής» μπορεί να είναι η «γνώση» που έχει αποκτηθεί με τέτοιους τρόπους. Τον Απρίλιο του 1988, ένας πρώην αξιωματικός ειδήσεων του 1^{ου} Ορεινού Τμήματος, πλέον συνταξιούχος δικηγόρος (sic), ονομαζόμενος Kourt P., έδωσε συνέντευξη στο Αμβούργο. Μέρους της συνομιλίας έχει ως εξής²⁶²:

- Θυμάστε επιχείρηση ή επίθεση αιφνιδιασμού των ομάδων και των υποστηρικτών τους κοντά στον κόλπο της Άρτας, στο χωριό Κομμένο;

[Απάντηση]: Δεν έχω ιδέα. Ήταν αλήθεια το 1^ο Ορεινό Τμήμα; Ή το γειτονικό τμήμα; Βόρεια του κόλπου;

Δεν ξέρω, πρέπει να το ελέγξουμε...

Κομμένο.

Δεν ξέρω. Δεν το έχω ακούσει ποτέ²⁶³.

«Αυτοί οι διπλωματικοί ελιγμοί μαζί με την ιστορική άγνοια ορισμένων Γερμανών αξιωματικών αποτελούσαν ένα ιδεολογικό κατάλοιπο από τη γλώσσα του τρίτου κατακτητή, που δεν είναι, σύμφωνα με τον Μαρκ Μαζάουερ, παρά

²⁶¹ «17 August: Increasing enemy air raid activity against the western Greek coast and Ionian islands. In the area of 1st Mountain Division, the town of Kommeno (north of the Gulf of Arta) is taken against heavy enemy resistance. Enemy losses». Όρ. παρ., σσ. 197-198.

²⁶² Όρ. παρ., σ. 198.

²⁶³ Όρ. παρ., σ. 191.

«Do you remember an operation or a surprise attack against the bands or their supporters near the Gulf of Arta, in the village of Kommeno?

[Answer]: No idea. Was that really the 1st Mountain Division?

North of the Gulf/

I don't know. We must check....

Kommeno.

I don't know it. Never heard of it».

η «γλώσσα της κτηνωδίας». «Χωρίς καμία αμφιβολία, το είδος του λεξιλογίου που περιγράφηκε παραπάνω είχε αναπτυχθεί σαν μία βολική (εύκολη) ψυχολογική οθόνη για να προασπίσει τους επιτελικούς αξιωματικούς τακτικής-ανθρώπους σαν τον Βαλντχάιμ και τους ανωτέρους του- από την κτηνώδη και αυξανόμενη εγκληματική πραγματικότητα των διαταγών τους»²⁶⁴.

Τα στρατεύματα όμως δεν μπορούσαν να κρυφτούν από την πραγματικότητα με τον ίδιο τρόπο που το έκαναν οι επιτελικοί αξιωματικοί ή ο Κουρτ Βαλντχάιμ. Ερωτώμενος το 1970, σχετικά με το τι συνέβη 27 χρόνια νωρίτερα, ένα πρώην μέλος του 12^{ου} λόχου, ο αυτοονομαζόμενος «ανθρωπάκι», ομολόγησε πως θυμόταν την όλη επιχείρηση καθαρά: «Το αποτέλεσμα με τραυμάτισε ψυχικά τόσο πολύ, που ακόμα και σήμερα δεν έχω ελευθερωθεί από τις φρικτές αναμνήσεις... δεν μίλησα ποτέ σε κανέναν γι' αυτές τις εκτελέσεις, ούτε στη γυναίκα μου, παρ' όλο που η όλη ιστορία εξακολουθεί να με επηρεάζει». Ο συνταγματάρχης Ζάλμινγκερ, οι υφιστάμενοί του και -πάνω απ' όλα- ο συνηθισμένος νεοσύλλεκτος ήταν μνημένοι τόσο βαθιά στην επιχείρηση, για να είναι σε θέση ν' απολαύσουν το διαφορούμενο είδος άγνοιας των επιτελικών αξιωματικών. Πώς αντέδρασαν όμως;

Οι ιστορικοί αναγνώρισαν στους νεαρούς αξιωματικούς της Βέρμαχτ του τομέα εκείνου του στρατού που οι περισσότεροι πίστευαν, μ' όλη τους την καρδιά, τη βίαιη ιδεολογία του ναζιστικού καθεστώτος. Η συμπεριφορά του συνταγματάρχη Ζάλμινγκερ φαίνεται να το επιβεβαιώνει: καυχιόταν ότι το 98^ο Σύνταγμα που διοικούσε ήταν ένα χιτλερικό Σύνταγμα - και η δική του ανδρεία και ορμητική φύση συνυπήρχε με μία τρομακτική σκληρότητα και κτηνωδία. Ο υπολοχαγός Ρέξερ, ο οποίος διοικούσε τον 12^ο λόχο, ήταν άλλος ένας επιθετικός νεαρός αξιωματικός. Ήταν πρώην αρχηγός της νεολαίας του Χίτλερ, και αυτός ο οποίος πέρασε τις διαταγές να σκοτωθούν όλοι στο Κομμμένο, με ενθουσιασμό, και συμμετείχε και ο ίδιος στους σκοτωμούς (sic). Το ψευδώνυμό του μεταξύ των ανδρών του ήταν ο «Νέρων του 12^{ου} του 98^{ου}» και φαινόταν να μην έχει τύψεις ή συναισθήματα φόβου σχετικά με τη σφαγή.

Άλλοι αξιωματικοί, όμως, ήταν πιο επιφυλακτικοί: Ο διοικητής του τάγματος, Φον Κ., έμεινε έξω από το χωριό, καθισμένος στην άκρη του δρόμου μέχρι που επέστρεψε ο υπολοχαγός Ρέξερ για να του δείξει το αποτέλεσμα. Η θέα που αντίκρισε περιελάμβανε «σώματα γυναικών και παιδιών να κείτονται στους δρόμους, παντού άνθρωποι σκοτωμένοι στα σπίτια, στις αυλές». Ο Φον Κ., ένας εκπαιδευμένος για γιατρός, έγινε άσπρος και είπε στον Ρέξερ ότι «ο Χερ Ομπερλιούνταντ δεν θα είχε κάνει τίποτα άλλο σ' αυτόν τον πόλεμο. Δεν θέλω να έχω σχέση μ' αυτό». Ένας άλλος αξιωματικός, ο υπολοχαγός Δ.-ένας δάσκαλος- είχε κυριολεκτικά στεγνώσει. Σύμφωνα με κάποιο μέλος του

²⁶⁴ Mark Mazower, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995, σσ. 225-227.

12^{ου} Λόχου, «ήταν απαίσια ωχρός και μου είπε πως αισθανόταν ναυτία, και ότι τέτοιου είδους επιχείρηση ήταν ανάξια ενός Γερμανού στρατιώτη».

Οι περισσότεροι ήταν της άποψης ότι η επιχείρηση δεν ήταν τίποτε άλλο, όπως τονίζει ένας στρατιώτης, ο Φραντς Τόμασιτς, παρά μια επιδρομή για πλιάτσικο με την πρόφαση των αντιποίνων για την ένοπλη επίθεση του Γερμανού στρατηγού. Πολλοί είπαν ανοικτά ότι ήταν εξίσου μεγάλη παλιανθρωπιά να πυροβολούνται ανυπεράσπιστοι πολίτες. Άλλοι πάλι, λίγοι, θεωρούσαν ότι όλοι στο χωριό ήταν δυνάμει εχθροί, που υποστήριζαν τους αντάρτες εναντίον μας.

Οι αντιδράσεις των νεοσύλλεκτων στρατιωτών έδειχναν τον ίδιο προβληματισμό. Στα φορηγά, όταν γύριζαν πίσω στη Φιλιππιάδα, διαφωνούσαν σχετικά μ' αυτά που είχαν κάνει. Πολλοί απ' αυτούς φαίνονταν σοκαρισμένοι και μελαγχολικοί. Ο Καρλ Δ. θυμήθηκε πως εντός του 12^{ου} Λόχου υπήρχε μεγάλη αναστάτωση γι' αυτή την πράξη. Σύντομα, όλοι οι στρατιώτες το έμαθαν. Λίγοι το θεώρησαν σωστό. Εγώ ήμουν τόσο επηρεασμένος από αυτές τις βιαιότητες, που δεν μπορούσα να επανακτήσω την πνευματική μου ισορροπία για εβδομάδες. Κατά τη διάρκεια της επίθεσης, αναφέρεται πως κάποιος πέταξε το καπέλο του στα πόδια του Ρέξερ και φώναξε: «Χερ Ομπερλιούτναντ, θυμήσου μόνο πως είναι η τελευταία φορά που παίρνω μέρος σε κάτι τέτοιο».

Αυτό ήταν μια προσβολή που δεν είχε να κάνει με το να πολεμά κανείς σ' έναν τέτοιο πόλεμο. Σύμφωνα με τον Φραντζίτ, «η διαφωνία είναι τόσο έντονη, που θα μπορούσα σχεδόν να την περιγράψω σαν ανταρσία». Ανακεφαλαιώνοντας την εμπειρία των προηγούμενων μηνών, ένας ιερέας από το 1^ο Ορεινό Τμήμα έγραψε με ασυνήθιστη ειλικρίνεια τον Οκτώβριο του 1943 πως «η μαζική εκτέλεση γυναικών και παιδιών κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων εναντίον των ομάδων αντίστασης δημιουργεί ένα αβάσταχτο φορτίο στη συνείδηση πολλών ανδρών».

Όμως μπορεί ακόμη να ειπωθεί ότι πολλοί στρατιώτες δεν διαφωνούσαν μ' αυτόν τον τρόπο. Μερικοί ένιωθαν πως έπρεπε να δράσουν εναντίον ανθρώπων που αλλιώς θα τους σκότωναν και περιέγραψαν τα θύματά τους ως «μόνο σαρίδια (σκύβαλα)». Τουλάχιστον 12 στους 15 άνδρες είχαν προθυμοποιηθεί να συμμετάσχουν στην επιχείρηση, προτού ο Ρέξερ αποφασίσει να χρησιμοποιήσει όλο τον λόχο. Ενάντια στους συντρόφους τους που επέμεναν ότι «ήταν ντροπή να σκοτώνουν ανυπεράσπιστους πολίτες» μερικοί επιχειρηματολόγησαν ότι «ήταν όλοι ένας δυνατός εχθρός, εάν στήριζαν τους αντάρτες εναντίον μας, στρατιώτες».

Ακόμη και οι διαφωνούντες –και στον αρχικό υπολογισμό της σφαγής μπορεί κάλλιστα να κατείχαν την πλειοψηφία– δεν ήταν προετοιμασμένοι να πιέσουν τα πράγματα για να στηρίξουν την άποψή τους. Οι ενοχές τους σίγουρα δεν εμπόδισαν τη σφαγή να λάβει χώρα. Τα στρατεύματα ανησυχούσαν για το Κομμένο, αναχαιτισμένα κυρίως από το συναίσθημα ότι, όπως το έθεσε κάποιος, ήταν περισσότερο μια «επίθεση αρπαγής», παρά μία καθαρά

πράξη αντεκδίκησης. Δεν υπήρχε πιθανότητα «ανταρσίας» και οι αρχές της τακτικής αντεκδίκησης συνέχιζαν να γίνονται αποδεκτές. Στο τέλος παραδέχτηκε ο Ότο Γ.: «Χάσαμε το κουράγιο να εγκαταλείψουμε. Ούτε ένας άνδρας δεν λιποτάκτησε». Με τα λόγια του Αυγούστου Σ., «καταλήξαμε στο συμπέρασμα... ότι υπακούουμε μόνο διαταγές». Διαδοχικές επιχειρήσεις του 98^{ου} Συντάγματος έδειξαν ότι παρέχοντες διαταγές κολλημένες στις συνήθεις διαδικασίες αντεκδίκησης –αποφεύγοντας τον αδιάκριτο φόνο γυναικών και ειδικά παιδιών– τα στρατεύματα θα υπάκουαν στις διαταγές με λίγες ενοχές.

Για μία διαφορετική συμπεριφορά σχετικά με την όλη ιδέα των αντεκδικήσεων πρέπει να στραφούμε σ' έναν άνδρα όπως ο Χερ Γ., που υπηρέτησε σ' άλλη μία μονάδα στην Ελλάδα. Μία δεκαετία αργότερα θα θυμόταν: «Όταν ακούσαμε για τιμωρητικές αποστολές εναντίον γέρων ανθρώπων και παιδιών στα τριγύρω χωριά, όπου ο υπόλοιπος ανδρικός πληθυσμός είχε σκοτωθεί μπροστά στα μάτια των γυναικών που διώχθηκαν με χτυπήματα από όπλα, μία τεράστια πίκρα μάς κατέβαλε στη σκέψη πως και εμείς θα έπρεπε να πάρουμε μέρος σε τέτοιες επιχειρήσεις».

Ο Γ. όμως ήταν ο πλέον μη τυπικός στρατιώτης. Πριν από τον πόλεμο, είχε διωχθεί (φυλακιστεί) στο Μπούχενβαλντ για την ανάμειξή του σε παράνομη σοσιαλιστική ομάδα. Τον έβγαλαν έξω να υπηρετήσει σ' ένα από τα ονομαζόμενα 999 τάγματα, φτιαγμένα από πολιτικούς κρατουμένους και εγκληματίες, που ήρθαν στην Ελλάδα το 1943. Ήταν σχετικά μεγάλος (38 ετών, όταν ο μέσος όρος ηλικίας των ανδρών του 12^{ου} Λόχου ήταν 20 έως 21), και αυτό μπορεί να συνετέλεσε στην πνευματική του ανεξαρτησία. Κατά τη διάρκεια της τοποθέτησής τους στην Πελοπόννησο, αυτός και μερικοί φίλοι, που ήταν επίσης αηδιασμένοι από την κτηνωδία της τακτικής Βέρμαχτ, λιποτάκτησαν για να ακολουθήσουν τους αντάρτες. Αλλά τέτοιοι 999ηδες δημιουργούσαν έντονη αντίθεση με τη μεγάλη πλειοψηφία των ανδρών που υπηρετούσαν τη Βέρμαχτ στην Ελλάδα. Παρ' όλο που στους βαθμούς υπήρχαν άνδρες διαφορετικής θρησκείας –από καθολικούς μέχρι άθεους– και διαφορετικής καταγωγής (περιλαμβανομένων Αυστριακών, Τατάρων από τον Καύκασο, μουσουλμάνων της Βοσνίας και άλλων), η Βέρμαχτ εν γένει παρέμενε μία αξιόπρόσεκτα συνεκτική δύναμη μέχρι το τέλος, ενισχύοντας τις δρακόντειες τακτικές της αρχηγίας της με μικρές (ασήμαντες) μόνο τύψεις συνειδήσεως²⁶⁵.

²⁶⁵ Ορ. παρ., σ. 198.

«Ο Γιόζεφ (Ζεπ) Ζάλμινγκερ γεννήθηκε στις 5 Μαρτίου 1903 στο Μόναχο. Ήτας γιος του ανθρακωρύχου Γιόζεφ Ζάλμινγκερ. Μετά το δημοτικό και το τεχνικό γυμνάσιο στο Μόναχο, εργάστηκε σε μία βιομηχανία εξόρυξης. Το 1922 εντάχθηκε στη Ράιχσβερ με εθελοντική δωδεκαετή στρατιωτική υπηρεσία, την οποία και ολοκλήρωσε ως μέλος του 19^{ου} Συντάγματος Πεζικού. Το 1934 αποστρατεύτηκε με τον βαθμό του αρχιλοχία. Όταν ιδρύθηκε η Βέρμαχτ, επανήλθε στην ενεργό δράση το 1935 με τον βαθμό του υπολοχαγού, και το 1937 προήχθη σε λοχαγό. Όταν τον ίδιο χρόνο συγκροτήθηκε στο Μίτενβαλντ το 98^ο Σύνταγμα Ορεινών Καταδρομών, ο Ζάλμινγκερ ανέλαβε τη διοίκηση του 12^{ου} Λόχου του

3^{ου} Τάγματος. Μετά την ανάληψη της διοίκησης του 98^{ου} Συντάγματος Ορεινών Καταδρομών και τα μέτρα αφοπλισμού των Ιταλών στα Ιόνια Νησιά και στη νότια Αλβανία, τον Σεπτέμβριο του 1943, στα οποία δεν είχε εμπλακεί ο Ζάλμινγκερ, είχε ήδη αποφασισθεί η μετάθεσή του στη Γερμανία για να αναλάβει ανώτερα καθήκοντα. Καθώς ο Στέτνερ είχε διαφορετική αντίληψη με τον ανώτερο αξιωματικό για την καταπολέμηση των παρτιζάνων στο Μαυροβούνιο, είχε οξυνθεί η αντιπαράθεσή τους. «Ο Στέτνερ έκανε έναν “αφανή κλεφτοπόλεμο” εναντίον του Ζάλμινγκερ, αλλά ποτέ ανοικτά, για να μην υπονομεύσει την πειθαρχία στο σώμα, είπε μετά τον πόλεμο ο Καρλ Χάινς Γκροτ, που τότε ήταν υπασπιστής μεραρχίας (αξιωματικός του Γραφείου II (α) και μετά έγινε δικαστής στο Ζόντχοφεν. “Ο Στέτνερ προσπαθούσε να απομακρύνει τον επηρεμένο Ζάλμινγκερ [...] με απώτερο στόχο να μην τον ξαναδεί ποτέ στη μεραρχία”. Αν και ο Στέτνερ πίστευε πως ο Ζάλμινγκερ ήταν “γεννημένος για μάχη αξιωματικός”, δεν τον θεωρούσε ικανό να εκπαιδεύσει ένα ακέραιο σώμα αξιωματικών. Όπως ανέφεραν και άλλοι πρώην αξιωματικοί της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας, ο Στέτνερ δεν μπορούσε να χωνέψει τον Ζάλμινγκερ “εξαιτίας της αυτονομίας του”. Προσπαθούσε με κάθε τρόπο να του κάνει τον βίο αβιώτο για να σηκωθεί να φύγει από μόνος του από τη μεραρχία. Ο Στέτνερ πέτυχε τελικά τον στόχο του “με τη βοήθεια των καλών σχέσεων με τον Σμουντ”, τον επικεφαλής της Διεύθυνσης Προσωπικού του Στρατού. Ο Ζάλμινγκερ θα επέστρεφε στη Γερμανία “παρά τη θέλησή του”, έγραψε ο Γκροτ. Ο επίσημος αποχαιρετισμός του Ζάλμινγκερ έγινε με παρέλαση του 98^{ου} Συντάγματος στην Πρέβεζα, στις 30 Σεπτεμβρίου. Στη συνέχεια, ο Ζάλμινγκερ έφυγε για τα Ιωάννινα, όπου ο Λαντς μαζί με παλιούς συμπολεμιστές τον είχε καλέσει σε αποχαιρετιστήριο δείπνο. Εκτός από τον επικεφαλής του 6^{ου} λόχου Πέσινγκερ, παρών ήταν και ο Σταρλ, πρώην υπασπιστής του Ζάλμινγκερ. Ο Στέτνερ έλαμπε διά της απουσίας του, παρά το γεγονός ότι το ιδιωτικό του διαμέρισμα βρισκόταν ακριβώς πάνω από το εστιατόριο όπου γινόταν η συνάντηση. Ο Γκροτ απέφυγε “να εμφανιστεί στην αποχαιρετιστήρια βραδιά”, όπως έγραψε ο ίδιος. “Ντρεπόμουν [...] να καθίσω σαν σύντροφος στο ίδιο τραπέζι με τον Ζάλμινγκερ, ο οποίος ενστικτωδώς γνώριζε ότι κατά βάθος ήμουν με την πλευρά του στρατηγού”. Εκείνο το βράδυ διασκέδασαν πολύ, όπως ανακάλεσαν στη μνήμη τους οι Πέσινγκερ και Σταρλ. Έπαιξε η μπάντα του συντάγματος υπό τη διεύθυνση του Βέρνερ Τσίμερμαν (Werner Zimmermann) και έρρεε άφθονο ούζο και ελληνικό κρασί.

Ενώ το ταμπούσι συνεχιζόταν, ο Λαντς απαγόρευσε “ρητά” στον Ζάλμινγκερ να επιστρέψει μέσα στη νύχτα στην Πρέβεζα. Ο επαρχιακός δρόμος δεν ήταν ασφαλής... Ο Ζάλμινγκερ είχε λοιπόν απόλυτη επίγνωση του κινδύνου όταν πήρε τον δρόμο της επιστροφής για την Πρέβεζα, μέσα στο σκοτάδι και χωρίς συνοδεία. Αλλά την τελευταία του νύχτα στην Ελλάδα ήθελε να την περάσει με το σύνταγμά του. Αγνόησε τη διαταγή του στρατηγού και διέταξε τον οδηγό του Άντον Μπάντερ να φέρει το αυτοκίνητό του στην είσοδο. Ήταν 1:00 π.μ. “Ο Σταρλ κι εγώ προσπαθούσαμε να τον εμποδίσουμε”, θυμόταν ο Πέσινγκερ. “Αλλά δεν μπορούσαμε να κάνουμε τίποτα. Ο Ζάλμινγκερ απλά πήδηξε μέσα στο αυτοκίνητο. Ο Μπάντερ έβαλε μπρος πριν καλά-καλά ανέβει η μπάρα και προκάλεσε ζημιές στο οδόφραγμα”. Ακριβώς όπως φοβόταν ο Λαντς, οι δυο τους δεν έφτασαν μακριά. Κοντά στην Κλεισούρα, βόρεια της Κερασώνας, δολιοφθορείς του Τμήματος Ξηροβουνίου του ΕΔΕΣ υπό τον Αλέκο Παπαδόπουλο κατέστρεψαν εκείνη τη νύχτα τηλεφωνικούς στύλους. Αργότερα ο Πέσινγκερ διηγήθηκε τι συνέβη: Σίγουρο είναι ότι ο Μπάντλερ είχε κακή ορατότητα, επειδή όλα τα αυτοκίνητα ταξίδευαν τη νύχτα με καλυμμένους προβολείς για να μην τραβούν την προσοχή των ανταρτών. Έπειτα από μία γέφυρα, σε μια απότομη στροφή, προσέκρουσε με μεγάλη ταχύτητα πάνω σ’ έναν πεσμένο στύλο. Το αυτοκίνητο χτύπησε με τέτοια ορμή στο εμπόδιο, που εκσφενδονίστηκε στην κοίτη του ποταμού και καταπλάκωσε τον οδηγό. Ο Γιόζεφ Ζάλμινγκερ βρέθηκε την επόμενη μέρα νεκρός στους

θάμινους δίπλα στον δρόμο, με μια σφαίρα στην κοιλιά και άλλα τραύματα από πυροβολισμούς. Στο χέρι του κρατούσε ακόμα το πιστόλι.

Μετά τον πόλεμο από τους ορεινούς καταδρομείς πλάστηκε ο μύθος του δεκατέσσερις φορές τραυματισμένου ήρωα που είχε τον “θάνατο των ανδρείων”, “με το πιστόλι του στο χέρι”. Αυτό αληθεύει μόνο εν μέρει. Μέσα στη μέθη του, ο Ζάλμινγκερ αγνόησε τους πιο στοιχειώδεις κανόνες ασφάλειας και παράκουσε τη ρητή διαταγή του στρατηγού του. Ο Γκροτ θυμήθηκε και την αυθόρμητη αντίδραση του Στέτνερ όταν του μετέφεραν την πληροφορία, σε μια στιγμή που δεν είχε αποκλειστεί το ενδεχόμενο του δυστυχήματος: “Μου είπε αμέσως, χωρίς να διστάσει καθόλου, ότι ο θάνατος αυτός ήταν χαρακτηριστικός για τον Ζάλμινγκερ. Κατά πάσα πιθανότητα τον επεδίωξε ο ίδιος μέσα στην απελπισία του για την υποχρεωτική απομάκρυνσή του από την 1^η Ορεινή Μεραρχία”.

Η ομάδα δολιοφθορέων του ΕΔΕΣ υπό την αρχηγία του Κώστα Τόλη δεν είχε την παραμικρή ιδέα ποιος ακριβώς είχε χάσει τη ζωή του τη νύχτα της 1^{ης} Οκτωβρίου στο οδόφραγμα που έστησε. “Ήταν μία επιχείρηση ρουτίνας, όπως κάναμε συνέχεια”, είπε ο Χρήστος Αναγνώστου, που τότε είχε λάβει μέρος σε ηλικία 14 ετών. “Οι Αγγλοι μάς διέταξαν να κόψουμε στύλους. Δεν είχαμε ιδέα ποιος ήταν μέσα στο αυτοκίνητο”. Στο ερώτημα τι ακριβώς συνέβη στον Ζάλμινγκερ μετά το δυστύχημα, προτίμησε να μην απαντήσει, ακόμη και πενήντα χρόνια μετά. Το μόνο που αποκάλυψε ήταν ότι “όταν καταλάβαμε πως ο νεκρός ήταν υψηλόβαθμος αξιωματικός, φύγαμε όλοι στα βουνά”. Ο Άντον Στανγκλ (Anton Stangl), που είδε τα πτώματα των δύο νεκρών την επόμενη μέρα, θυμόταν καλύτερα: “Είδα τα πτώματα με τα ίδια μου τα μάτια. Το κεφάλι του συνταγματάρχη Ζάλμινγκερ, και νομίζω κι εκείνο του δεκανέα, δεν είχε αποκοπεί τελείως από τον κορμό, αλλά κρεμόταν στο σβέρο μόνο από ένα κομμάτι μυός...”. Ο Γιόζεφ Ζάλμινγκερ τάφηκε την Κυριακή 3 Οκτωβρίου στο “γερμανικό τιμητικό νεκροταφείο στην Πρέβεζα”. Αργότερα, μετά τα μέτρα αντιποίνων που δρομολόγησε ο Στέτνερ, πυρπολήθηκαν ολόκληρα χωριά και εκτελέστηκαν πολλοί άμαχοι για τον θάνατο του Ζάλμινγκερ με επικεφαλής τον λοχαγό Αλβίς Άιζλ τον Οκτώβριο του 1943».

«Ο Βίλιπαλντ Ρέξερ (Willibald Röser) ήταν ο υπεύθυνος αξιωματικός υπολοχαγός που πήρε μέρος στη σφαγή του Κομμύνου. Ο Έκερ αποκαλούσε τον Ρέξερ “150% ναζί”, και μάλιστα στο Μαυροβούνιο τού είχε κολλήσει το παρωνύμιο “ο Νέρων του 12/98”.

Ο τριαντάχρονος Ράινχολντ Κλέμπε (Reinhold Klebe) γεννήθηκε στις 6 Ιανουαρίου 1913 στο Νταχάου, κοντά στο Μόναχο. Γοητεύτηκε από τη στρατιωτική ζωή αμέσως αφού του πήρε το απολυτήριο λυκείου. Τον Απρίλιο του 1934, κατατάχθηκε ως δόκιμος αξιωματικός στο 19^ο Βαυαρικό Σύνταγμα Πεζικού στο Μόναχο. “Κρυφή του επιθυμία”, όπως ανέφερε ο ίδιος, ήταν κάποτε να υπηρετήσει σε κάποιο ορεινό τάγμα. Το όνειρό του αυτό έγινε πραγματικότητα την 1^η Μαρτίου 1936, όταν ανέλαβε ως ανώτερος δόκιμος τη διοίκηση του 3^{ου} Λόχου του 1^{ου} Τάγματος του 99^{ου} Συντάγματος. Το 1938, ο Κλέμπε μετατέθηκε ως υπασπιστής στο 98^ο Σύνταγμα Ορεινών Καταδρομών με τον βαθμό του ανθυπολοχαγού. Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας στη Γαλλία, όπου ήταν διοικητής λόχου, τραυματίστηκε. Μετά την ανάρρωσή του μετατέθηκε ως διαγγελέας του εφεδρικού συντάγματος στο Μίτενβαλντ. Κατά τη διάρκεια της ρωσικής εκστρατείας υπηρέτησε αρχικά στο επιτελείο του στρατηγού των ορεινών δυνάμεων Ρούντολφ Κόνραντ, αλλά τον Μάιο του 1942, λίγο πριν από τη μάχη του Χαρκόβου, μετατέθηκε στην 1^η Ορεινή Μεραρχία και πολέμησε στην πρώτη γραμμή ως διοικητής του 4^{ου} λόχου του 98^{ου} Συντάγματος με τον βαθμό του υπολοχαγού».

Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αμιατοβαμμένο Εντελβάρ: 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944», εκδ. Εστία, Αθήνα, 2009, τόμος Α', σσ. 67-68, 134, 146, τόμος Β', σσ. 30-36 και 64-67.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄ Η ΜΝΗΜΗ

Η κρατική μέριμνα στην Ήπειρο και στο Κομμένο τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση

«Πολύ κουράστηκε – τί νά τίς κάνει πιά τίς δόξες – φτάνει.
Καλά τούς γνώρισε τούς έχτρους καί τούς φίλους – φίλοι τάχα –
πίσω άπ’ τό θαυμασμό καί τήν άγάπη, δικά τους συμφέροντα κρύβαν,
Δικά τους ύποπτα όνειρα οί παμπόνηροι, οί παμπόνηροι, οί άθώοι».

Γιάννης Ρίτσος «Έπαναλήψεις Β΄: Ό Άχιλλέας μετά θάνατον»

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετήσουμε τις συνθήκες που επικρατούσαν τα πρώτα χρόνια μετά τη δύσκολη περίοδο της Κατοχής όχι μόνο στο μαρτυρικό Κομμένο και την Άρτα, αλλά και σε όλη την Ήπειρο, για να αποδειχθεί η πενιχρή βοήθεια του ελληνικού κράτους, αλλά και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού.

«Μέσα στη φωτιά του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα ατσαλώθηκε το δημοκρατικό φρόνημα της Ηπείρου. Ο ηπειρωτικός λαός μπορεί να ξεχωρίζει στο παλιό και στο καινούργιο, ανάμεσα στην οπισθοδρόμηση και την πρόοδο, ανάμεσα στους εχθρούς του και στους φίλους του. Και όχι μόνο αυτό: Αλλά η Ήπειρος έμαθε να μάχεται για τα ιδανικά της. Μία φορά να την επισκεφθείς, με τα κατεστραμμένα χωριά της, τα ξυπόλητα παιδιά, τους πεινασμένους χωριάτες, η καρδιά σου δένεται με απεριόριστη αγάπη και θερμή συγκίνηση γι’ αυτήν. Και αισθάνεται βαθεία εκτίμηση για τον γενναίο λαό, που στη δημοκρατική, τη λαϊκή Ελλάδα, θα πάρει τη θέση που δικαιωματικά του ανήκει και που πάντα του αρνήθηκε – η φανλοκρατία, η μοναρχία και η δικτατορία»²⁶⁶.

²⁶⁶ Αλ. Κάρρερ, «Αχμαίο το δημοκρατικό φρόνημα της Ηπείρου, ατράνταχτη η πίστη στο μέλλον της χώρας», εφ. «Ελεύθερη Ελλάδα», Αθήνα, Σάββατο 15 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 4, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Ενώ το σχετικό άρθρο του Κάρρερ έχει και πολιτικό χαρακτήρα, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η κατάσταση που επικρατούσε στην Ήπειρο στα μετακατοχικά χρόνια.

Η Ήπειρος, αυτό το μαρτυρικό τμήμα της δυτικής Ελλάδας, πλήρωσε πολύ ακριβά την αντιστασιακή της δράση και τον αγώνα της ενάντια στον κατακτητή του Γ' Ράιχ με τα φοβερά αντίποινα στον άμαχο πληθυσμό από τους ίδιους τους Ναζί. «Δεν είναι λίγες οι εκθέσεις που από εδώ και πέρα δηλώνουν με φανερή ικανοποίηση ότι τα αυστηρότατα γερμανικά αντίποινα “αποσαφήνισαν στον ελληνικό πληθυσμό ότι είναι προτιμότερο να κύψουν σ' αυτόν τον εξαναγκασμό”. Τη λογική αυτή μαρτυρεί ρητά η ακόλουθη προκήρυξη: “Ηπειρωτικέ λαέ! Τα γερμανικά στρατεύματα υπεχρεώθησαν να καταστρέψουν τα χωριά σας, διότι υπεβोधήσατε τους αντάρτες (...). Εις το εξής αποκατάστασιν της ησυχίας και της τάξεως, αλλά κυρίως και προς το ίδιον ατομικόν σας συμφέρον”. Για όσους τυχόν δεν έχουν κατανοήσει το “μήνυμα”, οι κατακτητές επιδεικνύουν φωτογραφίες κατεστραμμένων χωριών, όπου οι “άτακτοι” κάτοικοι παρέλειψαν να “καλλιεργήσουν τις αγαθές σχέσεις” μαζί τους...»²⁶⁷.

Παρ' όλα αυτά, στο σύνολό του ο λαός της Ηπείρου προτίμησε τη θυσία, τη σφαγή, την εκτέλεση, τις κακουχίες, τις διώξεις, παρά τη συνεργασία και την ατομικιστική επιβίωση, την καλοπέραση και το βόλεμα με τους Γερμανούς κατακτητές. «Τα εγκλήματα της τελευταίας αυτής κατηγορίας δεν είναι μόνον απαίσια εις την σύλληψιν, αλλά και τόσον πολλά, ώστε δεν θα επήρουν τρεις μήνες εάν έπρεπε οι επίσημοι (εκπρόσωποι της Ελλάδος) να περάσουν από όλους τους ηπειρωτικούς τόπους των ομαδικών εκτελέσεων. Το Κομμένο έχει 317 θύματα, η Μουσιωτίτσα 151, οι Λιγκιάδες 82, η Μπορόβα 182, το Κεράσοβο 22 κ.λπ.

ΗΠΕΙΡΟΣ	Χωριά	Σπίτια	Βοηθητικά κτίρια	Ανθρώπινα θύματα
N. Άρτης	68	2.804	3.403	835
N. Πρεβέζης	55	1.123	1.342	272
N. Ιωαννίνων	154	7.336	4.162	704
N. Θεσπρωτίας	92	6.505	3.200	812
Σύνολο	369	17.768	12.107	2.623

Τα στοιχεία αυτά δεν είναι οριστικά. Οι αριθμοί αυξάνουν από ημέρας εις ημέραν, καθώς νέες πληροφορίες έρχονται από χωριά αγνοημένα που τώρα μόλις συνέρχονται από την οδύνην τους... Δεν είναι τώρα δύσκολον να φαντασθεί κανείς το οικονομικόν αδιέξοδον εις το οποίον ευρίσκονται οι χωρικοί πληθυσμοί της Ηπείρου. Χωρίς σπίτια, χωρίς ρούχα και έπιπλα που

²⁶⁷ Οι παραπάνω δηλώσεις καταδεικνύουν μία από τις πολλές μεθόδους προπαγάνδας που εφάρμοξε η γερμανική διοίκηση, Χάγκεν Φλάισερ «Η ναζιστική προπαγάνδα στην Κατοχή: ένα διφορούμενο όπλο», από τον συλλογικό τόμο «Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1990, σ. 370.

κάηκαν, χωρίς δημητριακά που λεηλατήθηκαν. Δεν έμειναν ούτε σπόροι, ούτε γεωργικά μηχανήματα, ούτε αροτριώντα ζώα.

Τα χωράφια μένουν σχεδόν ακαλλιέργητα. Γύμνια, πένθος και δυστυχία μαστιίζουν τον ηρωικό λαό της Ηπείρου, εκείνον που θαυματουργήσε μ' έναν υπέροχο πατριωτικό συναγερισμό. Τότε που οι ώρες ήσαν τραγικές και κρίσιμες για το έθνος. Οι γερόντισσες που ανέβαζαν πυρομαχικά στ' απόκρημνα φαράγγια της Πίνδου, τα χωριατόπουλα που κουβαλούσαν ψωμί στα μαχόμενα τμήματα, οι λεβέντες που έφραξαν με τη φωτιά της καρδιάς τους το πέρας των βαρβάρων, όλοι αυτοί ή έπεσαν μάρτυρες της ελευθερίας ή παρρησιάζονται τώρα μάρτυρες μίας άνευ προηγουμένου συμφοράς που απλώνεται στον τόπο τους. Ίσως παρουσία των επισήμων με την ευκαιρία της «Εβδομάδος της Ηπείρου» να μην προσπορίσει ωραίους λόγους που ποτέ δεν θα είναι ωραίοι σαν τα έργα των Ηπειρωτών αλλά και κάποια ουσιαστική ανακούφιση για να ξαναχτιστούν οι γκρεμισμένες εστίες όπου ως τώρα φυλαγότανε αλώβητη η ελληνική παράδοση»²⁶⁸.

Η κατάσταση στην Ήπειρο την περίοδο μετά την απελευθέρωση είναι αν μη τι άλλο απελπιστική και η κρατική μέριμνα και προστασία σχεδόν ανύπαρκτη. Αυτό αποδεικνύεται από επίσημες εκθέσεις της εποχής «που έφθασαν από απεσταλμένες κυρίες της «Ούντρα» (UNRA), όπου αποδεικνύεται ότι οι δυστυχείς κάτοικοι της Ηπείρου γυρίζουν απελπισμένοι και ζουν δί-κην τρωγλοδυτών, γυμνοί, ανυπόδητοι, χλομιασμένοι με κουρελιασμένα από βρόμικα τσουβάλια ρούχα και δεν έχουν τη δυνατότητα και τα στοιχειώδη μέσα να στήσουν ούτε ένα αχυροκάλυβο διά την πρόχειρον στέγασίν των. Ολόκληροι πληθυσμοί, εξάλλου, θερίζονται από την ελονοσίαν και την επάρατον φυματίωσιν, στερούμενοι ιατρών και φαρμάκων. Οι ηπειρωτικοί πληθυσμοί, που τόσα πρόσφεραν εις τον αγώνα του έθνους, αποδεκατίζονται από τας ασθενείας και τον υποσιτισμόν»²⁶⁹.

²⁶⁸ Τα πιο πάνω στατιστικά στοιχεία ανήκουν στην «Έκθεσιν γενομένων εν γένει Ηπείρου...» της Βιβλιοθήκης Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, 1987. Μιχ. Περάνθη, «Θυσίες και ολοκαυτώματα. Η εβδομάς της Ηπείρου: τεράστιοι οι αριθμοί καταστροφών», εφ. «Έθνος», έτος 32^{ον}, αρ. φύλ. 9.688, Αθήνα, εσπέρα Σαββάτου 25 Αυγούστου 1945.

Μία περιληπτική έκθεση του πολέμου και των θυσιών της Ελλάδας περιλαμβάνεται στο έργο του έφ. ανθ/γού Γεώργιου Βήχου: «Έκθεσις πολέμου και θυσιών της Ελλάδος, 1940-1944. Οδηγός εκθέσεως», εκδ. Αρχαιολογικόν Μουσείον, Αθήνα, 1946.

²⁶⁹ «Εκεί που εδοξάσθη η Ελλάς. Η εβδομάς θυσιών της Ηπείρου», εφ. «Καθημερινή», έτος εικοστόν έκτον, αρ. φύλ. 10.128, Κυριακή 19 Αυγούστου 1945, σ. 3.

«Με πρωτοβουλία του τότε Έλληνα υπουργού Παιδείας και πανεπιστημιακού Δημήτριου Μπαλάνου, στις 31 Μαΐου του 1945 ανατέθηκε σε τέσσερις υψηλά ιστάμενες προσωπικότητες να ταξιδέψουν στα χωριά της Ηπείρου και να καταγράψουν επιτοπίως τις εκτελέσεις αμάχων και τις καταστροφές κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σκοπός της έρευνας ήταν –μεταξύ άλλων– να συγκεντρωθούν τα απαραίτητα στοιχεία προκειμένου να υποβληθεί αίτημα καταβολής πολεμικών επανορθώσεων. Τα αποτελέσματα αυτής της επιμελούς και αντικειμενικής μελέτης υποβλήθηκαν στην τότε ελληνική κυβέρνη-

Το επίπεδο της διαβίωσης την εποχή εκείνη δεν διέφερε και πολύ από την περίοδο της Κατοχής. Ας δούμε, όμως, με περισσότερες λεπτομέρειες την απάνθρωπη ζωή των κατοίκων όπως αποτυπώνονται στη μαρτυρία ενός δημοσιογράφου: «Κοντά στον υποσιτισμό η Ήπειρος μαστιάζεται σήμερα από την ελονοσία, τη φυματίωση, την ψώρα, την αδενίτιδα και άλλες ασθένειες. Από ελονοσία πάσχει το 80% του πληθυσμού. Σ' όλη μου τη διαδρομή είδα κίτρινα πρόσωπα, αδύνατα κορμιά. Υγειονομική περίθαλψη δεν υπάρχει καθόλου. Στην ύπαιθρο δεν λειτουργεί ούτε ένα ιατρείο. Οι χωρικοί αγοράζουν ένα κουφέτο κινίνο 50 δραχμές! Τα κινητά ιατρεία του Ερυθρού Σταυρού πέρασαν όλο-όλο μία φορά πριν από αρκετούς μήνες. Ο αντιπρόσωπος της πολεμικής περιθάλψεως για την Ελλάδα, σ' ένα επίσημο γεύμα προ ημερών στα Γιάννενα με την ευκαιρία της "Εβδομάδος της Ηπείρου", εδήλωνε πως αναλαμβάνει να φτιάξει στα Γιάννενα ένα διαγνωστικό ινστιτούτο... Αλλά το διαγνωστικό ινστιτούτο δεν είναι ακριβώς εκείνο που χρειάζεται η Ήπειρος. Είναι σ' όλους γνωστό ότι το 25% των κατοίκων πάσχουν από φυματίωση και οι άλλοι είναι προφυματικοί. Χρειάζονται τροφή, χρειάζονται φάρμακα, χρειάζονται ρούχα»²⁷⁰.

Οι ίδιες άθλιες συνθήκες επικρατούσαν όχι μόνο στην ύπαιθρο, αλλά και στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ηπείρου εφόσον η ανεργία, η πείνα, η φτώχεια,

νιση, δημοσιεύθηκαν όμως μόλις το 1987 υπό τη μορφή βιβλίου από την Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών. Τα στοιχεία της προσεγμένης αυτής μελέτης συμπίπτουν στην πλειονότητα των περιπτώσεων με τις αναφορές της Βέρμαχτ και με τα στοιχεία που συνέλεξε στις έρευνές του ο συγγραφέας. Ο Δημήτριος Μπαλάνος γεννήθηκε το 1878 και σπούδασε στην Λειψία, το Μπρέσλαου και το Χάλε. Η επιτροπή απαρτιζόταν από τους Βασίλειο Μελά (υποστράτηγο, γεν. 1879), Νικόλαο Γεωργιάδη (διευθυντή Τράπεζας, γεν. 1881), Ιωάννη Τρικκαλινό (καθηγητή Γεωλογίας που είχε σπουδάσει στο Γκέτινγκεν) και Πέτρο Δόβα (καθηγητή Γεωπονίας που είχε σπουδάσει στο Ζεμπλού του Βελγίου, γεν. 1897). Τους συνόδευαν δύο αξιωματικοί του Στρατού και ο φωτογράφος Αντώνιος Νόβακ, που απαθανάτισε τα ερειπωμένα χωριά. Οι φωτογραφίες κατατέθηκαν στο Γενικό Επιτελείο Στρατού, αλλά δεν στάθηκε δυνατόν να ανευρεθούν, παρό τις αιτήσεις που κατέθεσαν κατά καιρούς ενδιαφερόμενοι ερευνητές, αλλά και η Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάρκ: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 237.

²⁷⁰ Αλ. Κάργερ, «Η Ήπειρος όπως στην Κατοχή», εφ. «Ελεύθερη Ελλάδα», Αθήναι, Δευτέρα 15 Αυγούστου 1945, σ. 4. Σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα την περίοδο της Κατοχής βλ. Μον Πολ, προέδρου της επιτροπής διαχειρίσεως βοηθημάτων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα επί Κατοχής: «Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα», εκδ. Μέτρον. «Άλλη αξιολογία φυσιογνωμία ήταν ο μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυρίδων (Βλάχος), που έγινε και αυτός αρχιεπίσκοπος μετά τον πόλεμο. Αυτός έμοιαζε λιγότερο ιεράρχης παρά πολεμιστής. Οι βουνίσιοι Ηπειρώτες κατείχαν περίοπτη θέση στην καρδιά του και δεν άφηνε να τον ξεποστείλεις εύκολα. Είχε πλούσιο χάρισμα επινοητικότητας και ήξερε πώς να τα βολεύει σε κάθε περίπτωση. Ωστόσο ήταν αμφισβητούμενος, προπάντων επειδή είχε βρεθεί σύμφωνος με τον στρατηγό Τσολάκογλου για τη συνθηκολόγηση». Ορ. παρ. σ. 139.

οι φορολογικές επιβαρύνσεις, καθώς και τα χαμηλά ημερομίσθια ήταν οι καθημερινοί εφιάλτες των κατοίκων. «Η φτώχεια και η δυστυχία δεν είναι μικρότερες στα αστικά κέντρα. Οι επαγγελματίες και οι βιοτέχνες έπαθαν μεγάλες ζημιές με τον πόλεμο. Σήμερα δεν δουλεύουν καθόλου. Από τους 1.650 επαγγελματίες των Ιωαννίνων πλήρωσαν την α' δόση 950, που κι αυτοί υπέβαλαν ενστάσεις. Τη δεύτερη δόση πλήρωσαν μόνο το 35%. Στο μεταξύ, η εφορία κινητοποίησε εντάλματα συλλήψεως. Μικρότερο ακόμα το ποσοστό των επαγγελματιών που πλήρωσαν στην Άρτα, την Πρέβεζα κ.λπ., όπου τα 2/3 των εργατών είναι άνεργα. Δεν παίρνουν δε ούτε επίδομα ανεργίας, ούτε συσσίτια, ούτε καμία ιατροφαρμακευτική περίθαλψη τούς παρέχεται. Τα μεροκάματα κυμαίνονται μεταξύ 280 και 750 δραχ., μεροκάματα δηλαδή πείνας, γιατί η ζωή είναι το ίδιο ακριβή όπως και στην πρωτεύουσα, τώρα μάλιστα με τον διπλασιασμό των τιμών οι εργάτες θ' αντικρίσουν στυγνότερο το φάσμα της πείνας. Εργάζονται 10 και 12 ώρες. Το δεκάωρο δεν εφαρμόζεται»²⁷¹.

²⁷¹ Ορ. άρθρο του Αλ. Κάρερ, σ. 1.

«Επειδή η κατάσταση στην Ήπειρο θεωρούνταν “ακόμη χειρότερη” σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα, ο διευθυντής της αποστολής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα δρ Μπέατ ντε Γκλουτς (Beat de Clutz) παρενέβη στις τοπικές Αρχές για να του δοθεί άδεια για μία εκτεταμένη αποστολή βοήθειας στη δυτική Ελλάδα. Την έλαβε λίγο πριν από την ιταλική συνθηκολόγηση. Την αποστολή την ανέθεσε στον πεννηνταεττάχρονο Ελβετό μηχανικό Χανς-Γιάκομπ Μπίκελ. Οι κύκλοι των απεσταλμένων της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού θεωρούσαν πως ο Μπίκελ είχε μπει στο παιχνίδι διά της πλαγίας οδού. Μετά τις σπουδές του στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης, εργάστηκε αρχικά ως τοπογράφος στην περιοχή του Γκότχαρντ. Το 1920 ήρθε στην Ελλάδα με πρόσκληση της ελληνικής κυβέρνησης για να κάνει τοπογραφικές μελέτες. Έμεινε στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, και μεταξύ άλλων χαρτογράφησε και την περιοχή του Ολύμπου. “Αγαπούσε την περιπέτεια”, είπε η Ιρέν Λουσταλό για τον πατέρα της. Ο Μπίκελ ήταν από τότε γνωστός στη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού. Τον Μάρτιο του 1923 είχε συμμετάσχει, υπό δραματικές συνθήκες, στην οργάνωση της ανταλλαγής των αιχμαλώτων του ελληνικο-τουρκικού πολέμου και στην επιστροφή των Ελλήνων στρατιωτών στην πατρίδα τους. Έπειτα από δωδεκαετή παραμονή στην Ελλάδα, το 1932 ο Μπίκελ επέστρεψε στη Ζυρίχη. Τρία χρόνια αργότερα έφυγε για την Αβησσυνία, όπου κατόπιν εντολής του αυτοκράτορα Χαϊλέ Σελασιέ οργάνωσε και επέβλεψε την κατασκευή δρόμων. Τον Δεκέμβριο του 1942 ο Μπίκελ επισκέφθηκε και πάλι την Ελλάδα. Με εντολή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού, οργάνωσε συσσίτια για παιδιά, κυρίως στην Αθήνα και τον Βόλο. Το καλοκαίρι του 1943 έληξε το συμβόλαιό του με τον ελβετικό Ερυθρό Σταυρό (στη συνέχεια του προγράμματος προστέθηκαν και εκπρόσωποι του σουηδικού Ερυθρού Σταυρού). Ο Γκλουτς, που τότε είχε έλλειψη ελληνόγλωσσων απεσταλμένων, του πρόσφερε δήμενο συμβόλαιο προκειμένου να αναλάβει την αποστολή στην Ήπειρο. Μετά την υπόσχεση της Διεθνούς Επιτροπής ότι το συμβόλαιο θα ανανεωνόταν εάν το ταξίδι πήγαινε ικανοποιητικά, ο Μπίκελ υπέγραψε. Το συμβόλαιο όριζε ρητά ότι, ως απεσταλμένος της Διεθνούς Επιτροπής, έπρεπε να τηρήσει “αυστηρή ουδετερότητα” σε όλα τα ζητήματα “πολιτικού χαρακτήρα”. Παρά τον όρο αυτό, ο Ελβετός τις επόμενες εβδομάδες ανέλαβε δικές τους πρωτοβουλίες.

Στις 23 Σεπτεμβρίου 1943 πέντε γεμάτα φορτηγά αναχώρησαν από την ελληνική πρωτεύουσα υπό τις οδηγίες του Μπίκελ. Δύο ανήκαν στη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού

Γενική είναι και σήμερα η εντύπωση στο Κομμμένο ότι το κράτος και οι τοπικές Αρχές της πόλης αδιαφόρησαν συστηματικά τις τραγικές εκείνες στιγμές της μεγάλης σφαγής, που όμοια δεν γνώρισε η Ήπειρος την περίοδο της Κατοχής. Οι μισοί σχεδόν κάτοικοι έζησαν σαν τρωγλοδύτες, εγκαταλελειμμένοι από κάθε κρατική και κοινωνική πρόνοια και ανθρωπιστική βοήθεια στις εκβολές του ποταμού Αράχθου και στον υδροβιότοπο του Αμβρακικού Κόλπου. Δυστυχισμένοι, εξαθλιωμένοι, ποτισμένοι με τα δάκρυα και τον ιδρώτα του πόνου και της ορφάνιας, επικηρυγμένοι από τα γερμανικά στρατεύματα και αποκλεισμένοι από τη φασιστική ιταλοκρατούμενη Άρτα, αναγκάστηκαν τα θύματα του μαρτυρικού αυτού τύπου να επαιτούν και να ζουν σε άθλιες συνθήκες για πολύ καιρό. Οποσδήποτε σε αυτές τις τεκμηριωμένες διαπιστώσεις υπάρχουν και οι αντίθετες απόψεις και οι μεμονωμένες εξαιρέσεις ελληνικής

Σταυρού και ήταν φορτωμένα με αλεύρι, ζάχαρη, γάλα και φάρμακα. Τα άλλα τρία είχαν προσφερθεί από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και μετέφεραν κυρίως μάλλινες κουβέρτες και ρουχισμό. Στη φάλαγγα ανήκε και το “αυτοκίνητο υπ’ αριθμόν 18” της Διεθνούς Επιτροπής, με το οποίο ταξίδευαν ο πρόσφατα διορισμένος μητροπολίτης Παραμυθιάς Δωρόθεος, ο Μπίκελ και ο βοηθός του Σταύρος Καραβάς. Η αποστολή επέστρεψε στην Αθήνα ένα μήνα αργότερα. Οι εντυπώσεις αυτού του ταξιδιού, κυρίως τα βάσανα του άμαχου πληθυσμού, πρέπει να συγκίνησαν βαθύτατα τον Μπίκελ, γιατί αναφερόταν επανειλημμένα σε αυτά, τόσο στις επίσημες εκθέσεις του, όσο και στις σημειώσεις στο προσωπικό του ημερολόγιο. Πρόκειται συνολικά για 80 δακτυλογραφημένες σελίδες... Το ταξίδι συνεχίστηκε προς την Άρτα, μέσω Αργινίου και Αμφιλοχίας. Εκεί ο Μπίκελ διαπίστωσε πως επτά από τους εννέα υπαλλήλους του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού “είχαν καταφύγει στα βουνά” από τον φόβο των γερμανικών αντιποιών. Παρόμοια ήταν η κατάσταση στην Πρέβεζα. Ο Ελβετός έδωσε και εδώ εντολή να ξεφορτωθούν, εκτός από τα φάρμακα, κυρίως γαλακτοκομικά προϊόντα, επειδή τα παιδιά φαίνονταν να τα στερούνται τελείως. Ο Μπίκελ χαρακτήρισε συλλήβδην το 50% του πληθυσμού της Ηπείρου ως “παθόντες”. Το βράδυ της 25^{ης} Σεπτεμβρίου η φάλαγγα έφτασε στα Ιωάννινα. Το επόμενο πρωί ξεφορτώθηκε η βοήθεια και ο απεσταλμένος της Διεθνούς Επιτροπής παρουσιάστηκε στον συνταγματάρχη Άλμπερτ-Κρίστιαν Ντιτλ, επιτελάρχη του 22^{ου} Ορεινού Σώματος Στρατού. Το απόγευμα ο Μπίκελ είχε τις πρώτες συζητήσεις του με τον μητροπολίτη Σπυρίδωνα. Ο ιεράρχης αναγκάστηκε να υποδεχτεί τον Μπίκελ στα ιδιαίτερα του διαμερίσματα, επειδή ήταν σε κατ’ οίκον περιορισμό από τους Γερμανούς. Παρόντες ήταν οι συνεργάτες του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, οι οποίοι του μετέφεραν μία φρικτή εικόνα: Η γενική κατάσταση του ανεφοδιασμού ήταν “χειρότερη” απ’ ό,τι στην Άρτα και την Πρέβεζα επειδή “οι λαϊκές αγορές [...] ήταν άδειες από εμπορεύματα”. Οι αγρότες δεν τολμούσαν πλέον να χρησιμοποιήσουν τους δρόμους για να κατέβουν στην πόλη. 120.000 Ηπειρώτες, δηλαδή σχεδόν το ένα τρίτο του πληθυσμού, είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους και ήταν άστεγοι, 170.000 ήταν υποσιτισμένοι. Μόνο στα περίχωρα της πρωτεύουσας τον νομού είχαν πυρποληθεί πάνω από 100 χωριά. Ο Λαντς υποδέχθηκε τον Μπίκελ στις 27 Σεπτεμβρίου... Ο Λαντς, παρ’ όλα αυτά, υποσχέθηκε στον Μπίκελ πως “θα μπορούσαν να δεχτούν και να φροντίσουν περίπου 2.000 παιδιά στα Ιωάννινα”. Ήταν επίσης πρόθυμος να απευθύνει έκκληση σε όσους είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους να επιστρέψουν για να ξεκινήσει η διανομή τροφίμων. Χέριαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Έντελβάις: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Β΄, εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 54-57. Βλ. επίσης Σταθάκης Γιώργος «Το δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα», εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2004.

ευαισθησίας και ανθρωπιάς²⁷², αλλά η εξαίρεση δεν αναιρεί τον κανόνα, όπως και οι μετέπειτα τίτλοι τιμής δεν αναιρούν την ιστορική μας αφασία.

«Στο Κομμένο και στ' άλλα χωριά εντύπωση έκανε στους ξένους που τα μικρά παιδιά και οι γυναίκες ήταν ξυπόλητα. Κι αντί για ρούχα φορούσαν κουρέλια. Τόσο άθλια ήταν η εμφάνισή τους, που συγκινήθηκε ο αντιπρόσωπος του Αυστραλιανού Ερυθρού Σταυρού και υποσχέθηκε να δώσει στους χωρικούς αρκετά μεγάλη ποσότητα νημάτων για να πλέξουνε μάλλινα για τον χειμώνα. Επίσης υποσχέθηκε να δώσει για τους πυροπαθείς ένα σημαντικό

²⁷² «Στο διάστημα που έλειπαν, ζήτησαν βοήθεια από τον νομάρχη της Άρτας, τον τότε μητροπολίτη Σπυρίδωνα Γκινάκα και τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό. Δεν βρήκαν όμως συμπαράσταση, όπως λένε, και το είχαν τότε όλοι τους πικρό παράπονο.

Για τον νομάρχη συμφωνούμε, αλλά για τον μητροπολίτη όμως και τον Ερυθρό Σταυρό θα διαφωνήσουμε. Και θα διαφωνήσουμε γιατί, από έρευνα που κάναμε, αποδεικνύεται ότι ο μητροπολίτης δεν αδιαφόρησε, όπως πιστεύεται. Χτες, συγκεκριμένα, μιλήσαμε από τηλέφωνο με τον δικηγόρο Φωκίωνα Μαστραπά στην Αθήνα, που ήταν την εποχή εκείνη γραμματέας της Μητροπόλεως της Άρτας και που λόγω της θέσεώς του αυτής γνώριζε τότε όλες τις ενέργειες και προσπάθειες που είχε καταβάλει ο μητροπολίτης αυτός για να βοηθήσει τον λαό του νομού. Είπε δε τα εξής: Δεν είναι αλήθεια ότι ο δεσπότης Σπυρίδων Γκινάκας αδιαφόρησε. Μόλις πληροφορηθήκαμε ότι οι Γερμανοί σκότωσαν εκατοντάδες Κομμινιώτες, επικοινωνήσε αμέσως μυστικά με τον Αθανάσιο Τσιμπούκη, που ήταν εκτελωνιστής τότε στην Κόπρainer, και του έστειλε φάρμακα, που ο ίδιος είχε διασώσει λίγο πριν τον ερχομό των Γερμανών, από το στρατιωτικό νοσοκομείο της Άρτας, το οποίο στεγαζόταν κατά τη διάρκεια του πολέμου στο γυμνάσιο.

Τα φάρμακα αυτά παραδόθηκαν σε Κομμινιώτες για τους τραυματίες τους, στην τοποθεσία Μπούκα, που βρίσκεται στις εκβολές του Αράχθου, πιο κάτω από το Κομμένο.

Τη διαχείρισή τους είχαν τότε ο γιατρός Μιχάλης Καρατσώλης, που ζει σήμερα, και μία νοσοκόμα που είχε ορίσει ο ίδιος ο δεσπότης. Στη συνέχεια και ύστερα από συνεννοήσεις του με τον γιατρό Γεώργιο Ζέρβα, ειδοποιήθηκαν οι Κομμινιώτες και έφεραν τραυματίες τους στην Άρτα κρυφά, τους οποίους χειρουργήσε και νοσήλεψε στην κλινική του ο γιατρός Ζέρβας. Μας είπε μάλιστα ότι μερικοί Κομμινιώτες που είχαν ελαφρά τραύματα, έφυγαν μετά την επίδεσή τους. Οι άλλοι που ήταν βαρύτερα –και ήταν τρεις ή τέσσερις– παρέμειναν στην κλινική του μέχρι που έγιναν καλά. Τη μέρα επίσης που έμαθε ο δεσπότης για τη σφαγή, πήγε αμέσως και διαμαρτυρήθηκε σ' έναν Ιταλό ταγματάρχη, που ήταν τότε φρούραρχος στην Άρτα. Ο ταγματάρχης αυτός του έδωσε την εξής απάντηση: «Οι Γερμανοί δεν τελείωσαν ακόμα το έργο που ανέλαβαν»! Είναι ακόμα εξακριβωμένο ότι παραστάσεις στον ταγματάρχη αυτόν, για να βοηθηθούν οι Κομμινιώτες, καθώς και στους Γερμανούς αργότερα για άλλους χωρικούς του νομού, έχει κάμει ο δεσπότης αυτός όχι μόνο επανειλημμένα, αλλά και με μεγάλη φορτικότητα, η οποία τον εξέθετε μάλιστα στους κατακτητές.

Για να είμαστε λοιπόν ειλικρινείς, ενδιαφέρθηκε τότε ο δεσπότης πολύ για τους Κομμινιώτες. Κακώς πιστεύεται σήμερα ότι αδιαφόρησε. Άλλωστε περισσότερα από αυτά που έκαμε δεν μπορούσε τότε να κάμει. Οι Γερμανοί ούτε δεσποτάδες ούτε και αρχιεπισκόπους υπολόγιζαν. Έχουν σκοτώσει μάλιστα πολλούς παπάδες στη χώρα μας...

Για τον Ερυθρό Σταυρό, που οι Κομμινιώτες ισχυρίζονται ότι δεν τους συμπαράσταθηκε τότε, έχουμε πληροφορηθεί ότι δεν μπορούσε την περίοδο εκείνη να τους προσφέρει βοήθεια. Ήταν αποκλεισμένος», Λάμπρου Χ. Κασελούρη «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, σσ. 169-171.

αριθμό σκηνών. Ρούχα της Ούντρα διανεμήθηκαν σ' αρκετά μέρη. Αλλά έτσι όπως διανεμήθηκαν, κατάντησε ο πληθυσμός να μην πάρει σχεδόν τίποτα. Οι διορισμένες επιτροπές τα μοίρασαν στους δικούς τους ή πήραν τα καλύτερα κι έδωσαν στους άλλους όσα δεν φοριούνταν. Ενώ στις τσέπες άλλων ρούχων βρέθηκαν ελληνικά πληθωριστικά χαρτονομίσματα. Αυτά καταγγέλθηκαν πολλές φορές κι ο αντιπρόσωπος της Ούντρα κ. Πίστερ αναγνώρισε επίσημα με δήλωσή του στις εφημερίδες ότι γίνονται κλοπές στη διανομή των ρούχων.

Οι χαροκαμένες γυναίκες του Κοιμμένου μού είπαν την ημέρα του μνημόσυνου: «Οι μουσικές ήρθαν και θα φύγουν, μα εμάς ποιος θα μας ντύσει;». Παντού βασίλευε το πένθος. Τα γκρεμισμένα σπίτια με τους ομαδικούς τάφους και τας εκατοντάδας σταυρούς παρουσίαζαν θλιβερότερο το απέραντο νεκροταφείο»²⁷³.

«Τα θύματα του Κοιμμένου έζησαν σαν τρωγλοδύτες έως την ημέρα της απελευθέρωσης. Και την ίδια ζωή συνέχισαν για πολύν καιρό αργότερα. Η Αγροτική Τράπεζα, που είχε αναλάβει την στέγασιν, δεν έκαμε παρά ελάχιστα πράγματα. Μερικά σπίτια από βέργες και λάσπη, ακατάλληλα και ετοιμόρροπα, που προσπαθούν να τα στηρίξουν από μέσα με μαδέρια και “ξεροτοιχιές” για ν' αντέξουν κι αυτόν τον χειμώνα»²⁷⁴. Αλλά και η εκπαίδευση ήταν ανύπαρκτη στην Ήπειρο, όπως και στο Κοιμμένο, στο οποίο σχολείο χτίστηκε πολύ αργότερα, ενώ τα παιδιά έκαναν μάθημα σε έναν παρακείμενο στάβλο. «Τα περισσότερα σχολεία εφέτος δεν πρόκειται να λειτουργήσουν. Πρώτον, γιατί δεν έμειναν όρθια, δεν έχουν πορτοπαράθυρα. Εξήντα καθηγητές γυμνασίων λείπουν κι οι περισσότεροι δάσκαλοι είναι διωκόμενοι. Έτσι τα παιδιά της Ηπείρου είναι καταδικασμένα να μείνουν ένα ακόμα χρόνο χωρίς γράμματα. Αυτή είναι η κατάσταση σήμερα στην Ήπειρο: πείνα, γύμνια, αρρώστια, αμορφωσιά!»²⁷⁵.

«Είναι η μοίρα του τόπου μας αυτού να προσφέρει πάντοτε, να γράφει ιστορία με αίμα και ολοκαυτώματα, να γίνεται βωμός εις το εθνικόν θυσιαστήριον και να μην ευρίσκει ποτέ ανταπόκρισιν από αυτόν τον ασυγκίνητον οργανισμόν που λέγεται κράτος»²⁷⁶. Το Κοιμμένο ακόμη και το 1946, τρία χρόνια μετά τη μεγάλη καταστροφή, βρισκόταν τελείως παραγκωνισμένο από κάθε κρατική συμπαράσταση και οικονομική βοήθεια. Καίτοι οι πολιτικοί και οι διάφοροι επίσημοι είχαν ωραία λόγια και του υποσχέθηκαν πολλές επιχορηγήσεις και μία ζηλευτή θέση στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, τίποτα από όλα αυτά δεν πραγματοποιήθηκε²⁷⁷. Ο συγγραφέας - λογοτέχνης

²⁷³ Εφ. «Ελεύθερη Ελλάδα», Αθήναι, Δευτέρα 15 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 4.

²⁷⁴ Βλ. άρθρο του Μιχ. Περάνθη «Εντυπώσεις από την Άρταν: το μνημόσυνο των θυμάτων του Κοιμμένου», εφ. «Έθνος», έτος 33ον, αρ. φύλ. 999, Αθήναι, 24 Αυγούστου 1946, σ. 3.

²⁷⁵ Εφ. «Ελεύθερη Ελλάδα», Αθήναι, Δευτέρα 15 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 4.

²⁷⁶ Εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 19^{ον}, αρ. φύλ. 831, Άρτα 6 Φεβρουαρίου 1952.

²⁷⁷ «Μα ούτε η σφαγή, ούτε και η φωτιά και η καταστροφή στάθηκαν ικανά να δαμάσουν την πατριωτική ψυχή του μαρτυρικού αυτού χωριού. Στέκει ακόμα αλύγιστη από τις τόσες

Μιχάλης Περάνθης, σε μια ραδιοφωνική του ομιλία που δημοσιεύθηκε ως κείμενο στον «Ελεύθερο Λόγο» της Άρτας, συμπυκνώνει σε λίγες γραμμές το άθλημα της θυσίας του Κομμένου, που αντικατοπτρίζει τον πόνο και τη δόξα ολόκληρης της μαρτυρικής Ηπείρου. «Το Κομμένο δεν είναι πια χωριό. Είναι νεκροταφείο. Και είναι βωμός, ένας απ' τους άμετρους βωμούς που καλύπτουν τη σπαρταγμένη γη της Ηπείρου. Οι κάτοικοί του, απομεινάρια ορφάνιας, λείψανα πένθους, γυμνοί από κάθε τι που συγκρατούσε άλλοτε τη ζωή τους, πλούσιοι μένουν σε αναμνήσεις και σεβασμό. Έκοψαν απ' το ψωμί τους για να στήσουν το ηρώο τους, που φέρει χαραγμένα τα ονόματα των 317 πατέρων και τέκνων και αδελφών. Έκοψαν απ' το ψωμί τους για ν' αποκριθούν στο χρέος της καρδιάς, το χρέος που έπρεπε να το νομίσει δικό του ολόκληρος ο λαός της Ελλάδας. Χρέος που έπρεπε προπαντός να βαρύνει το κράτος. Αλλά είπαμε! Τον πόνο και τις πληγές, μόνιμο κέρδος στο άθλημα της θυσίας, ο Ηπειρώτης τα κρατάει για τον εαυτό του. Ούτε να τα παζαρέψει ξέρει, κι ούτε το καταδέχεται. Κι είτε κάποτε η Ελλάδα αναλογιστεί είτε όχι τη μεγάλη οφειλή της στην Εύανδρο, τον ίδιο δρόμο θα πορεύεται η Ήπειρος. Οι δοκιμασίες της θα γίνουν ανάμνηση. Το δράμα της δίδαγμα. Κι η παλιά της παράδοση, μόνιμο πεπρωμένο. Φτώχεια και υπερηφάνεια, μόχθος και στέρηση, πληγές και δάφνες, και πριν απ' όλα η πατρίδα, και πάνω το χρέος και μοίρα της βέβαιη, η θυσία. Λέκνο των θρύλων, πηγή της εθνότητας, μητέρα της Ελληνικής Ελευθερίας»²⁷⁸.

συμφορές και υπερήφανη στις επάλξεις του έθνους για να υπερασπίσει την τιμή και την ακεραιότητά του από τον νεοφώτιστο Εφιάλτη, που προδοτικά και ύπουλα μάχεται για να πλήξει την καρδιά του. Στέκει και το ηρωικό Κομμένο πλάι στη δόξα που έγραψαν στην ιστορία του έθνους μας με το αίμα τους τα πολυπάθα Καλάβρυτα και το Δίστομο. Τίποτε ως τώρα δεν εξήγησε ως προνόμιο για τις τραγικές συμφορές του και τις πολύτιμες περγαμινές που χάρισε στην Ελλάδα μας, γιατί ξει στην Ήπειρο, στη χώρα αυτή που η ολιγαρχία και η πειθαρχία, η φιλελευθερία και φιλοπατρία είναι τα σύμβόλά της. Πολλά τού υποσχέθηκαν στην πρώτη επέτειο της σφαγής του, που γιορτάστηκε τον Αύγουστο του 1945, οι δικοί μας και ξένοι επίσημοι των μεγάλων συμμάχων μας, οι εκπρόσωποι του Τύπου κ.λπ. και πολλά τού ψιθύρισαν μυστικά στο αυτί, μα αυτό ποτέ τίποτε δεν εξήγησε ως ξεχωριστό προνόμιο, γιατί πιστεύει πως το προνόμιό του είναι και προνόμιο του έθνους και η δόξα του είναι και δόξα της Ελλάδος», άρθρο του Στεφάνου Β. Παππά «Το μαρτυρικό Κομμένο και ο νέος συννοικισμός του», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 15ον, αρ. φύλ. 628, Άρτα, Παρασκευή 1 Αυγούστου 1947, σ. 1.

²⁷⁸ Βλέπε άρθρο του Μιχ. Περάνθη «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου (16 Αυγούστου 1943)», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 14ον, αρ. φύλ. 602, Άρτα, Τετάρτη 6 Νοεμβρίου 1946, σσ. 1-2.

Το έτος 1959 η Γερμανίδα φιλελληνίδα Ehrengard Schramm ανήγειρε το δημοτικό σχολείο Κομμένου, και συγκεκριμένα μία σχολική αίθουσα με χρηματική δαπάνη που εξοικονόμησε η ίδια. Η Έρενγκαρντ Σραμ (1900-1985) γεννήθηκε στο οικογενειακό κτήμα Trieglaff της Κάτω Πομερανίας. Σε ηλικία εννέα ετών έμεινε ορφανή από τη μητέρα της, γι' αυτό και φοίτησε σε ένα οικοτροφείο στη μικρή πόλη Atenburg, στη Θουριγγία. Αργότερα φοίτησε σε κλασικό γυμνάσιο και τελικά σε ένα υψηλής στάθμης γυμνάσιο θηλέων στο Βερολίνο, όπου σπούδασε τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό κι έμαθε την ελληνική γλώσσα. Τον Μάρτιο του 1925 παντρεύτηκε τον ιστορικό Percy Ernst Schramm, που από το 1929 κατείχε την έδρα στο εξαιρετικής φήμης Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν. Το 1930, με αφορμή την

πραγματοποίηση ενός διεθνούς ιστορικού συνεδρίου στην Αθήνα γνώρισε τον Βενίξελο. Μετά από υλικό που προμηθεύτηκε στην Ελλάδα έγραψε ένα μικρό βιβλίο με τίτλο «Η Ελλάδα και οι Μεγάλες Δυνάμεις, 1914-1922». Το 1935 επισκέφθηκε για δεύτερη φορά την Ελλάδα, όπου συζητεί την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα με τον βασιλιά Γεώργιο. Το 1951 ταξιδεύει για τρίτη φορά στην Ελλάδα με σκοπό να μάθει τι είχε συμβεί κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Επισκέπτεται: Κρήτη, Καλαμάτα, Καλάβρυτα και λίγο αργότερα την Ήπειρο. Γράφει η ίδια στα απομνημονεύματά της: «Τον Ιούλιο του 1958, έφτασα με το αυτοκίνητο του νομάρχη Άρτας σ' ένα χωριό με το τρομερό όνομα "Κομμένο". Ίσως εδώ τ' όνομα να σημαίνει κάτι άλλο. Το πρωί αντάμωσα έναν ηλικιωμένο ο οποίος μου διηγήθηκε πολλά, έτσι ώστε έφτασα προετοιμασμένη στον άτυχο αυτό τόπο. Παρ' όλα αυτά, τα όσα άκουσα και η γενική κατάσταση ήταν φρικτά». Η Σραμ φιλοξενήθηκε για μία περίπου εβδομάδα στην οικία του Στέφανου Παππά. Αφού η ίδια ρώτησε τι είναι πιο αναγκαίο να γίνει στο χωριό, θέλησε να κατασκευάσει μία σχολική αίθουσα. Επειδή το παλαιό κτίριο του δημοτικού είχε καταστραφεί εντελώς, το σχολείο μετεγκαταστάθηκε στη μικρή πλατεία όπου βρισκόταν το υδραγωγείο του Κομμένου, δίπλα ακριβώς στην οικία του Στέφανου Παππά, σε ένα στάβλο όπου τον διαμόρφωσε σε διδακτήριο η αείμνηστη δασκάλα του χωριού Ελένη Παππά. Μετά την αναχώρηση της Σραμ, «Δεν πέρασαν δύο μήνες και η Γερμανίδα, γράφει ο Στέφανος Παππάς, αποστέλλει στην Εθνική Τράπεζα Άρτης επιταγή 100.000 δραχμών, που χρειάζονταν για την ανέγερση της αιθούσας, με εντολή να γίνεται πληρωμή στον εργολάβο κατασκευής από επιτροπή που η ίδια όρισε: 1) τον νομομηχανικό, 2) τον διευθυντή της τραπεζής, 3) εμέ. Η αίθουσα διδασκαλίας σε έξι (6) μήνες ολοκληρώθηκε, η δε δασκάλα Ελένη Παππά με την κοινότητα εντοίχισε στην προσθήκη όψη μία μαρμάρινη πλάκα που έγραφε: Άνηγέρθη δαπάναις της φιλελληνίδος Γερμανίδος SCHRAMM τό έτος 1959». Επειδή το χωριό εκείνη την περίοδο δεν διέθετε ηλεκτρικό ρεύμα, η ίδια κατάφερε με μία επιχορήγηση να εξασφαλίσει μία μπαταρία ρεύματος χαμηλής έντασης για κάποιο διδακτικό υλικό. Τα εγκαίνια έγιναν το 1959, παρουσία της Έρενγκαρντ Σραμ, του γυμνασιάρχη Στέφανου Παππά, της δασκάλας του σχολείου Ελένης Παππά, του προέδρου της κοινότητας Ευσταθίου Παππά, του ιερέα Σεραφεύμ Στασινού και του γραμματέα της Κοινότητας Δημητρίου Αποστόλου. Μετά από δύο χρόνια δεν ξέχασε το Κομμένο, αλλά απέστειλε ένα μεγάλο κιβώτιο-δέμα που περιείχε πολλά είδη σχολικής χρήσης για το μάθημα της Φυσικής όσο και της Ηλεκτρολογίας.

Είχε ήδη αρχίσει να ασχολείται με τα κοινά στη Γερμανία και μετά από πολλές περιπέτειες προσχώρησε τελικά στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Το 1959 χρίσθηκε υποψήφια για το κοινοβούλιο της Κάτω Σαξονίας. Για δύο βουλευτικές περιόδους συμμετείχε τακτικά σε συνεδριάσεις του Κοινοβουλίου και της κοινοβουλευτικής ομάδας στο Ανόβερο. Ως βουλευτής η Σραμ ποτέ δεν έγινε μία κοιματική πολιτικός που να ενδιαφερόταν μόνο για την ισχύ και την επιρροή της. «Προβλήματα στον κοινωνικό χώρο και στον χώρο της παιδείας κινητοποιούσαν τις δυνάμεις της, το μυαλό και την ευρηματικότητά της. Σ' αυτούς τους τομείς, μόνη της και καινοτομώντας, επιβλήθηκε προτείνοντας κατά καιρούς σωστές λύσεις, με την εργατικότητα, την επιμονή και την ικανότητα να ενημερώνεται για το εκάστοτε αντικείμενο, που ήταν και τα ταλέντα της. Ως κόρη διοικητικού δημοσίου υπαλλήλου δεν δυσκολευόταν να βρει τον σωστό τρόπο αντιμετώπισης της γραφεικρατίας των υπουργείων». Η φιλελληνίδα διανοούμενη και βουλευτής Σραμ απεβίωσε το 1985, αφήνοντας παρακαταθήκη τα κείμενά της στους σημερινούς ιστορικούς και μελετητές της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

Περισσότερα για τη δράση της Γερμανίδας φιλελληνίδας βλ. Ehrengard Schramm: Μία γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και εμπειρίες με επιζήσαντες των γερμανικών βιαιοπραγιών κατά τα έτη 1941-1944. Έκδοση συμπληρωμένη από τον Gottfried Syramm και την Irene Vasos, εκδ. Ατραπός, Αθήνα, 2003.

Τα σχόλια του Τύπου στα πρώτα μετακατοχικά και νεότερα χρόνια

Μέσα από τον Τύπο της εποχής, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το ιστορικό γεγονός του ολοκαυτώματος, τις τιμές και τις δόξες που γνώρισε τότε το Κομμένο, καθώς και τα διδάγματα που αντλούνται από τη μεγάλη θυσία του.

«Εξ αφορμής του μνημοσύνου το οποίον ετελέσθη εις το Δίστομον, γίνεται εκ μέρους εγκρίτων προσώπων κίνησις όπως υποδειχθή εις τους αρμοδίους η ανάγκη να επιληφθούν κατά τον πρόποντα τρόπον της περιπτώσεως του χωρίου Κομμένου της Άρτης, όπου την 16ην Αυγούστου 1943 συνετελέσθη ένα πολύ φρικτότερον κακούργημα των Γερμανών... Σχετικώς μας υπεδείχθη δι' επιστολών όπως τελεσθή εις το Κομμένο εθνικόν Μνημόσυνον και εγερθή μνημείον, δοθή δε το όνομα του καταστραφέντος χωρίου εις μίαν των οδών της πρωτευούσης. Επίσης τονίζεται η ανάγκη όπως το κακούργημα αυτό γνωσθή εις την διεθνή κοινήν γνώμην, η οποία το αγνοεί. Τέλος, υποδεικνύεται όπως μέσω των Ελλήνων διερχομένων, οι οποίοι υπηρέτησαν τους Γερμανούς, ανακαλυφθούν οι δράσται του εγκλήματος Γερμανοί αξιωματικοί και οπλίται και αναζητηθούν διά της διασυμμαχικής επιτροπής διά να τιμωρηθούν»²⁷⁹.

«Έχει -δυστυχώς- πολλά Δίστομα η Ελλάς. Μετά δύο ακριβώς μήνας συμπληρούται διετία από της ημέρας κατά την οποίαν οι Γερμανοί κατέστρεψαν το χωρίον Κομμένον Άρτης και κατέσφαξαν 317 κατοίκους, μεταξύ των οποίων πολλοί γέροντες, γυναίκες, κοράσια, και βρέφη ακόμη. Η τακτική του εγκλήματος υπήρξεν η κλασσική γερμανική τακτική. Επιδρομή των ενόπλων κτηνών κατά του χωρίου, επίδοσις εις το όργιον του αίματος, εις βάρος αθώων και ανυπερασπίστων κατοίκων, λεηλασία συστηματική και κατόπιν εμπρησμός. Η μνήμη των τραγικών αυτών χωριών της Ελλάδος με τας εκατόμβας των θυμάτων πρέπει να μείνη αγήρως εις τας ελληνικάς γενεάς. Διά να ενθυμούνται τα μαρτύρια που υπέστη η φυλή, και τα φρικιαστικά εγκλήματα που διέπραξεν ο γερμανικός λαός»²⁸⁰.

«Δίπλα στα ματωμένα σύμβολα κι ολοκαυτώματα των Καλαβρύτων, του Διστόμου, των Ανωγείων, του Δοξάτου, στέκει δείγμα της βαρβαρότητας του φασισμού και της εθνικής έξαρσης του Ελληνισμού το ηρωικό χωριό Κομμένο της Άρτας. Σαν αύριο πριν από δύο χρόνια, το χωριό των 828 αγωνιστών της Αντίστασης έζησε τη φοβερότερη τραγωδία της Ελλάδας. Μέσα σε 8 ώρες σκορπίστηκε πάνω απ' τα σπίτια του, στους δρόμους του, η νέκρα του θανάτου και του ρημαγμού. Εκεί που έσφυζαν η θέληση, η πίστη κι η δράση για τη λευτεριά, έμειναν συντρίμια και ποτάμια αίματος...

²⁷⁹ Εφ. «Το Βήμα», αρ. φ. 30, Παρασκευή 15 Ιουνίου 1945, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Επίσης το άρθρο με θέμα «Η άγρια σφαγή των κατοίκων του Κομμένου Άρτης» αναδημοσιεύθηκε αυτούσιο στην εφ. «Ελεύθερος Λόγος», αρ. φ. 552 της 25^{ης} Ιουλίου 1945.

²⁸⁰ Εφ. «Ελευθερία», αρ. φ. 242, Αθήναι, Σάββατο 16 Ιουνίου 1945. Το άρθρο με τίτλο «Διά το μνημόσυνον του Κομμένου» αναδημοσιεύθηκε αυτούσιο στον «Ελεύθερο Λόγο», έτος 13ον, αρ. φ. 554, Παρασκευή 10 Αυγούστου 1945, σ. 1.

Το Κομμένο σφαγιάστηκε και κάηκε. Ο γερμανόδουλος νομάρχης Άρτας, σύμφωνα με τη διαταγή της Καραμπινερίας, αρνήθηκε κάθε ενίσχυση στους χαροκαμένους χωρικούς του ηρωικού χωριού. Αύριο στον ρημαγμένο αυτό τόπο γίνεται παλλαϊκό μνημόσυνο για τα θύματα της γερμανικής θηριωδίας»²⁸¹.

«Πριν ακόμη τα χιόνια βαφούν στο αίμα των αθώων, ηρωικών κατοίκων των Καλαβρύτων, και πριν συνταράξει τον Παρνασσόν ο αντίλαλος των θρήνων της συμφοράς διά τας σφαγές του Διστόμου, μία άλλη ανήκουστη σε κακουργία και βαναυσότητα τραγική σελίς αίματος είχε γραφεί εις το Κομμένο της Άρτης, την 16ην Αυγούστου 1943, τραγωδία θηριώδους αφανισμού εκατοντάδων αθώων γυναικοπαίδων που συγκλόνισεν ολόκληρον την Ήπειρον και έπληξεν εκτός από τις τόσες συμφορές τον Νομόν Άρτης. Η βάρβαρη και ανιστόρητη ομαδική αυτή ανθρωποσφαγή των βαρβάρων κατακτητών εναντίον φιλησύχων κατοίκων, οι οποίοι διά τίποτε απολύτως δεν έπταισαν για να υποστούν μίαν τόσο σκληράν και αμείλικτον τιμωρίαν, ήταν ένα από τα ειδεχθέστερα εγκλήματα των Γερμανών»²⁸².

ΤΟ ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΤΕΤΡΑΔΙΟ (ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ)

Κομμένο

«Υπήρξε η πρώτη στάση μέσα στην εβδομάδα των θυσιών, της τιμής και της δόξας που άρχισε την Κυριακή στην Ήπειρο. Το χωριό είχε 400 άτομα και ήταν διπλά ένοχο: Αποτελούσε μέρος της επαρχίας όπου δημιουργήθηκαν το 1942 οι πρώτοι πυρήνες του αντιστασιακού στρατού της Ελλάδας. Έπειτα, την 15^η Αυγούστου 1943, στην ενοριακή εορτή της Παναγίας, η οποία συγκεντρώνει τους χωρικούς των γύρω χωριών, ύψωσε την εθνική σημαία επάνω στην εκκλησία της Παναγίας και είχε φιλοξενήσει αντάρτες που κατέβηκαν από το βουνό. Η τιμωρία δεν άργησε να έρθει.

Την επομένη το πρωί, κατά τη διάρκεια της ξεκούρασης των χωριανών μετά την εορτή των δύο ημερών, οι Γερμανοί περικύκλωσαν το χωριό και άρχισαν να το βομβαρδίζουν. Έπειτα μπήκαν μέσα στα σπίτια, αποτελείωσαν αυτούς που είχαν ξεφύγει από τις οβίδες και έβαλαν φωτιά. Εβδομήντα χωρικοί οι οποίοι είχαν προσκληθεί σε ένα γάμο, πέθαναν μαζί. Δεκαεπτά οικογένειες βρήκαν ομαδικό θάνατο. Ο παπάς εκτελέστηκε μπροστά στην εκκλησία του, που λεηλατήθηκε πριν καεί – 317 θάνατοι και 118 σπίτια καμένα, αυτός ήταν ο απολογισμός.

²⁸¹ Άρθρο με τίτλο «Ένα σύμβολο: Το Κομμένο της Άρτας, ολοκαύτωμα στον αγώνα», εφ. «Ριζοσπάστης», χρόνος εικοστός ένατος, αρ. φ. 9.526, Αθήνα, Τετάρτη 15 Αυγούστου 1945, σσ. 1-2, βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Το παραπάνω άρθρο είναι από τα πιο πατριωτικά που έχουν γραφεί για το Κομμένο.

²⁸² Χρήστος Κολιάτσος, «Η ανθρωποσφαγή εις το Κομμένο της Άρτας», εφ. «Η Καθημερινή», Σεπτέμβριος 1945, σ. 1.

Χιλιάδες προσκυνητές ήρθαν από την Άρτα, τα Ιωάννινα, την Πρέβεζα, χωριά που συγκεντρώθηκαν για τη λειτουργία υπέρ αναπαύσεως των ψυχών που έγινε την Κυριακή το πρωί μέσα στο νεκροταφείο. Οι υπουργοί Πρόνοιας και Υγείας μαζί με τον νομάρχη της Ηπείρου εκπροσωπούσαν την κυβέρνηση. «Είναι το πεπρωμένο της Ελλάδας να ποτίζει με το αίμα της τα ίχνη του περάσματος της κυβέρνησης μέσα στην ιστορία», είπε ο κ. Βοΐλας, καταθέτοντας τα σέβη της κυβέρνησης και όλης της Ελλάδας σ' αυτά τα ταπεινά θύματα του παγκοσμίου δράματος»²⁸³.

«KOMMENO: Να ένα όνομα, που προσθέτει έναν ακόμα ιερών βωμόν εις την δοξασμένην σειράν των βωμών της ελληνικής ελευθερίας. Ασκεπείς προ του στηθέντος κενотаφίου, ακολουθήσαμεν την μυσταγωγίαν που ετελείτο εκεί εις τους καταπράσινους κάμπους και τα ιστορικά βουνά της αιματόβρεκτης ηπειρώτικης γης. Και ένας αυτόπτης μάρτυς, ο καθηγητής Στέφανος Παππάς, μάς έδιδε εις τον λόγον του γεγονότα, ονόματα, αριθμούς... Ο Γερμανός στρατηγός που έδωσε την διαταγήν της σφαγής λέγεται Φον Στένερ, και ήτο διοικητής της 1^{ης} Μεραρχίας Αλпинιστών «Εντελβάις». Να ζη άραγε; Δεν είναι απίθανον. Αλλ' η Νέμεσις, η Ελληνική Νέμεσις, απαιτεί την παράδοσιν και την δίκην και την θανατικήν του εκτέλεσιν μέσα εις τα ερείπια του Κομμένου...»²⁸⁴.

²⁸³ LE CARNET ATHENIEN pp. 83-88

Kommeno

Ce fut la premiere station dans la semaine "de sacri fices, d' honneur et de gloive", qui a commence dimanche en Epire. Le village qui compatait quatre cents ames etait doublent criminei. I, faisait partie de la province ou se formerent en 1942 les premiers noyaux de la resistance armee de la Crece. Puis le 15 aout 1943 a la fete patronale de la Panagia qui rassemble les village oins d' alentour, il avait hisse le drapeau national sur l' eglise de la riengue et avait accneilli des andartes descendus de la montage. Le chatiment he tarda pas.

Le iendemain matin, pendant que lew paysans se reposaient de deux jours de fete, lew Allemands cernerent le village et commenserent a le cannoner. Puis ills entrerent dans les mai-sons, achererent cenx qui avaint echappe aux obus et mirent le feu. Soixante-dix paysans, qui avaient ete convies a une noce, perirent ensemble. Dix-sept familles trouerent la mort collective. Le cure fut tue derant son eglise qui fut familles trouerent la mort collective. Le cure fut tue derant son eglise qui fut pillee avant d' etre brulee. 317 mortes, 118 maisons incendiees tel fut le bilan.

Des milliers de pelerins venus d' Artta, de Jannina, de Preveza, des villages, se reunirent pour la messe de repuiem que l' on celebra dimanche matin dans ce cimetiere. Les ministres de la prevoyance et de l' hygiene, avec le gouvernement. "C' est le destin de la Crece d' arroser de san sang les traces de son passage dans l' histoire" dit M. Voillas en offrant l' hommage du gouvernement et de toute la Crece a ces humbles victimes du drame mondial.

«Le Messenger d' Athenes», Soixante-Dixieme Annee Troisieme Serie-No 5840, Mardi, 4 Septembre 1945.

²⁸⁴ Νικ. Λανίτη, «Η εβδομάς Ηπείρου», εφ. «Εστία», έτος ΝΑ΄, αρ. φ. 18.342, Παρασκευή 7 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 1.

«...Η Άρτα με μουσικές, σημαίες και λάβαρα, τα σωματεία, τους προσκόπους και τους μαθητάς σε παράταξη υπεδέχθη με ξεχωριστή χαρά και συγκίνηση τους ξένους. Οι τελετές άρχισαν από το μαρτυρικό χωριό του κάμπου της Άρτας, το Κομμένο, με το επιβλητικό μνημόσυνο των 317 σφαγέντων, μέσα σε μία δραματική και πένθιμη ατμόσφαιρα και εν μέσω ομιωγών και θρήνων των χηρών και ορφανών που επέζησαν από την γερμανική θηριωδία. Παντού βασίλευε το πένθος. Τα γκρεμισμένα σπίτια με τους ομαδικούς τάφους και τους εκατοντάδες σταυρούς παρουσίαζον θλιβερότερο το απέραντο νεκροταφείο. Στο κενοτάφιο της πλατείας του Κομμένου όπου έγινε το μνημόσυνο, με τη συμμετοχή του κλήρου, όλης της Ηπείρου και των επισήμων, σχηματίσθηκε λόφος από δάφνινα στεφάνια»²⁸⁵.

«Την 16^η Αυγούστου το Κομμένο της Άρτης είχε μίαν πένθιμον επέτειον. Ετέλεσε το μνημόσυνον των 317 σφαγιασθέντων, υπό των Γερμανών, κατοίκων του με μίαν σεμνήν τελετήν, κατά την οποία έγιναν τα αποκαλυπτήρια του ανεγερθέντος μνημείου. Είναι ένας τύμβος μαρμάρινος και λιτός, του οποίου η λευκότης σκιάζεται από τα χαραγμένα ονόματα των θυμάτων, σήμενος εις το κέντρον της μικρής πλατείας του χωριού. Γύρω από το μνημείον υπάρχουν ακόμη τα ερείπια του σχολείου και των άλλων οικημάτων. Και επάνω εις τους σωρούς των ερειπίων συνεκεντρώθησαν κατά εκατοντάδες οι απομείναντες κάτοικοι και οι επισκέπται από την Άρταν και τα γύρω χωριά, διά να παρακολουθήσουν την τελετήν.

Ο γενικός διοικητής Ηπείρου, οι νομάρχαι των τριών ηπειρωτικών νομών, ο δήμαρχος Άρτης, εκπρόσωποι των διοικητικών, στρατιωτικών και δικαστικών Αρχών, οι πολιτευταί, όλοι οι επίσημοι της περιοχής είχαν συγκεντρωθεί εκεί διά να τιμήσουν τα ατυχή θύματα, τα πρώτα θύματα της γερμανικής βδελυγμίας, που εύρον τον ομαδικόν θάνατον πριν από τα Καλάβρυτα και το Δίστομον, την 16^η Αυγούστου 1943, όταν πρωτάρχισε η εκστρατεία της συστηματικής εξοντώσεως του ελληνικού πληθυσμού.

Η μουσική του 853 Τάγματος Πεζικού και η φιλαρμονική του Συλλόγου “Σκουφάς” ανέκρουον πένθιμα εμβατήρια, που επέτειναν την ατμόσφαιραν της κατανυκτικότητας και της πενθίμου επισημότητας. Ο κλήρος της περιφερείας ευρίσκετο όλος εκεί. Εκεί ευρίσκοντο αι γυναίκες, αι αδελφαί, αι θυγατέρες των θυμάτων, πενθηφορούσαι, με μαύρα μαντήλια, με μαύρη καρδιά. Τέσσαρες κοπέλες από αυτές που είχαν την τύχη να διασωθούν, έφεραν ένα πελώριο δίσκο κολλύβων, εν μέσω πενθίμου σιγής. Και άρχισε το μνημόσυνον. Και έγινεν αποκάλυψις του μνημείου, ενώ η μουσική ανέκρουε τον Εθνικόν Ύμνον και τα παρατεταγμένα τμήματα παρουσίαζον όπλα. Αν κατάφεραν να μη ακούγωνται οι λυγμοί των μπροστά στους επισήμους, όμως τα δά-

²⁸⁵ Χρήστος Κολιάτσος, «Παραβλεπόμενα: η εβδομάς θυσιών της Ηπείρου», εφ. «Καθημερινή», έτος εικοστόν έβδομον, αρ. φ. 10.158, Κυριακή, 23 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 3.

κρυα των γυναικών έτρεχαν άφθονα. Και ενώ συνεχίζοντο η πένθιμος επιμνημόσυνος ψαλμωδία και η έξαρσις και η μεταρσίωσις, το ρίγος διαπερνούσε το κορμί και η φαντασία αναπαρίστανε το μεγάλο δράμα που είχε ζήσει πριν από τρία χρόνια ο μαρτυρικός αυτός τόπος.

Αυτές τις εικόνες ξανάφερνε στη μνήμη μπροστά στον ιερό αυτόν χώρο που έγινε βωμός και σύμβολο ενός από τους άμετρους βωμούς που σκεπάζουν τη σπαραγμένη γη της Ηπείρου. Και τα δάφνινα στεφάνια, από όλους τους επισήμους, από όλα τα σωματεία, από όλους τους αντιπροσώπους, κατετίθεντο, το ένα μετά το άλλο, είκοσι, τριάντα, εβδομήντα, ώσπου σκέπασαν όλο το μνημείο. Φτωχική παρηγοριά για όσους επέζησαν. Γιατί άλλη φροντίδα, άλλη μέριμνα δεν εξεδηλώθη έως τώρα. Ακόμα και τα έξοδα του μνημείου τα αντιμετώπισαν κατά το μεγαλύτερο μέρος οι ίδιοι.

Όσο για τα σπίτια τους, μόνον δύο διασώθηκαν από τα 163. Τα θύματα του Κομμένου εξήσαν σαν τρωγλοδυτές έως την ημέρα της απελευθέρωσης. Και την ίδια ζωή συνέχισαν για πολύ καιρό αργότερα. Η Αγροτική Τράπεζα, που είχε αναλάβει την στέγασιν, δεν έκαμε παρά ελάχιστα πράγματα. Μερικά σπίτια από βέργες και λάσπη, ακατάλληλα και ετοιμόρροπα, που προσπαθούν να τα στηρίξουν από μέσα με μαδέρια και ξεροτοιχιές για ν' αντέξουν κι αυτόν τον χειμώνα»²⁸⁶.

«Η πρώτη και συγκλονιστικότερη ελληνική τραγωδία που γράφτηκε με αίμα ελληνικό, από τους βάρβαρους Γερμανούς, και που 'μενε άγνωστη όχι μονάχα στον ξένο κόσμο, αλλά και στον ελληνικό λαό. Κομμένο - Καλάβρυτα - Δίστομο κ.λπ. Ανάμεσα στα θρυλικά αυτά ονόματα, των τόπων αυτών των μαρτυριών, των καινούργιων αυτών Γολγοθάδων του Ελληνισμού, και προπυργίων της Λευτεριάς που με σεβασμό, ευλάβεια, ευγνωμοσύνη και εθνική περηφάνια θα προφέρονται από τις επερχόμενες γενιές της ηρωικής και ένδοξης φυλής μας, που έγραψε με το αίμα των θρυλικών παιδιών της σελίδες άφθαστης δόξας και μεγαλείου, στην ιστορία της νεότερης ελληνικής εμπορίας, ολότελα ξεχωριστή και εξέχουσα θέση θα καταλάβει στη νεοελληνική και παγκόσμια ιστορία η τραγωδία των κατοίκων του χωριού Κομμένο. Των νεομαρτύρων αυτών της λευτεριάς, που ολοκαύτωμα προσέφεραν τη ζωή τους, στον ιερό βωμό των αγώνων, της σκλάβας πατρίδας, για την απόκτηση του μεγαλύτερου αγαθού της ζωής, της Λευτεριάς. Η τραγωδία του Κομμένου είναι η πρώτη και πιο φρικτή τραγωδία ελληνικού πληθυσμού και ξεπερνά σε αίμα και καταστροφές κάθε άλλη όμοια, που γράψανε οι βάρβαρες χιτλερικές ορδές, κατά το διάστημα της τριχρονης και πλέον μαύρης και βαριάς σκλαβιάς, απ' όσες μέχρι τώρα γνώρισε ο ελληνισμός, κατά την μακραίωνη ιστορίαν...

²⁸⁶ Άρθρο του Μιχ. Περάνθη με τίτλο «Εντυπώσεις από την Άρταν - Το Μνημόσυνο των θυμάτων του Κομμένου», εφ. «Έθνος», έτος 33ον, αρ. φύλ. 9.991, 24 Αυγούστου 1946, σ. 3.

Τίποτε δεν προοιωνιζόταν ότι τις πρωινές ώρες της ωραίας αυγουστιάτικης εκείνης ημέρας θα εξελισσόταν εκεί η συγκλονιστικότερη ανθρώπινη τραγωδία απ' όσες μέχρι τότε γράφτηκαν ανάμεσα στον ρουν των αιώνων και απ' όσες προηγούμενα και μεταγενέστερα έγραψε η γερμανική θηριώδης βαρβαρότητα, στη μαρτυρική Ελλάδα μας, με ποτάμια ελληνικού αίματος, και απ' όσες θ' αναφέρει η παγκόσμια ιστορία του μέλλοντος. Στους άλλους ηρωικούς και μαρτυρικούς τόπους οι νεότεροι Γερμανοί-Ούννοι εκτέλεσαν κατά διάφορα χρονικά διαστήματα δεκάδες και εκατοντάδες Ελλήνων πατριωτών, στο μαρτυρικό και θρυλικό αυτό χωριό, σκότωσαν, έσφαξαν και ζωντανούς ακόμη κάψανε, έναν ολόκερο ελληνικό πληθυσμό»²⁸⁷.

«Βαρυπενθούσα και υπερήφανος η κοινότης του μαρτυρικού Κοιμμένου της Άρτης, έτέλεσε την περασμένη Τρίτην, 16^η Αυγούστου 1949, το ετήσιον ιερόν μνημόσυνον των αγρίως σφαγιασθέντων υπό των βαρβάρων Γερμανών τριακοσίων δέκα επτά κατοίκων την 16^η Αυγούστου 1943. Και όσοι παρέστησαν εις την συγκινητικήν ιεροτελεστείαν και όσοι απουσίαζαν ταύτης ανημνήσθησαν με πόνον ψυχής της τραγωδίας του Κοιμμένου, που κατετάραξε την 16^η Αυγούστου 1943 την συνείδησιν όλου του πεπολιτισμένου κόσμου.

Έκτοτε το ηρωικό Κοιμμένο έγινε θρύλος. Έγινε σύμβολο. Έγινε ιδέα. Έγινε βωμός λατρείας όλων των ελευθέρων λαών της γης. Και όσον οι χρόνοι παρέρχονται και η πάλη του πνεύματος της ελευθερίας προς τας σκοτεινάς δυνάμεις της βίας και του εγκλήματος συνεχίζεται, τόσον περισσότερον η τραγική θυσία των 317 ηρώων του Κοιμμένου παίρνει την λάμψην της υπερτάτης προσφοράς διά την τελικήν νίκην των ιερωτέρων και ωραιότερων ιδανικών. Και γίνεται δίδαγμα Αρετής και παράδειγμα μοναδικόν Αυτοθυσίας υπέρ της Ανθρώπινης Ελευθερίας»²⁸⁸.

«Η Κοινότης του Κοιμμένου οργάνωσε προχθές Σάββατον ένα σεμνόν μνημόσυνον των αγρίως σφαγιασθέντων 317 κατοίκων της Κοινότητος κατά την αποφράδα ημέρα της 16 Αυγ. 1943, ότε επέδραμον εκεί αι ορδαί του αρχιεγκληματίου των αιώνων Χίτλερ. Το ολοκαύτωμα του Κοιμμένου είναι έν από τα τραγικώτερα επεισόδια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η ανάμνησις της θυσίας των ηρωικών τέκνων του μαρτυρικού Κοιμμένου θα συγκινή πάντοτε τας καρδίας των Ελλήνων. Αλλά και θα διδάσκη το παράδειγμα εκείνων τας νεωτέρας γενεάς με ποίας θυσίας κατακτάται εις τον κόσμον τούτον το ωραιότερον ιδανικό: η τιμή της πατρίδος, που είναι αλληλένδετη με την

²⁸⁷ Σωκράτη Κατσαδήμα, «Η τραγωδία του χωριού Κοιμμένο Άρτης», μέρος 1^ο, εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 15ον, αρ. φ. 630, Άρτα, Δευτέρα 1 Σεπτεμβρίου 1947, σ. 1. Σχετικά με την ομιλία του Κατσαδήμα στον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών στις 5 Νοεμβρίου 1944, δημοσιεύθηκε ολόκληρη στο βιβλίο του Στεφάνου Παππά «Το ολοκαύτωμα του Κοιμμένου», Άρτα, 1946, σσ. 70-75.

²⁸⁸ «Το μνημόσυνο Κοιμμένου. Η λάμψις της θυσίας των», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 17ον, αρ. φ. 722, Άρτα, Δευτέρα 22 Αυγούστου 1949, σ. 1.

ανθρώπινην ελευθερίαν. Προ της τραγικής θυσίας των ηρώων του Κομμένου δεν υπεκλίθη προχθές μόνον το Κομμένο, αλλά το πανελλήνιον ολόκληρον, η εθνική ψυχή της Ελλάδος»²⁸⁹.

«Τα θύματα θρηνώ, μα για τους θύτες οδύρομαι. Τους άδικους χαμούς λυπούμαι, μα και για το ανθρώπινο κατάντημα αισχύνομαι. Επί τριάντα συναπτά χρόνια βρίσκομαι πάντα στο Κομμένο την επαύριο του Δεκαπενταύγουστου. Μέσα στους χιλιάδες προσκυνητές σέρνω κι εγώ την ύπαρξη στον τόπο της μεγάλης θυσίας. Ζω κι εγώ μαζί με τόσους άλλους ένα από τα μεγαλύτερα εγκλήματα που μπόρεσε ποτέ ο άνθρωπος να διαπράξει εναντίον του συνανθρώπου του. Και σε κάτι τέτοιες στιγμές ειλικρινά δεν γνωρίζω αν πρέπει να κλαίμε ή να ντρεπόμαστε. Δεν ξέρω αν πρέπει να θρηνούμε ή να οικτίζουμε. Όταν το “αιωνία η μνήμη αυτών” φτάνει στ’ αυτιά μου, δεν γνωρίζω αν πρέπει να θυμόμαστε τα 317 αδικοχαμένα θύματα ή το τάγμα των ναζιστών θυτών. Και τότε σκέφτομαι.

Σκέφτομαι και καταλήγω στο συμπέρασμα πως το πιο σωστό θα είναι να θυμόμαστε τους θύτες. Να μην ξεχνάμε τα δυστυχημένα αυτά ανθρώπινα όντα που ένα ολοκληρωτικό “εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς” μετέβαλε σε αδίστακτους και θηριώδεις εγκληματίες. Και όμως, πάντα τα λόγια είναι φτωχά. Γιατί να τους αποκαλούμε “θηριώδεις”, αφού –ως γνωστόν– και τα πιο άγρια θηρία σκοτώνουν ή από πείνα ή από άμυνα. Ο σκοτωμός για τα θηρία είναι αγώνας επιβίωσης. Για τους Ναζί όμως τον σκοτωμό 317 ανθρωπινων υπάρξεων ποιος λόγος επιβίωσης επέβαλε; Ιδού, λοιπόν, ο ξεπεσμός του ανθρώπου. Ιδού το κατάντημα της ανθρώπινης υπόστασης, όταν γαλουχείται μέσα στην υστερία ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος. Και συλλογιέμαι: Αν οι θύτες αυτοί ζούσαν κάτω από δημοκρατικές συνθήκες, θα είχαν ποτέ κηλιδώσει τον ανθρώπινο πολιτισμό με το έγκλημα του Κομμένου; Ασφαλώς όχι. Να γιατί, λοιπόν, πρώτιστο έργο και καθήκον ιερό κάθε πολιτείας και ολόκληρης της ανθρωπότητας είναι να διαπλάσει πολίτες με δημοκρατική συνείδηση και ανθρωπιστική καλλιέργεια. Ιδού το καθήκον των ηγετών της ανθρωπότητας. Ιδού το καθήκον των παγκόσμιων οργανώσεων και εκκλησιών. Ιδού το καθήκον κάθε ανθρώπου»²⁹⁰.

«Πέρασαν κιόλας 51 χρόνια από τη σφαγή του Κομμένου. Είναι η μεγαλύτερη, αναλογικά με τον πληθυσμό, σφαγή από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής το 1941-44. Από τους περίπου 650 κατοίκους του μικρού αυτού χωριού της Άρτας, στις εκβολές του Αράχθου, σφαγιάστηκαν οι 317. Και ήταν η τραγικότερη, η πιο φρικαλέα, η περισσότερη απάνθρωπη, αφού οι κατα-

²⁸⁹ «Η θυσία των κατοίκων του Κομμένου», εφ. «Ελεύθερος λόγος», έτος 20^{ον}, αρ. φ. 853, Δευτέρα 18 Αυγούστου 1952, σ. 1.

²⁹⁰ Ηλία Ν. Βρατσίστα, «Διδάγματα από τη θυσία του Κομμένου», εφ. «Μαχητής», έτος 2ο, αρ. φ. 241, Κυριακή 19 Αυγούστου 1984, σ. 4.

κτητές βίασαν κορίτσια, ξεκοίλιασαν έγκυες, έκαιγαν νεογνά και βρέφη, μαχαίρωναν ρίχνοντας αλάτι στις πληγές των παπάδων και των γερόντων.

Το Κομμένο, κέντρο που προμήθευε με τρόφιμα τις αντάρτικες ομάδες της περιοχής, επιλέχτηκε να πληρώσει ακριβά. Προς παραδειγματισμό. Πενήντα ένα χρόνια μετά, τόσο η Ιστορία όσο και η Πολιτεία πρέπει να βρουν λίγο χώρο και χρόνο να τιμήσουν τους νεκρούς της μεγάλης σφαγής και να γειάνουν τις πληγές όσων απέμειναν. Μία αναγνώριση επίσημη, όπως θα έλεγαν και οι γραφειοκράτες, σήμερα φτάνει. Πέρασαν 51 χρόνια. Οι κάτοικοι, όμως, δεν ξέχασαν. Οι γυναίκες που έχασαν τους δικούς τους δεν έβγαλαν ποτέ τα μαύρα ρούχα σε ένδειξη πένθους. Και κάθε 16 του Αυγούστου, μέρα που άρχισε η σφαγή του 1943, θα μοιρολογούν στην πλατεία του χωριού, γύρω από το μαρμάρινο μνημείο όπου είναι χαραγμένα τα ονόματα των παιδιών τους, των αδελφών, των συζύγων, των μανάδων και των πατεράδων τους»²⁹¹.

²⁹¹ Νίκου Στασινού «Κομμένο: μνήμη φρίκης και ντροπής», εφ. «Ελευθεροτυπία», Τρίτη 9 Αυγούστου 1994.

Τα περισσότερα άρθρα που έχουν δημοσιευθεί για τη σφαγή του Κομμένου επαναλαμβάνουν παλαιότερες αντιλήψεις και απόψεις που σήμερα έχουν ξεπερασθεί από τη σύγχρονη επιστημονική έρευνα. Δειγματοληπτικά αναφέρουμε: α) Γκαράνη Κατερίνα: «16 Αυγούστου. Το Κομμένο θρήνησε. Όλα τελείωσαν με ένα λυγμό για τους ήρωες που έφυγαν 51 χρόνια πριν», εφ. «Πρωινή», Άρτα 17 Αυγούστου 1994. β) Τσώλης Κώστας: «Οι Γερμανοί ξεκληρίζουν το Κομμένο Άρτας. Το χρονικό της μεγάλης σφαγής και της χιτλερικής θηριωδίας», περ. «Ιστορία», τεύχος 326, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1995, σσ. 106-110. γ) «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου, 16 Αυγούστου 1943», περ. «Απειρος χώρα», αρ. φύλ. 24, Αθήνα, Σεπτ. 2001, σσ. 24-28. Βλ. επίσης το άρθρο της κ. Σαλταπίδα «Κομμένο: ένα διαμφισβητούμενο έγκλημα πολέμου». Στο συλλογικό έργο «Άρτα: Ιστορία και πολιτισμός 1881-2006», Άρτα, 2007, επιμ. Παντελής Γεωργαλός, καθ. Παιδαγωγικού Τμήματος Παν/μίου Πατρών. Το άρθρο της κ. Σαλταπίδα πάσχει από ιστορικές ανακρίβειες και παρερμηνείες. Κατ' αρχήν στον τίτλο η λέξη “διαμφισβητούμενο” αναφέρεται και στις δύο πλευρές όσον αφορά τη σφαγή του Κομμένου. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει, αφού στην ελληνική βιβλιογραφία δεν αμφισβητείται ότι διαπράχθηκε ένα αποτρόπαιο έγκλημα, στη δε γερμανική πλευρά υπήρξαν έντονες διαμαρτυρίες από ορισμένους Γερμανούς στρατιώτες που πήραν μέρος στην επιχείρηση του Κομμένου, εκτός από τα υψηλόβαθμα, αλλά και κατώτερα στελέχη της Βέρμαχτ. Το Κομμένο ήχμασε κατά την περίοδο των αρχών του 19^{ου} αι., αλλά ο οικισμός συστάθηκε κατά τα τέλη του 17^{ου} με αρχές του 18^{ου} αι.

Γράφει η συντάκτρια στο άρθρο της ότι οι υπεύθυνοι του χωριού «είχαν την υποχρέωση να δράσουν με τέτοιο τρόπο, ώστε να διασφαλισθεί τουλάχιστον η σωματική τους ακεραιότητα». Εν μέρει ισχύει η άποψη αυτή διότι οι εκπρόσωποι του χωριού εξέθεσαν στην ιταλική διοίκηση της Άρτας με λεπτομέρειες τα γεγονότα. Σχετικά με τον αριθμό των γερμανικών στρατιωτών, δεν υπερέβησαν τα 120 άτομα του 12^{ου} λόχου του 98^{ου} Συντάγματος, και όχι τα 400 άτομα, όπως αναφερόταν από ελληνικές καταθέσεις αυτοπτών μαρτύρων, ανάμεσα σε αυτές και του Στέφανου Παππά. Στη δίκη της Νυρεμβέργης, από ελληνικής πλευράς υπεύθυνος της σφαγής θεωρήθηκε ο στρατηγός Χούμπερ Λαντς, και όχι ο συνταγματάρχης Γιόζεφ Ζάλμινγκερ. Πουθενά, εξάλλου, στο συμμαχικό δικαστήριο δεν υποστηρίχθηκε ότι ο Γερμανός αξιωματικός που επισκέφθηκε το Κομμένο δέχθηκε επίθεση από τους αντάρτες και ότι από τα πυρά σκοτώθηκε Γερμανός στρατιώτης. Σχετικά με τη βιβλιογραφία που επικαλείται η κ. Σαλταπίδα, είναι μεν βασική, αλλά αρκετά περιορισμένη.

Ερευνώντας τα κατά καιρούς σχόλια σχετικά με τη σφαγή του Κομμένου, παρατηρούμε μια φθίνουσα ροή από πλευράς ουσίας του νοήματος και των διδαγμάτων του μεγάλου ολοκαυτώματος. Για να φθάσουμε πια σήμερα να οδηγηθούμε στα τυπικά σχόλια ορισμένων εφημερίδων. Όταν ένα ιστορικό γεγονός απογυμνώνεται ή άθελα αποκρύπτεται από τις αξίες της θυσίας και της ελευθερίας, τότε κινδυνεύει να μεταβληθεί σε δημοσιογραφικό σχόλιο παρερρισκομένων ομιλητών ή επισήμων εκπροσώπων μιας τελετής που συνήθως εξαιμίζεται με κάποια πικρή ή όχι ανάμνηση την ίδια μέρα.

Έχουμε ανάγκη ύψιστης ιστορικής κληρονομιάς να διαφυλάξουμε τους αγώνες και τις θυσίες των Ελλήνων που έδωσαν το αίμα τους για τις μεγάλες αξίες που εμείς οι Νεοέλληνες δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε και να αγαπήσουμε. Ο κάθε ένας οφείλει να συνειδητοποιήσει την αποστολή και τις ευθύνες του απέναντι σε μία Ελλάδα που καθημερινά οδηγείται σε μία παρακμή καταναλωτικής εγωπάθειας, ξεχνώντας τα μαρτύρια και τους πόνους των πολυβασανισμένων τόπων της.

Στους νεότερους ιστορικούς που ερεύνουν τα γερμανικά αρχεία και έδωσαν με τα έργα τους νέα στοιχεία για τα εγκλήματα των Γερμανών στην Ελλάδα ανήκουν ο Μαρκ Μαζάουερ και ιδιαίτερα ο Χέρμαν Φρανκ Μάγερ (1940-2009). Γεννήθηκε στο Ανόβερο της Γερμανίας. Ο πατέρας του ήταν δάσκαλος και υπηρέτησε στον γερμανικό στρατό ως διαχειριστής του τμήματος μηχανικού των σιδηροδρόμων. Τον Μάρτιο του 1943, αιχμαλωτίστηκε από τον ΕΛΑΣ και εκτελέστηκε με 32 άλλους στρατιώτες στην Κολοκυθιά της ορεινής Σπερχειάδας. Το 1963 επισκέφθηκε για πρώτη φορά την Ελλάδα, αναζητώντας την τύχη του πατέρα του. Καρπός της έρευνάς του υπήρξε το έργο του «Η αναζήτηση: ανθρώπινα πεπρωμένα στον ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, 1941-1944», εκδ. Καλέντης, Αθήνα, 1995. Το καλοκαίρι του 1995, ο γράφων απέστειλε μία συγκινητική επιστολή στον αείμνηστο συγγραφέα, εκθέτοντας στοιχεία για τη σφαγή του Κομμένου. Έκτοτε υπήρξε πολύμηνη συνεργασία με τον Μάγερ και αμοιβαία εκτίμηση. Από τη γερμανική έκδοση κυκλοφορεί στα Ελληνικά «Η φρίκη του Κομμένου: αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κομμένου της Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντης, Αθήνα, 1998. Άλλα σπουδαία έργα του είναι «Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117^{ης} μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και στην Ελλάδα», εκδ. Εστία, Αθήνα, 2003. «Αιματοβαμμένο Εντελβίλ: η 1^η ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944», τόμος Α΄-Β΄, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2009. Ο Μάγερ υπήρξε σε όλη του τη διαδρομή ένας άοκνος ερευνητής και σκαπανέας της ιστορίας της Ελλάδας την περίοδο της Κατοχής, ένας φιλέλληνας που αγάπησε και πόνησε για τα δεινά της μικρής αυτής πατρίδας, ένας ευεργέτης και φίλος του Κομμένου και των κατοίκων του. Δυστυχώς, ο Μάγερ σκοτώθηκε σε αυτοκινητικό δυστύχημα τη Μ. Δευτέρα 13 Απριλίου 2009, σε ηλικία 69 ετών. Για τη συνολική προσφορά του έργου του τιμήθηκε από τον πρόεδρο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, την Ακαδημία Αθηνών, τη Μαρτυρική Κοινότητα Κομμένου και άλλους φορείς. Μερικά άρθρα που δημοσιεύθηκαν για τον Χέρμαν Μάγερ: «Μέτωπο ιστορίας. Συνέντευξη του ιστορικού Μάγερ», 31 Ιανουαρίου 2009, σ. 1. «Ελευθεροτυπία», «Ο γιος του ναζιστή που φώτισε τις σφαγές αμάχων», 16 Απριλίου 2009, σ. 1. «Εξπρές - ημερήσια οικονομική εφημερίδα»: Δεν ξει πια ο ιστορικός συγγραφέας Χ. Φ. Μάγερ», 16-4-09.

Οι προσπάθειες για την αναζήτηση των εγκληματιών

Η Εισαγγελία Πρωτοδικών του Μονάχου άρχισε το 1968 νέα προανακριτική έρευνα εναντίον μελών του 12^{ου} Λόχου του 98^{ου} Συντάγματος. Παλαιότερες καταγγελίες για την απόδοση ευθυνών και την αναζήτηση των εγκληματιών πολέμου είχαν γίνει στις 23 Δεκεμβρίου του 1947 από ένα δικαστικό συμβούλιο που είχε συγκροτήσει η συμμαχική επιτροπή. Στις 9 Σεπτεμβρίου του 1952, το ελληνικό Γραφείο Εγκληματιών Πολέμου υπέβαλε αίτημα προς την Εισαγγελία Πρωτοδικών Βόννης για την άσκηση δίωξης εναντίον των Λαντς, Στέτνερ και Φάνλερ, αλλά στις 28 Οκτωβρίου του 1957 η εισαγγελία διαπίστωσε ότι ο Στέτνερ είχε αναφερθεί ως αγνοούμενος τον Οκτώβριο του 1944 κοντά στο Βελιγράδι και είχε κηρυχθεί νεκρός. Ο Φάνλερ, καίτοι ήταν Αυστριακός υπήκοος και δεν βρισκόταν η διεύθυνσή του στην επικράτεια της Ομοσπονδιακής Γερμανίας, αποδείχθηκε ότι δεν είχε λάβει μέρος στη σφαγή του Κομμύνου. Ο Λαντς, ο τρίτος ύποπτος, στηριζόμενος σε έγγραφες μαρτυρίες και σε καταθέσεις των συναδέλφων του, μπόρεσε να αποδείξει ότι ανέλαβε τη διοίκηση της 1ης Ορεινής Μεραρχίας στις 9 Σεπτεμβρίου του 1943. Στις 27 Φεβρουαρίου του 1959 οι έρευνες διακόπηκαν. Το 1965, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών παρέδωσε στη γερμανική πρεσβεία ένα μεγαλύτερο αριθμό εγγράφων σχετικά με τα εγκλήματα που είχαν διαπράξει στην Ελλάδα πρώην μέλη της Βέρμαχτ. Με τη βοήθεια της Γερμανικής Υπηρεσίας στο Βερολίνο το 1968, η Βαυαρική Δίωξη Εγκληματιών Πολέμου εντόπισε 226 διευθύνσεις πρώην μελών του 12^{ου} Λόχου. Επειδή ορισμένοι είχαν σκοτωθεί ή είχαν κηρυχθεί αγνοούμενοι, τελικά η Αστυνομία ανέκρινε πάνω από 150 άτομα, στη Δυτική Γερμανία και στην Αυστρία. Ορισμένοι επικαλέστηκαν το δικαίωμά τους να μην καταθέσουν, άλλοι ισχυρίστηκαν πως δεν μπορούσαν να θυμηθούν τίποτα, ενώ κάποιοι μπόρεσαν να αποδείξουν ότι τη μέρα της σφαγής δεν ανήκαν στον 12ο Λόχο. Υπήρξαν όμως και κάποιοι μάρτυρες που, όπως αναφέρθηκε ήδη, έδωσαν ακριβείς πληροφορίες σχετικά με τα γεγονότα.

Η ανακριτική διαδικασία αποκάλυψε πως ο επικεφαλής της επιχείρησης, υπολοχαγός Ρέξερ, είχε αποδεδειγμένα σκοτωθεί «στις 27 Νοεμβρίου 1944, στις 8:00 μ.μ., στην οδό Αδόλφου Χίτλερ 135-137 στο Φράιμπουργκ, κατά τη διάρκεια τρομοκρατικής επίθεσης (δηλαδή αεροπορικού βομβαρδισμού των Συμμάχων)». Ο πιο υψηλόβαθμος αξιωματικός ήταν ο ταγματάρχης Κλέμπε, ο οποίος στην κατάθεσή του στις 18 Μαΐου του 1972 υποστήριξε ότι οι Γερμανοί δέχθηκαν πυρά από το χωριό και ότι για θηριωδίες δεν άκουσε ούτε είδε τίποτα. «Θηριωδίες όπως αυτές που περιγράφηκαν στις καταθέσεις των μαρτύρων Ότο Γκόλντμαν και Άουγκουστ Ζάτνερ, αλλά και Ελλήνων μαρτύρων, ιδιαίτερα οι κατηγορίες για ασέλγεια σε γυναικεία πτώματα και για τον θάνατο παιδιών στον οποίων στα στόματα υποτίθεται ότι τοποθετήθηκαν φλεγόμενα κομμάτια βαμβακιού, τις αποκλείω και θεωρώ πως πρόκειται

για παραμύθια για να τρομάζουν τα παιδιά... Αλλά και σε μετέπειτα συζητήσεις με τους στρατιώτες δεν έγινε ποτέ λόγος για θηριωδίες που περιγράφουν οι μάρτυρες». Το μόνο που θυμόταν ο Κλέμπε ήταν οι νεκροί αντάρτες που κείτονταν στους δρόμους. Αφού πέρασε ένα χρόνο σε αμερικανική αιχμαλωσία μετά τη λήξη του πολέμου, σπούδασε στο Μόναχο Κτηνιατρική και έφθασε μέχρι τον βαθμό του αντισυνταγματάρχη στην Μπούντεσβερ, όπου συνέβαλε στην ανασύσταση των ορεινών μονάδων. Ταξίδευε συχνά στην Ταϊβάν για να εκπαιδεύσει Κινέζους στρατιώτες και έδινε σχετικές διαλέξεις στους στρατηγούς του Κινεζικού Εθνικιστικού Επιτελείου. Ο Ράινχολντ Κλέμπε πέθανε το 1992, σε ηλικία 79 ετών.

Ας δούμε τις επίσημες καταθέσεις δύο στρατιωτών που πήραν μέρος στην επιχείρηση εναντίον του Κομμένου.

Ομοσπονδιακό Υπουργείο Εσωτερικών
Τμήμα 18
Αριθμός: 54.011-18/1970
Μπαντ Ισχλ 16 Απριλίου 1970

**Έκθεση εξέτασης του
Αυγούστου Σέιτνερ²⁹²**

292

Bundesministerium für Inneres
Abteilung 18
Zahl: 54: 011-18/1970
Bad Ischl, am 16 April 1970

Niederschrift

Aufgenommen mit

August SEITNER

Lnadwirt, geb. Am (διεγραμμένες λέξεις), österr.Staatsb., verh., in (διεγραμμένη λέξη) wohnhaft, weicher mit dem Gegenstande de Vernehmung vertraut gemacht, nach Wahrheits-erinnerung, Vohhalt der Par. 48-50 AVG und Belehrung im Sinne des Art. IX EGVG,

als Zeuge,

folgendes angibt:

«Es ist richtig, dass ich Angehöriger der 12./Geb.Jg.Rgt war. Ich wurde im Februar oder März 1943 vom 1. Hochgebirgs zur 12. Komp. Des 98. Rgt. Versetzt. Die 12. Komp. War damals auch im Ausland stationiert. Wo weiss ich nicht mehr. Von dort wurde die 12. Komp. Nach Nitrowitsa in Jogoslawien, zur Bewachung eines Leibergwerkes abkommandiert. In Nitrowitsa

verblieb die Einheit bis April od. Mai 1943. Dann wurde die 12. Komp. in Richtung Suden in Marsch gesetzt. Wir marschierten durch Jugoslawien über Albanien nach Griechenland. Zwischen Ionina und Arta an einem Fluss dessen Namen mir entfallen ist wurde Zeltlager errichtet. In diesen Zeltlager waren wir mehrere Wochen, ich nehme an vier Wochen, einquartiert.

Was nun die Vergeltungsaktion gegen die Ortsbewohner von Komeno betrifft, so entspricht es den Tatsachen, dass gesamte 12. Komp. des 98. Geb.Jg.Regimentes an diesem Einsatz teilnahm. Ich selbst habe auch an dieser Aktion teilgenommen.

Ich habe die Einzelheiten dieser Aktion noch ganz gut in Erinnerung. In den genauen Zeitpunkt des Einsatzes kann ich mich allerdings nicht mehr erinnern. Ich nehme an, dass die Aktion im Hochsommer 1943, glaublich Juli – August, durchgeführt wurde.

Eines Tages in den ersten Morgenstunden wurden wir geweckt und wir erhielten den Befehl uns feldmarschmassig auszurüsten und anzutreten. Als ich unser Zelt verlassen hatte, sah ich, dass am Rande des Zeltlagers glaublich vier, fünf LKWs angestellt waren. Wir erhielten den Befehl auf die LKWs zu steigen. Ich kann mich erinnern, dass die 12.Komp. damals komplett mit Granatwerfern, (λέξι δυσανάγνωστη) usw, ausgerüstet zum Einsatz abging. Es wurde uns damals nicht mitgeteilt, wo der Einsatz geplant war. Wir fuhren mit der Meinung, dass es sich um einen Partisaneneinsatz handeln würde. Wir fuhren mit den LKWs ca. 1½ Stunden. Dann mussten wir absitzen. Wir umstellten einen Ort. Erst später habe ich erfahren, dass der Ort Komeno geheissen hat. Ich wurde zur Absicherung etwa 50 m ausserhalb des Ortes mit noch anderen Kameraden postiert. Kunz darauf setzte Granatwerferfeuer ein. Die Häuser begannen zu brennen. Dann hörte man (λέξι δυσανάγνωστη) und Gewehrfeuer. Auch Schüsse aus Maschinenpistolen waren zu hören. Auch ich habe auf Flüchtende geschossen. An dieser Stelle möchte ich noch einfügen, dass unmittelbar vor der Umstellung des Ortes noch vom Leiter des Einsatzes – ich glaube er hat ROESER oder ROSLER geheissen, ein Münchner, der damals den Rang eines Oberleutnants inne hatte, der damals den Rang eines Oberleutnants inne hatte, Befehl erteilt wurde, dass niemand die Ortschaft verlassen dürfe. Er hat ausdrücklich den Befehl erteilt auf alle Flüchtende zu schiessen.

An der Stelle wo ich postiert war – ich und noch weitere fünf Kameraden – versuchten, so viel ich mich noch erinnern kann vier oder fünf Ortsbewohner, darunter vielleicht zwei Frauen, die Postenkette zu durchbrechen d.h. sie versuchten zu fluchten. Ich und auch meine Kameraden haben wie es uns befohlen war, auf die Flüchtenden das Feuer eröffnet. Die Flüchtenden, wie bereits erwähnt 4 od. 5 Ortsbewohner von Komeno, wurden getroffen und fielen. Ich habe dann noch die Leichen der Erschossenen in Gelände liegen gesehen. Sie waren alle tot, da gibts es meinen Zweifel. Ob meine Schüsse getroffen haben, weiss ich nicht. Ich habe gezielt, aber ich weiss nicht, ob ich auch getroffen habe. Jedenfalls die Leute die bei uns raus wollten, sind nicht durchgekommen, sie sind gefallen.

Wie bereits geschildert. Die Häuser brannten. Offensichtlich ist das Feuer in den Häusern durch das Granatwerferfeuer entstanden. Aber ich habe auch gesehen, dass unsere Leute verschiedene Häuser angezündet haben. Die Ortsbewohner die aus den brennenden Häusern zu fluchten versuchten, wurden sofort angeschossen. Eine grössere Personengruppe wurde dann am Hauptplatz zusammengetrieben und mit einem (λέξι δυσανάγνωστη) am Hauptplatz erschossen. In dieser Personengruppe befanden sich Frauen, Männer, Kinder. Die Erschiessung am Hauptplatz habe ich nicht direkt mitbeobachtet, aber ich habe unmittelbar nach der Exekution den Leichenberg gesehen. Wenn ich gefragt werde wieviele Personen dieser Exekution zum Opfer fielen, dann gebe ich an, dass ich das nur schätzen kann und einen «Haufen» Leichen zu schätzen ist nicht ganz einfach. Ich schätze – und das ist sehr vorsichtig geschätzt – dass es sich um 300 Personen gehandelt hat. Vielleicht auch 400 aber mehr bestimmt nicht. Ich kann nicht sagen wieviel Frauen und wieviel Kinder sich unter den Opfern befanden, aber ich habe unter den

Leichen Frauen und Kinder und ganz junge Männer gesehen. Was mich furchtbar abgestossen hat, dass war, dass einige Angehörige der 12. Komp. sich in schändlicher Art an den Leichen zu schaffen machten. So habe ich selbst gesehen, wie einige Soldaten den weiblichen Leichen Bierflaschen in den Geschlechtsteil einführten. Ich glaube ich habe Leichen gesehen, denen die Augen ausgestochen waren. Wenn ich gefragt werde, ob es den Tatsachen entspricht, dass Kinder in der Weise begrannt wurden, dass ihnen mit Benzin getränkte Watte in die Munder gestopft und die Watte dann angezündet worden ist. Dann gebe ich an, dass ich tatsächlich Kinder gesehen habe (Leichen), die in der Gesichtsgegend um den Mund schreckliche Brandwunden aufwiesen. Ob diese Kinder lebend oder als Leichen so missbandelt worden sind weiss ich nicht. Ich bin ja erst nach Beendigung des ganzen Aktion auf der Hauptplatz gekommen und da gab es nur noch Leichen. Da hat von den Ortsbewohnern niemand mehr gelebt. Ob sich unter den Leichen auch schwangere Frauen befunden haben, weiss ich nicht. Ich habe keine Leichen gesehen, denen der Bauch aufgeschlitzt war. Ich habe auch nichts davon gehört, dass Frauen vergewaltigt worden sind. Überlebt hat meiner Meinung nach niemand. Wir hatten den Befehl alle Ortsbewohner zu erschliessen. Es war schrecklich. Ich werde diesen Einsatz mein ganzes Leben nicht vergessen. Der Einsatz hat von den frühen Morgenstunden bis etwa 10.00 Uhr gedauert. Ich kann mich noch erinnern, dass die Aktion beendet war, als bereits sehr heiss wurde. Wir suchten im Schatten von Orangenbäumen Schutz vor der Sonne und warteten auf die Rückkehr der KLWs. Die LKWs waren nämlich nach der Aktion mit Beutegut vollbeladen worden. Das Beutegut, verschiedener Hausrat, war nämlich weggebracht worden und wir mussten warten bis die KLWs wieder zurückkamen und uns abholten. Es war nach der wüsten Schiesserei sehr still geworden. Die meisten Kameraden waren bedrückt. Fast keiner war mit dieser Aktion einverstanden. Ich hatte bis zu diesem Zeitpunkt nicht gewusst, dass sich bei der 12. Komp. auch einige Sadisten befanden, die sich, wie ich bereits ausgeführt habe, bestialisch benommen haben. Ich habe selbst gesehen, wie sich einige Soldaten über die Leichen lustig gemacht haben und witze «rissen», aber der grösste Teil war schockiert und bedrückt. Alle hatten Gewissenskonflikte bis auf wenige Ausnahmen. Schliesslich haben wir uns alle auf den (damals meiner Meinung nach absolut richtigen) Standpunkt zurückgezogen, dass wir ja nur befehlsgemäss gehandelt haben. Und auf Befehlsverweigerung waren ja harte Strafen angedroht. Ich bin nicht in der Lage anzugeben, wer von der «12.» solche makabren Schetze, wie Bierflaschen in den Geschlechtsteil stecken usw. ausgeführt hat. Ich würde diese Namen nennen, wenn ich sie wüsste, weil ich solche Übergriffe ablehne und immer abgelehnt habe. Aber ich weiss wirklich nicht, wer solche Sachen gemacht hat.

Ich habe erst nach der Vergeltungsaktion den Grund für diesen Einsatz erfahren. Angeblich ist ein Offizier, ich glaube es war dies ein gewisser Oberstleutnant SALMINGER, ein Ritterkreuzträger, durch die Ortschaft Komeno gefahren und wurde dort getötet. Partisanen hatten ein Drahtseil über die Strasse gespannt. Oberstleutnant SALMINGER fuhr mit einem VW-Kübelwagen in voller geschwindigkeit gegen das Seil und dabei wurde SALMINGER durch die Windschutzscheibe geschleudert. Ob er an den Folgen dieses Sturzes gestorben ist, oder ob dann die Partisanen das Feuer auf ihn eröffnet haben, weiss ich nicht. Jedenfalls hat SALMINGER diesen Anschlag nicht überlebt. Dieses Attentats war dann der für die Vergeltungsaktion der auslösende Moment.

Ich kann nicht mehr (namentlich) sagen wer von der «12.» an dieser Aktion teilgenommen hat. Ich würde aber sagen alle die da waren. Natürlich die kranken und beurlaubten Soldaten nicht. Wer krank war und wer sich auf Urlaub befand kann ich selbstverständlich nicht sagen.

Ich habe ein schlechtes Namensgedächtnis. Ich kann mich namentlich nur mehr an den Ernst WASCHL aus Gröbming, dann an der Erwin (?) TRAUTWEIN aus Wuppertal und unserem ehem. Komp.-Chef ROESER od. ROESNER aus München erinnern. TRAUTWEIN und ROESNER od. ROESER sollen gefallen sein. Ich kann mich aber nicht dafür verbür-

Αγρότη, γεννηθέντος το 1923 στο (διεγραμμένη λέξη), Αυστριακού υπηκόου, έγγαμου, κατοίκου (διεγραμμένη λέξη), ο οποίος αφού ενημερώθηκε για το περιεχόμενο της ανάκρισης κλήθηκε να καταθέσει την αλήθεια σύμφωνα με τις παραγράφους 48-50 του νόμου AVG έπειτα από υπόμνηση με την έννοια του άρθρου IX του νόμου EGVG.

gern, ob das stimmt. Es ist davon geredet worden, dass TRAUTWEIN bei Belgrad gefallen ist und ROESER od. ROESNER soll einem Fliegerangriff zum Opfer gefallen sein.*

Wir wurden jetzt eine Reihe von Namen von ehem. Angehörigen der 12. vorgelesen. Diese Namen sagen mir nichts. Auch auf den Namen DELACHER kann ich mich nicht mehr erinnern. Ich glaube nicht, dass DELACHER der Komp. Chef der «12.» war. Ich kann es aber nicht ganz ausschliessen.

Jedenfalls, dies möchte ich nochmals abschliessend feststellen, hat die gesamte «12.» an der Aktion teilgenommen. Ich nehme an es waren über 100 Soldaten die die Vergeltungsaktion durchführten.

Ich war zum Zeitpunkt der Aktion «Komeno» Gefreiter. Bei Kriegsende war ich Obergefreiter.

Ich werde nun gefragt, ob se sich bei dem Einsatz gegen Komeno um eine Kampfhandlung gehandelt hat, ob die «12.» beschossen worden ist od. Überhaupt von Seiten der Ortsbewohner eine Gegenwehr festzustellen war und gebe ich zu dieser Frage an, dass von den Ortsbewohner von Komeno keine Verteidigung erfolgte. Oder anders ausgedrückt: ich konnte von meinem Posten aus (ca. 50 m ausserhalb der Häusergruppe) keine Gegenwehr feststellen. Meine Meinung nach haben die Ortsbewohner nicht das Feuer eröffnet oder auch nur erwidert. Der Einsatz kam für die Ortsbewohner von Komeno vollkommend überraschend. Es hat sich also keineswegs um Kampfhandlungen gehandelt. Es war eine reine Vergeltungsaktion. Die Leute wurden zum grössten Teil auf der Flucht erschossen. Und es bestand, auf das möchte ich nochmals besonders hinweisen, der ausdrückliche Befehl, dass auf Flüchtende zu schießen sei und dass niemand überleben dürfe. Die Leute (Leichen) die am Hauptplatz lagen, waren bei einer Exekution erschossen worden.

Wir haben nach der ganzen Aktion im Zeltlager natürlich über den ganzen Einsatz gesprochen und man hat dann noch verschiedene Einzelheiten dazu erfahren, aber ich kann mich nicht mehr erinnern wer mir was erzählt hat. Ich habe hier nur meine eigenen Beobachtungen und Wahrnehmungen zu Protokoll gegeben. Ich habe nichts hinzugefügt und auch nichts weggelassen oder entstellt. So wie ich die Dinge geschildert habe, so habe ich sie in Erinnerung, so habe ich die Sache erlebt.

Möchte noch ergänzend anführen, weil dies auch vielleicht ein bezeichnendes Licht auf die ganze Sache wirft, dass nach dem Einsatz im Zeltlager ein «Besäufnis» stattfand. Es war Wein und auch Lebensmittel erbeutet worden. Dieser Wein wurde ausgetrunken und es ging bei einigen Kameraden hoch her. Allerdings und dies möchte ich auch feststellen, war den meisten nicht zum Feiern.

Wer der «12.», also dem Komp.-Chef ROESER od. ROESNER den Befehl für die Aktion gegeben hat, weiss ich natürlich nicht. Ich war damals Gefreiter und habe selbstverständlich zu den Offizieren keinen Kontakt gehabt Antrieb gehandelt hat. Sicherlich hat auch er einen Befehl ausgeführt.»

Vor mir:
Υπογραφή

g.g.g.

ως μάρτυρα

ο οποίος περιγράφει τα ακόλουθα:

«Είναι αληθές ότι εγώ ανήκα στην ορεινή μεραρχία του 12^{ου} Λόχου. Τον Φεβρουάριο ή τον Μάρτιο 1943 μετατέθηκα από τον 1^ο στο 12^ο Λόχο του 98ου Συντάγματος. Τότε ο 12^{ος} Λόχος είχε έδρα και στο εξωτερικό, πλέον δεν ξέρω πού. Από εκεί ο 12^{ος} Λόχος μετατέθηκε στη Νιτρίβιτσα, στη Γιουγκοσλαβία, για τη φρούρηση ενός μεταλλείου. Η μονάδα παρέμεινε στη Νιτρίβιτσα μέχρι τον Απρίλιο ή τον Μάιο 1943. Στη συνέχεια ο 12^{ος} Λόχος πορεύθηκε με κατεύθυνση προς νότο. Κάναμε πεζοπορία μέσω της Γιουγκοσλαβίας περνώντας από την Αλβανία προς την Ελλάδα. Ανάμεσα στα Ιωάννινα και την Άρτα κατασκηνώσαμε σε έναν ποταμό του οποίου το όνομα μου διαφεύγει. Στον καταυλισμό αυτό εγκατασταθήκαμε για μερικές εβδομάδες, νομίζω για τέσσερις εβδομάδες.

Όσον αφορά την επιχείρηση επιβολής αντιποίνων στους κατοίκους του Κοιμμένου, σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά στην επιχείρηση αυτή συμμετείχε ολόκληρος ο 12^{ος} Λόχος του 98^{ου} Συντάγματος. Και εγώ ο ίδιος συμμετείχα στη δράση αυτή. Δεν θυμάμαι ιδιαίτερα καλά λεπτομέρειες της δράσης αυτής. Δεν θυμάμαι πλέον την ακριβή χρονική στιγμή της επιχείρησης. Υποθέτω ότι η επιχείρηση έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 1943, πιστεύω τον Ιούλιο-Αύγουστο.

Μία ημέρα τις πρώτες πρωινές ώρες μάς ξύπνησαν και λάβαμε τη διαταγή να εφοδιαστούμε με εξοπλισμό μάχης και να παρουσιαστούμε. Όπως εγκατέλειπα τη σκηνή μας, είδα ότι στα όρια του στρατοπέδου είχαν εγκατασταθεί νομίζω τέσσερα, πέντε φορτηγά. Λάβαμε τη διαταγή να ανέβουμε στα φορτηγά. Θυμάμαι ότι ο 12^{ος} Λόχος ξεκίνησε για την επιχείρηση πλήρως εξοπλισμένος με όλμους κ.ά. Τότε δεν μας είχαν ενημερώσει για το πού σχεδιαζόταν η επιχείρηση. Ήμασταν της γνώμης ότι επρόκειτο για μία επιχείρηση με ένοπλους άνδρες. Πηγαίναμε με τα φορτηγά για περίπου 1½ ώρα. Στη συνέχεια έπρεπε να κατέβουμε. Περικυκλώσαμε ένα μέρος. Αργότερα πληροφορήθηκα ότι το μέρος λεγόταν Κοιμμένο. Για προφύλαξη μου έδωσαν θέση περίπου 50 μέτρα έξω από το μέρος αυτό μαζί με άλλους συντρόφους. Αμέσως μετά άνοιξαν πυρ οι όλμοι. Τα σπίτια άρχισαν να καίγονται. Μετά ακούγονταν πυροβολισμοί με όπλα. Επίσης ακούγονταν και πυροβολισμοί από αυτόματα. Και εγώ πυροβόλησα ανθρώπους που προσπάθησαν να διαφύγουν. Στο σημείο αυτό θέλω να προσθέσω ότι, μόλις πριν περικυκλώσουμε τον τόπο αυτό, ο διοικητής της επιχείρησης -νομίζω λεγόταν ROESER ή ROSLER από το Μόναχο, ο οποίος τότε είχε τον βαθμό του υπολοχαγού- είχε δώσει την εντολή να μην αφήσει κανείς το μέρος αυτό. Είχε δώσει σαφή εντολή να πυροβολούμε όλους όσοι προσπαθούσαν να διαφύγουν.

Στο σημείο που είχα τοποθετηθεί -εγώ και πέντε ακόμα σύντροφοι- προσπάθησαν, αν θυμάμαι καλά, τέσσερις ή πέντε κάτοικοι, μεταξύ των οποίων

ίσως και δύο γυναίκες, να σπάσουν τον κλοιό και να διαφύγουν. Εγώ και οι σύντροφοί μου πράξαμε σύμφωνα με τη διαταγή που μας είχε δοθεί και ανοίξαμε πυρ. Αυτοί που προσπάθησαν να διαφύγουν, οι οποίοι –όπως ήδη ανέφερα– ήταν 4 ή 5 κάτοικοι του Κοιμιένου, επλήγησαν και έπεσαν. Στη συνέχεια είδα και τα πτώματα των πυροβοληθέντων να κείτονται στο έδαφος. Όλοι ήταν νεκροί, γι' αυτό δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Δεν ξέρω αν οι πυροβολισμοί μου βρήκαν τον στόχο τους. Εγώ στόχευσα, αλλά δεν γνωρίζω αν επέτυχα τον στόχο μου. Εν πάση περιπτώσει, όσοι επιχείρησαν να διαφύγουν από εμάς δεν τα κατάφεραν, έπεσαν όλοι.

Όπως ήδη περιέγραψα, τα σπίτια καίγονταν. Η φωτιά στα σπίτια προφανώς προήλθε από τις οβίδες. Αλλά και εγώ ο ίδιος είδα δικούς μας ανθρώπους να πυρπολούν διάφορα σπίτια. Οι κάτοικοι που προσπαθούσαν να διαφύγουν από τα φλεγόμενα σπίτια βρίσκονταν αμέσως πυροβολημένοι. Μία μεγάλη ομάδα ατόμων συγκεντρώθηκε στην κεντρική πλατεία και εκτελέστηκε στην κεντρική πλατεία με ένα (λέξη δυσανάγνωστη). Στην ομάδα αυτή των ατόμων βρίσκονταν γυναίκες, άνδρες, παιδιά. Δεν παραβρέθηκα άμεσα στην εκτέλεση στην κεντρική πλατεία, αλλά αμέσως μετά την εκτέλεση είδα τον σωρό των πτωμάτων. Στην ερώτηση πόσα άτομα ήταν θύματα της εκτέλεσης αυτής μπορώ μόνον να προβώ σε εκτιμήσεις, και δεν είναι και τόσο απλό να εκτιμήσεις ένα σωρό από πτώματα. Εκτιμώ –και αυτό με μεγάλη επιφύλαξη– ότι επρόκειτο για 300 άτομα. Ίσως και 400, αλλά σίγουρα όχι περισσότερα. Δεν μπορώ να πω πόσες γυναίκες και πόσα παιδιά βρίσκονταν μεταξύ των θυμάτων, όμως μεταξύ των πτωμάτων είδα γυναίκες, παιδιά και νεαρούς άντρες. Αυτό που μου φάνηκε φοβερό ήταν ότι ορισμένοι από τον 12^ο Λόχο ασχολήθηκαν με τα πτώματα με άσχημο τρόπο. Εγώ ο ίδιος είδα ορισμένους στρατιώτες να βάζουν μπουνιάλια μπίρας στον κόλπο γυναικείων πτωμάτων. Νομίζω ότι είδα και πτώματα των οποίων είχαν αφαιρέσει τα μάτια. Στο ερώτημα αν αληθεύει ότι κάηκαν παιδιά, στων οποίων το στόμα είχε σφηνωθεί βαμβάκι εμποτισμένο με βενζίνη, στο οποίο στη συνέχεια έβαλαν φωτιά, καταθέτω ότι πράγματι είδα παιδιά (πτώματα), τα οποία στην περιοχή του προσώπου είχαν φοβερά εγκαύματα. Δεν ξέρω αν αυτά τα παιδιά κακοποιήθηκαν ζωντανά ή ως πτώματα. Εγώ έφτασα στην κεντρική πλατεία αφού ολοκληρώθηκε η όλη επιχείρηση και εκεί υπήρχαν μόνον πτώματα. Από τους ντόπιους κατοίκους δεν επέζησε κανένας. Δεν γνωρίζω αν μεταξύ των πτωμάτων υπήρχαν έγκυες γυναίκες. Δεν είδα ξεκοιλιασμένα πτώματα. Επίσης δεν άκουσα τίποτα για βιασμούς γυναικών. Κατά τη γνώμη μου, δεν επέζησε κανείς. Είχαμε εντολή να πυροβολούμε όλους τους κατοίκους. Όμως τουφεκίστηκαν ακόμα και τα σκυλιά των κατοίκων. Ήταν τρομακτικό. Αυτή την επιχείρηση θα τη θυμάμαι για όλη μου τη ζωή. Η επιχείρηση κράτησε από τις πρώτες ώρες μέχρι περίπου τις 10:00. Θυμάμαι ακόμα ότι η δράση σταμάτησε όταν ήδη έκανε αρκετή ζέστη. Αναζητούσαμε προστασία

από τον ήλιο σε σκιές πορτοκαλιών και περιμέναμε την επιστροφή στα φορτηγά. Μετά τη δράση τα φορτηγά ήταν πλήρως φορτωμένα με λάφυρα. Τα λάφυρα, διάφορες οικιακές, απομακρύνθηκαν και εμείς έπρεπε να περιμένουμε να επιστρέψουν τα φορτηγά και να μας πάρουνε. Μετά τους πυροβολισμούς επικρατούσε απόλυτη ησυχία. Οι περισσότεροι σύντροφοι ήταν ιδιαίτερα στεναχωρημένοι. Σχεδόν κανείς δεν ήταν σύμφωνος με τη δράση αυτή. Μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν γνώριζα ότι στον 12^ο Λόχο βρίσκονταν και ορισμένοι σαδιστές, οι οποίοι, όπως ήδη σας ανέφερα, φέθηκαν σαν κτήνη. Εγώ ο ίδιος είδα ορισμένους στρατιώτες να κοροϊδεύουν τα πτώματα και να κάνουν αστεία, όμως οι περισσότεροι ήταν σοκαρισμένοι και στεναχωρημένοι. Όλοι είχαν κρίσεις συνειδήσεως, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις. Τελικά εμείς όλοι αποσυρθήκαμε με την (τότε απόλυτα σωστή κατά τη γνώμη μου) άποψη ότι εμείς απλώς εκτελούσαμε διαταγές. Σε περίπτωση άρνησης εκτέλεσης διαταγής υπήρχε η απειλή σκληρών ποινών. Δεν είμαι σε θέση να αναφέρω ποιος από τον 12^ο Λόχο έκανε τέτοια μακάβρια αστεία, όπως να βάζει μπουνκάλια μπίρας σε γυναικείους κόλπους κ.λπ. Θα ανέφερα τα ονόματα αυτά αν τα ήξερα, γιατί απορρίπτω και πάντα απέρριπτα τέτοιες παραβιάσεις. Αλλά σ' αλήθεια δεν γνωρίζω ποιος έκανε τέτοια πράγματα.

Μετά τη δράση επιβολής αντιποίνων έμαθα τον λόγο της επιχείρησης αυτής. Ένας αξιωματικός, νομίζω ότι ήταν κάποιος αντισυνταγματάρχης SALMINGER, που έφερε το σήμα των ιπποτών, μας οδήγησε στην τοποθεσία Κομμένο, όπου και σκοτώθηκε. Ένοπλοι είχαν τεντώσει συρματόσχοινο στον δρόμο. Ο αντισυνταγματάρχης SALMINGER πήγαινε με το VW με πλήρη ταχύτητα και εκσφενδονίστηκε από το παρμπρίζ. Δεν γνωρίζω αν πέθανε από την πτώση ή αν άνοιξαν πυρ εναντίον του ένοπλοι άνδρες. Εν πάση περιπτώσει, ο SALMINGER δεν επέζησε αυτής της επίθεσης. Η δολοφονική αυτή απόπειρα οδήγησε στη δράση επιβολής αντιποίνων.

Δεν μπορώ να πω ονομαστικά ποιος από τον 12^ο Λόχο συμμετείχε στην επιχείρηση αυτή. Όμως θα έλεγα ότι ήταν όλοι εκεί, εκτός φυσικά από τους αρρώστους και από όσους βρίσκονταν σε άδεια. Εννοείται ότι δεν μπορώ να σας πω ποιος ήταν άρρωστος ή βρισκόταν σε άδεια.

Δεν θυμάμαι εύκολα ονόματα. Ονομαστικά θυμάμαι τον Ernst WASCHL από το Groebming, τον Erwin (;) TRAUTWEIN από το Βούπερταλ και τον αρχηγό του λόχου μας ROESER ή ROESNER από το Μόναχο. Ο TRAUTWEIN και ο ROESER ή ROESNER πρέπει να έχουν πεθάνει. Δεν μπορώ όμως να εξακριβώσω αν αυτό αληθεύει. Λέγεται ότι ο TRAUTWEIN σκοτώθηκε στο Βελιγράδι και ότι ο ROESER ή ROESNER μάλλον ήταν θύμα μίας αεροπορικής επίθεσης.

Μου διαβάστηκε μία σειρά ονομάτων που ανήκαν τότε στον 12^ο Λόχο. Τα ονόματα αυτά δεν μου λένε τίποτα. Δεν θυμάμαι ούτε το όνομα DELACHER. Δεν πιστεύω ότι ο DELACHER ήταν αρχηγός του λόχου "12". Όμως δεν μπορώ και να το αποκλείσω.

Τέλος, θα ήθελα να αναφέρω για ακόμα μία φορά ότι ολόκληρος ο 12^{ος} Λόχος συμμετείχε στη δράση. Υποθέτω ότι γύρω στους 100 στρατιώτες πραγματοποίησαν την επιχείρηση επιβολής αντιποίνων.

Τη χρονική στιγμή της επιχείρησης “Κοιμμένου” ήμουν υποδεκανέας. Μετά το τέλος του πολέμου ήμουν δεκανέας.

Τώρα με ρωτάτε αν η επιχείρηση κατά του Κοιμμένου ήταν μία μάχη, αν οι άνθρωποι του “12^{ου}” πυροβολήθηκαν ή αν διαπιστώθηκε αντίσταση από τους ντόπιους κατοίκους. Στις ερωτήσεις αυτές αναφέρω ότι από τους κατοίκους του Κοιμμένου δεν ακολούθησε άμυνα. Ή αλλιώς διατυπωμένο: Από τη θέση μου (50 μέτρα μακριά από τα σπίτια) δεν διαπίστωσα αντίσταση. Κατά τη γνώμη μου, οι κάτοικοι δεν άνοιξαν πυρ ούτε ανταπέδωσαν. Η επιχείρηση ήταν μία πλήρης έκπληξη για τους κατοίκους του Κοιμμένου. Έτσι, με κανένα τρόπο δεν επρόκειτο για μάχη. Ήταν καθαρά μία πράξη επιβολής αντιποίνων. Ο μεγαλύτερος αριθμός ατόμων σκοτώθηκε ενώ προσπαθούσε να διαφύγει. Θέλω να τονίσω ιδιαίτερα για ακόμα μία φορά ότι υπήρχε σαφής εντολή να πυροβολούμε όσους προσπαθούσαν να διαφύγουν και να μην επιζήσει κανείς. Οι άνθρωποι (τα πτώματα) που βρισκόνταν στην πλατεία, τουφεκίστηκαν σε μία εκτέλεση.

Φυσικά μετά την ολοκλήρωση της δράσης στο στρατόπεδο μιλούσαμε για όλη την επιχείρηση και μπορούσε κανείς να πληροφορηθεί διάφορες λεπτομέρειες για το θέμα αυτό, όμως δεν θυμάμαι πλέον τι μου είχαν διηγηθεί. Στο πρωτόκολλο ανέφερα μόνον τις παρατηρήσεις και τις διαπιστώσεις μου. Δεν προσέθεσα, δεν παρέλειψα και δεν παραποίησα τίποτα. Τα πράγματα τα περιέγραψα όπως τα θυμάμαι, όπως τα έζησα.

Συμπληρωματικά θέλω να προσθέσω, γιατί αυτό ίσως ρίξει ένα χαρακτηριστικό φως στην όλη υπόθεση, ότι μετά την επιχείρηση στο στρατόπεδο επικρατούσε μία “κραιπάλη”. Είχαν κλαπεί κρασί και τρόφιμα. Έπιναν το κρασί και ορισμένοι σύντροφοι το γλεντούσαν. Όμως επιθυμώ να αναφέρω ότι οι περισσότεροι δεν ήταν για γλέντι.

Φυσικά δεν γνωρίζω ποιος από τον “12^ο”, ο αρχηγός του λόχου ROESER ή ROESNER έδωσε εντολή για δράση. Τότε ήμουν απλός υποδεκανέας και είναι αυτονόητο ότι δεν είχα επαφή με τους αξιωματικούς. Όμως υποθέτω με σιγουριά ότι ο ROESER ή ROESNER δεν ενήργησε με δική του πρωτοβουλία. Σίγουρα και αυτός εκτελούσε εντολές».

Ενώπιόν μου:

Υπογραφές

Ομοσπονδιακό Υπουργείο Εσωτερικών

Τμήμα 18

Αριθμός: 10.004/1-18/72

Γκράτς, 26 Ιανουαρίου 1972

ΕΚΘΕΣΗ ΕΞΕΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΓΙΟΧΑΝ ΕΚΕΡ

Εκδοτικού υπαλλήλου της εφημερίδας «Sued – Ost – Tagespost», γεννηθέντος το 1912 στο (διεγραμμένη λέξη), έγγαμου, Αυστριακού υπηκόου, κατοίκου (διεγραμμένη λέξη), ο οποίος αφού ενημερώθηκε για τον λόγο της εξέτασης κλήθηκε να καταθέσει την αλήθεια σύμφωνα με τις διατάξεις της παραγράφου 48-50 του νόμου AVG και το άρθρο IX του νόμου EGVG,

ως μάρτυρα

ο οποίος περιγράφει τα ακόλουθα:

«Εγώ διερεύνησα την επιχείρηση κατά της κωμόπολης Κομμένο. Όσον αφορά τα πραγματικά περιστατικά, καταθέτω τα ακόλουθα αληθή γεγονότα:

Είναι αληθές ότι εγώ το καλοκαίρι του 1943 ανήκα στον 12^ο Λόχο του 98^{ου} Συντάγματος της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας ως νοσοκόμος. Τότε κατείχα τον βαθμό του υπαξιωματικού και τη θέση ενός νοσοκόμου του λόχου.

Όσον αφορά τη δράση επιβολής αντιποίνων, εγώ συμμετείχα στην επιχείρηση επιβολής αντιποίνων ως νοσοκόμος. Εγώ δεν πήγα ο ίδιος στην κωμόπολη. Το καθήκον ήταν να περιθάλψω τους πληγωμένους. Περιγράφω και σε άλλο σημείο στη συνέχεια ότι δεν παρουσιάστηκε κανένας τραυματισμός δυνάμεων του στρατεύματος, γιατί η κωμόπολη στην οποία πραγματοποιήθηκε η επίθεση δεν προέβαλε αντίσταση. Κατά τη γνώμη μου, οι κάτοικοι αιφνιδιαστήκαν πλήρως από τη δράση του 12/98, έτσι ώστε δεν ήταν σε θέση να αντισταθούν. Ίσως στην πόλη αυτή δεν βρίσκονταν καθόλου ένοπλοι αγωνιστές, δηλαδή ίσως οι οπλισμένοι άντρες, οι παρτιζάνοι, να είχαν φύγει νωρίτερα από την κωμόπολη. Αυτό είναι απλώς ένα συμπέρασμα. Δεν είμαι σε θέση να σας δώσω λεπτομέρειες σχετικά με αυτό. Αυτό απλώς το υποθέτω, όπως ήδη σας ανέφερα, γιατί η κωμόπολη δεν προέβαλε καθόλου αντίσταση.

Όσον αφορά τη δράση, το 12/98 το καλοκαίρι του 1943 είχε εγκατασταθεί σε έναν καταυλισμό όπου πραγματοποιήθηκε η δράση επιβολής αντιποίνων. Όσον αφορά τη χρονική στιγμή της δράσης, θα ήθελα να πω ότι η επιχείρηση αυτή πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο ή τον Αύγουστο 1943. Δεν είμαι σε θέση να σας δώσω ακριβέστερο χρονικό προσδιορισμό. Εν πάση περιπτώσει, ένα πρωινό το καλοκαίρι του 1943 σήμανε συναγερμός στο 12/98. Οι δυνάμεις του έπρεπε να παρουσιαστούν με εξοπλισμό μάχης και οδηγήθηκαν με φορτηγά στον τόπο διεξαγωγής της επιχείρησης. Κατά την εκτίμησή μου, στην επιχείρηση αυτή έλαβαν μέρος λιγότεροι από εκατό άνδρες. Ολόκληρος ο λόχος είχε τότε γύρω στους 120 στρατιώτες. Πιστεύω ότι ορισμένοι στρατιώτες (ασθενείς κ.λπ.) παρέμειναν πίσω στο στρατόπεδο, έτσι στην ε-

πιχείρηση συμμετείχαν γύρω στους 90 με 100. Δεν γνωρίζω με πόσα φορτηγά μεταφέρθηκαν οι στρατιώτες του 12/98 στον τόπο διεξαγωγής της επιχείρησης. Δεν θέλω να κάνω καμία εκτίμηση περί του τόπου, γιατί αυτή θα ήταν ανακριβής. Θα ήθελα να καταγραφούν στο πρωτόκολλο μόνον τα γεγονότα, τα οποία πραγματικά θυμάμαι με ακρίβεια. Δεν θυμάμαι πλέον την τοποθεσία επί της οποίας πραγματοποιήθηκαν τα αντίποινα. Σχετικά με το θέμα αυτό, μου έρχεται το όνομα Κομέινο, Κομμένον, Κομμένα, όμως είναι απλώς πιθανόν το μέρος να ονομάζεται έτσι. Δεν μπορώ να το βεβαιώσω με σιγουριά. Εν πάση περιπτώσει, η φάλαγγα οχημάτων πορευόταν για περίπου 2 ώρες με κατεύθυνση προς τη θάλασσα. Τότε η διοίκηση σταμάτησε. Στη συνέχεια συζητήθηκε η επιχείρηση. Εγώ ως νοσοκόμος είχα εκ των προτέρων μία ιδιαίτερη θέση. Μου έγινε σαφές ότι εγώ δεν έπρεπε να συμμετάσχω άμεσα στην επιχείρηση. Για τον λόγο αυτό, δεν ήμουν παρών στη συζήτηση της επιχείρησης. Όμως ήδη νωρίτερα είτε πριν από την αναχώρηση είτε στα φορτηγά –δεν θυμάμαι ακριβώς– συζητήθηκε ότι (λείπει μία σειρά). Έλεγαν ότι ένοπλοι επιτέθηκαν σε μία φάλαγγα από φορτηγά και οι Γερμανοί στρατιώτες δεν επέξισαν από αυτή την επίθεση. Η επίθεση αυτή των ενόπλων ήταν η στιγμή που αποφασίσθηκε η επιβολή αντιποίνων κατά της κομμόπολης Κομμένον (αν η τοποθεσία ονομάζεται έτσι).

Η διοίκηση, δηλαδή η διεύθυνση της επιχείρησης επιβολής αντιποίνων, ανήκε χωρίς αμφιβολία κατά τη γνώμη μου στον αρχηγό του λόχου του 12/98 ROESNER, υποθέτω ένα Σουήβο. Ο υπολοχαγός ROESNER ήταν γενικά γνωστός ως 150% εθνικοσοσιαλιστής. Ήταν σκληρός και αμείλικτος κατά τον εχθρό. Του είχαν δώσει το όνομα “Ηρωας του 12/98”. Εξάλλου επιθυμώ να διευκρινίσω ότι πάντα φρόντιζε πολύ καλά τους ανθρώπους του. Δεν είμαι σε θέση να αναφέρω αν ο Hermann DELACHER, ο οποίος τότε ήταν ανθυπολοχαγός και διμοιρίτης, συμμετείχε στην επιχείρηση αυτή. Αν συμμετείχε, τότε θα ήταν απλώς ως διμοιρίτης και σίγουρα δεν θα είχε τη διοίκηση της επιχείρησης. Διοικητής της επιχείρησης ήταν ο υπολοχαγός ROESNER, αυτό ήταν σίγουρο. Στην επιχείρηση συμμετείχε ακόμα ο ταγματάρχης Von KLEBE. Για να αποφευχθούν παρεξηγήσεις, επιθυμώ να επιχειρήσω διευκρίνιση της λέξης “συμμετείχε”. Κατά τη διάρκεια της επιχείρησης ο Von KLEBE έμεινε εκτός της τοποθεσίας αυτής. Βρισκόμουν κοντά του και θυμάμαι ότι ο ταγματάρχης Von KLEBE καθόταν σε ένα (λείπει η λέξη) στον δρόμο και περίμενε μέχρι να τελειώσει η δράση. Μπορώ να πω ότι το διάστημα αυτό δεν έδωσε οδηγίες ή διαταγές. Αφού σταμάτησαν οι πυροβολισμοί, ο υπολοχαγός ROESNER κήρυξε τη λήξη της επιχείρησης και ζήτησε από τον Von KLEBE “να δει πώς εργάστηκαν οι άνθρωποί του”. Ο ROESNER έδωσε αυτήν την υπόδειξη με κάποια περηφάνια. Πράγματι τότε ο ταγματάρχης Von KLEBE πήγε λίγο στην τοποθεσία. Εγώ συμπεριλήφθηκα στην ομάδα αυτή των ατόμων. Το θέαμα που αντικρίσαμε ήταν τρομακτικό.

Πτώματα γυναικών και παιδιών βρίσκονταν παντού στους δρόμους. Στα σπίτια και στις εισόδους ήταν παντού άτομα πυροβολημένα. Θυμάμαι καλά ότι ο Von KLEBE απομακρύνθηκε χλομός και αηδιασμένος και παρατήρησε τον υπολοχαγό ROESNER: “Κύριε υπολοχαγέ, αυτό πια δεν έχει καμία σχέση με πόλεμο. Δεν θέλω να έχω καμία σχέση με αυτό”. Παρουσιάστηκαν διαφωνίες και μεταξύ των στρατιωτών και των μελών του 12/98. Όλοι ή σχεδόν όλοι απέσπρωξαν έντονα την επιχείρηση. Εγώ ο ίδιος κατά τον πυροβολισμό άκουσα από μακριά στρατιώτες να φωνάζουν: “Πυροβόλησε εσύ! Εγώ δεν μπορώ! Εσύ έχεις πολυβόλο ή αυτόματο, είναι ευκολότερο. Εγώ πρέπει ακόμα να σημαδέψω”.

Έφτασε μέχρι το σημείο να έλθει στον λόχο μία αντιπροσωπεία από υπαξιωματικούς και λοχίες και να εκδηλώσει τη δυσαρέσκειά της με μία επίσημη διαμαρτυρία. Οι υπαξιωματικοί δήλωσαν τότε ξεκάθαρα στον υπολοχαγό ROESNER ότι δεν θέλουν να έχουν καμία σχέση με τέτοια πράγματα. Δεν γνωρίζω την έκβαση της υπόθεσης αυτής. Όμως μετά την επιχείρηση αυτή επικράτησε μεγάλη ανησυχία μεταξύ των στρατιωτών. Μερικές ημέρες μετά την επιχείρηση ο συνταγματάρχης ανήγγειλε ότι θα επισκεφθεί το 12/98. Γνωρίζω ακόμα ότι δόθηκαν από τον ROESNER οδηγίες για την περίπτωση που ο συνταγματάρχης ρωτήσει τα μέλη του 12/98 για την επιχείρηση. Μας είπε, σε περίπτωση που ρωτηθούμε, να απαντήσουμε ότι πυροβοληθήκαμε από ενόπλους άνδρες ή ότι οι ένοπλοι άνδρες άνοιξαν πυρ, γεγονός το οποίο δεν είναι αληθές. Από τα γεγονότα αυτά μπορεί, κατά τη γνώμη μου, κανείς να αναγνωρίσει χωρίς αμφιβολία ότι ο υπολοχαγός ROESNER δεν ήταν σίγουρος για ό,τι είχε κάνει και είχε ένοχη συνείδηση. Ο συνταγματάρχης -πρόκειται για τον διάδοχο του συνταγματάρχη SALMINGER, ο οποίος έπεσε θύμα μίας επίθεσης οπλισμένων ανδρών- πράγματι έφτασε στο στρατόπεδό μας, όμως -απ’ ό,τι γνωρίζω- δεν ρώτησε κανέναν όσον αφορά την επιχείρηση διάπραξης αντιποίνων. Τουλάχιστον δεν γνωρίζω καμία τέτοια περίπτωση.

Θέλω να αναφέρω ακόμα ότι εμείς (ο ταγματάρχης Von KLEBE και εγώ) πριν φτάσουμε στην τοποθεσία ειδοποιηθήκαμε από έναν στρατιώτη να μην κοιτάξουμε εντός της εκκλησίας. Προφανώς θα είχαν τοποθετηθεί εκεί περισσότερα πτώματα και οι δολοφονηθείσες γυναίκες και τα παιδιά στην εκκλησία θα ήταν σίγουρα ένα ιδιαίτερα αποτρόπαιο θέαμα. Ακολούθησα την προτροπή του συντρόφου. Μετά την πρώτη εντύπωση, έφυγα αμέσως από το μέρος αυτό και έτσι δεν είμαι σε θέση να αναφέρω συνολικά πόσα πτώματα κείτονταν εκεί ή πόσες γυναίκες, παιδιά και άνδρες, ήταν θύματα της επιχείρησης αυτής. Δεν γνωρίζω τίποτα για ομαδική εξόντωση μίας ομάδας των κατοίκων στην κύρια πλατεία της πόλης. Επίσης δεν γνωρίζω τίποτα για φρικαλεότητες όπως ξεκοίλιασμα, βγάλσιμο ματιών, πυρπόληση παιδιών κ.λπ. Τα πτώματα που είδα δεν είχαν σημάδια κακοποίησης. Οι άνθρωποι είχαν πυροβοληθεί.

Μετά την επιχείρηση αυτή, το ηθικό της μονάδας ήταν πλήρως πεσμένο. Θυμάμαι καθαρά την κατάσταση που θα σας περιγράψω: ένας κοκκινομάλλης λοχίας (δεν θυμάμαι πλέον το όνομα του λοχία), ένας Βαυαρός, είχε τόσο πολύ θυμώσει από την επιχείρηση αυτή, ώστε είπε εξοργισμένος στον υπολοχαγό ROESNER: “Κύριε υπολοχαγέ, θέλω να σας ενημερώσω ότι αυτή ήταν η τελευταία φορά που συμμετείχα σε κάτι τέτοιο. Αυτό ήταν μία αξεπέραστη βρομιά (ή κάτι σχετικό), δεν είχε καμία σχέση με τη διεξαγωγή πολέμου”. Και άλλοι υπαξιωματικοί έλαβαν θέση αντίθετη με τον υπολοχαγό. Εγώ ο ίδιος ένιωθα αποστροφή για τη δράση αυτή. Ποτέ δεν ενέκρινα τον θάνατο άοπλων πολιτών σε δράσεις επιβολής αντιποίνων. Κατά τη γνώμη μου, δεν υπάρχει καμία δικαιολογία γι’ αυτό. Είναι αληθές ότι ένοπλοι άνδρες έδρασαν εξίσου φρικτά κατά μελών του τότε γερμανικού στρατεύματος, και αυτό θα μπορούσε κανείς να το κατανοήσει, αν είχε αναγγελθεί μία σκληρή μάχη με τους ενόπλους, όμως αυτό δεν είχε καμία σχέση με τους Έλληνες πολίτες.

Τέλος, συνοπτικά επιθυμώ να αναφέρω ακόμα μία φορά τα ακόλουθα:

Τον Ιούλιο ή τον Αύγουστο 1943 πραγματοποιήθηκε από το στρατεύμα μας μία επιχείρηση επιβολής αντιποίνων κατά μίας ελληνικής τοποθεσίας (νομίζω νότιας). Θύμα αυτής της επιχείρησης επιβολής αντιποίνων έπεσε ένας μεγάλος αριθμός γυναικών και παιδιών. Πυροβολήθηκαν και άνδρες από τους ντόπιους κατοίκους. Δεν γνωρίζω τον αριθμό των θυμάτων. Διοικητής της επιχείρησης αυτής ήταν ο τότε αρχηγός του λόχου 12/98 υπολοχαγός ROESNER. Παρόντες ήταν τότε ο ταγματάρχης Von KLEBE, ο οποίος τήρησε αποστάσεις από τη διεξαγωγή της δράσης επιβολής αντιποίνων. Μέχρι σήμερα δεν γνωρίζω με ακρίβεια τον ρόλο του ταγματάρχη Von KLEBE στην επιχείρηση αυτή. Αν δεν ακουγόταν τόσο μακάβριο, θα έλεγα ότι είχε τον ρόλο του επιστάτη, ο οποίος δεν έδινε διαταγές σε κανέναν.

Επιθυμώ να επιστήσω την προσοχή στο ότι δεν επρόκειτο για μάχη με την έννοια της εμπλοκής, παρά για μία επιχείρηση επιβολής αντιποίνων».

Ενώπιόν μου:

(διεγραμμένες λέξεις)

Υπογραφές

Συμπλήρωμα:

Μου διαβάστηκε μία λίστα ονομάτων πρώην μελών του 12/98 και από τα άτομα αυτά θυμήθηκα τους ακόλουθους:

Heinrich DEGASPERIE, Georg FEND, Rupert HERBST (μάλλον έχει πεθάνει), τους νοσοκόμους Georg KECKSTEIN και Franz RIFFESER, καθώς και τον ανθυπολοχαγό WIMMER, έναν Αυστριακό. Δεν γνωρίζω αν τα πρόσωπα αυτά συμμετείχαν στην επιχείρηση. Ο RIFFESER σίγουρα όχι, γιατί τον νοσοκόμο αυτό τον είχα αντικαταστήσει στο 12/98.

Κατέχω ένα στρατιωτικό βιβλιάριο. Καταθέτω το βιβλιάριο αυτό για την ορθότητα των στοιχείων που ανέφερα. Από την καταχώρηση στη σελίδα 15 φαίνεται ότι εγώ στις 1.12.1943 μετατέθηκα στον 12^ο Λόχο της Ορεινής Ταξιαρχίας του 98^{ου} Συντάγματος. Η καταχώρηση αυτή υπογράφεται από τον ανθυπολοχαγό WIMMER».

Ενώπιόν μου:
(διεγραμμένες λέξεις)
Υπογράφες²⁹³

Ομοσπονδιακό Υπουργείο Εσωτερικών

293

Bundesministerium für Inneres
Abteilung 18
Zahl: 10.004/1-18/72
Graz, am 26. Jänner 1972

Niederschrift

aufgenommen mit

Johann Ecker

Verlagsangestellter der Zeitung «Sud – Ost – Tagespost», geb. Am 1912 in (διεγραμμένη λέξη) in (διεγραμμένη λέξη), verh., österr.Staatsb., in (διεγραμμένη λέξη) wohnhaft, welcher mit dem Grund der Einvernahme vertraut gemacht, nach Wahrheitserinnerung, Vorhalt der Par. 48-50 AVG bzw. Art. IX EGVG,

als Zeuge,

folgendes angibt:

«Mit mir wurde jetzt der Einsatz gegen die Ortschaft Komenon erörtert. Zu diesem Sachverhalt gebe ich der Wahrheit gemäss folgendes an:

Es ist richtig, dass ich im Sommer 1943 der 12.Kom. des 98. Reg. Der 1. Gebirgsjägerdivision als Sanitäter angehört habe. Ich hatte damals den Dienstgrad eines Unteroffiziers und bekleidete die Funktion eines Komp. Sanitäters.

Was nun die Vergeltungsaktion anlagt, so habe ich an dieser Vergeltungsaktion als Sanitäter teilgenommen. Allerdings bin ich nicht in die Ortschaft hineingekommen. Meine Aufgabe war es gewesen im Falle eines eventuellen Widerstandes der Orstbevölkerung verwundete deutsche Soldaten zu versorgen. Wie ich in der Folge dann noch anderer Stelle schildern werde, ist es aber zu keiner Verletzung von Wehrmachtsangehörigen gekommen, weil aus der überfallenen Ortschaft kein Widerstand erfolgte. Die Ortsbevölkerung wurde von der Aktion der 12/98 meiner Meinung nach vollkommen überrascht, so dass einen Widerstand nicht zu denken war. Vielleicht haben sich auch in der Ortschaft gar keine Partisanen befunden d.h. vielleicht sind die bewaffneten Männer, also die Partisanen schon früher von der Ortschaft geflüchtet. Es handelt sich hier aber nur um einen Ruckschluss. Einzelheiten diesbezüglich kann ich nicht angeben. Ich nehme dies, wie gesagt, nur deshalb an, weil eben aus der Ortschaft keine Gegenwehr festzustellen war.

Was die Aktion anlangt, so war die 12/98 im Sommer 1943 in einem Zeltlager in der Arta zwischen Ionina und Arta stationiert. Von diesem Zeltlager aus wurde dann die Vergeltungsaktion durchgeführt. Was den Zeitpunkt der Aktion anbetrifft, so würde ich sagen,

dass dieser Einsatz im Juli oder August 1943 durchgeführt wurde. Eine genauere Zeitangabe ist mir nicht mehr möglich. Jedenfalls wurde die 12/98 in den Morgenstunden eines Tages im Sommer 1943 alarmiert, die Ang. Der 12/98 mussten feldmarschmassig ausgerüstet antreten und wir wurden in KLWs zum Einsatzort gefahren. An dieser Aktion haben meiner Schätzung nach hundert Mann teilgenommen. Die ganze Komp. hat damals ca. 120 Soldaten umfasst. Ich glaube einige Soldaten (kranke usw.) sind im Lager zurückgeblieben, so dass etwa 90 bis 100 an diesem Einsatz teilgenommen haben. Mit wievielen KLWs die Soldaten der 12/98 zum Einsatzort gebracht wurden, weiss ich nicht mehr. Ich möchte hier auch keine Schätzwerte angeben, weil diese Schätzwerte zu ungenau waren. Ich möchte hier auch hier überhaupt nur diese Tatsachen zu Protokoll geben, auf die mich wirklich deutlich erinnern kann. Auf den Namen der Ortschaft gegen welche die Vergeltungsaktion durchgeführt wurde kann ich mich nicht mehr erinnern, wenn mir in diesem Zusammenhang der Ortsname Komeno, Kommenon. Komena genannt wird, so liegt es im Bereich der Möglichkeit, dass diese Ortschaft so geheissen hat. Ich kann se aber nicht ausdrücklich bestätigen. Jedenfalls ist die Kraftfahrzeugkolonne ca. 2 Stunden in Richtung Meer gefahren. Dann kam das Kommando absitzen. Dann kam eine Einsatzbesprechung. Ich als Sanitäter hatte von vornherein eine Sonderstellung. Bei mir war es klargestellt, dass ich an dem Einsatz nicht direkt teilzunehmen hatte, daher war ich bei dieser Einsatzbesprechung nicht dabei. Aber bereits zu einem früheren Zeitpunkt entweder vor der Abreise zum Einsatzort oder auf den LKWs – so genau weiss ich das nicht mehr – ist davon gesprochen worden, dass es sich im (λείπει μια σειρά). Angeblich, so hat es damals geheissen, wäre ein KLW-Zug von griechischen Partisanen überfallen worden und die deutschen Soldaten hatten diesen Überfall nicht überlebt. Dieser Partisanenüberfall wäre dann der auslösende Moment für die Vergeltungsaktion gegen die Ortschaft Kommenon (wenn die Ortschaft so geheissen hat) gewesen.

Dass Kommando bzw. Die Leitung der Vergeltungsaktion hat, meiner Meinung nach ganz zweifelsfrei der Komp.Chef der 12/98, Ob.Ltn. ROESNER, ich vermute eine Schwabe, inne gehabt. Ob.Ltn. ROESNER war allgemein als 150% Nationalsozialist bekannt. Er war grausam und gegen die Feinde unerbittlich. Ich habe ihm immer den Namen «Nero der 12/98» gegeben. Allerdings möchte ich hier feststellen, dass er für seine Leute immer gut gesorgt hat. Ob Hermann DELACHER, der damals Leutnant und Zugführer war, an diesem Einsatz teilgenommen hat, vermag ich nicht anzugeben. Wenn er teilgenommen hat, dann nur als Zugführer und sicher hat er nicht das Kommando über diese Aktion innegehabt. Der Kommandant des Einsatzes war Ob.Ltn. ROESNER, dass ist sicher. Dann hat auch noch der BatKommandeur von KLEBE an dem Einsatz teilgenommen. Um aber Missverständnisse zu beseitigen möchte ich gleich bezüglich des Wortes «teilgenommen» eine Richtigstellung vornehmen. Von KLEBE hat sich während des Einsatzes ausserhalb der Ortschaft aufgehalten. Ich befand mich in seiner Nähe und kann mich noch erinnern, dass Major von KLEBE auf einen Strassensteng sass und abwartete bis die Aktion beendet war. Er hat dieser Zeit, ich glaube das sagen zu können, keine Weisungen oder Befehle erteilt. Erst als die Schesserei beendet war, meldete Ob.Ltn. ROESNER den Vollzug der Aktion und ersuchte von KLEBE «er möge sich doch ansehen, wie seine Leute gearbeitet hatten». Auf diese Feststellung wies ROESNER nicht ganz ohne Stolz hin. Tatsächlich ist dann Major von KLEBE ein Stück in das Ortsgebiet hineingegangen. Ich habe mich dieser Personengruppe angeschlossen. Was ich da zu sehen bekam war schrecklich. Leichen von Frauen und Kinder lagen auf den Strassen herum. In den Häusern in den Toreinfahrten usw, lagen überall erschossene Personen. Ich kann mich noch gut erinnern, dass sich von KLEBE blass und angewidert abgewandt hatte und zu Ob.Ltn. ROESNER bemerkte «dass Herr Oberleutnant hat mit Krieg nichts mehr zu tun. Damit möchte ich nichts zu tun haben.»

Es war auch unter den Soldaten bzw. Angehörigen der 12/98 zu Auseinandersetzungen gekommen. Alle oder fast alle haben die Aktion mit Nachdruck abgelehnt. Ich selbst habe am Ortsrand bei der Schiesserei Soldaten schreien gehört: «Schiess doch Du! Ich kann das nicht! Du hast doch ein Maschinengewehr oder eine Maschinenpistole, da geht das eingacher. Ich muss doch zielen.»

Ja es kam dann sogar soweit, dass eine Abordnung von Unteroffizieren und Feldwebel beim Komp, mit einem offiziellen Protest ihrem Unmut Luft machten. Die Unteroffiziere haben damals dem Ob.Ltn. ROESNER klipp und klar erklärt, dass sie mit solchen Sachen nie mehr atwaw zu tun haben wollten. Wie die ganze Angelegenheit dann ausgegangen ist weiss ich nicht mehr. Aber auf alle Fälle war nach diesem Einsatz eine grosse Unruhe unter den Soldaten entstanden. Einige Tage nach dem Einsatz hat sich dann der Regimentskommandeur zu einem Besuch bei der 12/98 angesagt. Ich weiss noch, dass damals vom ROESNER Richtlinien für den Fall ausgegeben wurden, dass der Regimentskommandeur Angehörige der 12/98 über den Einsatz befragen sollte. Es hat damals geheissen, wir sollten im Befragungsfalle angeben, wir waren von Partisanen beschossen worden oder die Partisanen hatten das Feuer eröffnet, was natürlich keineswegs der Wahrheit entsprach. Aus diesem Umstand ist meiner Meinung nach einwandfrei zu erkennen, dass Ob.Ltn. ROESNER sich seiner Sache nicht so sicher war und auch ein schlechtes Gewissen hatte. Der Regimentskommandeur – es handelt sich um den Nachfolger von Oberst SALMINGER der ja einem Überfall der Partisanen zum Opfer gefallen ist, ist dann auch tatsächlich in unser Zeutlager gekommen, aber meines Wissens nach hat er niemanden bezüglich der Vergeltungsaktion befragt. Zumindest ist mir kein solcher Fall bekannt.

Ich mochte noch darauf hinweisen, dass wir (Major von KLEBE und ich) von einem Soldaten beim Betreten der Ortschaft gewarnt worden sind, nicht in die Kirche hineinzusetztlich so habe ich das noch in Erinnerung – sind dort mehrere Leichen gelegen und die ermordeten Frauen und Kinder in der Kirche waren sicher ein besonders abschreckendes Bild gewesen. Ich habe daher die Mahnung des Kameraden befolgt. Ich bin überhaupt sofort nach dem ersten Eindruck sofort wieder aus der Ortschaft, so dass ich nicht in der Lage bin anzugeben, wieviele Leichen insgesamt an der Ortschaft gelegen sind bzw, wieviele Frauen Kinder und Männer dieser Aktion zum Opfer gefallen sind. Von einer Liquidierung einer Gruppe der Ortbevölkerung am Hauptplatz der Ortschaft, weiss ich nichts. Von Grausamkeiten, wie Bauchaufschlitzen, Augenausstechen, Kinderverbrennen usw. Weiss ich auch nichts. Die Leichen die ich gesehen habe, zeigten keine Spuren von Misshandlungen. Die Leute waren erschossen worden.

Nach diesem Einsatz war die Einheit vollkommen demoralisiert. Ich kann mich noch deutlich an eine bezeichnende Situation erinnern: Ein rothaariger Feldwebel (der Name des Feldwebels ist mir nicht mehr in Erinnerung), ein Bayer, war über diesen Einsatz so empört, dass er die Kappe vor die Füsse von Ob.Ltn. ROESNER war das letztemal, dass ich an so etwas teilgenommen habe. Das war ja eine Schweinerei sondergleich (oder so ähnlich), das hat ja mit einer Kriegsführung nichts mehr zu tun.» Auch andere Unteroffiziere haben gegen den Oberleutnant ROESNER Stellung genommen. Ich selbst habe es nie gelilligt, dass Aktion auch abgestossen gefühlt. Ich habe es nie gebilligt, dass unbewaffnete Zivilisten bei Vergeltungsaktionen umgebracht worden sind. Dafür es meiner Meinung nach keine Entschuldigungen. Es ist richtig, dass die Partisanen gleichfalls grausam gegen Ang. Der ehem. Deutschen-Wehrmacht vorgegangen sind und man hätte es noch verstehen können, wenn den Partisanen ein harter Kampf angesagt worden wäre, aber das hat ja nichts mit der griechischen Zivilbevölkerung zu tun.

Abschliessend mochte ich also zusammenfassend nochmals angeben:

Es wurde im Juli oder August 1943 gegen eine griechische Ortschaft südlich (glaubl.)

Μερικά ονόματα από τους στρατιώτες του 12^{ου} λόχου που πήραν μέρος στη σφαγή του Κοιμμένου είναι τα εξής: 1) Otto GOLDMANN, 2) Karl DEFREGGGER, 3) Johann ECKER, 4) Johann HASLAUER, 5) August SEITNER, 6) Franz TOMASCHITZ, 7) Karl DEFREGGGER.

von unserem Zeltlager eine Vergeltungsaktion durchgeführt. Dieser Vergeltungsaktion ist eine grössere Anzahl von Frauen und Kindern zum Opfer gefallen. Auch Männer aus der Zivilbevölkerung sind erschossen worden. Die Anzahl der Opfer ist mir nicht bekannt. Diese Aktion wurde vom ehem. Komp.Chef der 12/98, Ob.Ltn. ROESNER, befehligt. Anwesend war dann noch der Bat.Kommandeur, Major von KLEBE, der sich von der Ausführung der Vergeltungsaktion distanzierte. In welcher Funktion Major von KLEBE an dieser Aktion teilgenommen hat, ist mir bis heute noch nicht klar geworden. Wenn es nicht so makaber klingen würde, würde ich direkt sagen als Gast, denn Befehle hat er keine erteilt.

Dann möchte ich nochmals darauf hinweisen, dass es um keinen Kampf im Sinne eines Gefechtes gehandelt hat, sondern um eine Vergeltungsaktion.»

Vor mir: g.g.g.
(Διεγραμμένες λέξεις)

Nachtrag:

Mir wurde jetzt eine Namenliste von ehem. Angehörigen der 12/98n vorgelesen und habe ich von diesen Leuten noch in Erinnerung:

Heinrich DEGASPERIE, George FEND, Rupert HERBST (ist angebl. gefallen), die Sanitäter George KECKSTEIN und Franz RIFFESER sowie den Leutnant WIMMER, ein Österreicher. Ob diese Leute an dieser Aktion teilgenommen haben, weiss ich nicht. RIFFESER aber nicht, den diesen Sanitäter habe ich bei der 12/98 abgelöst.

Ich bin noch im Besitze eines Soldbuches. Ich lege dieses Soldbuch für die Richtigkeit meiner Angaben vor. Aus der Eintragung auf Seite 15 ist zu ersehen, dass ich am 1.12.1943 zur «12/G.J.Rgt.98» versetzt wurde und Leutnant WIMMER diese Eintragung unterschrieben hat.»

Vor mir: g.g.g.
(διεγραμμένες λέξεις)

Οι πρώτες επέτειοι και οι χαμένες μνήμες

Ξενιτεμένε μου φίλε.

Είχαμε γιορτάδες αυτές τρεις μέρες – πώς άλλιως ή άφεντιά τους τοῦ Κουβέρονου θά μπορούσε πιά φωναχτά κι άνέξοδα νά δείξει τό σέβας του στούς τρακόσιους δεκαεφτά τοῦ Κομμένου μας;

Μεγάλη χάρη από μέρους τους μιά άνώφελη, θά πεί κανένας! Μέ τόσα ταμπούρλα φερμένα από τήν πρωτεύουσα, τή μπάντα τῆς Νομαρχίας, έτοῦτα τ' άσωτα λογῆς αυτοκίνητα καί τήν κοσμοσύναξη ἔγινε τέτοιος πάταγος πού άντιχτυπήθηκε ή ταλαίπωρη καρδιά τοῦ τόπου, ξανά κυβερνημένη από τήν παλιά τρομάρα πρίν ξανασάνει. Περιμέναμε ἔργατα κι ακούσαμε λόγια μονάχα γιά τήν καρτερική λεβεντιά μας, πού τήν ξέραμε καλύτερά τους άφοῦ τή ζήσαμε. Καί νεκρολίβανα πλῆθος. Τί νά σοῦ πῶ! Ἡ καρτεριά κι ή λεβεντιά δέν θέλει κλάματα οὔτε φανκίρες μωρέ, νά τό βάλετε καλά στό νοῦ σας οἱ σπουδαγμένοι. Κανκιάμαι πού τούς τό ἔλεγα πρώτος: Μιά μπαταριά από τήν Περάνθη ψηλά καί τά μάτια σίδερα, αὐτή νά ἔναι καί τά σαράντα καί ή τιμή τῶν άτίμητων!».

Γιάννη Δάλλα «Η σφαγή του Κομμένου»,
εκδ. Πέτρα, Αθήνα, 2008, σσ. 19-20

Έκτοτε οι τιμημένοι νεκροί του Κομμένου ζουν στο πάνθεον των ηρώων στεφανωμένοι με τη δόξα της αθανασίας δίπλα στους ήρωες των Καλαβρυτών και του Διστόμου, και οι απέριττοι χωμάτινοι τάφοι τους θα συμβολίζουν αιώνια την ακατάλυτη δόξα της Ελλάδος και θα θυμίζουν τα φρικώδη ένστικτα των νεότερων Ούννων, γράφει ο Στέφανος Παπάς²⁹⁴.

Αλλά η επόμενη χρονιά του 1944 δεν ήταν και τόσο εύκολη, γιατί δεν υπήρχε η δυνατότητα να τιμηθούν οι τόσες δεκάδες των θυμάτων. Και αυτό διότι, όπως είναι γνωστό, «οι Γερμανοί ευρίσκονταν ακόμη στην Άρτα, έχοντας υπό τον έλεγχό τους όλα τα χωριά του κάμπου, τρομοκρατούσαν δε με συλλήψεις, εκτελέσεις και κρεμάλες όλη την Ήπειρο και περισσότερο την Άρτα. Πήρα την απόφαση να οργανώσουμε εορταστικό μνημόσυνο με χαρακτηριστικό εθνικό στον τόπο του μαρτυρίου, του Κομμένου, την ημέρα όπου ένα χρόνο πρωύτερα διεπράχθησαν τα ανοσιουργήματα των κακούργων και για να τιμήσουμε την ιερή μνήμη των κρεουργηθέντων και για να καταδειχθεί ότι οι εμπρησμοί και οι θάνατοι όχι μόνον δεν καταπνίγουν την εκδήλωση της ελληνικής ψυχής στον δρόμο που οδηγεί στη διεκδίκηση των εθνι-

²⁹⁴ Στεφ. Β. Παπάς, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σ. 26.

κόν δικαιωμάτων, αλλά τη φανατίζουν πιο πολύ για να αγωνισθεί με πεποίθηση απόλυτη στη νίκη»²⁹⁵.

²⁹⁵ Του ιδίου, σ. 47.

Η απόλυτη νίκη και η διεκδίκηση των εθνικών δικαιωμάτων που θα τονίσουν όλοι οι ομιλητές στις πρώτες επετείους μοιάζουν με λόγια και υποσχέσεις που δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Ο στρατηγός Λαντς, που κατηγορήθηκε από τον Στέφανο Παππά ως υπεύθυνος της σφαγής του Κοιμμένου, θα καταδικασθεί, στις 19 Φεβρουαρίου του 1948, για άλλα εγκλήματα πολέμου που είχε διαπράξει στην Ελλάδα, σε δωδεκαετή φυλάκιση. «Ο Λαντς εξέτισε την ποινή του –την οποία ως τον θάνατό του θεωρούσε άδικη– στη φυλακή του Λάντσμπεργκ, όπου μοιραζόταν το κελί του με τον Χέλμουτ Φέλμ... Ο Χούμπερτ Λαντς ήταν 54 ετών όταν την 1^η Φεβρουαρίου 1951 απολύθηκε από τη φυλακή του Λάντσμπεργκ. Δεν είχε μάθει πολλά πράγματα, εκτός από το να πολεμάει. Ένας παλιός φίλος με τον οποίο συνήθιζε να πηγαίνει για κυνήγι τον συμμετρίστηκε και του βρήκε δουλειά ως αγοραστή ξυλείας. Ο Λαντς εκμεταλλεύθηκε τα πολυάριθμα ταξίδια του στις διάφορες δασονομίες της Βυρτεμβέργης και της Βαυαρίας για να ανανεώσει τις επαφές του με τους πρώην συμπολεμιστές του. Τέσσερις μήνες αργότερα, το πρώτο Σαββατοκύριακο του Ιουνίου 1951, έγινε η πρώτη μεγάλη συνάντηση στο Γκμουντ του Τεγκερνζέε. Μαζεύτηκαν 800 απόμαχοι των δώδεκα γερμανικών μεραρχιών.

... Κατά τη διάρκεια των διακοπών της Αναλήψεως του 1952, έγινε η “πρώτη μεγάλη συγκέντρωση των πρώην γερμανικών ορεινών στρατευμάτων” στο Μόναχο... Και πάλι “ξεπεράστηκαν όλες οι προσδοκίες”. Συμμετείχαν πάνω από 8.000 απόμαχοι». Την εποχή εκείνη, τον Νοέμβριο του 1952, ο Λαντς έγινε πρόεδρος του συνδέσμου και εξέδωσε και βιβλίο. «Σε αυτό εξυμνούσε τους ορεινούς καταδρομείς ως ήρωες, δυσφημούσε τον αντίπαλο και τους αμάχους ως ύπουλα υποκείμενα, και δεν απέφυγε τους αντισημιτικούς τόνους... Τα συγγραφικά του δικαιώματα από τις πωλήσεις (που σημείωσε τεράστια εκδοτική επιτυχία) έφθασαν στις τσέπες του Λαντς. Εν όψει της υψηλής σύνταξης που τον περιέμενε, ο Λαντς εγκατέλειψε το 1954 το επάγγελμα του αγοραστή ξυλείας και αφιερώθηκε αποκλειστικά στη συγγραφική δραστηριότητα, στον Σύνδεσμο Απομάχων, στις πολύπλευρες επαφές του με πρώην κατωτέρους του και με υψηλούς πολιτικούς κύκλους της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, καθώς και τις πολιτικές φιλοδοξίες του... Το 1953 κατέβηκε υποψήφιος στην περιφέρεια του Βάιλχαϊμ, αλλά δεν κατάφερε να μπει στο Κοινοβούλιο. Αντ’ αυτού, ανέλαβε την προεδρία της Επιτροπής Αμυντικής Πολιτικής του κόμματός του... Ο Χούμπερτ Λαντς, που πάντα υπήρξε μεγάλος υποστηρικτής της ιδέας να ανοίξουν οι πόρτες του συνδέσμου για τους στρατιώτες της Μπούντεσβερ (όπου προβλεπόταν η συγκρότηση 12 μεραρχιών στρατού και 2 ορεινών ταξιαρχιών ήδη από τον Ιούλιο του 1956), δεν πρόλαβε να τη δει να υλοποιείται. Πέθανε στις 12 Μαΐου 1982, λίγες ημέρες πριν κλείσει τα 86 του χρόνια, στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Πέρλαχ, στο Μόναχο». Στην κηδεία του πήραν μέρος πολλοί αξιωματικοί και υπαξιωματικοί της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας, υψηλόβαθμοι πολιτικοί ομοσπονδιακών κρατιδίων και πολλοί νοσταλγοί του Χίτλερ και εγκληματίες πολέμου. Για όλους αυτούς και τους πρώην συμπολεμιστές του «ο στρατηγός Λαντς ήταν και θα παραμείνει πρότυπο». Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τον Λαντς βλ. κεφ. «Μεταπολεμικές σταδιοδρομίες και η 1^η Ορεινή Μεραρχία ως τιμήμα της Μπούντεσβερ» στο έργο του Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάλντ: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Β’, εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 297-311. Καθώς και C. B. Burdick, «Hubert Lanz, General der Gebirgstruppe 1896-1982», Osnabück, 1988.

Σχετικά με το αποκαλούμενο «σχέδιο πραξικοπήματος» σύμφωνα με το οποίο ο ίδιος ο Λαντς και οι άλλοι στρατιωτικοί σκόπευαν να συλλάβουν τον Χίτλερ και να τον αναγκάσουν

Οι Γερμανοί πίστευαν ότι με τις συστηματικές τους εκκαθαρίσεις θα έκαμπταν το αγωνιστικό φρόνημα των Ελλήνων, αλλά δεν γνώριζαν ότι ελευθερία για τον Έλληνα σήμαινε την ίδια τη ζωή του, τη ίδια του τη δυνατότητα να αγαπά, να ερωτεύεται και να χαίρεται τη ζωή του. «Δεν έχουν δίκιο, ο κατακτητής χτυπάει τους αντάρτες, δεν μπορεί να τους νικήσει, οι Έλληνες στο χτύπημά τους απαντάνε αρνητικά, βγαίνουν στο βουνό... οι βάρβαροι νομίζουν πως αν σφάξουν και πυρπολήσουν, θα δειλιάσουν οι Έλληνες και δεν θα ξανασηκωθούν. Η ίδια ιστορία είναι πάντα, παιδί μου. Στο '21 δεν έκαμαν το ίδιοι οι άλλοι βάρβαροι; Δεν έσφαξαν; Δεν κρέμασαν παπάδες; Δεσποτάδες; Δεν ρήμαξαν χωριά;»²⁹⁶. Γι' αυτό και «Η καταστροφή του Κομμένου και η σφαγή του κατοίκων του δεν έφεραν τα αποτελέσματα που περίμεναν οι κατακτητές. Όπως σ' όλη την Ελλάδα, και στην Ήπειρο ο λαός συνέχισε με παλικάριά και πίστη τον αγώνα για τη λευτεριά»²⁹⁷.

Με συνεργασία των ομάδων της Εθνικής Αντίστασης αποφασίσθηκε η τέλεση του μνημοσύνου με έρανο που διεξήχθη στα γύρω χωριά του κάμπου της Άρτας²⁹⁸.

να παραιτηθεί κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στην ομάδα στρατιών Β (Φον Βάιχς) στην Πολτάβα από τμήματα του τεθωρακισμένου συντάγματος του Στράχβιτς Φον Γκρος πρέπει να σημειώσουμε τα εξής: Ο Ματίας Σταρλ, λοχαγός και υπασπιστής του Λαντς στην Ελλάδα, υποστήριξε για πολύ καιρό μετά τη λήξη του πολέμου ότι ο Λαντς ήταν αντιστασιακός «in memoriam Hubert Lanz (Εις μνήμην του Χούμπερτ Λαντς)» και ότι αν πραγματοποιούνταν υπό την ιδανική ηγεσία του στρατηγού, θα είχε επιτυχία, σε αντίθεση με την απόπειρα εναντίον του Χίτλερ από Γερμανούς στρατιωτικούς στις 20 Ιουλίου 1944. «Συνοψίζοντας, θα πρέπει για μία ακόμη φορά να τονίσουμε πως στους αξιωματικούς του Επιτελείου του ήταν γνωστό πως ο Λαντς δεν μασούσε τα λόγια του και εξέφραζε ανοικτά την κριτική του για τους προϊστάμενους του, συμπεριλαμβανομένου και του Χίτλερ. Αυτό συνέβη κυρίως όταν του έδιναν διαταγές από ασυρμάτου για θέματα στρατηγικής τακτικής, όπως θυμόταν, μεταξύ άλλων, και ο πρώην επιτελικός αξιωματικός του Γραφείου Ιc της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας Ρότφουξ. Γι' αυτό, δεν είναι παράλογο να φαντασθεί κανείς τον Λαντς, τον Στράχβιτς και πιθανώς και τον Σπάλιντελ να κάνουν κάποια στιγμή στο Βάλκι συζητήσεις για την απομάκρυνση του Χίτλερ από την εξουσία, εκφράζοντας παράλληλα τη δυσανεξία τους για το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς και τις παράφρονες, απάνθρωπες διαταγές του. Το ενδεχόμενο αυτό γίνεται ακόμα πιθανότερο αν αναλογιστεί κανείς το στρατιωτικό αδιέξοδο στο οποίο είχαν περιέλθει οι γερμανικές δυνάμεις και το σοκ από την πρόσφατη καταστροφή στο Στάλινγκραντ. Αλλά το να συγκαταλέξουμε γι' αυτό τον λόγο τον Λαντς στους αγωνιστές της αντίστασης στον Χίτλερ θα ήταν αναίδεια». Ορ. παρ. τόμος Α', σσ. 363-373.

²⁹⁶ Στεφ. Β. Παππά, «Τα νέα Ψαρά: δράμα σε δύο πράξεις», εκδ. Χαρ. Καγιάφα, Αθήναι - Πάτραι, 1946, σ. 25.

²⁹⁷ «Εθνική Αντίσταση - Το έπος του λαού», πρόλογος - επιμέλεια Νίκου Ανδρέου, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1975, σσ. 101-102.

²⁹⁸ «Μία Αρχή σαν εκπρόσωπος τότε της δούλης Ελλάδος έπρεπε να ευρεθεί, και τέτοια ήτο η οργάνωση αντιστάσεως ΕΟΕΑ, προς την οποίαν εκμυστηρεύομαι τους πόθους μας για την τέλεση του μνημοσύνου και γίνεται δεκτή με συγκίνηση η πρότασίς μας. Αποφασίσθηκε λοιπόν με κοινή συνεργασίαν της ταξιαρχίας ΕΟΕΑ Κορφοβουνίου να τελεσθεί το μνημόσυνο στις 16 Αυγούστου με πρόγραμμα που εγώ ο ίδιος θα καθόριζα και θα κοινοποιούσα σε όλες τις μονάδες της ΕΟΕΑ μέχρι του Γενικού Αρχηγείου και της Βρετανικής Στρατιωτικής Υπηρεσίας που είχε την έδρα του κοντά στο στρατηγείο.

Έτσι, μέσα σε γενική θλίψη και ρίγη συγκινήσεως τελέσθηκε το μνημόσυνο, ως απαρχή ενός αιώνιου και ακατάλυτου φόρου τιμής στα τραγικά θύματα του μαρτυρικού αυτού χωριού. «Το απλό κενοτάφιο καλύφθηκε με έναν σωρό από απέριττα στεφάνια, καμωμένα από αγριολούλουδα, γνώριμα στις ηρωικές μορφές του Κομμένου, που τα πότισαν με το άγιο αίμα τους για να 'ναι πάντα αιώνια στολίδια της ψυχής των, που σαν αγριολούλουδο πάντα αγνή θα προβάλλει στη μνήμη του Ελληνισμού»²⁹⁹.

Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής, αποφασίσθηκε ήδη από τις αρχές του έτους να γίνει όσο το δυνατόν ευρύτερα γνωστή η σφαγή του Κομμένου τόσο στο πανελλήνιο όσο και στο εξωτερικό με μεγαλειώδη επέτειο δύο χρόνων μετά τα φρικιαστικά γεγονότα. «Αποφασίσθηκε από τους κατοίκους του Κομμένου ο εορτασμός της δευτέρας επετείου να γίνει μεγαλοπρεπής και να δοθεί η προσήκονσα τιμή στη μνήμη των σφαγιασθέντων, γιατί ελεύθερη πλέον η Ελλάδα μας από την φρικτή τυραννία του κατακτητού Γερμανού έπρεπε τώρα το γεγονός της καταστροφής του Κομμένου με τον γιορτασμό να μαθευτεί σ' όλον τον Ελληνισμό και σ' όλον τον πολιτισμένο κόσμο μ' όλη του τη φρικαλεότητα και την έκταση της συμφοράς. Είχε γνωσθεί στην Ελλάδα πως κάποια μεγάλη καταστροφή έγινε στο Κομμένο, μα δεν ήξεραν όλοι οι Έλληνες -στην εποχή της δουλείας, του σκότους και της λογοκρισίας- λεπτομέρειες της θηριωδίας του Χιτλερισμού. Δεν έμαθαν καλά-καλά οι Αρτινοί τι ακριβώς έγινε, πόσοι εσφάγησαν, ποια τραυματογήματα και τι βανδαλισμοί διεπράχθησαν. Μόνον μια μυστική συγκεχυμένη φήμη κυκλοφορούσε σε κύκλους εμπιστούς για το δράμα του Κομμένου, κι έπρεπε λοιπόν να γίνει τελετή για να ακουστούν επίσημα κι από επίσημα στόματα σ' όλο το ελληνικό και ξένο προσκύνημα. Δεν είναι υπερβολή να λεχθεί πως ούτε η κυβέρνηση Πλαστήρα γνώριζε κάτι το συγκεκριμένο, ούτε ο τότε υπουργός γενικός διοικητής Ηπείρου, Νικ. Καλέλης, και όμως εκαλείτο ο Σοφιανόπουλος τον Ιούνιο του 1945 να μεταβεί στο εξωτερικό, στον Άγιο Φραγκίσκο, για να συζητήσει τα ελληνικά προβλήματα, να διεκτραγωδήσει τις συμφορές του Ελληνισμού και να διεκδικήσει τα εθνικά μας δίκαια.

Η τραγωδία του Κομμένου δεν ήταν άγνωστη και στην Αγγλία, στην εποχή που ταξίδευε ο Σοφιανόπουλος για το εξωτερικό, γιατί από τον Ιανουάριο του 1944, δηλαδή 4,5 μήνες περίπου μετά την καταστροφή, είχα κάμει λεπτομερέστατη έκθεση της καταστροφής που την έστειλα τότε στον αρχηγό των εθνικών ανταρτικών ομάδων στρατηγό Ζέρβα, ο οποίος τη μετέδωσε αυτούσια, όπως θετικά έμαθα, με τον ασύρματο στην Αγγλία από τη Δερβίζια-

Οι ολίγες δαπάνες που θα χρειάζονταν για την οργάνωση του μνημοσύνου βρέθηκαν από έρανο που πραγματοποιήθηκε στο ίδιο το Κομμένο και στα γειτονικά χωριά Λουτρότοπο, Συκιές, Νεοχώριο και Παχυνάλαμο», Στεφ. Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σσ. 47-48.

²⁹⁹ Του ιδίου, σ. 48.

νη, με τη συγκατάθεση βέβαια της Στρατιωτικής Βρετανικής Αρχής, που έμενε κοντά στο στρατηγείο. Αλλά και τον Μάιο του 1945 επέδωκα στον τότε νομάρχη Άρτης Μάργαρη άλλη μου έκθεση, που την υπέβαλε στο Υπουργείο Τύπου, και έτσι μόνον από έλλειψη συντονισμού των υπηρεσιών των υπουργείων δικαιολογείται η άγνοια των λεπτομερειών της καταστροφής του Κομμένου από την τότε κυβέρνηση Πλαστήρα»³⁰⁰.

Άρχισαν να δημιουργούνται διάφορες επιτροπές που σκοπό είχαν να ενημερώσουν τον Ελληνισμό σχετικά με την τραγωδία του Κομμένου, αλλά και να εορτασθεί με τον πλέον επίσημο τρόπο η δεύτερη επέτειος της μεγάλης σφαγής.

«Σύντονα καταβάλλονται ενέργειαι από μέρους των ειδικών επιτροπών Άρτης³⁰¹, Κομμένου³⁰², Αθηνών³⁰³, διά την οργάνωσιν του μνημοσύνου, το

³⁰⁰ «Τόσο στις τοπικές όσο και στις αθηναϊκές εφημερίδες δεν υπήρχε μέχρι τότε καμία ανταπόκριση ή κάποια μικρή νύξη που να περιγράφει το μέγεθος της καταστροφής. Αυτή η αδιαφορία οφείλεται σε δύο λόγους: α) στην ασφυκτική λογοκρισία και τρομοκρατία των κατακτητών και β) στην αδράνεια και την αποδιοργάνωση των πολιτικών Αρχών και του δημοσιογραφικού κόσμου της χώρας». Του ιδίου, σσ. 49-50.

³⁰¹ «Υπό την προεδρίαν του τ. δημάρχου Αρταίων κ. Γεωργίου Καζαντζή συνήλθεν εις επανειλημμένα συνεδρίας η κεντρική επιτροπή οργάνωσης εθνικού μνημοσύνου του Κομμένου, το οποίον θα τελεσθεί την 16η Αυγούστου ε.ε. Την προπαραελθούσαν Πέμπτην ενεργήθη έρανος διά το μνημοσύνον υπό κυριών και δεσποινίδων της κοινωνίας μας, συνοδευομένων και υπό των μελών της επιτροπής. Κατηρτίσθησαν διά τον έρανον εξ ομάδες κυριών και δεσποινίδων... Η κοινωνία της Άρτης ευχαρίστως προσέφερε κάθε δυνατήν οικονομική ενίσχυσιν εις την επιτροπήν διά να δυνηθή αυτή να αντιμετωπίσει τας δαπάνας του μνημοσύνου των αθών θυμάτων της γερμανικής θηριωδίας, το οποίον θα τελεσθεί εις τον τόπον του μαρτυρίου την μεταπροσεχή Πέμπτην», εφ. «Ελεύθερος λόγος», έτος 13^{ον}, αρ. φ. 334, Παρασκευή 10 Αυγούστου 1945, σ. 1.

³⁰² «Ήρχισαν αι προετοιμασίαι διά την οργάνωσιν του εθνικού μνημοσύνου εις Κομμένο επί τη δευτέρα επετείω της αγρίας σφαγής των κατοίκων του υπό των βαρβάρων Γερμανών. Η εν Άρτη εφορευτική επιτροπή του μνημοσύνου κατηρτίσθη εκ των κ.κ. Ξενοφώντος Κοτσαρίδα, ως προέδρου, Γεωργίου Καζαντζή, αντιπροέδρου, Στεφάνου Παππά, καθηγητού, γενικού γραμματέως, Χριστοδούλου Ρίζου, δικηγόρου, Ευριπίδη Καζαντζή, δικηγόρου, Δημητρίου Πρίντζου, ταγματάρχου, προέδρου της εφορευτικής επιτροπής του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων Άρτης, Ιωάννου Παπαβασιλείου, διευθυντού της εφημερίδας «Ελεύθερος λόγος» Άρτης.

Ετέρα επιτροπή κατηρτίσθη εις Κομμένο υπό την προεδρίαν του καθηγητού κ. Στεφάνου Παππά, η οποία θα ευρίσκεται εις επαφήν με την εν Άρτη επιτροπήν. Αμφότεραι δε θα επικοινωνούν με την εν Αθήναις τοιαύτην ίνα από κοινού καταρτισθεί το πρόγραμμα μνημοσύνου, το οποίον θα λάβει εθνικόν χαρακτήρα και θα αποτελέσει ευλαβές προσκύνημα του έθνους και του λαού εις τον τόπον του φρικτού μαρτυρίου των 317 αθών κατοίκων του Κομμένου», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φ. 550, Τετάρτη 11 Ιουλίου 1945, σ. 1.

³⁰³ «Ο συναγεμός δεν είναι Αρτινός· είναι Πανηπειρωτικός, είναι εθνικός. Στην Αθήνα ιδρύθηκε επιτροπή απ' τους 1) Δημ. Χέλμιν, άλλοτε υπουργόν Οικονομικών, 2) Ναλ. Ζέρβαν, στρατηγόν, αρχηγόν του Εθνικού Κόμματος Ελλάδος, 3) Πέτρον Γαρουφαλιάν, υπουργόν Τύπου επί κυβερνήσεως Παπανδρέου, και από πολλούς άλλους συμπολίτας, διαμένοντας στην Αθήνα και τον Πειραιά (Παν. Παπασπύρον, Ευάγγ. Δημόπουλον και Κων. Στεργιόπουλον, γυμνασιάρχας, Ν. Ρίζον, μηχανικόν, Απόστ. Βισδάκη, επιχειρηματίαν), η οποία κύριον σκοπόν

οποίον θα τελεσθεί την 16ην Αυγούστου³⁰⁴ –εις το Κομμένο–, δευτέραν επέτειον της αγρίας σφαγής των τριακοσίων δεκαεπτά (317) αθώων κατοίκων του γειτονικού μας τραγικού χωριού υπό των βαρβάρων Γερμανών. Είναι δίκαιον, επ’ ευκαιρία, να απονεμηθεί δημοσία έπαινος διά την ωραίαν του εν προκειμένω πρωτοβουλίαν εκδηλωθείσα από τον Νοεμβρίου του 1944 εις τον εν Αθήναις συμπολίτην μας κ. Σωκράτην Κατσαδήμαν, ο οποίος απ’ του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών δι’ εμπνευσμένης και συγκινητικής ομιλίας³⁰⁵ του εγνώρισε εις το Πανελλήνιον το άγνωστον έως τότε δράμα του Κομμένου αλλά και εις το εξωτερικόν – μεταδοθείσης της ομιλίας του και από τους ραδιοσταθμούς Λονδίνου και Ουάσινγκτον. Επιπλέον ο κ. Κατσαδήμας επέτυχε και διά των αθηναϊκών εφημερίδων να γίνει λεπτομερώς γνωστή η τραγωδία του Κομμένου, ούτως ώστε να είναι ήδη πλήρως κατετοπισμένη η ελληνική και ξένη κοινή γνώμη επί του φοβερού αυτού κακουργήμα-

είχε την ευρύτερη διάδοση της καταστροφής του Κομμένου και των άλλων χωριών της Άρτας και να καταδείξει στην ελληνική κοινή γνώμη και στους μεγάλους μας συμμάχους τον ρόλο που διεδραμάτισε η Ήπειρος μέσα στο πανελλήνιο πολεμικό θέατρο από το 1940 στα αλβανικά βουνά μέχρι το 1944 κατά τα δύστυχα χρόνια της δουλείας. Η επιτροπή έκαμε πολλές παραστάσεις στην ελληνική τότε κυβέρνηση και στους φίλους αντιπροσώπους των μεγάλων μας συμμάχων και επέτυχε να μετάσχη η μεν κυβέρνησή μας με υπουργούς και στρατιωτικούς αντιπροσώπους και με πολλούς αντιπροσώπους του αθηναϊκού Τύπου, τα δε σύμμαχά μας κράτη Αγγλία, Αμερική και Γαλλία με διπλωματικούς και στρατιωτικούς αντιπροσώπους, με δημοσιογράφους και φωτορεπόρτερ στις γιορτές, “Εβδομάς της Ηπείρου”, όπως τις ονόμασαν.

Επίσης έλαβαν μέρος σ’ αυτές αντιπροσωπεΐα της Ούνδρα και του ΔΕΣ, ο αρχηγός του Αγροτικού Κόμματος Ηπειρώτης Αλέξ. Μυλωνάς, ο στρατηγός πολιτευτής Θ. Χαβίνης, παλαιοί βουλευταί και γερονσιασταί της Ηπείρου και πολλά ακόμα επίλεκτα πρόσωπα. Μέσα σ’ όλους ξεχωρίζει και διαλάμπει σαν πολύτιμο διαμάντι η μεγαλόπνοη εθνική φυσιογνωμία του Παντελεήμονος Αργυροκάστρου», Στεφάνου Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σ. 51.

³⁰⁴ «Η επέτειος μιας τραγωδίας: Την προσεχή 16η Αυγούστου, επέτειο της φοβερής τραγωδίας του Κομμένου, ανωτέρας και αυτής του Διστόμου εις έκτασιν και φρίκην, η πόλις της Άρτης θέλει τελέσει μνημόσυνον, παρουσία αντιπροσώπων της Α.Μ. του αντιβασιλέως, της κυβερνήσεως, της Γενικής Διοικήσεως, των τοπικών Αρχών, των σχολείων, των προσκόπων, και όλου του λαού της Άρτης. Το μνημόσυνον θέλει τελεσθεί εις τον τόπον της τραγωδίας, την όλην δε προπαρασκευήν ανέλαβε ειδικώς συγκροτηθείσα επιτροπή... την ανοικτοδόμησιν του Κομμένου, ως πληροφορούμεθα, ανέλαβε η χήρα Ρούσβελτ. Κατά την φοβερήν ημέραν του αφανισμού Κομμένου υπό των Γερμανών την 16ην Αυγούστου 1943 απωλέσθησαν τριακόσιαι δεκαεπτά (317) ψυχαί: γέροι, νέοι, γυναίκες, αγόρια, βρέφη.

Το απαίσιον τούτο έγκλημα, από τα φοβερότερα που αναφέρονται εις την παγκόσμιαν ιστορίαν, διέπραξαν τετρακόσιοι Γερμανοί κατόπιν διαταγής του ήδη αιχμαλώτου διοικητή της 1ης Μεραρχίας Αλпинιστών “Εντελβάρτ” Φον Στέτνερ», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φ. 547, Άρτα, Τετάρτη 20 Ιουνίου 1945.

³⁰⁵ Η ομιλία του Σωκράτη Κατσαδήμα στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1944, με θέμα “Η τραγωδία του χωριού Κομμένου Άρτης”, αναδημοσιεύθηκε στο βιβλίο του Στεφάνου Β. Παππά “Το ολοκαύτωμα του Κομμένου”, Άρτα, 1946, σσ. 70-75, καθώς και σε τρία άρθρα στην τοπική εφημερίδα «Ελεύθερος Λόγος», στις 1, 8 και 15 Σεπτεμβρίου το 1947, και αποτελεί ένα από τα καλύτερα άρθρα που έχουν γραφεί μέχρι σήμερα για το Κομμένο της Άρτας.

τος που διέπραξαν προ δύο ετών οι υπάνθρωποι του Χίτλερ εις βάρος ενός αθώου κόσμου που δεν είχε δώσει και μίαν αφορμή εις τίποτε που να δικαιολογεί το ασυλλήπτου φρικαλεότητος έγκλημα των βαρβάρων». Πρακτικές όμως δυσκολίες επέβαλαν την αναβολή της τελέσεως της επετείου, εξαιτίας σοβαρών εθνικών προβλημάτων, με αποτέλεσμα να μετατεθεί η τέλεση του μνημοσύνου για τις 2 Σεπτεμβρίου 1945³⁰⁶.

«Περί την 8^η π.μ. ώραν του παρελθόντος Σαββάτου έφθασαν εις την πόλιν μας εξ Αθηνών οι επίσημοι προσκυνηταί του Κομμένου³⁰⁷ και των άλλων

³⁰⁶ «Κυρία αφορμή της αναβολής της τελέσεως του μνημοσύνου από την 16^η Αυγούστου, ιστορική επέτειο της σφαγής, στις 2 Σεπτεμβρίου ήταν η προσπάθεια της επιτροπής των Αθηνών να κινητοποιήσει την κυβέρνησή μας και τους υψηλούς ξένους επισήμους, που από σοβαρές εθνικές απασχολήσεις δεν εύρισκαν ευκαιρία απομακρύνσεως από την πρωτεύουσα», Στεφ. Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σ. 52.

³⁰⁷ «Μέσα εις ατμόσφαιρα πραγματικής συγκινήσεως, αρχίζουν σήμερα Κυριακήν αι τελεταί θυσιών της δόξης της Ηπείρου. Πλήθη κόσμου συρρέουν εξ όλων των σημείων του ερειπωμένου Κομμένου, μακραί δε σειραί αυτοκινήτων μεταφέρουν εξ Αθηνών επιτροπάς όλων σχεδόν των εργαζομένων τάξεων, μεταξύ των οποίων ηγείται αυτοπροσώπως ο στρατηγός Ζέρβας, και της Γενικής Ομοσπονδίας Εργατών. Μεταξύ της πολυμελεστάτης εξ Αθηνών επιτροπής συγκαταλέγονται όλοι οι πολιτευόμενοι Ηπείρου, μεταξύ των οποίων και οι κ.κ. Μυλωνάς, Χέλμης και η χήρα Παναγή Τσαλδάρη, πρώτην φοράν επισκεπτομένη την γενέτειράν της Ήπειρον, μετά τριακονταετίαν...

Η Πανηπειρωτική Επιτροπή, ο υπουργός κ. Κασσιμάτης, εκπρόσωποι του αγγλοαμερικανικού και του γαλλικού στρατού, ανώτεροι βαθμούχοι της Ούνδρας, ο διευθυντής της ελληνικής πολεμικής περιθάλψεως, αντιπρόσωποι του Διεθνούς και Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, ο μητροπολίτης Αργυροκάστρου, οι πολιτευταί Ηπείρου, αντιπροσωπεία των εργαζομένων τάξεων και αγωνιστών και απεσταλμένοι του ξένου Τύπου έφθασαν την εσπέραν εις την Άρταν. Ο πληθυσμός της πόλεως μετά των επισήμων επί ποδός ανέμεναν εις την είσοδον της πόλεως, όπου πελώριαι αψίδες με χαρακτηριστικές επιγραφάς διά την τραγωδίαν εξέθεντο τας εθνικάς διεκδικήσεις. Το πολυπαθές Κομμένο αναμένει αύριον να υποδεχθεί τους επισήμους διά την τέλεσιν μνημοσύνου των 317 σφαγιασθέντων.

Συγκεντρώθησαν εκεί οι συγγενείς των θυμάτων των πλησίον χωριών θρηγνύντες επί των τάφων οι οποίοι ήσαν ανθόφοροι. Η ατμόσφαιρα των χωριών ήτο σπαρακτική από τους θρήνους των γυναικοπαίδων. Αξιοσημείωτον είναι ότι από των Δελφών μέχρι της Άρτης οι κάτοικοι των χωριών ανέμενον την διέλευσιν της επιτροπής των επισήμων εκδηλώνοντες τον πόνον των διά την τραγωδίαν της Ηπείρου και εκθέτοντες τα ζητήματά των. Ιδιαίτερώς ογκώδης ήτο η συγκέντρωσις του Αγρινίου, όπου ο συνοδεύων πανηπειρωτικήν επιτροπήν μητροπολίτης Αργυροκάστρου ομίλησε προς το πλήθος διά τα απαράγραπτα δίκαια της Βορείου Ηπείρου, συστήσας αγάπην και ομόνοιαν του ελληνικού λαού. Ο υπουργός κ. Κασσιμάτης ομίλησεν υπό παρόμοιον πνεύμα... Ολόκληρος η Ήπειρος δονείται υπό εθνικού πατριωτικού παλμού διά τας αρχομένας αύριον τελετάς της θυσίας και δόξης.

Η απόπειρα των Εαμιτών όπως διαταράξουν την πατριωτικήν πένθμιον ατμόσφαιραν της τελετής εις την Άρταν κατά την ώρα της αφίξεως των επισήμων δι' εκδηλώσεων στρατολογηθέντων είκοσι έως τριάντα γυναικοπαίδων προεκάλεσεν την αγανάκτησιν του λαού της Άρτας. Πάντως λόγω του ασημάντου αριθμού των ταραξιών η τελετή ουδόλως διαταράχθη. Το αποσταλέν εις την εφημερίδα "Ριζοσπάστην" τηλεγράφημα υπό του ενταύθα απεσταλμένου του περί εκδηλώσεων δήθεν του λαού υπέρ της δημοκρατίας του ΕΑΜ α-

εν Ηπείρῳ ιερῶν τόπων ἔνθα εμαρτύρησαν τα αθώα θύματα της Γερμανοϊταλικῆς θηριωδίας. Ετελέσθησαν παντού επιβλητικά μνημόσυνα, εις δε το Καλπάκι ἐγένετο η εορτή Νίκης. Εκεί, ὡς γνωστόν, ἔπαθαν την πρώτην πανωλεθρίαν οι κοκορόφτεροι του Μουσολίνι ἀπὸ τον ἐλληνικόν στρατόν. Ὅλαι αὐταὶ αὖ εορταί ὁργανώθησαν ἀπὸ την πανηπειρωτικὴν ἐπιτροπὴν της εβδομάδος θυσίων τιμῆς-δόξης Ηπείρου.

Τους ἐπισήμους Ἕλληνας καὶ ξένους υπεδέχθη ὁ λαὸς της Ἀρτης εἰς θέσιν “Κρυστάλλης”, ἔνθα εἶχε στηθεὶ ἀψὺς διακεκοσμημένη με την ἐλληνικὴν καὶ τας συμμαχικὰς σημαίας. Δύο φιλαρμονικαί, ἡ του “Σκουφά” της Ἀρτης καὶ ἡ στρατιωτικὴ Ἰωαννίνων, ἀπέδωσαν τιμὰς εἰς τοὺς εκπροσώπους της κυβερνήσεως-υπουργούς κ.κ. Γρ. Κασσιμάτην καὶ Β. Βοΐλαν καὶ τῶν συμμάχων κρατῶν Ἀγγλίας, Ἀμερικής καὶ Γαλλίας. Ταυτοχρόνως παρουσίαζον ὅπλα οἱ ἄνδρες της ἐθνοφυλακῆς καὶ ἐχαιρέτιζον με τον προσκοπικόν χαιρετισμόν οἱ πρόσκοποι καὶ αἱ Ἑλληνίδες ὁδηγοὶ Ἀρτης, Ἰωαννίνων καὶ Πρεβέζης. Ὁ λαὸς ἐπευφήμησεν ἐνθουσιωδῶς τοὺς ἐπισήμους ξένους, οἱ ὁποῖοι κατηνύθησαν εἰς την οἰκίαν του σεβασμιωτάτου, ἀπὸ του ἐξώστου της ὁποίας μετὰ την ὡραίαν προσφώνησιν του ἀναπληρωτοῦ δημάρχου κ. Δ. Καρατζένη, ομίλησε πρὸς τὰ πλήθη ὁ υπουργὸς Προνοίας κ. Γρ. Κασσιμάτης ἐν μέσω φρενίτιδος ἐνθουσιασμοῦ καὶ χιλιάδων ἀκροατῶν του. Εἰς τον ἐμπνευσμένον λόγον του ὁ κ. Κασσιμάτης ὀνόμασε χαρακτηριστικὰ την Ἀρταν “πόλιν της θυσίας”. Τὴν 9:30 μ.μ. ὥραν παρετέθη ὑπὸ του Δήμου Ἀρταίων ἐπίσημον γεῦμα εἰς την αἶθουσαν της Στρατιωτικῆς Λέσχης, εἰς το ὁποῖον παρεκάθησαν 140 ἄτομα περίπου. Κατὰ τὴ διάρκειαν του γεύματος προσεφώνησεν ὁ δήμαρχος κ. Δ. Καρατζένης καὶ ἀπήντησε ὁ υπουργὸς της Υγιεινῆς κ. Βοΐλας, ἐξιστορήσας τὰ δεινοπαθήματα της Ηπείρου, καὶ ἐιδικῶς της Ἀρτης, καὶ υποσχθεὶς ἀμέριστον την κρατικὴν ἐνίσχυσιν διὰ την ἀνόρθωσιν του τόπου μας. Τὴν ἐπαύριον ἐτελέσθη -ὥραν 9:30 π.μ.- εἰς το Κομμένον ἐπιβλητικόν καὶ συγκινητικόν μνημόσυνον παρουσία ὅλων τῶν ἐπισήμων Ἑλλήνων καὶ ξένων -Ἀγγλῶν, Ἀμερικάνων, Γάλλων, Αυστραλῶν, Τούρκων- καὶ χιλιάδες λαοῦ ἐξ ὅλου του Νομοῦ καὶ της Ηπείρου³⁰⁸. Μετὰ την ἐπιμνημόσυνον δέησιν -ψαλ-

ποτελεῖ ολόκληρον μυθολογικόν κατασκευάσμα. Ὁ λαὸς της Ἀρτας κατέπνιξε την ἀπόπειραν τῶν ταραξιῶν δι’ ογκώδους συγκεντρώσεως πρὸ της ὁποίας ομίλησεν ὁ κ. Κασσιμάτης, τόνισας ὅτι αἱ ἐθνικαὶ διεκδικήσεις οὔσαι ἀπαράγραπται θα δικαιωθούν παρὰ πάσαν ἀντίδρασιν. Ἐνθουσιῶδεις ἐπευφημίαι του λαοῦ.

Ζωηράν ἐντύπωσιν προεκάλεσεν ὅτι ὁ πληθυσμὸς της υπαίθρου ἀπὸ Φθιώτιδος μέχρι Ἀρτης ἐπωφελήθη της διελεύσεως τῶν ἐπισήμων της Ηπειρωτικῆς Ἐπιτροπῆς διὰ νὰ ἐκδηλώσει παντοιοτρόπως τὴν πίστην του πρὸς τὰ ἐθνικὰ ἰδεώδη καὶ τὰς διεκδικήσεις τὰς ὁποίας συνώψιζεν εἰς μίαν φράσιν, ἡ ὁποία συχνὰ ἐπαναλαμβάνετο καὶ ἀνεγράφετο εἰς τὰς πινακίδας καὶ τοὺς τοίχους: “Θέλουμε Μεγάλῃ Ἑλλάδᾳ”, ἄρθρο του Ε. Θωμόπουλου με τίτλο «Εἰς τὴν Ἑπειρον ἀρχίζουν σήμερον αἱ εορταὶ της δόξης», ἐφ. «Ἀκρόπολις», Κυριακὴ 2 Σεπτεμβρίου 1945.

³⁰⁸ «Στις 9:30 π.μ. ἔπρεπε νὰ τελεσθεῖ το μνημόσυνον στο Κομμένο, κατὰ το ἐπίσημο πρόγραμμα τελετῆς. Εἶχε στηθεὶ ἓνα ἀπέριττο κενοτάφιο, πού στα πλάγια του το ἐθώπευαν ἡ

λείσαν υπό πολλών ιερέων, χοροστατούντων των σεβασμιωτάτων μητροπολιτών Άρτης, Πρεβέζης και Αργυροκάστρου- εξεφώνησεν υπέροχον επιμνημόσυνον λόγον ο καθηγητής κ. Στέφανος Παππάς και ακολούθως καταθέτωσαν στέφανον από μέρους της κυβερνήσεως ο υπουργός κ. Βοΐλας. Επηκολούθησαν καταθέσεις στεφάνων από μέρους του Ναυτικού, του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, του γενικού διοικητού Ηπείρου, των νομαρχών Άρτης, Πρεβέζης,

γαλανόλευκη σημαία μας, η αγγλική και η αμερικανική, στο κέντρο της πλατείας του χωριού κοντά στον ιστορικό πλάτανο. Στο κάτω μέρος του κενотаφίου είναι γραμμένοι οι στίχοι:

“Για την πατρίδα όποιος χαθεί
ποτέ του δεν πεθαίνει”

και στο πάνω μέρος είναι ακουμπισμένος ένας μεταλλικός δίσκος με τους στίχους του λαϊκού μας ποιητού Απ. Καραπάνου:

“Ζηλευτό παλικάρι σαν πέφτεις
τιμημένο τη δάφνη κρατάς
κι από δόξα σε δόξα θρονιάζεις
κι από ξήση σε ξήση γυρνάς”.

Από τις 5 το πρωί κατέφθαναν τα αυτοκίνητα φορτωμένα με προσκυνητάς από την Άρτα, από τα ορεινά χωριά, των Ραδοβιζίων - Τζουμέρκων, κι από ξένες περιφέρειες: Γιάννινα, Πρέβεζα, Ξηρόμερο. 3.500 προσκυνητές θα 'χαν συγκεντρωθεί την ημέρα εκείνη στο έρημο χωριό. Και πόσοι άλλοι δεν έμειναν με το παράπονο, γιατί δεν μπόρεσαν να 'ρθουν να προσκυνήσουν! Δεν ήταν εύκολη η συγκοινωνία: μόνον 15 αυτοκίνητα ήταν για την υπηρεσία μετακινήσεως πληθυσμού.

Στις 9.30 π.μ. καταφθάνουν τα αυτοκίνητα των επισήμων: οι τότε υπουργοί Βοΐλας της Υγιεινής και Κασσιμάτης της Προνοίας, οι διπλωματικοί και στρατιωτικοί αντιπρόσωποι της Αγγλίας, της Αμερικής και της Γαλλίας, ο αντιπρόσωπος του Αυστραλιανού Ερυθρού Σταυρού Σμίδετ, οι αντιπρόσωποι του ΕΔΕΣ, ο γενικός διοικητής Ηπείρου Οικονομόπουλος, ο ανώτερος στρατιωτικός διοικητής Ηπείρου Βλαχαϊτόπουλος (στρατηγός), ο γενικός διοικητής Ιονίων Νήσων Τσουκαλάς, ο αρχηγός ΕΚΕ στρατηγός Ν. Ζέρβας, οι πολιτευταί πρώην υπουργοί Π. Γαρουφαλιάς, Δ. Χέλμης, Θ. Χαβίνης, Αλ. Μυλωνάς, ο καθηγητής Πανεπιστημίου Χόνδρος, το σώμα των δημοσιογράφων του ξένου και ελληνικού Τύπου. Όλοι παίρνουν τη θέση τους με την ιεραρχική τάξη προ του κενотаφίου. Ρίγη συγκινήσεως καταλαμβάνουν τους προσκυνητάς, οι δε επιζώντες της θηριωδίας του Κομμένου, που κατέχουν τιμητική θέση κοντά στο κενοτάφιο, ξεσπούν σε λυγμούς και θρήνους, όταν ακούεται η επιμνημόσυνη ακολουθία και φαίνεται η ιερά πομπή να έρχεται από την εκκλησία. Προηγούνται τα κόλλυβα και τα εξαπτέρυγα και ακολουθούν ο σεβασμιότατος Άρτης, που χοροστατεί, ο μητροπολίτης Αργυροκάστρου Παντελεήμων και ο Πρεβέζης Δημήτριος με το σώμα των ιερέων, ενώ ο πένθιμος επιμνημόσυνος ψαλμός με τον συγκινητικότατο της μουσικής τόνο και το ευωδιαστό λιβανωτό, που σιγά - σιγά ανεβαίνει στα επουράνια, μετουσιώνουν το ευλαβικό προσκύνημα σε μεγαλειώδη θεία έξαρση. Πρώτος κατά το πρόγραμμα μίλησε ο υποφαινόμενος, κατόπιν ο υπουργός της Υγιεινής Βοΐλας με τον παλμό γνησίου Ηπειρώτου, κατόπιν συγκινητικά η καθηγήτρια Δημοπούλου, εκ μέρους των δημοσιογράφων ο Κολιάτσος και εκ μέρους του ηπειρωτικού Τύπου ο Γκογκώνης. Τέλος, μίλησε με τον πόνο του πολυβασανισμένου Βορειοηπειρώτη ο άγιος Αργυροκάστρου Παντελεήμων, που με την έκφραση του σώματος και της ψυχής νόμιζε κανείς πως άκουε τους αναστεναγμούς της εθνικής βορειοηπειρωτικής ψυχής», Στεφ. Β. Παππά, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σσ. 52-54.

Ιωαννίνων, των Βορειοηπειρωτών, των Δωδεκανησίων, των επιστημονικών συλλόγων Άρτης, του Συλλόγου “Σκουφάς”, των υπηρεσιών και οργανώσεων, των κοινοτήτων κ.λπ.».

Αλλά ας δούμε τι είπαν για την τραγωδία του Κοιμένου οι δύο σπουδαιότεροι ομιλητές στον εορτασμό της δεύτερης επετείου, όπως αναφέραμε πιο πάνω:

«Δεν συγκεντρωθήκαμε εις τον ιερόν αυτόν χώρον, που με ευλάβεια πατώμεν αυτήν την στιγμήν, διά να χύσωμεν δάκρυα πόνου και θλίψεως, αλλά να αποτίσωμεν φόρο τιμής και ευγνωμοσύνης μπροστά στις ηρωικές μορφές των 317 απανθρώπως θανατωθέντων και με εθνικόν παλμόν να εορτάσωμεν την τιμή της Ελλάδας μας, που ένας ακόμη φωτοστέφανος δόξης στεφανώνει εδώ στο Κοιμένο, όμοιος με την ακτινοβολίαν μεγαλείου και θυσιών προς εκείνους των Ψαρών, του Μεσολογγίου, του Δοξάτου, των Καλαβρύτων, των Φαρσάλων, του Διστόμου.

Προβάλλει την στιγμήν αυτήν ενώπιόν μας η Ελλάδα μας με τους σκληρούς αγώνας που κατά καιρούς διεξήγαγε κατά των επιδρομών της, με τας περιπετειάς της φυλής της, με τας λαμπράς νίκας και απογοητεύσεις της καθ' όλους τους μεγάλους σταθμούς της ιστορίας της, από την πιο αρχαία εποχή ως την πρόσφατη των νεωτέρων Ούννων, των βαρβάρων Γερμανών που ηθέλησαν διά πυρός και σιδήρου να καθυποτάξουν τις ελευθερίες των λαών και να στραγγαλίσουν τα δίκαια αυτών.

Η Ελλάδα μας εθυσίασε εις τον βωμόν της υπέρ της ελευθερίας αγώνων της κατά του χιτλεροφασισμού πλουσιότατες εκατόμβες και καθηγίασε τα χώματά της με ποταμούς αιμάτων, άκαμπτη εις εθνικόν φρόνημα και χαλύβδινη εις αντοχήν μέχρι την τελευταία στιγμή, που το θηρίον κατάπτυστο και μυριοτραυματισμένο από τα αλληπάλληλα πλήγματα, που του κατήγαγον τα μεγάλα σύμμαχά μας κράτη, εγκαταλείπει την χώρα μας και όλη την Ευρώπη και αποσύρεται στην κοίτη του διά να ξεψυχήσει πλέον διά παντός.

Προβάλλει η Ελλάδα μας εκ της τέφρας και των ερειπίων κρατούσα σήμερα στο χέρι της μίαν ακόμη περγαμινή του Κοιμένου ως μίαν νέαν απόδειξιν εκ των πολλών και πολλαπλών αποδείξεων των μεγάλων θυσιών της εις τους αγώνας κατά της ιμπεριαλιστικής μανίας του Άξονος από του Οκτωβρίου 1940 μέχρι της πατριωτικής ενεργητικής αντιστάσεως των βουνών και της παθητικής των πόλεων και της υπαίθρου και ως αδιαφιλονίκητο έρεισμα της δικαίας απαιτήσεως των εθνικών της διεκδικήσεων στην τράπεζα της ειρήνης.

Είναι βεβαίως ανεκδιήγητες οι συμφορές και οι περιπέτειες και απροσμέτρητο το αίμα και ακατονόμαστα τα δράματα του ελληνικού έθνους κατά το διάστημα της φρικτής κατοχής των Γερμανοϊταλών, αλλά πάντα ταύτα επισκιάζει η τραγωδία της 16^{ης} Αυγούστου του 1943, το ολοκαύτωμα του Κοιμένου. Είναι η τραγωδία του Κοιμένου η φρικτότερη και άφθαστη εις αίμα από όσες διεδραματίσθησαν επί της πανελληνίου πολεμικής σκηνης υπό των χιτλερικών ορδών κατά το διάστημα της μαρτυρικής σκλαβιάς μας.

Ούτε του Σκεδέρμπε αι σφαγαί και ωμότητες, ούτε του Αλή Πασά αι βι-
οπραγίαι, ούτε του Ιμβραήμ η βάρβαρος καταδυνάστευση, ούτε του Αττίλα
οι βαρβαρότητες μπορούν να συγκριθούν προς τα απάνθρωπα μαρτύρια που
υπέστη ο μικρός και ηρωικός πληθυσμός του Κομμένου.

Παραδίδομεν εις υμάς, εξοχότατοι κ. υπουργοί, αξιότιμοι κ.κ. διπλωματι-
κοί και στρατιωτικοί εκπρόσωποι των συμμάχων μας κρατών και εκπροσώ-
πων της κοινής γνώμης, του ξένου και ελληνικού Τύπου και δι' υμών σε όλα
τα συμπονούντα ημάς έθνη, ζωντανή την εικόνα της καταστροφής του Κομι-
μένου και σας παρακαλούμεν να υψώσετε φωνή διαμαρτυρίας και ζητήσετε
την σκληράν τιμωρίαν των δολοφόνων επί τόπου, ιδιαίτερα δε του ανωτά-
του στρατιωτικού διοικητού Ιωαννίνων στρατηγού Λαντς, που εξέδωκε τη
διαταγή του θανάτου και του αφανισμού του Κομμένου, όπως διά των ραδι-
οφωνικών εκπομπών εξήγγειλε κάποτε η Σύμμαχός μας Μεγάλη Βρετανία,
διατρανώσετε δε για μια ακόμη φορά ότι η Ελλάδα μας είναι η κατεξοχήν
χώρα, από όλες τας εμπλακείσας στον τρομερό παγκόσμιο πολεμικό σάλο,
που τα μέγιστα εδεινοπάθησε, και κατά συνέπεια η δικαιουμένη να βραβευθεί
εθνικώς στις ιστορικές αυτές στιγμές που κρίνεται η τύχη του κόσμου. Οραμα-
τίζομαι, μεγάλοι μου νεκροί, αυτή τη στιγμή τις ψυχές Σας να παρελαύνουν
ενώπιόν μας η μία κατόπιν της άλλης με εθνική υπερηφάνεια για την πρό-
πουσα τιμή που Σας περιποιεί σήμερα η τρισένδοξη Μητέρα μας Ελλάδα.
Οραματίζομαι έναν υπέρολαμπρο παράδεισο όπου κατέχετε και Σεις μια περί-
λαμπρη θέση και σας ακούω να ψάλλετε με θεϊκή αρμονία τον αθάνατο του
ποιητού στίχο: «Για την πατρίδα όποιος χαθεί, ποτέ του δεν πεθαίνει».

Ο σημερινός εορτασμός δεν είναι μόνο μια τυπική επιμνημόσυνη δέηση,
αλλ' αντικατοπτρίζει συγχρόνως τις περιπέτειες και τις θυσίες, τις πληγές
και το αίμα, τα όνειρα και τους πόθους της μητέρας μας Ελλάδος και καθιε-
ρώνει την απαρχή μιας διαρκούς εθνικής τιμής ενταύθα, διότι ο Γολγοθάς
του Κομμένου αποτελεί μια πολύτιμη εθνική πηγή, από την οποίαν αι επερ-
χόμενοι γενεαί μας θα αντλούν το υπέρτατο καθήκον προς την πατρίδα»³⁰⁹.

«Τώρα που ερχόμουν στο Κομμένο συνήντησα ολόκληρες σειρές από
μαυροφόρες κι εδώ δεξιά μου είναι άλλες τόσες που ήρθαν να γονατίσουν
ευλαβικά στο ολοκαύτωμα, στη μεγάλη θυσία για τη λευτεριά. Γύρω μας
βλέπω τα χαλασμένα σπίτια του Κομμένου, υπολείμματα της αδίκου επιδρο-
μής βαρβάρων εχθρών, τα οποία θα μείνουν αιώνια ακρόπολις και σύμβολον
της αναστάσεως ενός λαού για τη δικαιοσύνη και την ελευθερία. Η μοίρα
της Ελλάδος είναι να σημειώνει τη διαδρομή της στην ιστορία με αχνάρια

³⁰⁹ Απόσπασμα της ομιλίας του καθηγητή Στ. Παππά που εκφωνήθηκε στο Κομμένο
την ημέρα του μνημοσύνου στις 2 Σεπτεμβρίου 1945 και δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα
«Εθνικός Κήρυξ», Νέα Υόρκη, Παρασκευή 9 Νοεμβρίου 1945, καθώς και στα βιβλία του
«Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Αρτα, 1946, σσ. 64-69 και «Η σφαγή του Κομμένου στη
δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1876, σσ. 61-66.

ποτισμένα από το δικό της αίμα. Τα αχνάρια αυτά, αν γεννούν τη φρίκη τη στιγμή που αποτυπώνεται στα ιερά της χώματα, πολύ γρήγορα παίρνουν την αίγλη και τη φεγγαβολή αθανάτων συμβόλων. Κι έτσι αποτελούν τον πολύφωτο αστερισμό που λάμπει στο παγκόσμιο στερέωμα και δίνει βαθύτερο νόημα του γεωγραφικού και ιστορικού όρου “Ελλάς” και σε εκείνους που δεν ασχολούνται συστηματικά με ιστορικές μελέτες.

Φθάνουν τα ονόματα των Θερμοπυλών, του Μαραθώνος, του Σουλίου, του Αρκαδίου για να θυμίσουν στους πολίτες μακρινών χωρών πως σε μια άκρη της Μεσογείου έζησε και ζει ένας λαός μικρός και φτωχός, αλλά με πάθος ερωτευμένος την ελευθερία, έτοιμος για χάρη της να προσφέρει τον εαυτό του ολοκαύτωμα κάθε φορά που βάρβαρος κατακτητής ήθελε την απειλήσει. Και είναι τέτοια η γεωγραφική θέση που κατέχει ο λαός αυτός, ώστε η άμυνα της δικής του ελευθερίας εσήμαινε πάντοτε άμυνα της ελευθερίας όλων των φιλελευθέρων λαών, που τμηματικά ή ομαδικά αποτελούσαν στόχο για τους βαρβάρους κάθε καιρού και κάθε προελεύσεως. Στα ονόματα με τα οποία η αρχαία και η νεότερη ιστορία μας συνέθεσε αυτόν τον φωτοβόλο αστερισμό ήρθε η σύγχρονη να προσθέσει και άλλα πολλά. Αναφέρω πρόχειρα τα Καλάβρυτα, το Δίστομο, τα Φάρσαλα και το χωριό αυτό της Ηπείρου που δέχεται σήμερα το ευλαβικό και πονεμένο προσκύνημά μας, το Κομμμένο. Αγρότες εργατικοί και φιλήσυχοι οι κάτοικοί του, αγωνίζονται με τον σκληρό καθημερινό τους μόχθο να κερδίσουν τα φτωχικά μέσα για μια στοιχειώδη διαβίωση. Αγωνίζονται να συντηρήσουν λίγη ζωή στα βασανισμένα κορμιά τους, που θα έλεγε κανείς ότι τα κρατεί όρθια η αδάμαστη ψυχή τους μάλλον παρά η ασκητική δίαιτα, που έχει επιβάλει στην Ελλάδα ο κατακτητής. Αλλά αυτή ακριβώς η αδάμαστη ελληνική ψυχή είναι εκείνο που δεν συγχωρούν και δεν ανέχονται οι βάρβαροι. Γιατί ξέρουν ότι είναι το στοιχείο που τους ντρόπιασε στην Αλβανία, που τους ταπείνωσε στα μακεδονικά οχυρά και που κρατεί σε ανήσυχη εγρήγορση τις πάνοπλες ορδές τους που διατρέχουν κι ερημώνουν την ιερή ελληνική γη. Αυτή η ψυχή είναι που τους έχει γίνει ο φοβερός τους εφιάλτης. Δεν μπορούν να τη μαλάξουν με δολερές υποσχέσεις, δεν μπορούν να τη λυγίσουν με φοβέρες. Προσπαθούν να την αφανίσουν, θερίζοντας τα κορμιά που είναι οι φορείς της. Και δεν αντιλαμβάνονται οι ανόητοι, θερίζοντας αψυχολόγητα, ότι το αποτέλεσμα που πετυχαίνουν είναι ακριβώς το αντίθετο. Γιατί όσα κορμιά πέφτουν, τόσοι γρανιτένιοι πύργοι προστίθενται στο απόρρητο φρούριο που ονομάζεται “Εθνική Αντίσταση”.

Τέτοιας εγκληματικής παραφροσύνης θύμα πέφτει και το μαρτυρικό αυτό χωριό... Τα κόκκαλα των νεκρών έχουν βρει την ανάπαυσή τους στο απαλό χώμα της πατρίδας γης, τα ερείπια έχουν κιόλας σκεπασθεί απ’ τη στοργική βλάστηση, νέα σπίτια θα πάρουν γρήγορα τη θέση των παλιών και νέα στελέχη θα πυκνώσουν τις αραιές τάξεις των ζωντανών. Η ζωή θ’ ακολουθή-

σει τον δρόμο της σύμφωνα με τους πανίσχυρους νόμους της δημιουργίας, βιαστική κι ανυπόμονη να συμπληρώσει τα κενά, να γεμίσει τα χάσματα. Κι όλα θα πάρουν με τον καιρό νέα μορφή. Εκείνο όμως που θα μείνει αναλλοίωτο και αξέχαστο στους αιώνες, οδηγός φωτεινός για τις ερχόμενες γενές, είναι η θυσία, το ολοκαύτωμα των ελληνικών αυτών χωριών και κωμοπόλεων, που αποτελεί την πηγή την ίδια της εθνικής μας και της παγκόσμιας ελευθερίας.

Ανω σχώμεν τας καρδίας, και ας κλίνομεν ευλαβικώς το γόνυ για το μικρό, αλλά μαρτυρικό και ηρωικό αυτό Ηπειρώτικο χωριό, το Κομμένο. Όταν μια μέρα τα σημερινά παιδιά, γέροι πια, θα διηγούνται στα παιδιά και εγγόνια τους την τραγική ιστορία, θα ακούεται σαν αντίλαλος: Απ' το Κομμένο πέρασαν οι βάρβαροι και ήσαν Γερμανοί και Ιταλοί»³¹⁰.

«Το Κομμένο, ο Γολγοθάς της φυλής μας, το απέραντο σημερινό νεκροταφείο, το καθαγιασμένο με το αίμα 317 μαρτύρων, που έπεσαν στον βωμό των πιο ωραίων και αγνών ιδανικών. 16 Αυγούστου 1943. Μια μέρα θλιβερή, ένας αξέχαστος σταθμός, μια μέρα που στο διάβα της το ειρηνικό χωριό μεταβλήθηκε σ' απέραντο νεκροταφείο και σ' ερείπια. Πόση, αλήθεια, τραγικότητα και φρίκη, πόσο, αλήθεια, κτηνώδη αισθήματα μιας βάρβαρης φυλής, μα και πόση πίστη και μεγαλείο μάς θυμίζει η μέρα αυτή. Σφάχτηκαν, ξεκληρίστηκαν, ρημάχτηκαν, τα έδωσαν όλα για την Ελλάδα, μάρτυρες αυτοί των πιο ωραίων πατριωτικών και θρησκευτικών ιδεών.

Τα χρόνια περνούν, εκείνοι που μας τυράννησαν σήμερα τυραννιώνται, είναι αλήθεια πως όλα περνούν μα μένουν όμως οι αναμνήσεις, μένουν τα κόκκαλα, μένουν οι τάφοι και οι σκιές των μαρτύρων, οι άυλες και θλιμμένες σκιές που πλανιούνται πάνω απ' τους τάφους και τα χαλάσματα του χωριού. Από τότε κοντεύουν δύο χρόνια... Σε λίγο θα στεκόμεθα ευλαβικοί προσκυνητές μπροστά στη μνήμη σας, σε λίγο θα ζούμε νοερά τ' απάνθρωπο μαρτύριό σας, τα λόγια μας θα είναι ανίσχυρα μπροστά στο μεγαλείο σας, το δράμα σας ασύλληπτα μεγάλο. Ποτίσατε με το αίμα σας το δένδρο της λευτεριάς, που βλάστησε όπως η καρδιά σας το ποθούσε, ανοίξατε εσείς πρώτοι με τη σειρά σας τον δρόμο που οδηγεί στα πεπρωμένα της φυλής μας, μας δείξατε τις μεγάλες αξίες της ζωής, μιλήσατε στην καρδιά μας. Γι' αυτό σαν πλησιάζουν οι μέρες του μαρτυρίου σας τα μάτια μας βουρκώνουν, οι καρδιές μας σφίγγονται και στο μυαλό μας τριγυρνούν επίμονα τόσες και τόσες σκέψεις»³¹¹.

³¹⁰ Απόσπασμα ομιλίας του τότε υπουργού Υγιεινής κ. Βοΐλα που εκφωνήθηκε στο Κομμένο την ημέρα του μνημοσύνου στις 2 Σεπτεμβρίου 1945, δημοσιεύθηκε στα έργα του Στεφ. Παππά «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946, σσ. 60-63, και «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σσ. 57-60.

³¹¹ Βλέπε σχετικό άρθρο του Γιώργου Σ. Αναλογίδη, «Γύρω από το δράμα του Κομμένου», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», Άρτα, 9 Αυγούστου 1945.

«Σήμερα βάρυνε η καρδιά κι ο θρήνος θα ξεσπάσει,
αφού ο πόνος ποίημα να γίνει δεν μπορεί...
ρετσετατίβο Γερμανών οι πολυβολισμοί,
της ρίμιας το γλυκό ρυθμό με ρόγχο έχουν σκεπάσει.
Το θάνατο έχουμε ντυθεί κι ο λυρισμός πενθεί...
στον κάμπο φρίκης οιμωγή: «Μας σφάζουν οι Ναζί»»³¹².

«Κρύος ο αέρας χτυπούσε πάνω μας, προσπαθώντας μάταια να εμποδίσει το διάβα μας, με μία συνεχή πάλη. Η φύση έμοιαζε σήμερα αγουροξυπνημένη. Συννεφάκια από ροδόφυλλα φαινόταν να νυστάζουν ακόμη στον ουρανό. Τ' άφθονα στον τόπο αυτόν νερά, ψιθύριζαν μυστικά φοβερά –σε τόνο εμπιστοσύνης– στα σκυμμένα πλατάνια. Μύριες ομορφιές ξετυλίγονταν, ομορφιές που θα κάνανε την καρδιά ολότελα δική τους, αν δεν την έβαφε σήμερα ένας βαρύς πόνος μιας τραγικής θύμησης... Μια οιμωγή μάς έκραζε. Μεγάλη κηλίδα αίματος νωπού, ρουμπίνι φάνταζε στο τυρκουάζικο τ' ουρανού, ρουμπίνι που στόλιζε πολύτιμα το στέμμα της λευτεριάς. Κι οι ρόδες σιγοκυλούν τ' αμάξια, σταματούν για να κατεβούμε στο νεκροταφείο ολόκληρου του χωριού. Βαριά τα πόδια πατούσαν στη γη. Δειλά προχωρούσα, λες και δεν ήθελα να ταράξω την ιερότητα του τόπου, να ζήσω πιο κοντά την τραγικότητά του... Χίλια ανέκφραστα συναισθήματα είχαν συναρπάξει το είναι μου κι η καρδιά μου γονάτιζε σ' ένα ατέλειωτο προσκύνημα...

Η αυγή απαλόφεγγε ροζάτη στο φίλημα του ήλιου, και τ' αέρινο πέπλο της ανέμιζε ακόμη στη φύση. Είχε χύσει άφθονα δάκρυα που παραληρούσαν στο πλούσιο πράσινο. Χαρές, γλέντια, κίνηση, ζωή και μια μεγάλη οργή δοσμένη στα σκελετωμένα χέρια της συμφοράς που ορμάει σα σίφονας, φωνές απελπιστικές, παράπονα, βραχνές ικεσίες, θρήνοι, κοπετοί που χτυπούν σε βράχους-καρδιές, όπλων κρότοι, λάμπεις κοφτερές σπαθιών στα χέρια, ρομπότ που σκορπίζουν τον θάνατο, στροβιλίζουν γύρω μου σαν ανεμοστρόβιλος και λεηλατούν το πνεύμα μου.

Μια ικανοποίηση για την επιτυχία που βγήκε μέσ' από τη βαρβαρότητα και κάθεται πάνω στα ματωμένα συντρίμια προβάλλει κομपाστική, για να φύγει αποτροπιασμένη, κυνηγημένη, μπρος στην ειρωνεία της σημερινής πραγματικότητας που της χαμογελούν τα ειρηνικά μνήματα στολισμένα με τις αέρινες δαντέλες του φωτός και της σκιάς... Η πλούσια εμπνευσμένη εκδήλωση της μουσικής, τόσο πλούσια όσο και το θέμα, άνοιγε ανάλαφρα τις βαριές κουρτίνες της ανθρώπινης μιζέριας, για να ιδείς πέρα στο ξάστερο και τ' αλαργινό του πνεύματος ορίζοντα, να σιγοδιαβαίνει μια ιερή πομπή, από τόσες αγγελικές ψυχές βουβά εκφραστικότητες κι ευγενικές συγχορδίες, να συναρπάζουν και να σηκώνουν το πνεύμα τόσο ψηλά που μόνο ελαφρά ρίγη συγκρατούσαν τον σύνδεσμό του με την ύλη...

³¹² Βλέπε σχετικό άρθρο του Γιώργου Κ. Οικονομίδη «Θλίψη: στην αγέραστη μνήμη τους», εφ. «Ελευθέρος Λόγος», 27 Αυγούστου 1945.

Το μνημόσυνο έγινε, λίγα λόγια που δεν θα μπορούσαν ποτέ να εκφράσουν μια τέτοια ψυχική κατάσταση ειπώθηκαν, κι η ώρα του ξεκινήματος έφθασε, τ' αμάξια ξεκινούν, η ζωή γεμάτη προσμένει τον καθένα και το ξεχωριστό νεκροταφείο αφήνεται στη φύση που τόσο το φροντίζει. Σε λίγο η νύχτα θ' ανάψει ευλαβικά τόσα καντήλια!

Φεύγουμε... Όμως η θύμησή τους θα κρατάει πάντα ένα μέρος της καρδιάς μας - όραμα φωτεινό σ' όλη μας τη ζωή, όραμα θυσίας για τον λυτρωμό...»³¹³.

Τότε τόσα Ελληνόπουλα και Ελληνοπούλες, αγόρια και κορίτσια παρέλασαν μπροστά στο Κομμένο, αποτίοντας φόρο τιμής και ευγνωμοσύνης σε τόσους νέους που χάθηκαν και για να δείξουν ότι τα νιάτα, με την ελπίδα που τα διακατέχουν, πιστεύουν στο όραμα μιας Ελλάδας ελεύθερης και ενός πολιτισμού με διαχρονικές αξίες.

«Ελληνόπουλα και Ελληνοπούλες, χιλιάδες Ελληνόπουλα, χιλιάδες Ελληνοπούλες, παρήλασαν την περασμένη Κυριακή στην Άρτα και στο Κομμένο. Με πόση ευλάβεια κρατούσαν την κυανόλευκη! Πόσο στα πρόσωπά τους ήταν έκδηλα τα αισθήματα της ανωτερότητας, της εθνικής υπερηφάνειας, της αγνής πατριδολατρίας, πρόσκοποι, προσκοπίνες, οδηγοί, λυκόπουλα, μαθηταί, μαθήτριά, αγόρια και κορίτσια εργαζόμενα. Όλα, πέρα για πέρα, με ένα φρόνημα, με μία πίστη, με έναν παλμό: Ελλάδα - Δικαιοσύνη - Βόρειος Ήπειρος. Πόση συγκίνηση, πόσα δάκρυα την ώρα του μνημοσύνου στο μαρτυρικό Κομμένο! Τι ήταν αυτό το πράγμα που είδαν τα μάτια μας την περασμένη Κυριακή στην Άρτα, στο Κομμένο; Πού ήτανε κρυμμένα αυτά τα ωραία παλικάρόπουλα και οι δροσερές κοπέλες της Άρτας και του Κάμπου και των χωριών μας και δεν τα ξέραμε; Χιλιάδες παιδιά, χιλιάδες κορίτσια, με αγνή ψυχή, με απλοχωριά καρδιάς και αισθημάτων, χωρίς συνοφρύωση και μίσος και πάθη: πού ήτανε κρυμμένα και δεν τα ξέραμε, ή κι αν τα ξέραμε τα νομίζαμε αλλιώςτικα;

Τα είδαν οι κ.κ. υπουργοί τα παιδιά μας και τα κορίτσια μας την Κυριακή που ήρθανε εδώ; Τα επρόσεξαν εκείνοι που είναι εντεταλμένοι για τη διαφώτιση του έθνους; Εμπρός λοιπόν: κυβέρνηση, κράτος, σχολείο, Εκκλησία, προσκοπισμός, όλη τη φροντίδα μας για τα Ελληνόπουλα, για τις Ελληνοπούλες. Καθοδήγηση - ενίσχυση - στοργική - εθνική γραμμή για να προχωρήσει η νεότης μας στην καινούργια μας ελεύθερη εθνική ζωή. Είδαμε τις χιλιάδες παιδιών της Άρτας και των κοριτσιών τόσο υπερήφανα να κρατάνε την εθνική σημαία στα χέρια τους την περασμένη Κυριακή και αισθανθήκαμε ικανοποίηση για την ως τα χτες παρεξηγημένη νεολαία μας. Ζωντανή είναι μπροστά μας η εικόνα που παρουσίασε η νεολαία μας την περασμένη Κυριακή κι ακόμα μας φαίνεται σαν ασύλληπτο όραμα: Τι ήταν αυτό που είδαν τα μάτια μας; Ήταν λοιπόν τόσες χιλιάδες παιδιών και κοριτσιών με ελληνική πέρα ως πέρα

³¹³ Το ωραίο αυτό λογοτεχνικό κείμενο είναι της αείμνηστης Λίτσας Τόλη με τίτλο «Προσκύνημα...», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φ. 559, Παρασκευή 14 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 1.

την ψυχή στον τόπο μας και δεν τις ξέραμε; Ποιος μπορεί να μας πει πού ήτανε τόσον καιρό κρυμμένες οι Ελληνοπούλες μας και τα Ελληνόπουλα;»³¹⁴.

Εάν μεταφέρουμε την παραπάνω εικόνα στη σημερινή πραγματικότητα και στο έργο του κράτους, της παιδείας, της Εκκλησίας και των άλλων παραγόντων σχετικά με την ελληνική ιστορία, τη νεοελληνική μας ταυτότητα, την πολιτιστική μας κληρονομιά, την ορθόδοξη πίστη μας, το ήθος και τη νοηματοδότηση του καθημερινού βίου όχι μόνο των νέων αλλά και των νεοελλήνων, η κατάσταση –πολύ φοβούμεστε– είναι απογοητευτική.

Από το 1945 η σφαγή του Κομμένου άρχισε να γίνεται γνωστή στον ελληνικό χώρο και να καταχωρείται πλέον σαν μία από τις πιο τραγικές σελίδες της νεοελληνικής ιστορίας. Άρχισε το Κομμένο να γίνεται προσκύνημα και να αντικατοπτρίζει τους πόνους και τα μαρτύρια της ίδιας της Ελλάδας, για να αποδοθεί –επιτέλους– η δικαιοσύνη από όλους τους ισχυρούς και πολιτισμένους λαούς της γης.

«Εγράφομεν άλλοτε ότι θα έλθει η ημέρα που το μαρτυρικό Κομμένο της Άρτης θα γίνει ο τόπος παγκοσμίου προσκυνήματος – προ των τάφων των 317 αθώνων θυμάτων της γερμανικής κακουργίας, ποιος εφαντάζετο ότι η ημέρα αυτή θα ήρχετο τόσον ενωρίς.

Την 9^η και ημίσειαν πρωινήν ώραν της περασμένης Κυριακής προσήλθαν ευλαβείς προσκυνηταί επίσημοι αντιπρόσωποι και ανεπίσημοι άνθρωποι από όλα τα πεπολιτισμένα κράτη του κόσμου και ησθάνθησαν εκεί πλάι στους τάφους των σκοτωμένων του Κομμένου ρίγη συγκινήσεως και τα δάκρυα της ψυχής των ησθάνθησαν να κυλάνε από τους οφθαλμούς των την ώραν που ο αυτόπτης μάρτυς της τραγωδίας του Κομμένου καθηγητής κ. Στέφανος Παππάς εις μίαν χαρακτηριστικήν, αληθώς ανατριχιαστικήν, αφήγησιν έδιδε ενώπιον όλου του κόσμου, που αντιπροσωπεύοντο εκεί επαρκώς, τας λεπτομερείας του γερμανικού εγκλήματος. Δικαιοσύνην εξήτησεν εν τέλει ο ομιλητής από τον πεπολιτισμένον κόσμον διά το Κομμένο. Αλλά δικαιοσύνην και διά την Ελλάδα. Διότι γνωρίζει ότι όλη η ανθρωπότης, κάθε μέρος της Ελλάδος έχει και από ένα Κομμένο. Και από τους ισχυρούς της γης ολόκληρος η Ελλάς. Δικαιοσύνην ζειν. Διότι ολόκληρος η Ελλάς είναι ένα μεγάλο Κομμένο. Τόπος δηλαδή της φρικτοτέρας τραγωδίας που εγνώρισεν ποτέ ο κόσμος από τους συρφετούς της κακοήθους, της σαδιστικής, της εγκληματικής και βαρβάρου πανσπερμίας που είχαν επιστρατεύσει οι αρχιεγκληματαίαι των αιώνων Χίτλερ και Μουσολίνι διά να υποτάξουν και υποδουλώσουν τον κόσμον.

Η τραγωδία του Κομμένου της Άρτης ας γίνει απαρχή αποδόσεως δικαιοσύνης εις την Ελλάδα, από τους ισχυρούς της γης που ηγωνίσθησαν και αγωνίζονται διά την ελευθερία των λαών. Διά να αγαλλιόσουν αι ψυχαί των 317 μαρτύρων της 16^{ης} Αυγούστου 1943.

³¹⁴ Εφ. «Ελευθέρος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φ. 558, Παρασκευή 7 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 1.

Αλλά και διά να πιστεύσουν οι ελεύθεροι άνθρωποι του κόσμου ότι ο τελευταίος φοβερός πόλεμος δεν έγινε επί ματαιώ, αλλά διά να αναστηλωθεί και διά να επιβληθεί ο ανώτατος ηθικός νόμος της ζωής που θα ρυθμίζει εφεξής τις σχέσεις των εθνών, των κρατών και των ανθρώπων χωρίς προσφυγή εις το έγκλημα και την κακουργίαν»³¹⁵.

³¹⁵ Εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13^ο, αρ. φύλ. 5, Παρασκευή 7 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 2.

«Οι απόμαχοι του διαβόητου 12^{ου} Λόχου του 98^{ου} Συντάγματος οργάνωσαν την πρώτη τους συνάντηση το 1949. Τον Οκτώβριο του 1981 έγινε στο Μίτενβαλντ μία συγκέντρωση ιδιαίτερου χαρακτήρα. Χάρη στην «ενεργό υποστήριξη της κυρίας Ζάλμινγκερ», όπως σημείωνε ο πρόεδρος του συνδέσμου απομάχων Χάινς Χένε, η Μπούντεσβερ κάλεσε 120 μέλη του σε επίσκεψη στο «στρατόπεδο Εντελβάις» για περιήγηση και ανταλλαγή εμπειριών με τους στρατιώτες. Πολλοί απόμαχοι είχαν περάσει σε αυτό το στρατόπεδο τη βασική τους εκπαίδευση υπό την καθοδήγηση του Γιόζεφ Ζάλμινγκερ. Εκτός από τη μητέρα και την αδελφή του λατρεμένου τους λοχαγού Βίλμπαλντ Ρέξερ, που είχε σκοτωθεί το 1944 στον βομβαρδισμό του Φράμπουργκ, δεκτός «με μεγάλο χειροκρότημα» έγινε και ο Ράινχολντ Κλέμπε, ανέφερε ο Χένε. Μετά την τιμητική του αποστράτευση από την Μπούντεσβερ το 1969 με τον βαθμό του αντισυνταγματάρχη στην ηλικία των 55 ετών, ο Κλέμπε κατάφυγε για κάποιο διάστημα στην Αργεντινή. Εκείνη την εποχή είχαν ξεκινήσει οι ανακρίσεις για τη σφαγή στο Κομμμένο. Μετά την επιστροφή του στη Γερμανία ο Κλέμπε εργάστηκε ως κτηνίατρος στο Ομπερβάρνγκαου. Το 1978 ο Κλέμπε επέστρεψε στην Ελλάδα. Με τη σύζυγό του Πάουλι επισκέφθηκε την Κεφαλλονιά, την Ηγουμενίτσα, την κοιλάδα του Λούρου, την Άρτα και κάποια από τα ορεινά χωριά στα οποία είχαν γίνει καταστροφές και σφαγές με δική του ευθύνη. «Στα καφενεία κάθονταν ένα σωρό αργόσχολοι άνθρωποι, κοιτούσαν και άκουγαν, αλλά ο Ράινχολντ ήταν βέβαιος πως στα σπίτια τους είχαν όλοι τους τουφέκι και τη νύχτα μαζεύονταν για να σκοτώσουν Γερμανούς στρατιώτες», θυμόταν η Πάουλι Κλέμπε... Το 2001 ο Γκέρχαντ Κλάμερτ (Gerhard Klamert) δημοσίευσε στο περιοδικό «Die Gebirgstuppe» μία βιβλιοκρισία της γερμανικής έκδοσης της μελέτης που δημοσίευσε ο συγγραφέας (Μάγερ) με θέμα τη σφαγή στο Κομμμένο. Στο τεύχος που διαβάζεται από περίπου 6.000 μέλη του συνδέσμου (ορεινούς καταδρομείς της Βέρμαχτ και της Μπούντεσβερ), και μάλιστα μοιράζεται και στα γερμανικά στρατόπεδα, ο Κλάμερτ λυσσομανούσε: «Όποιος σπέρνει τη δυσπιστία και τη διχόνοια, έχοντας χάσει μέσα στη μέθη του κάθε επαφή με την πραγματικότητα, και όποιος αναμασά αδιάκοπα τις καταστροφές περασμένων εποχών, μπαίνει εμπόδιο στη φυσική πορεία της ιστορίας». Το γεγονός πως στο Κομμμένο δολοφονήθηκαν κτηνωδώς 317 άμαχοι δεν το ανέφερε. Υπαινίχθηκε μάλιστα πως το έγκλημα μπορεί να εκτυλίχθηκε εντελώς διαφορετικά από την αφήγηση του συγγραφέα, επειδή «οι ερευνητές δεν έχουν πρόσβαση σε υπερβολικά μεγάλο αριθμό αρχείων»... Και συνέχιζε: Τι μπορεί να ανταπαντήσει κανείς στα τερατουργήματα (βαμβάκι ποτισμένο με βενζίνη χώθηκε στο στόμα παιδιών και του έβαλαν φωτιά, γυναίκες βιάστηκαν πριν από τη δολοφονία τους) που διαδίδουν εφημεριδιάρηδες με απύθμενο μίσος; Πώς μπορούμε να υπερασπιστούμε τους συντρόφους μας, να προστατεύσουμε την τιμή τους, όπως είναι υποχρέωσή μας; Το Εντελβάις κολλάει αίμα, γράφουν ορισμένοι που υιοθετούν απερίσκεπτα τέτοια φαντασιοκοπήματα, παραβιάζοντας ασύστολα το δημοσιογραφικό καθήκον του ελέγχου των πηγών τους, έχοντας ως μόνο μέλημα να δημιουργήσουν εντυπώσεις και να καλλιεργήσουν ένα κλίμα διαδίδοντας ψεύδη, συμμετέχοντας ενεργά στην πλαστογραφία, σπέρνοντας πλάνες που δεν μπορούν να αντέξουν στην επαλήθευση. Πρόκειται για προσπάθειες να κεντριστούν τα χαμηλότερα ένστικτα, για ανακριβείς, εξωφρενικές κατηγορίες, που μας αφήνουν ως μόνο τρόπο αντίδρασης την αηδία, την αρνητική ρητορική και την αμυ-

Δυστυχώς όμως, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο, ούτε το Κομμένο έγινε τόπος παγκοσμίου προσκυνήματος, ούτε καν ελλαδικού, ούτε δικαιοσύνη αποδόθηκε για τους υπευθύνους της καταστροφής, ούτε –πολύ περισσότερο– επιβλήθηκε από τα «πολιτισμένα» έθνη ο ανώτατος ηθικός νόμος της ζωής στις διακρατικές τους σχέσεις ούτε και τα πολεμικά εγκλήματα, τα βασανιστήρια και οι εκτελέσεις αμάχων πληθυσμών αποφεύχθηκαν.

Επιτακτική ιστορική ανάγκη για τη μνήμη των θυμάτων της σφαγής του Κομμένου επέβαλε την ανέγερση ενός ηρώου που θα συμβόλιζε στις μετέπειτα γενεές και στον κάθε επισκέπτη τον βαρύ φόρο αίματος του τόπου εκείνου στον αγώνα για τη λευτεριά της Ελλάδας. Ο λόγος σαν ένας σπόρος ρίχτηκε στις συνειδήσεις των εναπομεινάντων θυμάτων της μεγάλης εκείνης συμφοράς το Πάσχα του 1946 και η ιδέα αυτή άρχισε να παίρνει σάρκα και οστά σε όλη την περιοχή της Άρτας.

«Αι χήρες και τα ορφανά του Κομμένου προσέφεραν εκ του υστερήματός των (sic) 3.500.000 δραχμιάς διά την ανέγερσιν του ηρώου εις Κομμένο, το οποίον θα αποτελεί το εθνικόν προσκύνημα των Ελλήνων και θα συμβολίζει ανά τους αιώνας την τιμήν της φυλής μας και θα διδάσκει ότι οι υπέρ της ελευθερίας μας αγώνες είναι ιεροί και απαραβίαστοι, διότι θεμελιώνονται με ποταμούς αιμάτων. Το ηρώον παρηγγέλθη αντί 9.500.000 δρχ. και θα παραληφθεί την 15ην Ιουλίου, ώστε την 16ην Αυγούστου 1946, ημέραν εορτασμού της 3ης επετείου της σφαγής του Κομμένου, να γίνουν και τα αποκαλυπτήριά του. Όλην αυτήν την προσπάθειαν καταβάλλει ο καθηγητής κ. Στέφανος Παππάς, ο οποίος και επικοινωνήσῃ με Ηπειρώτας κ.λπ. εις Αθήνας διά να συντρέξουν αυτόν εις το έργο του. Είναι καθήκον τιμής, ιδιαιτέρως ημών των Αρτινών, να προσφέρωμεν τον οβολόν μας προς ενίσχυσιν της ιεράς αυτής προσπάθειας. Ο “Ελεύθερος Λόγος” ανοίγει από σήμερον στήλην εράνου τιμής και προσκαλεί όλους τους πατριώτας Αρτινούς να μην απουσιάσουν από το προσκλητήριο της ιεράς αυτής

ντική αντίδραση. Το να υπεισέλθουμε σε τέτοιον είδους επιθέσεις θα είχε αντιπαραγωγικό αποτέλεσμα. Γι' αυτό: Αφήστε τους να εφορμούν εναντίον μας, αργά ή γρήγορα θα μείνουν χωρίς όπλα, ή θα συνεχίσουν να ανασκάπτουν βόθρους.

Προφανώς ο Σύνδεσμος Απομάχων δεν είχε το παραμικρό ενδιαφέρον για μια αντικειμενική ανάλυση των γεγονότων. Η σύνταξη του περιοδικού ούτε αποστασιοποιήθηκε από την υβριστική αυτή βιβλιοκρισία, ούτε τη σχολίασε. Η απάντηση του συγγραφέα στη σύνταξη του περιοδικού δεν δημοσιεύτηκε. Στις 16 Αυγούστου 2003, στην 60^η επέτειο της σφαγής του Κομμένου, επισκέφθηκαν το μαρτυρικό χωριό ο πρόεδρος του Συνδέσμου Απομάχων των Ορεινών Καταδρομέων και στρατηγός εν αποστρατεία της Μπούντεσβερ, ο Ερνστ Κοζί (Ernst Coqui), ο αντιπρόεδρος του Συνδέσμου Χανς-Πέτερ Μάγερ (Hans-Peter Mayer), ο πρόεδρος Άλμπερτ Σπίγκελ (Albert Spiegel) και το μέλος του Γερμανικού Κοινοβουλίου Τόμας Ράχελ (Thomas Rachel), χριστιανοδημοκράτης. «Ο στόχος του Συνδέσμου Απομάχων (πρέπει να είναι), τόνισε ο Κοζί παλαιότερα, η συμφιλίωση με τους παλιούς αντιπάλους, η αντικειμενική ιστορική μελέτη των εγκλημάτων πολέμου που διαπράχθηκαν και η τιμητική ανάμνηση των αθώων θυμάτων που έχουν να θρηνηθούν όλες οι πλευρές». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβίλς...», τόμος Β', σσ. 306-307, 314-315, 317-318.

εκστρατείας. Ο Δήμος Αρταίων εψήφισε κονδύλιον 500.000 δραχμών. Η ισραηλιτική κοινότητα προσέφερε 100.000 δρχ.»³¹⁶.

³¹⁶ Εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 14ον, αρ. φ. 589, Σάββατον 29 Ιουνίου 1945, σ. 2.

Σχετικά με το σημερινό αίτημα των μαρτυρικών πόλεων για το αίτημα της επανόρθωσης των πολεμικών αποζημιώσεων ας δούμε μια ιστορική αναδρομή: «Ο Ψυχρός Πόλεμος και ο σχεδιαζόμενος επανεξοπλισμός και των δύο γερμανικών κρατών, της Δυτικής Ομοσπονδιακής και της Ανατολικής Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας, οδήγησαν σε ένα είδος οικονομικής επιείκειας απέναντί τους. Το 1953, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας συμφώνησε στο Λονδίνο με 21 κράτη, ανάμεσά τους και με την Ελλάδα, να αναστείλει τις οφειλόμενες πληρωμές “μέχρι την οριστική διευθέτηση του θέματος των αποζημιώσεων”. Η άποψη της Ομοσπονδιακής Γερμανίας ήταν ότι η οριστική διευθέτηση προϋπέθετε ένα σύμφωνο ειρήνης, κάτι βέβαια που, λόγω των προβλημάτων ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, ήταν τουλάχιστον για την εποχή εκείνη απόλυτη ουτοπία. Η πληρωμή των αποζημιώσεων παρατέθηκε ουσιαστικά στις ελληνικές καλένδες.

Ανεξάρτητα από το Σύμφωνο Χρεών του Λονδίνου, μεταξύ του 1959 και του 1964 η Ομοσπονδιακή Γερμανία διαπραγματεύθηκε “προκαταβολές” χωριστά με 11 δυτικά κράτη. Με την Ελλάδα συμφωνήθηκε το 1960 η πληρωμή 115.000.000 γερμανικών μάρκων “προς όφελος των Ελλήνων πολιτών που διώχθηκαν από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς λόγω της φυλής, της θρησκείας ή της κοσμοθεωρίας τους, έχασαν την ελευθερία τους ή υπέστησαν βλάβες στην υγεία τους, και ιδιαίτερα προς όφελος των συγγενών όλων εκείνων που έχασαν τη ζωή τους από τους διωγμούς”. Για να μη δημιουργηθεί νομικό προηγούμενο σε σχέση με τις πολεμικές αποζημιώσεις απέναντι σε άλλα κράτη, η πληρωμή αυτή χαρακτηρίστηκε ως αποζημίωση για τυπικά εγκλήματα των Ναζί, ιδιαίτερα για τον εκτοπισμό των Ελλήνων Εβραίων. Οι ελληνικές απαιτήσεις για αποζημίωση των άμεσων και των έμμεσων καταστροφών του πολέμου, και κυρίως η απαίτηση επιστροφής του “δανείου” που είχε εκβιάσει η Βέρμαχτ από το Ελληνικό Δημόσιο το 1942 για να καλύψει τα έξοδα της κατοχής, εξαιρέθηκαν ρητά από τη συμφωνία του 1960. Σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, και χωρίς να ληφθούν υπόψη οι τόκοι, η αξία του δανείου ανέρχεται σε πάνω από 5 δισ. ευρώ.

Ο νόμος για την καταβολή των 115.000.000 γερμανικών μάρκων υπογράφηκε στις 14 Σεπτεμβρίου 1961 από τον πρόεδρο της Δημοκρατίας Χάινριχ Λίμπκε (Heinrich Lübke). Η διανομή τους “αφέθηκε στην κρίση της Βασιλικής Ελληνικής Κυβέρνησης”. Το 1962 έγιναν οι πρώτες πληρωμές στα θύματα και τους επιζώντες των πιο γνωστών “μαρτυρικών κοινοτήτων”, όπως τα Καλάβρυτα και το Δίστομο. Κατά κανόνα προβλέπονταν 35.000 δραχμές για κάθε θύμα, έως το ανώτατο όριο των 70.000 δραχμών για περισσότερα θύματα μέσα στην ίδια οικογένεια... Εξήντα χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου, η γερμανική κυβέρνηση θεωρεί το θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων στην Ελλάδα λήξαν. Ένα επιχείρημα που προβάλλει είναι τα κονδύλια ύψους δισεκατομμυρίων ευρώ που έλαβε η Ελλάδα τις προηγούμενες δεκαετίες μέσω της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, ο μεγαλύτερος εισφορέας της οποίας είναι η Γερμανία. Από την άλλη πλευρά, τα θύματα του Διστόμου πέτυχαν τον Οκτώβριο του 1997 στο τοπικό δικαστήριο Λιβαδειάς “μία σημαντική μερική νίκη”, όταν η Γερμανία καταδικάστηκε να πληρώσει για τη σφαγή του Διστόμου αποζημίωση ύψους 9,45 δισ. δραχμών. Η δικαστική αυτή απόφαση ενθάρρυνε τουλάχιστον 65.000 θύματα στην Ελλάδα να καταθέσουν αγωγές για καταβολή αποζημιώσεων. Οι σχετικές υποθέσεις απασχολούν μέχρι σήμερα ελληνικά, γερμανικά και ευρωπαϊκά δικαστήρια. Το Β΄ Τμήμα του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων αποφάσισε στις 15 Φεβρουαρίου 2007 πως η Γερμανία δεν είναι υποχρεωμένη να πληρώσει αποζημιώσεις για τη σφαγή στα Καλάβρυτα! Έτσι φαίνεται πως τα θύματα δεν θα βρουν ικανοποίηση στις αίθουσες των δικαστηρίων.

Παραμένει, παρ’ όλα αυτά, η ελπίδα ότι η γερμανική κυβέρνηση θα φανεί τουλάχιστον

διαλλακτική σε ό,τι αφορά το θέμα του εξαναγκαστικού κατοχικού δανείου. Επιθυμητή θα ήταν η δημιουργία ενός “ταμείου για το μέλλον”, ενός ιδρύματος για την επιστημονική διερεύνηση του κοινού πολεμικού παρελθόντος, και η χρηματοδότηση ενός έργου υποδομής με συμβολικό χαρακτήρα. Ίσως μάλιστα η γερμανική κυβέρνηση φανεί, επιτέλους, πρόθυμη “να αποζημιώσει τις λεγόμενες ειδικές περιπτώσεις των θυμάτων της γερμανικής κατοχικής τρομοκρατίας που έχουν αγνοηθεί μέχρι σήμερα”, όπως δικαίως απαιτούν οι ιστορικοί Φλάισερ και Κωνσταντίνάκου». Χέρμαν Φρανκ Μάγερ «Αιματοβαμμένο Εντελβάις: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Β', εκδ. της Εστίας, Αθήνα, 2009, σσ. 271-272.

«Ατυχώς για την Ελλάδα το ζήτημα της διευθέτησης των πολεμικών αποζημιώσεων που της οφείλονταν, συνεπεία των καταστροφών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, συνδέθηκε με ιδιαίτερα βεβαρημένες συγκυρίες της σύγχρονης πολιτικής της ιστορίας, γεγονόσ που καθόρισε και το μέλλον των διευθετήσεων αυτών. Σε όλες τις απόπειρες που πραγματοποιήθηκαν μέσα σε μία 15ετία, κοινός παρονομαστής της συγκυρίας ήταν η επιθετική αναδίπλωση της ελληνικής αστικής τάξης και των διεθνών συμμάχων της, ΗΠΑ και Γερμανίας, έναντι των δυνάμεων εκείνων που επεδίωκαν ανεξάρτητη οικονομική ανάπτυξη και εκδημοκρατισμό της ελληνικής πολιτικής ζωής... Εκτός, όμως, των ελληνικών κυβερνητικών ευθυνών, τη διεκδίκηση των αποζημιώσεων τροχοπέδησε και το καθεστώς των μεταπολεμικών διεθνών σχέσεων...

Οι λόγοι της στάσης των ελληνικών κυβερνήσεων έναντι των επανορθώσεων εγγράφονται στους γενικότερους πολιτικο-οικονομικούς προσανατολισμούς των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων και το είδος της οικονομικής σχέσης που διεκδίκησαν στο στερέωμα των διεθνών σχέσεων. Τρόπον τινά η πρόσδεση στη Δύση, στο NATO και στους αντίστοιχους οικονομικούς θεσμούς συμβάδισε με την πλημμελή διεκδίκηση των επανορθώσεων, στο μέτρο που οι ΗΠΑ επιδιώκουν συγκεκριμένη θέση στη Γερμανία στα πλαίσια των διεθνών ανταγωνισμών. Από την άλλη, οι απαιτήσεις του ελληνικού κεφαλαίου να προσδεθεί σε σχέση εξάρτησης με τους πυλώνες του δυτικού οικονομικού στερεώματος, τις ΗΠΑ και τη Δ. Γερμανία (και δευτερευόντως τη Γαλλία και τη Μ. Βρετανία), συνέτειναν στο να ακυρωθεί στην πράξη η διαδικασία απόδοσης των επανορθώσεων». Ευθύνες είχαν όλες οι μέχρι τώρα κυβερνήσεις, από την κυβέρνηση Σοφοκλή Βενιζέλου μέχρι την κυβέρνηση Παπάγου (1952-1955), την κυβέρνηση Καραμανλή (1955-1961) και τις κυβερνήσεις Παπανδρέου και του νεότερου Κων/νου Καραμανλή. Σχετικά με τους εγκληματίες πολέμου και την απόδοση δικαιοσύνης στα θύματα των ολοκαυτωμάτων, αποτελεί μία από τις μελανότερες σελίδες της νεότερης ελληνικής και γερμανικής ιστορίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Max Mertens, υπεύθυνου αξιωματικού για την εξολόθρευση 56.000 Εβραίων της Θεσσαλονίκης και τη λειλάτηση των περιουσιών τους. Οι ελληνικές Αρχές με πρωτοβουλία του εφέτη Ανδρέα Τούση, υπεύθυνου του Εθνικού Γραφείου Εγκληματιών Πολέμου, συνέλαβαν τον Γερμανό Μαξ Μέρτενς τον Απρίλιο του 1957, όταν παραβρέθηκε ως μάρτυρας σε δίκη στην Ελλάδα. «Η γερμανική κυβέρνηση απαίτησε την άμεση αποφυλάκισή του και τη μεταφορά του για να δικασθεί στη Γερμανία. Στην περίπτωση που δεν θα ενέδιδαν οι Έλληνες, η Βόννη συζητούσε ακόμη και τη λήψη αντιποίνων: π.χ. ένα άτυπο τουριστικό μποϊκοτάζ της Ελλάδας με τη μορφή προειδοποιητικής οδηγίας προς τους Γερμανούς πολίτες. Η ελληνική κυβέρνηση έσπευσε να ανταποκριθεί άμεσα, με νομοθετική ρύθμιση, η δίωξή του αναστελλόταν αυτοδικαίως και χωρίς να απαιτείται απόφαση δικαστηρίου, δικαστικού συμβουλίου ή οποιαδήποτε άλλη διαδικασία, όπως και αναστελλόταν η εκτέλεση κάθε ποινής στερητικής της ελευθερίας τους για όλους τους Γερμανούς πολίτες, κατηγορούμενους ως εγκληματίες πολέμου». Την εποχή εκείνη καταργήθηκε και ο Α.Ν. 384/1945 περί συστάσεως Ελληνικού Γραφείου Εγκληματιών Πολέμου. Ο ίδιος ο Μέρτενς σε εφημερίδες και περιοδικά το 1960 έδωσε συνεντεύξεις με αφηγήσεις του σύμφωνα με τις οποίες ο πρωθυπουργός της χώρας, ο υπουργός Εσωτερικών Δ. Μα-

Έτσι, τον Αύγουστο του 1946 έγιναν τα αποκαλυπτήρια του μαρμαρίνου ηρώου που στήθηκε στην πλατεία του χωριού, όπου στις τέσσερις πλευρές αναγράφονται τα ονόματα και η ηλικία των 317 εκτελεσθέντων, ενώ στην κορυφή υπάρχει η φλόγα της θυσίας του μαρτυρικού τόπου για να φωτίζει όλες τις γωνιές της ελληνικής γης. Στην πρόσοψη υπάρχει ανάγλυφη παράσταση που εικονίζει προσωποποιημένη τη Δόξα σαν κόρη που με το ένα χέρι κρατά μια σάλπιγγα στο στόμα και με το άλλο στεφανώνει τους σταυρούς των πεσόντων, σύμφωνα με το γνωστό ποίημα του Σολωμού «*γινωμένα από λίγα χορτάρια που 'χαν μείνει στην έρημη γη*».

«Μετά πάσης επισημότητας ετελέσθη εις το Κομμένο, την 11^{ην} π.μ. της Παρασκευής 16^{ης} Αυγούστου ε.ε., το ετήσιον μνημόσυνον υπέρ αναπαύσεως των ψυχών των κατά την 16^{ην} Αυγούστου 1943 αγρώς υπό των Γερμανών σφαγιασθέντων τριακοσίων δεκαεπτά κατοίκων του.

Προ της θρησκευτικής τελετής ο υπουργός-γενικός διοικητής Ηπείρου κ. Παπαδόγιαννης απεκάλυψε το εις την πλατείαν στηθέν δι' εράνων μαρμαρίνον ηρώον, εις τας πλευράς του οποίου έχουν χαραχθεί όλα τα ονόματα των τραγικών θυμάτων της βαρβαρικής επιδρομής. Αποκαλύπτων τον τύμβον ο κ. υπουργός -εν μέσω γενικής συγκινήσεως του πλήθους και με την ανάκρουσιν του ε-

κούς και η γυναίκα του Δοξ. Λεοντίδου ήταν έμμισθοι πληροφοριοδότες των γερμανικών Αρχών Κατοχής. «Ο Μέρτενς ισχυρίσθηκε ότι η Λεοντίδου, ανιψιά του Καραμανλή, εργαζόμενη στα γραφεία του Μέρτενς επί Κατοχής, έδωσε πληροφορίες ότι θα ανατιναζόταν η γέφυρα του Γοργοποτάμου και ότι ο ίδιος ο Καραμανλής ήταν πληροφοριοδότης των Γερμανών, ότι πληρωνόταν από τις «εκκαθαρισμένες» εβραϊκές περιουσίες κ.λπ.». Παρ' ότι ο Καραμανλής πρόφερε να αποδείξει ότι δεν είχε καμία σχέση με όλα αυτά, εντούτοις ο Γερμανός σφαγίας προκάλεσε μία άνευ προηγουμένου πολιτική κρίση στην Ελλάδα. Τελικά η κυβέρνηση έκανε το πρωτοφανές για τα δικονομικά χρονικά της χώρας, να αναστείλει διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 1 του Ν.Δ. 4016/1959 που αφορούσε την ποινική δίωξη του Μέρτενς. Ίδιες περιπτώσεις ατιμωρησίας υπήρξαν και με τους υπεύθυνους της σφαγής του Διστόμου ταγματάρχη των Ες-Ες Στ. Ρίκερτ, στρατιωτικό διοικητή Λιβαδειάς, τον Χ. Τσάμπερ, υπεύθυνο του Φρουραρχείου Λιβαδειάς, και άλλων τριών Γερμανών αξιωματικών και υπαξιωματικών, καθώς και του Γκ. Κόλβες, σφαγέα της Βέρμαχτ στην Κρήτη, οι δικογραφίες των εγκληματιών πολέμου στάλθηκαν στη Δ. Γερμανία με παρέμβαση της γερμανικής πρεσβείας. Αντίθετα, η κυβέρνηση της ΕΡΕ συνέλαβε το σύμβολο της αντίστασης Μανώλη Γλέζο ως κατάσκοπο. «Η δίκη του άρχισε στις 9 Ιουλίου 1959 στο Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών και του επιβλήθηκε ποινή 5ετούς φυλάκισης για κατασκοπευτική δράση!». Μιχάλη Π. Λυμπεράτου «Η (μη) διεκδίκηση των πολεμικών αποζημιώσεων από την Ελλάδα», σσ. 155, 166, 180, 186, 190, εφ. «Ελευθεροτυπία», στο συλλογικό έργο «Ιστορικά», «Γερμανικές αποζημιώσεις: μία προδομένη υπόθεση», Ιούνιος 2010. Βλ. επίσης Μίντση Ι. Γεωργίου «Εγκλήματα πολέμου και αποζημιώσεις. Η Γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα. Οι αξιώσεις αποζημιώσεως κατά το Διεθνές Δίκαιο», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998. Επίσης Ιωάννη Κ. Χολέβα «Οι πολεμικές αποζημιώσεις», εκδ. Πελασγός, 1995, καθώς και Γιάννη Φώσκολου - Μαρίας Ψαρά «Χιλιάδες αγωγές θα ξεκλειδώσει η Χάγη» στο «Ιστορία του Έθνους» «Γερμανική Κατοχή: Τα ελληνικά ολοκαυτώματα», τεύχος 24 - Φεβρουάριος 2011, σσ. 7-19. Κατατοπιστική για το θέμα των επανορθώσεων είναι και η εκπομπή του δημοσιογράφου Κώστα Βαξεβάνη στο «Κουτί της Πανδώρας», όπου διαπραγματεύεται το ζήτημα των πολεμικών αποζημιώσεων, NET, Κυριακή 13-3-2011, καθώς και του Χρίστου Βασιλόπουλου «Η μηχανή του χρόνου» με τίτλο «Πολεμικές Αποζημιώσεις», NET, Κυριακή 10-4-2001.

θνικού ύμνου από την Φιλαρμονική της 8^{ης} Μεραρχίας- απηύθυνε ωραϊαν προσλαλιάν και παραινέσεις προς τους νεότερους Έλληνες, όπως η θυσία των αθανάτων νεκρών του Κοιμένου γίνει ηθικόν δίδαγμα δι' όλες τας γενεάς. Ακολούθως εψάλη η επιμνημόσυνος ακολουθία, χοροστατούντος του σεβασμιωτάτου μητροπολίτου Πρεβέζης κ. Ανδρέα, συμπαραστατούμενου υπό πολλών ιερέων. Μετά το πέρας ταύτης και αφού η φιλαρμονική του "Σκουφά" ανέκρουσε πένθιμον εμβατήριον, ο καθηγητής κ. Στέφανος Παππάς ιστόρησε την φρικτήν τραγωδία της 16^{ης} Αυγούστου 1943 εις όλες της τας λεπτομερείας. Αμέσως μετά την ωραϊαν ομιλίαν του κ. Παππά, και ενώ οι άνδρες του 583 Τάγματος Άρτης παρουσίαζον όπλα, ήρχισεν η κατάθεσις στεφάνων. Μεταξύ των αναριθμητών τοιούτων ήσαν της κυβερνήσεως διά του κ. υπουργού-γενικού διοικητή Ηπείρου, των νομαρχών Άρτης, Ιωαννίνων, Πρεβέζης, του δημάρχου Άρτης, της Μεραρχίας, του τάγματος των στρατιωτικών, πολιτικών, δικαστικών Αρχών, του Λαϊκού Κόμματος, σχολείων, προσκόπων, οδηγών, Βορειοηπειρωτών, σωματειών και συλλόγων και οργανώσεων, αντιπροσωπειών εξ Αθηνών κ.λπ.»³¹⁷.

Από τότε καθιερώθηκε πλέον κάθε χρόνο να τελείται η εορτή της επετείου με σημασιοστολισμό καταστημάτων και οικιών και να συμμετέχουν σ' αυτή και στο μνημόσυνο όλες οι πολιτικές, στρατιωτικές και εκκλησιαστικές Αρχές και άλλοι επίσημοι του νομού³¹⁸. Οι μνήμες όμως από εκείνη την εποχή χάθηκαν για πάντα, έσβησαν ο πόνος, τα δάκρυα και η συγκίνηση για τους μάρτυρες της γερμανικής θηριωδίας. Μας κυριεύουν μια θλίψη και ένα πικρό παράπονο γιατί όλα δείχνουν τόσο τυπολατρικά, σύμφωνα με το γράμμα κάποιας εγκυκλίου, που έχουμε την αίσθηση ότι βρισκόμαστε στο τέλος μιας εποχής που έσβησε για πάντα. Σήμερα, κάτω από το τέλμα μιας βαθιάς πνευματικής και κοινωνικής κρίσης, οι μνήμες συρρικνώνονται και ξεθωριάζουν σε τυπικά επετειακές, φολκλορικές εκδηλώσεις. Οι νέοι ζουν αποκομμένοι από τις ρίζες του τόπου τους, ενώ οι μεγαλύτεροι -ζώντας το άγχος της καθημερινής επιβίωσης- αρνούνται το ίδιο το παρελθόν τους. Ο σύγχρονος ρυθμός της ζωής, ο άκρατος ευδαμονισμός και η ειδωλοποίησή του εδώ οδηγούν τον τόπο σε μια ιστορική αμνησία και πολιτιστική υποβάθμιση. Ο γαλαξίας με τους ποικίλους αστερισμούς των ολοκαυτωμάτων ελίσσεται στον εαυτό του και σβήνει η πηγή της φωτεινότητάς του. Η ιστορική έρευνα και η ανάμνηση του ιστορικού συμβεβηκότος οδηγούν στην εξερεύνηση του ιστορικού σύμπαντος και της ενατένισης του πνευματικού όντος άνθρωπος. Μνήμη - συνείδηση - ιστορία είναι η ίδια υπαρκτική διάσταση του ανθρώπου, είναι το πολιτιστικό του μεγαλείο ή η αισχύνη της βαρβαρότητάς του. Το φιλοσοφικό τόλμημα και ερώτημα είναι ποιος θα πραγματοποιήσει αυτή την εξερεύνηση στις μέρες που κυριαρχούν οι «χαμένες μνήμες» και η πνευματική ασθένεια της αδιαφορίας, τουτέστιν της ιστορικής μας αφασίας.

³¹⁷ Εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 14ον, αρ. φ. 594, Δευτέρα 26 Αυγούστου 1946, σ. 1.

³¹⁸ Ο εορτασμός της επετείου γινόταν με την έκδοση της σχετικής απόφασης από τη Νομαρχία Άρτας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄ Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Τραγούδια και μοιρολόγια από τη σφαγή του Κομμένου: Μια προσπάθεια λαογραφικής προσέγγισης

«Έψες ή Δόξα πέρασεν ἐδῶ μέ τό Στιχάρι,
σολωμικά, κι ἄν ἔσκυψεν δέν ἡῶρ' ἓνα χορτάρι.
Καί τό στεφάνι σοῦ 'πλεξε μέ πικρολησιμονάνθια
– Σοῦ το 'πλεξε μ' ἀγκάθια».

Γιάννη Δάλλα «Η σφαγή του Κομμένου»,
εκδ. Πέτρα, Αθήνα, 2008, σ. 64

Η θυσία του Κομμένου μπήκε πια στον χώρο της ιστορίας και του θρύλου και τα γεγονότα, νωπά, θέτουν τη δική τους σφραγίδα ακόμη και σήμερα σε αυτόν τον τόπο. Οι αναμνήσεις των ανθρώπων που έζησαν εκείνα τα γεγονότα, το χρονικό της σφαγής, χαμόγελα κι ονείρωτα που κύλησαν στο αίμα, χαμένες ελπίδες νιότης, ξαναζωντάνεψαν και μπήκαν στις διηγήσεις των παλαιότερων, των παππούδων και των γιαγιάδων μας, και έγιναν λόγος καρδιάς και καυτά δάκρυα. Έγιναν παραμύθι και ελκυστική μαγική διήγηση, όταν οι γιαγιάδες της γειτονιάς, με τα μαυροφούστανα και τα τσεμπέρια τους, κάθονταν γύρω στην αυλή, κάτω από τον έναστρο ουρανό με τη λαμπερή αυγουσιτιάτικη πανσέληνο και διηγούνταν στα εγγόνια τους τα μαύρα εκείνα χρόνια του πόνου, της ορφάνιας και της δυστυχίας, τότε που κάηκαν και σφάχτηκαν από το βάρβαρο λεπίδι των Γερμανών, εκείνων που δεν σεβάστηκαν ούτε ακόμη τους σκοτωμένους.

Κάθονταν σε σχήμα χορού, άλλη στο πορτολίθι, άλλη στον «αστρέχα» (το τμήμα όπου ενώνεται ο τοίχος του σπιτιού με τη σκεπή), άλλη κοντά στο φουρνοκάλυβο, και άλλη δίπλα στον κορμό της γέρικης «σκαμινιάς» (μουριάς) και αναζητούσαν «τες θύμησες τες παλαιές». Άναβαν τα λυχνάρια τους ή τις λάμπες πετρελαίου και άρχιζαν τη συζήτηση για τις καθημερινές ασχολίες, αλλά αργότερα, σαν ασυνείδητη ορμή, έφταναν στο πανηγύρι της Παναγίας, στο φεγγάρι που τη νύχτα εκείνη είχε ένα κοκκινωπό χρώμα, στα σφαχτά που κρέμονταν στο χαγιάτι και που εκείνες έβραζαν το κρέας στις κατσαρόλες και τους τεντζερέδες, πάνω στην «πυροοσιά» της γωνιάς ή του τζακιού. Θυμούνταν

τα κακά προαισθήματα που είχαν, τον γάμο του Μάλλιου, τα παιγνίδια και τις χαρές των μικρών παιδιών και ξαφνικά άλλαξε η όψη τους, έπαιρνε ένα ύφος θλιμμένο και μελαγχολικό και μιλούσαν για τη γερμανική φάλαγγα, τις φωτοβολίδες, τους όλμιους, τα πολυβόλα, τις χειροβομβίδες, τα ουρλιαχτά, τα κλάματα, τις φωνές, τις παιδικές φωνές που έσβηναν κάτω από τη φρίκη της σφαγής, το αίμα, τα πτώματα, τις κατακρεουργημένες σάρκες και τα κατασπαραγμένα σώματα, την κόλαση του '43. Μιλούσαν και θέριευαν μέσα τους η ελληνική λεβεντιά και η αντρείοσύνη, η οργή και το μίσος, η εκδίκηση και η κατάρα για τους φονιάδες Γερμανούς, εκείνα τα κτήνη που μόνο οι πρωτόγονες ορμές της φυλής τους, που εκδηλώθηκαν τόσο έντονα και τόσο ύπουλα μονάχα στο Κομμμένο, θα αρκούσαν για να καταδικαστούν από όλους τους πολιτισμένους λαούς της γης. Μιλούσαν για τον πόνο της μάνας που αντίκρισε τα παιδιά της σφαγμένα, για τον πατέρα που βρήκε τις ανήλικες κόρες του βιασμένες, για τα μωρά που ήταν παραμορφωμένα από τη σαδιστική διαστροφή των στρατιωτών, γι' αυτούς που κήνηκαν ζωντανοί, για τα παιδιά της ορφάνιας και της πίκρας τελειωμό δεν είχαν, γιατί δεν έχει τέλος ο πόνος της ανθρώπινης καρδιάς. Μιλούσαν και τα ρυτιδιασμένα από τον χρόνο και τα βάσανα πρόσωπά τους φωτίζονταν από το ιλαρό και απαλό φως του λυχναριού ή της ουρανόσταλτης φεγγαράδας και τα ματόφυλλά τους δροσίζονταν από τα δάκρυα του πόνου και τα πολυβασανισμένα χρόνια που βάραιναν τις πλάτες τους. Αλήθεια, πόσο μεταμορφωνόταν εκείνο το σκελετωμένο και γέρικο πρόσωπο της μάνας σαν έτρεχαν τα δάκρυα στο θλιμμένο πρόσωπό της. Νόμιζες ότι η Ελλάδα είχε πάρει σάρκα και οστά μπροστά σου και ότι θρηνούσε για τα παιδιά της και τα βάσανα του Ελληνισμού.

Μιλούσαν εκείνες οι παλαιές γιαγιάδες για τα χρόνια της τουρκιάς, τότε που τους έβλεπαν απέναντι στο Νιοχώρι και φοβισμένες, μικρά κοριτσόπουλα, τραβιόνταν και κρύβονταν μέσα στα μεσοφούστανα των μανάδων τους. Μιλούσαν για τον Αγά, τον αφέντη του χωριού που «καθόριζε το προσωπικό, το κατά κεφαλήν χαράτσι»³¹⁹. Θυμούνταν την κυρα-Στάθαινα, την πιο αρχοντική και όμορφη γυναίκα ανάμεσα σε όλες τις κυράδες του χωριού, κι η καρδιά τους θέριευε εκείνα τα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς. Μιλούσαν για τον Τουρκόγιαννο, το νόθο παιδί της Στάθαινας που είχε ξελογιάσει τον Αγά και που έσωσε σαν μεγάλωσε το χωριό απ' τους ληστές «που ξεκινούσαν συνήθως από τα απάτητα δασώδη βουνά του Μακρυνόρους, των Ραδοβιζίων και των Τζουμέρκων»³²⁰.

Μιλούσαν για την Παναγία, την Προστάτιδα του χωριού που εμφανίστηκε μπροστά στον Αγά σαν θείο όραμα και έσωσε το χωριό από τον φόρο της δεκάτης και το κεφαλικό χαράτσι.

³¹⁹ Στεφάνου Β. Παππά, «Φωνή πατρικής γης», Αρτα, 1980, σ. 18.

³²⁰ Του ιδίου, σ. 20.

Θυμούνται παλαιότερα «τις γιορτές, τα πανηγύρια, τους χορούς, τους ξένους λογιών-λογιών ανθρώπους σε ηλικία και ενδυμασία, παλικάρια με κατσαρά μαλλιά, με σκούφια σκαλωμένη πίσω στο κεφάλι με κόπ'τσα στα μαλλιά, τσαρούχια κατακόκκινα, με μεγάλη μαύρη φούντα που έτριζαν στον βηματισμό. Γριές ασπροπουκαμούσες, γέρους με σαλιβάρες δεμένες στη μέση με λιναρόσχοινο που στένευαν κάτω στο γόνυ για να δεθεί η άντζα με τη σκάλτσα και τη βοδέτα, μεσόκοπες γυναίκες μαυρομανδηλοφόρες και με μάλλινες φλοκάτες που κρατιόνταν από τους ώμους περασμένες μέσα στα δύο χέρια κι έφθαναν ως κάτω με γαϊτανοκεντήματα πίσω στις πλάτες»³²¹.

Και όταν ερχόταν το πανηγύρι της Παναγίας τον Δεκαπενταύγουστο, τότε ντυνόταν όλο το χωριό στα γιορτινά του. Εκεί στον γέρικο πλάτανο της πλατείας μαζεύονταν οι πανηγυριώτες από όλα τα άλλα χωριά και οι καρAMEΛΑΔΕΣ με τα φανταχτερά παιγνίδια τους ξάνοιγαν διάπλατα τον μαγικό κόσμο του παραμυθιού της παιδικής φαντασίας. Μέχρι που το βράδυ άναβε το γλέντι και θέριευε το μεράκι της ηπειρώτικης καρδιάς. «Εκεί γλυκολαλούσε το βιολί με το βραχνό και άλλοτε ψιλόφωνο, παιγνιδιάρικο στους τόνους του, κλαρίνο και με βαρύγδουπο το ντέφι συντροφιά. Και έσερναν τον χορό ροδοκόκκινα κορίτσια με πλουμιστές χανάκες (περιδέραια) στον λαιμό, με φουστάνια γαλαζοκόκκινα που έφθαναν ως τον αστράγαλο, με παρδαλές φρέζες σαν ζωνάρια γύρω-γύρω απ' αυτά και όμορφα πολίτικα μαντίλια στο κεφάλι. Έσερναν τον χορό πιασμένες καθεμία από το χέρι του πρωτομπαρμπα, τ' αδελφού ή του πατέρα, γιατί ξένο χέρι δεν επιτρέπονταν ν' αγγίξει, αλλάζοντας τα πόδια με σεμνές γρήγορες κινήσεις με ευλύγιστη τέχνη, όλες μαζί που ήταν στη σειρά του χορού απ' άκρη σ' άκρη. Τα μάτια πάντα σκυφτά στη γη, δεν γύριζαν να κοιτάξουν τον κόσμο, που ήταν γύρω-γύρω του χωριού των ή των άλλων ξένων πανηγυριωτών που συγκεντρώνονταν την αυγουστιάτικη εκείνη ημέρα από όλα τα καμποχώρια, από την πόλη ή και μακρύτερα ακόμη. Κι εκεί η Αφροδίτη έριχνε τα βέλη και ράγιζε τις καρδιές των παλικαριών που τα μάτια των πέταγαν αστραφτερές φλόγες, κοιτάζοντας από την κορυφή ως τον αστράγαλο τις πεντάμορφες κοπέλες. Ήταν τα αόρατα και παρθενικά σαν τις παρθένες του χωριού φλερτ, χωρίς να ανταμώνουνε, χωρίς να αγγίζουν, χωρίς να κουβεντιάσουν οι νέοι με τις νέες, γιατί αλλιώς ήταν το παράπτωμα ασυγχώρητο. Και από εκεί άρχιζαν τα πρώτα μυστικοκουβεντολογήματα των προξενιών ώσπου να καταλήξουν σε συνεικέσιο αρραβώνος»³²².

Και άλλοτε μιλούσαν για τις νεράιδες που έπλεναν τα ρούχα τους στις όχθες του ποταμού και κατόπιν πέρα στους γιαλούς τα καλοκαίρια τραγουδούσαν γλυκόλαλα και χόρευαν ανατολίτικους χορούς. Αυτές οι εξωτικές πεντάμορφες γυναικείες μορφές μπορούσαν να ξεσηκώσουν τα μυαλά των ανδρών

³²¹ Βλ. παρ., σ. 13.

³²² Βλ. παρ., σσ. 12, 13.

με τη γοητεία και τη μαγευτική τους δύναμη και να αφήσουν τον οποιοδήποτε άφωνο και άναυδο μέχρι τα βαθιά χαράματα, τότε που λιώκριζε το ξημέρωμα και με το πρώτο λάλημα του πετεινού εξαφανίζονταν στα μέρη τα ισκιωμένα που είχαν στοιχειώσει εδώ και πολλά χρόνια.

Και άλλοτε εκείνες οι γιαγιάδες, μέσα στη συναισθηματική και ψυχική τους έξαρση, αναθυμούνταν θρύλους και παραδόσεις που δεν είχαν σβήσει απ' τη μνήμη τους κι ανακατεύονταν οι μορφές των πατεράδων τους και το αίμα του Κοιμμένου με το αίμα των άλλων τόπων της Ελλάδας, του Μεσολογίου, των Φαρών, της Χίου. Τότε οι μορφές εκείνων των μαρτύρων ανακατεύονταν με τις μεγάλες μορφές των αγωνιστών του '21, μεταμορφώνονταν σε Καραϊσκάκηδες, Κολοκοτρωναίους και Μακρυγιάννηδες μέχρι που οι περιπέτειες της ελληνικής ψυχής γίνονταν άλλοτε δημοτικό τραγούδι, άλλοτε δίστιχο ή τετράστιχο αυτοσχεδιασμένο ποίημα και άλλοτε μοιρολόγι και θρήνος για τα περασμένα μεγαλεία και τις πληγές του τόπου.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα παραθέσουμε έναν περιορισμένο αριθμό ιστορικών τραγουδιών³²³ που είναι ένα δείγμα αντιπροσωπευτικού τύπου που αναφέρονται στο ιστορικό της σφαγής του Κοιμμένου και που τραγουδιούνταν τμηματικά και με διάφορες παραλλαγές στους χορούς και στα πανηγύρια του χωριού.

*«Κοιμένο μου, μικρό χωριό, πρασινοφορεμένο,
της μοίρας σου ήτανε γραφτό να γίνεις δοξασμένο.
Έτσι το τρανοφώναξαν αγνές ψυχές ηρώων:
“βάλετε το Κοιμένο μας μες στ' άχραντο μητρώον”.*

³²³ «Αι ιστορικάί αρχαί της δημόδους σήμερον ελληνικής ποιήσεως δύνανται ν' αναζητηθούν κυρίως εις τους χρόνους της μεταγενεστέρας αρχαιότητος και της αρχομένης βυζαντινής περιόδου. Περί τούτου ως και της αδιασπάστου συνεχείας αυτής μέχρι σήμερον μαρτυρούν έτι και αυτάί αι εν χρήσει σήμερον λέξεις “τραγούδι”, “παραλογή” και “καταλόγι”· εκ τούτων, η λέξις “τραγούδι” έχει την προέλευσιν, ως γνωστόν, εκ της αρχαίας τραγωδίας, ήτις εσήμαινε και μέλος, η δε “παραλογή”, επικολυρικών σήμερον άσμα, εκ της λέξεως “παρκαταλαγή”, ήτις εδήλωνε μελοδραματικήν απαγγελίαν. Η λέξις -τέλος- “καταλόγι”, παροιμία κ.λπ., έχει άμεσον επίσης σχέσιν προς την αρχαίαν “καταλογή”, η οποία εσημαινεν απαγγελίαν άσματος άνευ μελωδίας. Προς τούτοις ακόμη και το κύριον μέτρον των δημοτικών τραγουδιών, ο ιαμβικός καταληκτικός δεκαπεντασύλλαβος, φαίνεται ότι είναι εξέλιξις του ιαμβικού καταληκτικού τετραμέτρου».

Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αρ. 7, «Ελληνικά δημοτικά τραγούδια» (εκλογή), τ. Α', εν Αθήναις, 1962, σελ. η' εισαγωγής.

«Ιστορικά τραγούδια θεωρούνται όσα έχουν ως θέμα γεγονότα, οίον κατορθώματα ιστορικών προσώπων, μάχας, ναυμαχίας, πολιορκίας, αλώσεις και καταστροφάς πόλεων, φρουρών και τόπων και άλλα έτι συμβάντα, ήτοι σεισμούς, λιμούς κ.λπ. Εν αντιθέσει προς τα κλέφτικα, εις τα ιστορικά η αφήγησις του γεγονότος παρουσιάζεται με περισσοτέρας λεπτομερείας, ήτοι υπάρχει η μνεία του τόπου, του χρόνου, των προσώπων και της διαδοχής των γεγονότων, χωρίς να λείπουν ακόμη τα σχόλια του ποιητού, όστις πληροφορεί δι' αυτών τον ακροατήν του, είναι δε συνήθως τα τραγούδια ταύτα ως προς τον χρόνον της συνθέσεώς των σύγχρονα προς τα ιστορούμενα γεγονότα», βλ. παρ. σ. ιε' εισαγωγής.

Σου αξίζει, χωριονδάκι μου, να πάρεις πρώτη θέση
στην ιστορία την άγια μας, στις δόξας, ναι, τη μέση.
Φαντάζεσαι τα καλόκαιρα πρασινοφορεμένο,
την άνοιξη απ' τα λούλουδα πανώρια πλουμισμένο.

Σε κάθε νέο χινόπωρο αρχοντικό μού μοιάζεις
και τον χειμώνα τους χρυσούς καρπούς παντού μοιράζεις.
Της Παναγιάς γιορτάζανε μ' ευλάβεια στο Κομμένο,
μα οι Γερμανοί στα Γιάννενα το είχαν δικασμένο.

Δεκάξι Αυγούστου την αυγή με το δροσάτο αγέρι
προβάλλει το σκληρόκαρδο του Χίτλερ παλιασκέρι.

Του πρωτομάστορα η φωνή απ' της Άρτας το γεφύρι
κράζει: Κομμένο μου, αχ, πικρό, πικρό είναι το ποτήρι.
Θεμέλιο της λευτεριάς ορίστηκες να γίνεις
και θρυλικό σαν το έργο μου, το είπε ο Θεός, θα μείνεις.

Διάτα τούς δίνει ο Φύρερ τους: σκότωμα και ρημούλα.
Φωτιά στα σπίτια του χωριού των “παρτιζάνων” ούλα.
Φωτιά, μαχαίρι, χαλασμός, λεπίδι, σ' όλα βόλι.
Θεέ μου, σταμάτα το κακό, στη γη πριν κλάψουμε όλοι.

Την ώρα που τα αχόρταγα θεριά με λύσσα ορμήσαν
στ' αθώα απάνω πλάσματα και το λεπίδι αρχίσαν,
χώρες νεραϊδοπάτητες οι κάτοικοι γυρνούσαν
και με μορφές ονειρευτές για νέα ζωή μιλούσαν.

Φιλόξενο κι ευγενικό πάντα, Κομμένο μου, ήσαν
πώς σε μιαν ώρα οι βάρβαροι πέσανε και σε σβήσαν;
Σε σβήσαν από σαδισμό και ξήλια της μορφάδας
και να στερήσουν τις τροφές στους άξιους της Ελλάδας.

Πρώτα θερίζουν τον παπά και χάμουν τον ξαπλώνουν
κι οι βάρβαροι στη θέα αυτή από τα γέλια λιώνουν.
Τον σέρνουν μπρος στην εκκλησιά μ' όλη την παραξάλη
γαυριάζοντας, και τα αίματα στύβουν παπά τα κάλλη,
πατπάτ πατπάτ πατπάτ πατπάτ-ριπές στο κάθε σπίτι,
τινάζουν σώματα στη γη – ματώνουν “πάσα” μύτη.
Κι ευθύς παφ-πουφ η σκόνη τους

φωτιά, οϊμένα, ανάβει
 και βιό και πέτρες και κορμιά
 σ' ένα σωρό τα θάβει.
 Καπνοί πολλοί σηκώνονται
 κι ενώνονται στα ουράνια
 για των μαρτύρων τη θανή
 παντοτινά λιβάνια.
 Κλάψες -φωνές- αλαλητά ποιος
 τ' άκουσε τα ξέρει,
 κι ακόμα νιώθει συφορά
 ν' αντιλαλάει τ' αγέρι.
 Σαν βάρβαροι παραμυθιών περνούν
 από τον τόπο,
 κι αθώα σφάζουν πλάσματα μ' αιμόχαρο τον τρόπο,
 η μάνα χάνει το παιδί και το παιδί τη μάνα.

Άλλοι προς τα παλιάμπελα κι ακόμα πάρα πέρα,
 ενώ τα βόλια σφύριζαν γύρω και στον αγέρα.
 Στον ποταμό λαχανιαστά με βία στη βάρκα μπήκαν,
 μα βούλιαξαν όλοι μαζί και πέρα δεν εβγήκαν,
 τις κλάψες, τ' αναφιλητά δεν είδαμε ποτέ μας.

Ω Παναγιά μου, σώσε μας, Χριστέ μου γλίτωσέ μας.
 Πάνε, το ρέμα αγύριστα στη θάλασσα τούς πάει.
 Ω ευλογημένα λείψανα, ο κόσμος σάς ζητάει.

Άταφοι κι άφαντοι νεκροί, πλανιέστε κάθε μέρα,
 μα το άγιο σας μυρωδικό ραντίζει τον αγέρα,
 κι η Δευτεριά γοργά-γοργά με τ' άρματα μάς ντύνει
 κι η Δόξα τα στεφάνια, να, σ' εσάς, νεκροί μου, δίνει»³²⁴.

Μία άλλη παραλλαγή τραγουδιού θα δούμε πιο κάτω και
 που αναφέρεται κυρίως στην κατάσταση που αντίκρισε ο
 συγγραφέας επιστρέφοντας στο σπίτι του:

Πατέρα μου, μανούλα μου, ω θείε μου Βασίλη,
 ω θεια μου Άννα δύσμοιρη, να 'ρθω μού 'χατε στείλει.
 Ήρθα, συντρίμματα μού έφυγε το μυαλό μου.

³²⁴ Το τραγούδι αυτό με τον τίτλο «Καιμός πνιγμένος» γράφτηκε από τον αείμνηστο φιλόλογο Ευάγγελο Κολιοκώτση στις 7.11.1944 και συμπεριλήφθηκε στη συλλογή του «Τα τραγούδια του Κοιμένου», Αθήναι, 1973, σσ. 13-14.

Νεκροταφείο απέραντο και τάφος κάθε σπίτι,
στοιχειό βαρύ κατήντησες και κατοικιό ερημίτη.
Στοιχειό, χωριό μου, γίνηκες, ωχ, μ' έχεις μαγεμένο,
για να γυρεύω να γυρνά μες στ' όμορφο Κοιμένο.

Κοιμένο στην κουβέντα μου, στον ύπνο μου Κοιμένο,
στα στήθια μου, στα χείλη μου, στα πόδια,
γιατί για να 'ρθω, οι βάρβαροι πολλά έστησαν εμπόδια.
Σ' αφάνισαν, σ' εξόντωσαν, σε σύντριψαν, σε κάψαν,
στα σπλάχνα σου τα σπλάχνα του σκόνη έκαναν και θάψαν.

Μα ένα τραγούδι των ψυχών μοιρολογάτο βγαίνει
που ανθρώποι, ακούσετε τον γκαρδιακό μου πόνο.
Το χαλασμό μου να ιστορώ, ποτέ μου δεν τελειώνω.
Ξημέρωμα ήταν μαγικό αυγουστιανής ημέρας,
που χύμηξε τον βάρβαρον το λυσσασμένο τέρας,
ανέλπιστα σε πλάσματα μες στον ύπνον την αγκάλη,
και τα 'καψε τέτοιο κακό, πωπώ, λίγοι είδαν άλλοι.
Οϊμέ, το σώμα μου έγινε κομμάτια σκορπισμένα
κι άθαφτα πέρα εδώ κεφάλι παραπέρα
και μυρωδιά πρωτόγνωρη πλημμύρα στον αγέρα.
Την άλλη μέρα γύρισαν με τρέμουλο όσοι ζήσαν.

Τα λείψανά μας τ' άγνωρα να θάβουν αρχινίσαν
ένας και δυο κάθε γενιάς δέκα είχε για να θάψει,
λάκκους να σκάβει ήταν καιρός, κι όχι ώρες για να κλάψει.

Γενιές που ξεκληρίστηκαν ποιος σκέπασε το χώμα;
Αυτόν αιώνια όλων μαζί θε να ευλογάει το στόμα.
Το βιο κατόπι του χωριού το φόρτωσαν και φύγαν,
τραγουδιστά τα τέρατα, στη Φιλιπιάδα πήγαν.

Και να, ξανά, οι αχόρταγοι τα υπόλοιπα ν' αρπάξουν,
την άλλη μέρα γύρισαν κι άλλους αν βρουν να σφάξουν.
Μα πήραν ό,τι βρήκανε και πάνε στην κατάρρα, τώρα πια
στον αγύριστο, στου Χάρου την τρομάρα.

Παπάδες όλων των πιστών, φωνάξετε στον κόσμο:
στην άγια στάχτη των νεκρών μοσχοβολάει το δυόσμο.
Γιατί στη γης είναι χυμένα, που τα μικρά τους οι σκληροί
γελώντας έχουν σφάξει
και των παπάδων στεναγμοί στη γη ιδρώτα έχουν στάξει.
Στην οικουμένη γογγυσμοί πηδούν από τους γέρους.

*Ω, σφάξαν νύφη και γαμπρό μ' όλους τους συμπεθέρους,
το σκούξιμο όλων των ψυχών το νιώθουν οι Αγγέλοι,
και τραγουδούν: σε λίγο ο Θεός τη Νίκη πια σας στέλλει.*

*Γιορτάστε την, χαρείτε την, με την καρδιά σας όλοι, και
το Κομμένο θα γενεί της Δόξας περιβόλι...»³²⁵.*

Από όλα τα πρόσωπα της μετά το ολοκαύτωμα εποχής η πιο τραγική ύπαρξη, η πιο πονεμένη και παραγκωνισμένη είναι η μάνα του Κομμένου. Σε όλη τη λαογραφική παράδοση του τόπου μας αλλά και στην καθημερινή ζωή του, καθενός μας η μάνα δεν είναι μόνο η μήτρα της ζωής, αλλά και η ενσάρκωση της τέλει αγάπης, σύμβολο αργότερα –στα χρόνια του Αλβανικού Έπους και του ναζισμού– της λευτεριάς και της θυσίας. Ας δούμε ένα λαϊκό τραγούδι που αναφέρεται στη μάνα του Κομμένου:

*«Στου Κομμένου την άμοιρη χώρα
μια μάνα γυρνά μαυροφόρα
και ζητεί τα σφαγμένα παιδιά της
και με ξέπλεγη κόμη τρελή
στη θερμή, ανοιχτή αγκαλιά της
να γυρίζουν ξανά καρτερεί-καρτερεί.*

*Στα χωράφια, στους δρόμους τα κράζει
μα καμιά φωνή δεν ταράζει
του χωριού τη φριχτή ερημιά
μόν' του γκιώνη λαλιά θλιβερή
που θρηνεί των παιδιών τη σφαγή-σφαγή.*

*Με τα χείλη στεγνά, ξηραμένα
και με μάτια υγρά, δακρυσμένα
μια κατάρα απ' τα στήθη αφήνει
και σωριάζεται κάτω και σβήνει
κι ο Θεός που τη βλέπει πονεί-την πονεί.*

*Λυπηρά δεν θα ηχήσει η καμπάνα
Ν' αναγγείλει πως πέθανε η μάνα
και τρισάγιο ο παπάς δεν θα ψάλει.
Ουδέ τάφος πλατύς θα σκαφεί
και σταυρός δεν θα μπει στο κεφάλι
για να δείχνει ποιος κείτεται εκεί-ναι, εκεί.*

³²⁵ Το τραγούδι με τίτλο «Καμένων μοιρολόγι» γράφτηκε στις 10.1.1945 και υπάρχει στην ίδια συλλογή του Ευάγγελου Κολιοκώστη, «Τα τραγούδια του Κομμένου», Αθήναι, 1973, σσ. 15-16.

Με καιρό σαν περνά ο διαβάτης
 θε να βρει τα γυμνά κόκκαλά της
 κι ένα δάκρυ με πόνο θα χύσει
 να ποτίσει την άμιορη γη
 κι η ηχώ από μακριά θ' αντηχήσει:
 Επεράσαν κι εδώ οι Γερμανοί-οι Γερμανοί³²⁶.

Αυτή τη μάνα που δόξασαν και τίμησαν οι αιώνες, την ταλαιπωρημένη και βασανισμένη, που ο πόνος και η θλίψη περίσσευαν στα μητρικά της στήθη, τιμούμε και εμείς σε αυτή μας τη μελέτη. «Θα 'ναι ίσως μία γενικότερη προσφορά για κείνες τις χαροκαμένες μάνες, σ' εκείνα τα κακοτράχαλα χωριά, που ακόμα αγναντεύουν στα ξάγναντα με τα βαθουλωμένα μάτια, στερεμένα από δάκρυα, μάταια περιμένοντας αυτούς που ποτέ δεν θα 'ρθουν, μην μπορώντας να το πιστέψουν πως για πάντα τους έχασαν και να ζήσουν χωρίς ελπίδα, γιατί οι ήρωες δεν γίνεται να πεθαίνουν και να ξεχαστούν σαν τους άλλους ανθρώπους. Μένουν ζωντανοί στον χώρο της φαντασίας των δικών τους και ζουν σαν υπεράνθρωποι στις καρδιές εκείνων που τους αγάπησαν και τους πίστεψαν»³²⁷.

Οι διηγήσεις εκείνων που είχαν το προνόμιο να ζήσουν μετά τη νέα τραγωδία και που αναφέρονται στη χαροκαμένη μάνα του Κομμένου είναι συγκλονιστικές:

Σκυμμένη πάνω στο σφαγμένο παιδί της με το ρυτιδιασμένο και γερασμένο πρόσωπό της απ' τις πολλές συμφορές της μοίρας, γεμάτη καημό, με τα ξέπλεκα μαλλιά της κλαίει και οδύρεται για το μονάκριβο παιδί της.

Ίσως και σήμερα να βρίσκεται ανάμεσά μας σαν μία αδιάψευστη ιστορική μαρτυρία, μία υπόμνηση και υπενθύμιση για την αναζήτηση της πολύποθης ειρήνης και της αγάπης προς το μεγαλείο της ζωής και τις αξίες της. Ίσως να ζητιανεύει λίγη ανθρωπιά και αδελφосύνη που έχουν εκλείψει στις μέρες μας, ίσως ένα χαμόγελο και μία καλοσύνη που πρέπει να σκορπάμε τριγύρω μας.

Αλλά, εκτός από τα δημοτικά τραγούδια, υπάρχουν και τα πένθιμα τραγούδια, τα οποία αναφέρονται στη σφαγή του Κομμένου. «Τα πένθιμα τραγούδια, διά των οποίων θρηγούν τον θάνατον των συγγενών των, έχουν ιδιαίτεραν ονομασίαν, μοιρολόγια, η οποία λέξις σημαίνει λόγοι θρηνητικοί, θρήνοι. Τα μοιρολόγια αυτά ομοιάζουν με τα άλλα τραγούδια του ιδιωτικού βίου, διότι απολαμβάνουν εξίσου γενικής και καθιερωμένης χρησιμοποίησης, αλλά εις τας λεπτομερείας των παρουσιάζουν τα λαμπρότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του εθνικού χαρακτήρος και πνεύματος»³²⁸.

³²⁶ «Η μάνα του Κομμένου», Λαϊκό τραγούδι του Γ. Παπαδημητρίου, βλ. «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σ. 69.

³²⁷ Κώστα Μπαλάφα, «Το αντάρτικο στην Ήπειρο», Γιάννινα, 1991, σ. 7.

³²⁸ Claude Fauriel, «Δημοτικά τραγούδια της συγχρόνου Ελλάδος», εισαγωγή Νίκου Α. Βέη (Bees) της Ακαδημίας Αθηνών, μτφ. Απ. Δ. Χατζηεμμανουήλ, εκδ. Νίκος Δ. Νίκας, Αθήνα, 1956, σ. 23.

Τα επικήδεια ή θρηνητικά αυτά άσματα «ευδοκιμούσαν» ανέκαθεν σε όλη την Ήπειρο και αποτελούσαν αναπόσπαστο λαογραφικό υλικό της δημοτικής μας ποίησης. Τα μοιρολόγια είναι ένα πανάρχαιο φαινόμενο, που οι ρίζες του φθάνουν μέχρι την αρχαία Ελλάδα και τα ομηρικά έπη, και είχαν την ίδια σημασία και το ίδιο νόημα με τη λέξη «Ολοφυρμοί»³²⁹. Το είδος αυτό θα συνεχισθεί σε όλο το διάστημα των μετακλασικών χρόνων και θα φθάσει μέχρι τη βυζαντινή εποχή. Εκεί θα προσλάβει νέα στοιχεία με τη δημώδη ποίηση και τα ιστορικά τραγούδια και κατόπιν, μετά την άλωση της Πόλης, στην ύστερη μεταβυζαντινή περίοδο, θα πάρει την κανονική του μορφή και θα γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη στα χρόνια του νεότερου Ελληνισμού.

Σήμερα στο Κομμένο το λαογραφικό έθιμο του μοιρολογιού και της μοιρολογίστρας είναι τα μόνα στοιχεία που σχεδόν διατηρούνται αλώβητα στην παράδοση του τόπου. Το μοιρολόγι, ως «ποιητικόν επικήδειον αυτοσχεδίασμα εμπνευσμένον από τον πόνον»³³⁰, είναι αναπόσπαστο στοιχείο του θρήνου και του πένθους για τον χαμό ενός αγαπημένου προσώπου και ύστατο επιβεβλημένο καθήκον της οικογένειας του νεκρού, αλλά και της μικρής κοινωνίας του χωριού. Οι μοιρολογίστρες, πανάρχαιο φαινόμενο της προπομπής και της κατευόδωσης του ανθρώπου στον Κάτω Κόσμο ή τον Άδη, χαρακτηρίζονται «αιδοί επαγγελματίαι»³³¹ και είναι συνήθως αυτοδίδακτες, έχοντας την ικανότητα να συνθέτουν λόγια σε στίχους ανάλογα με τον χαρακτήρα, τα χαρίσματα, την κοινωνική κατάσταση και την ηλικία του εκλιπόντος.

«Ασφαλώς είναι συνέπεια μίας ισχυράς προσωπικής προσπάθειας και ένα είδος εσωτερικής μεταμορφώσεως λίαν εκπληκτικής, ότι γυναίκες δειλαί, αμαθείς και χωρίς πνευματικήν καλλιέργειαν φθάνουν εις την πραγματοποίησιν του έργου το οποίον τούς έχει ανατεθεί διά της εξοικειώσεως εις το εθιμοτυπικόν των κηδειών»³³².

Η σφαγή του Κομμένου δεν ήταν μόνο μία ατομική ή οικογενειακή συμφορά, αλλά ένα γεγονός τρομακτικής φρίκης που σηματοδότησε την ιστορική πορεία του χωριού. Όπως σε κάθε θλίψη και αποχωρισμό, έτσι και στον βάρβαρο θάνατο τόσων κατοίκων θα ήταν ασυγχώρητη παράλειψη να μην γίνει ο πόνος κραυγή απόγνωσης και αγωνίας, λόγια έντονης συναισθηματικής έξαρσης και ποιητικού λυρισμού, με ένα λόγο μοιρολόγι και θρήνος. Γι' αυτό και οι μοιρολογίστρες σε κάθε πραγματοποίηση του παραδοσιακού εθίμου όπου αυτές έχουν τη συνείδηση ότι είναι οι γνήσιες εκφραστές του, δεν θα

³²⁹ «Τέλος, τα επικήδεια άσματα, τα οποία σήμερα ονομάζονται μοιρολόγια, επανευρίσκονται εις τους αρχαίους Έλληνας με την λέξιν της αυτής σημασίας ολοφυρμοί, και το σημείον αυτό επιδέχεται διά της συγκρίσεως διασάφησιν διά γεγονότων και παραδειγμάτων αξιοσημείων», του ιδίου, σ. 23.

³³⁰ Του ιδίου, σ. 80.

³³¹ Του ιδίου, σ. 66.

³³² Του ιδίου, σ. 80.

παραλείψουν να αναφερθούν στους αδικосκοτωμένους κατοίκους που έπεσαν κάτω από το λεπίδι των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής. Και μαζί με τη μνεία των ψυχών τους, θα στείλουν, μέσω του νεκρού, χαιρετίσματα σε όλους τους γνωστούς του Κάτω Κόσμου με διάφορα δώρα, όπως τα νομίσματα, ατομικά είδη (π.χ. μαντίλια), τρόφιμα (συνήθως ξηρούς καρπούς: αμύγδαλα, καρύδια κ.λπ.), που δεν είναι παρά τα κτερίσματα των αρχαίων Ελλήνων. Το νόμισμα, ως γνωστόν, χρησίμευε για την εξαγορά της μεταφοράς της ψυχής από τον ποταμό Αχέροντα στον Άδη του Πλούτωνα και της Αφροδίτης, ενώ τα μικροαντικείμενα και τα τρόφιμα για την υλική ανακούφιση και τη χαρά της γνωριμίας με τον καινούργιο επισκέπτη, αφού η ψυχή διατηρεί τη συνειδησιακή της υπόσταση και ορισμένες υλικές της συνήθειες.

Τα μοιρολόγια επεκτείνονται και στην τελετή του μνημοσύνου και είναι συνήθως διαλογικής μορφής μεταξύ των ζωντανών και των τεθνεώτων. Ο λόγος ανήκει πρώτα στους οικείους, που ρωτούν για το ταξίδι και την παραμονή του αγαπημένου προσώπου στον Κάτω Κόσμο, ενώ κατόπιν ο νεκρός «απαντά» για τον τόπο και τις άθλιες συνθήκες που επικρατούν στον Άδη. Τις περισσότερες φορές ο διάλογος ολοκληρώνεται με την αναφορά και τον «χαιρετισμό» του εκλιπόντος προς τα αγαπητά πρόσωπα του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος και τους συγγενείς του, καθώς και με την οριστική αποχώρηση και την πικρία της ξενιτιάς από τον Πάνω Κόσμο. Στην προσπάθεια της μοιρολογίστρας όχι μόνο να συνθέσει αλλά και να αποδώσει αυτόν τον διάλογο μέσα στην πένθιμη ατμόσφαιρα του ύστατου χρέους, επέρχεται μία συναισθηματική και ψυχική έξαρση, που πολύ συχνά έχει ως αποτέλεσμα απώλεια συνειδήσεως και λιποθυμικές τάσεις.

Η Μαρία Αντωνίου-Λάμπρη είναι μία από τις πιο έμπειρες και παλαιότερες μοιρολογίστρες του χωριού. Είναι σχεδόν αγράμματη, αλλά ικανότατη στη σύνθεση και τη φωνητική εκτέλεση των μοιρολογιών. Από μικρή διδάχθηκε την τέχνη του μοιρολογιού από τις παλαιότερες γυναίκες του χωριού, αλλά στο περιεχόμενο των θρηνητικών αυτών ασμάτων είναι αυτοδίδακτη. Είχε το θλιβερό προνόμιο να γνωρίζει τη φοβερή τραγωδία της 16^{ης} Αυγούστου του 1943, γι' αυτό ο πόνος είναι βαθιά χαραγμένος στη μνήμη της (όπως και στους περισσότερους κατοίκους) και δεν έσβησε ποτέ από τότε. Σε μία σύντομη συνέντευξη μαζί της μας είπε:

«Ήμουν γύρω στα έντεκα και θυμάμαι πολύ καλά τον μεγάλο χαμό που βρήκε το χωριό μου. Τα καλοκαίρια καθόμασταν στη θέση “Παλαιοχώρια”, σε ένα καλύβι που είχαμε καλλιεργώντας διάφορα κηπευτικά, ενώ εμείς τα μικρότερα αδέρφια απολαμβάναμε στην ησυχία της νύχτας τον μαγευτικό ουρανό με τα αστέρια και τα φωτεινά κομμάτια των αστεριών που πέφτανε λάμποντας μέσα στο σκοτάδι της νύχτας. Στις 16 Αυγούστου βρέθηκα με τον πατέρα μου έξω από το χωριό. Εκεί βρήκαμε τον Βαγγέλη Αποστόλου και τον Γρηγόρη Κριτσιμά. Ξαφνικά ακούστηκαν τουφεκιές και σε λίγη ώρα

άρχισαν να ακούγονται κραυγές ανθρώπων που σταματούσαν από τις ριπές των πολυβόλων, ενώ οι παιδικές φωνές και τα κλάματα απλώνονταν σε όλο το χωριό. Παντού επικρατούσε μία κόλαση, ενώ οι πυκνοί καπνοί των σπιτιών ανέβαιναν προς τον ουρανό του χωριού. Το μακελειό, η απελπισία, ο πόλεμος ήταν γεγονότα που δεν είχα ξαναζήσει και τραυμάτισαν τον ψυχικό μου κόσμο μέχρι σήμερα. Θυμάμαι πολύ καλά την καμπάνα της Παναγίας που χτύπησε αδύναμα και μονότονα και που ήταν σύνθημα συγκέντρωσης των Γερμανών στην πλατεία του χωριού. Δεν θα ξεχάσω αυτά που αντίκρισα όταν επέστρεψα στο σπίτι μου. Βρήκα τη μάνα μου πίσω από την πόρτα του σπιτιού, με μια σφαίρα στο κεφάλι, καθώς και την αδελφή μου Αγγελική. Δίπλα τους ήταν σκοτωμένα και τα δυο αδέρφια μου Χρήστος και Κωνσταντής, τεσσάρων χρονών. Άρχισα να κλαίω απαρηγόρητη κι ο πόνος στην παιδική μου καρδιά ήταν αβάσταχτος. Είδα αρκετά διαμελισμένα πτώματα και πολλές εικόνες φρίκης. Λίγο έξω από το σπίτι μου υπήρχε το ηλικίας έξι μηνών κοριτσάκι, η Ελένη Αντωνίου. Οι Γερμανοί της είχαν καρφώσει στα γεννητικά όργανα ένα παλούκι, ενώ η αιμορραγία ήταν ακατάσχετη, αφού στο στόμα της οι βάρβαροι είχαν βάλει βαμβάκι με βενζίνη και τα χείλη της είχαν εκτεταμένα εγκαύματα. Φύγαμε μακριά (ήμουν ήδη τραυματισμένη στο δάχτυλο από αδέσποτη σφαίρα) και όταν επιστρέψαμε την τρίτη ημέρα για να θάψουμε τους δικούς μας (οι Γερμανοί είχαν επιστρέψει και ξαναέφυγαν), είδαμε εικόνες που δεν μπορεί να συλλάβει ο νους του ανθρώπου.

Ορισμένα πτώματα είχαν κατασπαραχθεί από τα σκυλιά που είχαν απομείνει, ενώ οι σάρκες είχανε είδη βρομίσει. Αρχίσαμε να σκάβουμε στην αυλή μας για να θάψουμε τους νεκρούς, μαζεύοντας τα έντερα που είχαν διασκορπισθεί από τις κότες και τα κοράκια λίγα μέτρα πιο πέρα».

Η Λάμπρη, ύστερα από αυτή τη διήγηση, αρχίζει και παίρνει μια όψη μελαγχολική και θλιμμένη. Μιλώντας παρατηρεί κανείς τις συσπάσεις στο πρόσωπό της, σαν να βρίσκεται στα πρόθυρα νευρικής κρίσης, τα μάτια της βουρκώνουν και ξεσπάει σε αναφιλητά. Έπειτα από λίγο, αφού συνέλθει, δίνει τη δική της ερμηνεία και το δικό της δίδαγμα από τη σφαγή του Κομμένου: «Οι Γερμανοί θέλησαν να ξεσπάσουν πάνω μας, επειδή βοηθήσαμε τους αντάρτες. Νόμισαν ότι θα τρομοκρατήσουν τους αντάρτες και τον άμαχο πληθυσμό, αλλά δεν τα κατάφεραν και ο αγώνας για την τελική πτώση του χιτλερισμού συνεχίστηκε μέχρι τέλους και η νίκη δεν άργησε να έλθει. Ό,τι έγινε στο Κομμένο δεν έχει ξαναγίνει σε καμία περιοχή της Ελλάδας, παρ' ότι η επίσημη Πολιτεία δεν μας έδωσε καμία σημασία μέχρι σήμερα.

Σκοτωθήκαμε, καήκαμε, υποφέραμε, πεινάσαμε, περάσαμε δύσκολα χρόνια, αλλά δεν χάσαμε την υπομονή και την ελπίδα μας να ζήσουμε και να δημιουργήσουμε ένα καλύτερο αύριο για εμάς και τα παιδιά μας. Γράμματα δεν έμαθα, γνώρισα την ορφάνια και την πίκρα και από μικρό κοριτσάκι μπήκα στην τέχνη του μοιρολογιού και του θρήνου. Ο πόνος είναι η δημιουρ-

γία του μοιρολογιού, γι' αυτό και σαν καημός της καρδιάς περισσότερο βιώνεται και λιγότερο διδάσκεται.

Όλα μού τα πήρε ο Χίτλερ και το ασκέρι, τα αγαπημένα πρόσωπα, χαρές, ελπίδες και όνειρα και μου τά 'κανε δάκρυα και γκαρδιακό πόνο. Αν και πέ-
ρασαν πολλά χρόνια από τότε, ο εφιάλτης εκείνης της σφαγής σημάδεψε ακό-
μη και σήμερα την παιδική αθώα ψυχή μου. Αρκετές φορές στο όνειρό μου
βλέπω τους Γερμανούς να καίνε, να σφάζουν και να λεηλατούν την ίδια την
αξιοπρέπεια όχι μόνο του χωριού μου, αλλά και όλης της Ελλάδας. Νομίζω
ότι ακόμη μας κυνηγούν και τρέχω να κρυφτώ σε τοποθεσίες όπου έζησα στη
μικρή μου ηλικία. Μακάρι να μην αξιωθούν τα παιδιά μας, αλλά και κανέ-
νας να γνωρίσει αυτά που εμείς ζήσαμε»³³³.

Παραμένει για λίγο αμίλητη, κοιτώντας αφηρημένα σ' ένα σημείο, μέχρι
που, βάζοντας το χέρι στο σαγόνι της, αρχίζει το μοιρολόγι. Για την όσο κα-
λύτερη εκτέλεση του μοιρολογιού και σεβόμενοι τη θέλησή της να μείνει ολο-
μόναχη, την αφήνουμε στο δωμάτιό της, όπου αρχίζει το πανάρχαιο έθιμο της
μοιρολογίστρας.

Ο ήλιος αρχίζει να δύει και οι χρυσοπόρφυρες και γαληνόμορφες ακτίνες
του πέφτουν πάνω στο Κομμένο. Τα μάτια μας ασυναίσθητα πέφτουν πάνω
στον σταυρό του τρούλου της εκκλησίας των Αγίων Πέτρου και Παύλου,
που κοσμεί αρχοντικά με τη βυζαντινή του μεγαλοπρέπεια το κέντρο του χω-
ριού. Σκεφτόμαστε τη μοίρα του Ελληνισμού, που είναι πάντοτε σταυρώσιμη
και αναστάσιμη, όπως και της Ορθοδοξίας. Σκεφτόμαστε τον σταυρό του
Κομμένου, ενώ οι απόηχοι του θρήνου φθάνουν στα αυτιά μας, δημιουργώ-
ντας ρίγη συγκινήσεως:

«Αιντε μη με κοιτάτε εγώ,
είμαι η έρμη εγώ
εν' απ' το γιαλό,
άι βουλιά στο Γερμανό, χάι,
άι το ντέρτι που με δέρνει στην καρδιά,
άι καημό πό 'χω πολύ πρωί, θα φύγω αλάργα
αχ πανάθεμα τ'ς κι λύσσα τ'ς,
άιτε τ'ς δεκάξι το πρωί
στον άχαρου Κομμένου
ήρθαν μι όλμους εκεί πέρα.
Βουλιά στους Γερμανούς
να κάψουν του Κομμένου
άι, κιο (μα) έκαψαν κι σκότωσαν

³³³ Από συνέντευξη που πήραμε από τη Μαρία Αντωνίου-Λάμπρη, Κομμένο, Ιανουά-
ριος 1995.

μανάδες με πιδιά, τους καίνει,
 σκοτώνουν τ'ς μανούλες με παιδιά
 μπροστά στα μάτια τ'ς βγάζουν,
 σφάζουν παπάδες να λειτουργούν
 άι, τα σκ'λιά τι έκαναν
 στην εκκλησιάς την πόρτα
 αχ κι ένα μεγάλο γλέντι γένουνταν
 κρύμα που τάειδαμι (=είδαμε)
 μείς που παντρευτήκαμαν
 άι, κιο μπήκαν αυτοίν' οι βάρβαροι
 στο γλέντι που γίνονταν, μπήκαν
 άι τα σκ'λιά τα νιωμένα (μανιωμένα).
 Σφάζουν τη νύφη και γαμπρό,
 άι τα σκ'λιά δε λυπηθήκαν
 ούτε γέρους
 αχ, πάνε μανούλες στα
 τελευταία τ'ς,
 τι να ιδούν
 βουλιά που τους βρήκε,
 δε γνωρίζουν:
 άλλος του λείπει το κεφάλι,
 αχ φίδι που τ'ς έφαγε,
 άλλος τού λείπουν τα χέρια,
 κιο δε γνωρίζουν μάνες τα παιδιά τ'ς
 άι, τα σκ'λιά τι έκαναν
 κι οι μάντρες παλικάρια
 άι κι αυτά τα μεσοχάνια
 για λύπη έγιναν, κυλάν από το αίμα,
 πατάν' οι μάνες τα παιδιά τ'ς
 κι αδερφές τ' αδέρφια»³³⁴.

³³⁴ Από μαγνητοφωνική καταγραφή του συγγραφέα, Ιανουάριος 1995.

Μία άλλη τονική παραλλαγή ενός άλλου μοιρολογιού αναφέρεται σε δραματικότερες σκηνές από τη σφαγή του Κομμένου, καθώς και στην τύχη των παιδιών που έμειναν μεγαλώνοντας στους δρόμους του μαρτυρικού χωριού και που αποτελεί νοηματική συνέχεια του προηγούμενου θρήνου:

«Χαρά στ' εμάς που του βαστούμει
αχ αυτό το μακελειό,
χαρά πως το περνάμει
αχ, κιο (=μα) πέφτω για να κοιμηθώ,
αχ εμείς που τα ξήσαμει,
ύπνος δε μας κολλάει,
εγώ που 'μαν η έρμη
άι, τρώνε κοράκια τα κορμιά τ'ς
κι σκυλιά τραβάνει,
αχ, κιο ξεριζώθηκαν σπίτια
με τα πιδιά τ'ς,
αχ ποιος να πάει να τ'ς συμμάσει
τα σκ'λιά, πιδάκι μ', τους έτρωγαν,
κιο ήταν ξεκοιλιασμένοι,
κοράκια τούς τραβάνε.
Γυρίζω ο μαύρος κλαίοντας,
φωτιά στα σπίτια μας,
γυρίζω, μοιρολογώντας,
λέω κουβέντες θλιβερές και παραπονεμένες,
κλαίνε μανούλες τα πιδιά,
τρομάρα τ'ς τι έπαθαν τα ορφανά
για μάνες.
Ωχ, τα ορφανά γυρίζουνε
από τους Γερμανούς νηστικά
και κακομοιριασμένα,
ποιος να βγει να τα πάρει στην αγκαλιά τ'ς
ήταν στο δρόμο, γυρίζουν νηστικά
και διψασμένα.
Τα ορφανά είχαν βάσανα,
ξίκι στο Γερμανό, είχαν κατεφρόνια
με πίκρες και με βάσανα,
αχ κι όλα τα πέρασαν,
στο δρόμο μεγαλώνουν»³³⁵.

³³⁵ Όρ. παρ.

Μία άλλη από τις παλαιότερες μοιρολογίστρες του χωριού, η αείμνηστη Πηνελόπη Μαγγιώρον, μας έδωσε το δικό της μοιρολόγι, και αυτή αυτοδίδακτη ακουστικά, από εκείνες που έζησαν σε μεγαλύτερη ηλικία το τραγικό ολοκαύτωμα:

«Ανάθεμα η Δευτέρα που ξημέρωσε
μας σκότωσαν οι Γερμανοί τα χαράματα.
Σκοτώσαν νέους, σκοτώσαν παλικάρια,
κάψαν μικρά παιδιά, τα ρίξαν στη φωτιά,
ξεκοίλιασαν γυναίκα, λέει, κι έγκνους
κι είχαν το παιδί στη μπάντα (=στην άκρη) λέει.
Σκότωσαν μάνα και τον πατέρα
και το τρίτο παιδί κλαίει κι οδύρεται
για τους γονέους και για την αδελφή του
και σκότωσαν κι αυτό.
Μαζεύτηκαν οι Γερμανοί και κοίταξαν το μωρό
που το 'βγάζαν με το ξίφος κι γέλαγαν.
Βγήκαν οι Γερμανοί και σκόρπισαν στα σπίτια,
δεξιά παραμεριά από αυτό ήταν η χαρά,
η νύφη, ο γαμπρός κι οι συμπεθέροι
η νύφη είχε διώροφο σπίτι, λέει,
και οι Γερμανοί να κατέβουν τους έλεγαν
και αυτοί δεν ήθελαν να κατέβουν.
Τους πήραν και τους κατέβασαν
και τους πήγαν σ' ένα πηγάδι
κι ένας απ' αυτούς, λέει, τους βάζει στη γραμμή
θα 'ταν καμιά τριανταριά.
Βγάζουν τον γαμπρού τα παπούτσια, λέει,
και ρίχνουν και τους σκοτώνουν, λέει.
Ο παπάς πήγαινε στην εκκλησιά
κι είχε στα χέρια τα άμφια
και εκεί τον εσταμάτησαν
κι μπαίνουν μέσα στο κ'λούρι πίσω
και βγάζουν το μαχαίρι
και του βγάζουν τα μάτια,
βάζουν φωτιά στα γένια του κι γέλαγαν»³³⁶.

³³⁶ Από μαγνητοφωνική συνέντευξη του συγγραφέα, Κοιμένο, Αύγουστος 1994.

Συνήθως «το είδος αυτό των αυτοσχεδιασμάτων πραγματοποιείται πάντοτε εις στίχους και οι στίχοι αυτοί είναι πάντοτε εις τα συνήθη μέτρα άλλων τραγουδιών»³³⁷. Ένα τέτοιο μοιρολόγι είναι και από τη συλλογή του Χαραλάμπους Λεσίου «Ο Ηπειρώτης», το 1901, όπως θα δούμε παρακάτω:

«Κλάψετε για να κλάψουμε, θλιφτείτε να θλιφτούμε,
να μαζωχτούν τα δάκρυα, να γένουνε ποτάμι,
και το ποτάμι να 'ν' μακρύ, να σώσει ως τον Άδη,
για να νιφτούν οι άνιφτοι, να πιουν οι διψασμένοι,
να πάρουν κι οι γραμματικοί νερό στο καλαμάρι,
να πλύνουν τα μικρά παιδιά τα σκουφομάντηλά τους»³³⁸.

Όσον αφορά τα μοιρολόγια του Κομμένου, παρατηρούμε ότι ναι μεν αυτά είναι αυτοσχεδιασμός διαφόρων προσώπων, στην προκειμένη περίπτωση των μοιρολογιστρών, αλλά δεν είναι αντίτυπα μέτρου άλλων δημοτικών τραγουδιών. Γι' αυτό στις περιπτώσεις αυτές που τα θρηνητικά αυτά άσματα είναι σε ελεύθερο στίχο, ελλοχεύει πάντοτε ο κίνδυνος της προσωπικής παρέμβασης του κάθε δημιουργού.

³³⁷ Claude Fauriel, «Δημοτικά τραγούδια της συγχρόνου Ελλάδος», εκδ. Νίκος Δ. Νίκας, Αθήνα, 1956, σ. 80.

³³⁸ Έντβιγκ Λίντεκε (Hedwig Ludeke), «Ελληνικά δημοτικά τραγούδια», μέρος Α', Ελληνικά κείμενα, Αθήνα, 1963, σ. 234.

«Σε δύο ομάδες χωρίζουν συνήθως τα θρηνητικά τραγούδια του θανάτου. Αφενός στα καθ' αυτά μοιρολόγια. Εκφέρονται σε πρώτο πρόσωπο, σαν να μιλάει ο ίδιος ο πεθαμένος –σημειώνει ο λαογράφος, εκδότης δημοτικών τραγουδιών Δημήτριος Πετρόπουλος– “θρηνώντας για τον χωρισμό του από τη ζωή, για τα φρικτά μαρτύρια που περνάει στον Κάτω Κόσμο (...)”, και αφετέρου στα τραγούδια του Χάρου, που είναι και αυτά θρηνωδίες, που ακούγονται στο μοιρολόγημα του νεκρού, αλλά ξεχωρίζουν για τα γενικότερα νοήματά τους, τα σχετικά με τον άνθρωπο, που αναπόφευκτα θα είναι το θέμα του αδυσώπητου Χάρου, καθώς και την αφηγηματική του μορφή”. Ο Χάρος είναι καραβοκύρης που προβάλλει με το καράβι το φορτωμένο από θνητούς άρρωστους και λαβωμένους είναι μαύρος καβαλάρης, που σέρνει νέους και γέρους στ' άλογό του δεμένους είναι πραγματευτής, κουρσάρος που σέρνει νέους και νέες, χωρίς να τον συγκινούν οι κραυγές και τα δάκρυα των manάδων». Μερακλής Γ. Μιχαήλ «Νεοελληνικός λαϊκός βίος. Όψεις και απόψεις», εκδ. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2001, σσ. 121-122. Γενικά για τα νεκρικά ήθη και έθιμα που επικρατούν σε όλη την Ελλάδα, βλ. Σιέτος Γεώργιος «Νεκρικά ήθη και έθιμα: Αρχαιοελληνικά – Βυζαντινά – Νεοελληνικά», εκδ. Κυβέλη, Αθήνα, 1997.

Σχετικά με λαογραφικά ήθη και έθιμα του Κομμένου βλ. Αικατερίνη Αντωνίου (Αετής). Λαογραφική συλλογή από το Κομμένο. Σειρά τρίτη 1966-67, τόμ. Α' (Λ-Ω), σσ. 29-31. «Έθιμα Πρωτοχρονιάς, προλήψεις». 7. Ευτυχία Γαλανού (Αετής). Λαογραφική συλλογή από το Κομμένο. Σειρά πέμπτη 1968-69, τόμ. Α' (Α-Ε), σσ. 377-411. Τραγούδια 1, μοιρολόγια 9, παραμύθια 1, τοπωνύμια 10, έθιμα αρραβώνων και γάμου». Μηνά Αλεξιάδη: «Ηπειρωτικά χειρόγραφα λαογραφίας». Παν/μιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή. Έδρα Λαογραφίας. Δημοσιεύματα Λαογραφικά Μουσείου και Αρχείου, αρ. 2. Συλλογή Φοιτητών 1964-1974, Ιωάννινα, 1980, σσ. 14-15.

Εξάλλου γνωρίζουμε ότι η λαογραφική παράδοση είναι μία χοάνη λόγων και λέξεων, όπου συν τω χρόνῳ αφομοιώνονται τα στοιχεία εκείνα που συμβάλλουν στη δημιουργία στίχων και μέτρων, ενώ τα άλλα περιττά στοιχεία αποβάλλονται ως αταίριαστα, άμετρα και περιττά. Σήμερα που ο κίνδυνος της λαογραφικής λήθης οδηγεί γεωμετρικά στην αποκοπή με την παράδοση του παρελθόντος, που σημαίνει τη συρρίκνωση ενός μεγάλου μέρους της εθνικής ζωής των Ελλήνων, χρέος είναι να συμβάλλουμε όλοι μας στη διατήρηση του πνευματικού και ηθικού μας πλούτου, με την καταγραφή, τη διατήρηση και τη συνέχιση της δημοτικής μας ποίησης.

Όσον αφορά τα μοιρολόγια που εμείς καταγράψαμε³³⁹, πραγματοποιήσα-

³³⁹ Ας δούμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα τραγουδιών, τα επονομαζόμενα του «Χάρου» ή του «Κάτω Κόσμου».

A

«Βλέπεις εκείνο το βουνό που είναι ανταριασμένο,
μήν' (=μήπως) είναι ψιλή βροχή, μήν' είναι βουνό με χιόνι;
Δεν είναι ψιλή βροχή, ούτε βουνό με χιόνι
παρά είναι ο Χάροντας καβάλα στ' άλογό του.
Έχει τους νιους απ' τον τσιαμπά (=τσουλούφι), τις νιες απ' τις πλεξίδες,
έχει και τα παιδιά τ' ανύπαντρα καβάλα στ' άλογό του.
Μάνες των καλών ανδρών τρέξτε, βγείτε μπροστά του,
μία να πιάσει τ' άλογο κι άλλη το χαλινάρι:
Χάρε, σε παρακαλώ, μια χάρη να μας κάνεις,
δώσε των μανάδων τα παιδιά, των αδερφών τ' αδέρφια
και σ' αυτές τις χήρες τις κονρμαδιές (=δυστιχησμένες), τους καλούς συντρόφους τους.
Όλες οι μάνες οι πικρές, κι όλες οι αδερφάδες
το Χάρο να τον παρακαλέσετε ν' ανοίξει τον παράδεισο
τρεις φορές τον χρόνο.
Μία ν' ανοίξει τη Λαμπρή κι άλλη το Δεκαπενταύγουστο,
την τρίτη την καλύτερη ν' ανοίξει τα Χριστούγεννα,
να φύγουν οι νιες να πάνε σπίτια τους, να πάνε στα παιδιά τους,
να πάνε και τα παιδιά τ' ανύπαντρα να κάνουν τη χαρά τους
να αφήσει και τους νιους να πάνε στις γυναίκες».

B

«Καλημέρα στο μνήμα σου και στην ξαπλώταριά σου,
άνοιξε μάτια, τήρα μας, να δεις ποιος είναι τριγύρω σου,
είναι όλο το σόι μας κι όλοι οι συγγενείς μας.
Άνοιξε μάτια, τήρα μας, και χείλη μίλησέ μας
και δώσε το χεράκι σου να μας καλωσορίσεις.
- Τι λέτε αυτού, παιδάκια μου κι εσύ μωρή γυναίκα,
τι βάζετε με το νου σας (:)
Τα μάτια μου τά 'ναι μες στη γης, το στόμα μου μες στο χώμα
και το κορμάκι μου το λιγνό, το πολυδουλεμένο,
στη λάσπη κυλισμένο».

Γ

«Χτες, προχτές απέρασα απ' το νεκροταφείο
κι ακού' το μνήμα σου που βογκάει και βαραναστενάζει.
Μην είναι το χώμα σου βαρύ, μην είναι η μαρμαρένια πλάκα;
- Δεν είναι το χώμα μου βαρύ ούτε κι η μαρμαρένια πλάκα
μόνο ο Χάρος μού πήρε την ψυχή και στον Άδη πήγα.
- Για πες μας πώς σε δέχτηκαν αυτού στον Άδη που 'ρθες;
- Τι να σου πω, γυναίκα μου, να σε παρηγορήσω.
Είδα νιους, είδα παλικάρια,
είδα και τα παλικάρια τ' ανύπαντρα πώς κάθονται μαραμένα,
κανέννας δεν με γνώρισε, κανέννας δεν μου κρένει».

Από συνέντευξη και ευγενική παραχώρηση της αείμνηστης μοιρολογίστρας του χωριού
Πηνελόπης Μαγγιώρου, Κομμένο, Αύγουστος 1994.

Ένα άλλο μοιρολόγι για τη σφαγή του Κομμένου μάς διασώζει ο πρωτοπρεσβύτερος π.
Δημήτριος Μασιάς:

«Τούτον τον Μαύρο Αύγουστο, τούτο το καλοκαίρι
όλος ο κόσμος ξαστεριά κι όλος ο τόπος ήλιος.
Και στον Κομμένου το χωριό μαύρος καπνός κι αντάρα.
Χάθηκε Πούλια, Αυγερινός και το φεγγάρι εοβήσθη
για το κακό που έγινε στο έρημο Κομμένο.
Οι Γερμανοί βάλαν φωτιά και κάψαν όλο το χωριό
κι ένα παιδάκι έκλαιγε και τους παρακαλούσε:
- Γερμανοί μου, τι σας κάναμε εμείς και οι γονείς μας;
Και μη μας καίτε ζωντανούς μαζί με τους χωριανούς μας.
Σκούζτε, αετοί, στα κράκουρα κι αηδόνια στα φαράγγια,
οι Γερμανοί σφάζουν παιδιά σαν τα αρνιά την Πασχαλιά.
Βάστα, Κομμένο μου χωριό, του Γερμανού τ' ασκέρι.
Σε καίνε, σε ρημάζουνε και εσύ ακόμα αντέχεις.
Σαν περδικούλα θλίβονταν και σαν παπί μαδιόταν.
Σαν του κοράκου το φτερό, βάφει τη φορεσιά της.
Κλαίει και βαριομοίρεται, παρηγοριά δεν έχει,
εμένα το 'χε η μοίρα μου πολλά για να περάσω
κι ακόμα τουντ' απέραστο δεν τ' όλπιζα να πάθω.
Δέντρα να μη βλαστήσετε, χόρτα να ξεραθείτε,
βρύσες μην τρέξετε νερό, ποτάμια ξεραθείτε,
για το κακό που έγινε στο έρημο Κομμένο.
Κλαίνε οι ράχες, τα βουνά, κλαίνε τα καμποχώρια,
κλαίνε και οι Κομμιώτισες στον Χάροντα τ' αλώνια.
Οι βάρβαροι οι Γερμανοί σφάζουν γυναίκες και παιδιά,
τρέχει το αίμα σα νερό, το δάκρυ σαν ποτάμι.
Ω Παναγιά μας, Δέσποινα, προστάτρια του Έθνους,
γονατιστοί στεκόμαστε και σε παρακαλούμε,
φωτιά ν' ανάψει η χώρα τους, λιθάρι να μη μείνει
χάλασαν το Κομμένο μας, το όμορφο χωριό μας.
Αχ πώς τους θάβουν τους νεκρούς και πώς τους πάν' στον τάφο;
Χωρίς λιβάни και κερί, χωρίς παπά και ψάλτη.
Σκοτώσανε και τον παπά απ' έξω από την εκκλησιά.

με μία επιθυμία μας να διατηρηθούν αυτά τα –έστω και σε ελεύθερο στίχο–
πονήματα του πόνου, και μάλιστα μίας σφαγής. Οι επιστήμονες, τόσο οι ειδι-
κοί λαογράφοι όσο και οι φιλόλογοι, καθήκον τους έχουν το να βοηθήσουν
στην τεχνική επεξεργασία και στη στιχουργική διαμόρφωση αυτών των θρη-
νητικών τραγουδιών και στη μελέτη της εκπληκτικής συναισθηματικής διά-
θεσης και τονικής-μελικής οξύτητας με την οποία εκτελούνται.

*Της Ευρώπης λαός μορφωμένος, νέα τάξη στον κόσμο να φέρει,
ξεκινά λυσσασμένος να καίει, σεβασμό και συμπόνια δεν ξέρει.
Κι εγώ ο μαύρος πέρασα το βράδυ-βράδυ
και τι να δω ο δυστυχής, και τι να δω ο μαύρος.
Ήταν γιομάτες οι αυλές ανθρώπινα κονφάρια
και μες στους δρόμους έτρεχε σαν ποταμός το αίμα».*

Πρωτοπρεσβυτέρου Δημητρίου Μασιά «Η καταστροφή του Κομμένου Άρτας - 16^η
Αυγούστου 1943», εβδομαδιαία εφ. «Η Γνώμη», Άρτα, Παρασκευή 12 Αυγούστου 2011,
σελ. 9.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄ ΜΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Η Τραγωδία της Ιστορίας και η Ιστορία μιας Τραγωδίας

«Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καί τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε, τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε, τοὺς δὲ ἐλευθέρους».

Ηρόκλειτος ο Εφέσιος (544;-484; π.Χ.)
Ντίλς και Γκραντς «Αποσπάσματα τῶν προσωκρατικῶν»,
εκδ. Παπαδήμα, τόμος Β΄, Αθήνα, 2008

«Ὁ πόλεμος εἶναι μία ἀπὸ τὰς “σταθεράς” τῆς ἱστορίας
καὶ οὔτε ὁ πολιτισμὸς οὔτε ἡ δημοκρατία τὴν ἔχει μειώσει...
Ἔχουμε ἀναγνωρίσει ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι ἡ μέχρι τοῦδε ἐσχάτη μορφή
ἀνταγωνισμοῦ καὶ φυσικῆς ἐπιλογῆς εἰς τὸ ἀνθρώπινον εἶδος.
“Πόλεμος πάντων πατήρ”, ἔλεγε ὁ Ἡρόκλειτος· ὁ πόλεμος, δηλαδή,
ἢ ὁ ἀνταγωνισμὸς, εἶναι ὁ δημιουργὸς ὅλων τῶν πραγμάτων,
ἢ κραταιὰ ἀρχὴ καὶ πηγὴ ἰδεῶν, ἐφευρέσεων, θεσμῶν καὶ κρατῶν.
Ἡ εἰρήνη εἶναι μία ἀσταθὴς ἰσορροπία, ἡ ὁποία ἡμπορεῖ νὰ διατηρηθῇ
μόνον μὲ τὴν ἀναγνώρισιν μιᾶς ὑπεροχῆς ἢ μὲ μίαν ἐξίσωσιν δυνάμεων».

Durant Will and Ariel «Συμπεράσματα τῆς ἱστορίας»,
εκδ. Ντουντούμη, Αθήνα, 1982, σ. 101

«Τραγωδία τοιαύτης εκτάσεως και εντάσεως, ως εκείνη την οποίαν υπέστη ο ελληνικός λαός μετά τας ημέρας της δόξης των αλβανικών βουνών, επειδή όχι μόνον δεν υπετάχθη εις την βίαν και την τρομοκρατίαν των δύο μεγαλυτέρων αυτοκρατοριών της εποχής εκείνης, αλλά και αντέστη με ηρωισμόν και αυτοθυσίαν εναντίον αυτών, διά να δυνηθῇ να διατηρήσει την εθνικήν του ανεξαρτησίαν και την ανθρωπίνην του αξιοπρέπειαν, δεν αναγράφει άλλην η παγκόσμιος ιστορία κατά τους τελευταίους αιώνας...»³⁴⁰.

«Κανείς δεν εφαντάζετο ποτέ ότι ο σημερινός γερμανικός στρατός θα έφθανε εις το θλιβερόν κατάντημα όχι μόνον να φθάση αλλά και να ξεπεράση

³⁴⁰ Δημητρίου Ι. Μαγκριώτη, «Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», Αθήναι, 1949, σσ. γ΄ και ε΄-στ΄.

τους προγόνους του Ούννους εις πρωτοφανή αγριότητα λύσσας και εκφυλισμού, διότι δεν πρόκειται πλέον περί ανθρώπων, διότι όλα λύγισαν και ερημώθησαν, και ο κόσμος όλος ταλαντεύτηκε απάνω σ' αυτή τη φουρτούνα. Στο πέρασμά τους άφησαν σωρούς ερειπίων, ό,τι βρήκαν όρθια όλα τα γκρεμίσαν, ελεηλάτησαν τα πάντα, χωρίς καμμιάν αιτίαν έκαψαν ανάλγητα ολόκληρα χωριά όπως το Κομμένο, Τσουπί (Λουτροτόπο), Συκιές κ.ά. με θηριώδη ασπλαχνίαν εκρέμασαν αθώους αγαθούς πολίτες, άλλους εξετέλεσαν διά τουφεκισμού, και με τις πεταλωμένες μπότες τους εκλώττησαν περιφρονητικά τα μαρτυρικά σώματα, τα οποία ήσαν πνιγμένα στο μαρτυρικό τους αίμα, εις δε την θέαν του μαρτυρικού αίματος εξεδήλωναν τα αιμοχαρή ένστικτα του πιο αιμοβορωτέρου θηρίου... Και μέσα σ' αυτά τα χρόνια της σκληριάς και της ανήκουστης τυραννίας ο ελληνικός λαός, που ενσαρκώνει το πνεύμα της ελευθερίας, έμεινε καθ' όλα αλύγιστος και αήττητος.

Ότε ήλθε το πλήρωμα του χρόνου, η θεία δίκη άρπαξε στα χέρια ατσαλένιο αγκαθωτό φραγγέλιον, με το οποίον εμαστίγωσε αιματηρότατα τον σκληρόν και ανάλγητον αυτόν τύραννον και συνέτριψεν αυτόν ως “σκεύος κεραμέως”, όπως λέει η Αγία Γραφή, και τούτο διότι πίστεψε εις την ύλην και την οργανωμένην βίαν και τελικώς εις τους ανθρωπίνους υπολογισμούς, οι οποίοι με οσηδήποτε μαθηματικήν ακρίβειαν και αν γίνουν, εάν δεν έχουν το δίκαιον και την ηθικήν ως βάσιν στο ξεκίνημά τους, είναι καταδικασμένοι εις τελείαν και οικτράν αποτυχίαν. Αυτό τουλάχιστον μάς λένε τα πράγματα που πέρασαν σαν κινηματογραφική ταινία μπροστά στα μάτια μας. Η Γερμανία και η Ιταλία, δύο μεγάλες αυτοκρατορίες, δημιούργησαν στρατόν πολλών εκατομμυρίων, επί κεφαλής αυτού του κολοσσιαίου στρατού ετέθησαν όχι κοινοί ηγήτορες, αλλά όλως εξαιρετικής επαγγελματικής αξίας, των οποίων αυτός ο Χίτλερ έπλεξε το εγκώμιον εις ένα λόγον του εκφωνηθέντα εις το Βερολίνον, όταν ακάθεκται προήλαννον, και είπε τα εξής: ότι “το σοφόν μου επιτελείον προέβλεψε τα πάντα και εκανόνισεν όλα με μαθηματικήν ακρίβειαν”. Και πράγματι το επιτελείον είχε διοργανώσει και συνδυάσει το παν από όλες τις στρατιωτικές πλευρές με μαθηματικούς υπολογισμούς και με πρωτοφανή πρωτοτυπίαν εις τα στρατιωτικά χρονικά, και όταν εδίδετο διαταγή εκκινήσεως, η κίνησις εγίνετο όχι από ανθρώπους πλέον, αλλά από συμπαγή μηχανή, και τούτο διότι όλοι τους πίστεψαν ότι με την δύναμιν της ύλης πλέον και με την σιδηράν πειθαρχίαν θα κυριαρχήσουν και θα επιτύχουν απολύτως του σκοπού των, χωρίς να υπολογίσουν καθόλου δίκαιον και ηθικήν αξίαν. Ξεκίνησαν με τις υλιστικές τους βάσεις και με κεραυνοβόλον ενέργειαν, επέτυχον του σκοπού των αρχικώς και εμέθυσαν από το μεσουράνημα της προσωρινής των επιτυχίας. Και ιδού! Το μεσουράνημα εσταμάτησε και άρχισε να απομακρύνεται και δεν υπάρχει πλέον· εξήτησαν τους ανθρώπους με τους μαθηματικούς υπολογισμούς και δεν ευρέθησαν. “Άλλαι αι βουλαί των ανθρώπων, άλλα Θεός κελεύει”, λέγει η Αγία Γραφή· έτσι την

παθαίνουν όσοι ενεργούν χωρίς να υπολογίζουν το δίκαιον και την ηθικήν, και πρέπει να χρησιμεύσει ζωντανόν παράδειγμα ο αφανισμός δύο μεγάλων αυτοκρατοριών, δι' όσους σκέπτονται να ενεργήσουν χωρίς να έχουν βάσιν το δίκαιον και τον σεβασμόν προς την ηθικήν, είτε άνθρωποι είναι, είτε κράτη.

Τέλος, για μία ακόμη φορά η ιστορία έγραψε τα διδάγματά της ότι η νίκη και η δύναμις δεν ανήκουν εις εκείνον που διαθέτει την ύλην, την οργανωμένην βίαν με την σιδηράν πειθαρχίαν και τις μηχανοκίνητες και σιδηρόφρακτες μεραρχίες, αλλά ανήκει εκεί που βρίσκονται λαοί ελεύθεροι που αγωνίζονται για την ελευθερίαν τους, που αγαπούν τον πολιτισμό, την εργασίαν, την ειρήνην και γενικά τον άνθρωπον με βάσιν την δικαιοσύνην και τον αλληλοσεβασμόν»³⁴¹.

Όμως η ιστορία, οι αποτυχίες και οι απογοητεύσεις της δεν αντιμετωπίζονται μόνο με αφορισμούς και ηθικολογικά κηρύγματα, αλλά με ρεαλισμό και υπευθυνότητα για το μέλλον. Η ίδια η ιστορία στο διάβα της μέσα στην ανθρωπότητα κρύβει την αναγέννηση του ανθρωπίνου πνεύματος, αλλά ταυτόχρονα εμπεριέχει τον παραλογισμό, τη βία, τη φρίκη, τόσο που σήμερα με την τρομερή τεχνολογική εξέλιξη κινδυνεύει να μείνει ανιστόρητη, κρεμασμένη στο χάος της ανυπαρξίας. «Στην ιστορία μας συμβαίνουν ορισμένοι φοβεροί κλονισμοί. Άλλοι απ' αυτούς είναι πολύ θεωρητικοί, που τους βλέπουν ή τους υφίστανται όλοι οι άνθρωποι, ανεξάρτητα από την πνευματικότητά τους: παγκόσμιοι πόλεμοι, κυνικές παραβιάσεις των νομίμων της ανθρωπότητας, στρατόπεδα συγκεντρώσεως, εκτελέσεις αθώων, βία, ανελευθερία κ.λπ., και άλλοι απ' αυτούς είναι εξίσου σημαντικοί ή και σημαντικότεροι, αλλά περνάνε απαρατήρητοι: η προϊούσα εγκατάλειψη της συνείδησης του ιερού, η καταβύθιση στην κοινωνική μάζα, ο γιγαντισμός των σύγχρονων κρατών σε βάρος

³⁴¹ Άρθρο του Κων. Παπαφωτίου, «Το πέραςμα των Ούννων», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος εκδ. 13ον, αρ. φ. 551, Άρτα, Τετάρτη 18 Ιουλίου 1945, σ. 1. Σήμερα στο ερώτημα ποια Ευρώπη θέλουμε, θα μπορούσαμε να απαντήσουμε: «Πιστεύω πως θα πρέπει να στρέψουμε τις προσπάθειές μας προς μία Ευρώπη η οποία, σε μία εποχή αντιπαραθέσεων των δομών, έχει επίγνωση της ποικιλομορφίας της, στην οποία, παρό τη διατηρούμενη διαφορετικότητα, δεν απομονώνονται τα έθνη το ένα από το άλλο, αλλά “διαχειρίζονται” από κοινού και αναζητούν το κοινό, το οποίο εντέλει βρίσκεται και στα μεγάλα πολιτιστικά επιτεύγματα. Μέρος αυτής της Ευρώπης είναι μία κοινή μνήμη, η οποία διατηρεί τις εμπειρίες από ολοκληρωτικά συστήματα και παγκόσμιους πολέμους, στο επίκεντρο των οποίων υπάρχει απέραντος πόνος, και με αυτή την αφετηρία παρουσιάζεται ευαισθητοποιημένη σε κάθε μορφής απειλές του σύγχρονου κόσμου, αντιτιθέμενη σε αυτές... Μία Ευρώπη προσδιοριζόμενη με οικονομιστικούς όρους δεν ήταν σε θέση να διαμορφώσει μία ταυτότητα που θα διακύβευε το κοινό μέλλον, γιατί έτσι θα αύξανε ο κίνδυνος εθνικιστικών υποτροπιών. Θα πρέπει να έρθουμε αντιμέτωποι με τον κίνδυνο αυτό οικοδομώντας μία Ευρώπη που θα εργάζεται με βάση τις ιστορικές εμπειρίες της για την πραγμάτωση της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης». Άρθρο του Bernard Faulenbacy «Η μνήμη των εθνών και το μέλλον της Ευρώπης» στον συλλογικό τόμο «Ενθύμηση για ένα κοινό μέλλον: Κεφαλόβρυσο, Μουσιωτίτσα, Κομμένο, Παραμυθιά, Λιγκιάδες», Paramythia, 2009.

της πολιτικής κοινωνίας, η κρυφή υπονόμευση της ελευθερίας μέσω των οικονομικών μηχανισμών, η περιφρόνηση των υψηλών αξιών της ανθρωπότητας, η απώλεια πνευματικών και ψυχικών κέντρων κ.λπ. Αυτοί οι συνταραγμοί δημιουργούν το αίσθημα της ιστορικής ναυτίας, ακριβώς επειδή το ιστορικό σκάφος κλονίζεται και κινδυνεύει τον έσχατο κίνδυνο του καταποντισμού. Δεν υπάρχει σταθερό σημείο αναγωγής. Σημειώνεται η έκλειψη του Θεού. Οι αξίες δύνουν, η συμφεροντολογική δράση αποθρασύνεται, ο κυνισμός κυκλοφορεί ασυνείδητος, η βία περιφέρεται ανεμπόδιστη»³⁴².

Η ιστορία πορεύεται τις περισσότερες φορές ανοχύρωτη στα σχέδια και στις αποφάσεις ορισμένων παρανοϊκών ηγετών (Χίτλερ, Μουσολίνι κ.ά.). Έτσι «η ιστορία συντελείται με τις αποφάσεις των ανθρώπων. Και αυτοί που καλούνται για τις κρίσιμες αποφάσεις είναι οι ηγέτες της ανθρωπότητας. Η σημερινή όμως ηγεσία του κόσμου δεν επανδρώνει τις κρίσιμες σκοπιές, τις οποίες ο εχθρός βρίσκει αφύλαχτες και εισχωρεί. Οι κρίσιμες σκοπιές είναι αυτές που καθορίζουν την πνευματική έκβαση της ιστορίας. Και αυτές είναι αφύλαχτες. Η σημερινή ηγεσία του κόσμου δεν δείχνει πως έχει συναίσθηση των ευθυνών της έναντι του ανθρώπου. Και τούτο είναι αποφασιστικό, διότι με τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα επηρεάζει τελεσιδίκως τον ρου της ιστορίας. Γι' αυτό ακριβώς οι ηγέτες του κόσμου τώρα έπρεπε να αντιληφθούν την άπειρη ευθύνη τους. Και όμως, ο αιώνας μας ανέβασε στην εξουσία ανθρώπους που οι πράξεις τους ανήκουν στην αρμοδιότητα της ποινικής δικαιοσύνης - ή της ψυχιατρικής»³⁴³.

³⁴² Χρήστου Μαλεβίτση, «Η τραγωδία της ιστορίας», τρίτη έκδοση, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1980, σ. 19.

³⁴³ Του ιδίου, σ. 214.

«Η σημερινή εποχή είναι αναμφίβολα αδιάφορη, αλλά επιπρόσθετα είναι και άμυθη. Με την πτώση του τείχους του Βερολίνου και την κατάρρευση του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού, του αντίπαλου δέους, κατέρρευσε αναπόφευκτα και ο μύθος. Ακολούθησαν στη συνέχεια πολλά: η διάλυση της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας, η οίηση του καπιταλισμού, ο ανεπίσχετος ιμπεριαλισμός της παγκοσμιοποίησης, το άπλωμα της τρομοκρατίας με φρικιαστικότερα αποτελέσματα, με αποκορύφωμα το πλήγμα των δίδυμων πύργων, ο πόλεμος στο Αφγανιστάν, η εισβολή στο Ιράκ, η διάλυση της Σερβίας, η έξαρση των εθνικιστικών κινημάτων στην Ανατολική Ευρώπη, η σύγχρονη παγκόσμια οικονομική κρίση κ.λπ. Γενικά η εποχή μας, παράλληλα με τη σταθερή ανάπτυξη της τεχνολογίας και συγκεκριμένα με τους καλπάζοντες ρυθμούς εξέλιξης των ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης, ειδικά του Διαδικτύου, αυξάνεται σταθερά και η αστάθεια του κόσμου με εύγλωττα φανερώματα σε όλους τους τομείς. Αυτό σημαίνει μια όλο και περισσότερο ανησυχητική διασάλευση των ρυθμών των συστημάτων, μια διαρκώς ογκούμενη ταραχή στις ανθρώπινες σχέσεις, μια ακατάσχετη τάση στις κοινωνίες να επικρατήσει το κακό έναντι του καλού.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, που ήταν η εκκρόαση του “αυγού του φιδιού”, προξένησε στην ανθρωπότητα τις μεγαλύτερες καταστροφές που γνώρισε η Ιστορία, και η Γερμανία, παρά το ότι είχε συνενόχους, λόγω μεταβολών στη στάση τους κρίθηκε αυτή μόνη ένοχη για τα εγκλήματα. Αλλά και για την ίδια τη Γερμανία, με την κριτική επανεξέταση πτυχών του πολέμου και κάποιες περιπτώσεις αναθεωρητισμού, αμβλύνθηκε η ενοχή, με αποτέλε-

Ο εικοστός αιώνας –με τους δύο παγκοσμίους πολέμους, τις ιδεολογικές επαναστάσεις, την ανελέητη κατάχρηση της εξουσίας, την απαξίωση της ανθρωπίνης ζωής, τα εγκλήματα πολέμου, το αίμα, τα ολοκαυτώματα, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τις φυλετικές διακρίσεις, τη βία και την πνευματική και ηθική εξαχρείωση– οδήγησε σε έναν εκβαρβαρισμό του ανθρώπινου πολιτισμού σε πρωτόγονες συνθήκες. Ο αιώνας αυτός, σύμφωνα με τον Βρετανό φιλόσοφο Berlin, ήταν ο πιο φριχτός αιώνας στη δυτική ιστορία. Ο άνθρωπος έγινε υπάνθρωπος ή κτηνάνθρωπος διότι έθεσε την τεχνολογία και το πνεύμα του στην υποταγή, την ανελευθερία και στη σφαγή των συνανθρώπων του.

«Ο πόλεμος, που έχει βάλει σε κίνηση όλα τα έθνη και όλες τις ιδέες της εποχής, που δοκιμάζει ταυτόχρονα λαούς και ιδέες, αίματα και πνεύματα, από μια άποψη γίνεται διδάσκαλος των εννοιών και των αξιών, που θα πιστεύουν οι άνθρωποι της μεταπολεμικής εποχής. Το γεγονός μάλιστα ότι γίνεται εν ονόματι φιλοσοφικών θεωριών, ενισχύει την άποψη τούτη. Από το άλλο μέρος, είναι αναμφισβήτητο ότι η σκληρή ετοιμολογία του πολέμου δεν λύνει τα ζητήματα που βασανίζουν την ανθρωπότητα»³⁴⁴. Μέσα στην ιστορία υπάρχει μια αντικειμενικά διαλεκτική σχέση μεταξύ αισιοδοξίας και απαισιοδοξίας, μεταξύ σύνθεσης και αποσύνθεσης, μεταξύ ελπίδας και απελπισίας, για να οδηγηθεί έτσι στην αναγέννηση και στην ολοκλήρωσή της.

«Κάτι άλλο όμως που φαίνεται ολοένα και πιο καθαρά μέσα στην ιστορία και βρίσκεται πέρα από την πρόοδο, από την ευδαιμονία και την απαισιοδοξία, τούτο είναι η αντικειμενική τραγικότητα της ιστορικής ζωής. Τραγική είναι η εσωτερική ανάγκη της ιστορίας να γυρίζει από τη σύνθεση στην πρωτόγονη μορφή της ζωής, από την υψηλή πνευματικότητα στη βαρβαρότητα των συναισθημάτων και των πράξεων. Ίσως δεν έχει άλλον τρόπο να ανανεώνει τις δυνάμεις της για τη φοβερή πορεία που διανύει, να ξυπνά δηλαδή στους ανθρώπους την έννοια του έργου της. Η ανθρωπότητα και σήμερα ανανεώνεται. Ο πρωτογονισμός και η αγριότητα, ο “ιδεολογικός” κατακλυσμός και η ταιν-

σμα σήμερα η χώρα αυτή, έχοντας έμπρακτα αποκηρύξει το παρελθόν της, να συμπορεύεται με την Ενωμένη Ευρώπη, και μάλιστα δημιουργικά και με αगाστή ανταπόκριση στον ρόλο της ως μιας μεγάλης Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας.

Και όμως, το “κακό” μετά τον ναζισμό και τον φασισμό επανέρχεται, με διαφορετικές όμως μορφές, στη σημερινή εποχή, επελαύνει στις ψυχές και στις συνειδήσεις και αποτελεί πλανώμενο φάσμα, “Γενική Αιτία” και “Αόρατη Απειλή”. Η επανεμφάνιση του “κακού”, εκτός τού ότι είναι έντονη στη σύγχρονη ζωή, είναι έντονη και στη σύγχρονη λογοτεχνία, που επηρεάζεται από τη ζωή. Έχει γραφτεί με προσήκουσα γλώσσα ότι το ευρωπαϊκό μυθιστόρημα επιστρέφει στην “ποίηση της φρίκης” και στην “εξερεύνηση της ανθρωπίνης κτηνωδίας” και ότι η λογοτεχνία με αυτή τη θεματική είναι “τα μαύρα άνθη του κακού”. Δημήτρης Ηλ. Ρεντίφης «“Η σφαγή του Κομμένου” του Γιάννη Δάλλα», εκδ. Σοκόλη, Αθήνα, 2009, σσ. 176-177.

³⁴⁴ Ιωάν. Ν. Θεοδωρακοπούλου, «Μαθήματα φιλοσοφίας της ιστορίας και του πολιτισμού», Αθήνα, 1963, σσ. 133-134.

τόχρονη πνευματική γύμνια, όλα αυτά είναι μηνύματα ότι ένας καινούργιος άνθρωπος πλάθεται, και φαίνεται ότι η ανθρωπότητα δεν μπορεί δίχως τα πάθη της και το αίμα της να πλάσει καινούργιον άνθρωπο»³⁴⁵.

Την ιστορία τη δημιουργεί ο ίδιος ο άνθρωπος με τις πράξεις και τις ενέργειές του, η ίδια η φύση του ανθρώπου είναι ιστορική και η ίδια η ιστορία διαμορφώνει τη συνείδηση της ανθρωπότητας. Ο ίδιος ο άνθρωπος είναι η μικρογραφία της ιστορίας και η αρχή του δράματος μιας παγκόσμιας πράξης. Ο άνθρωπος είναι το μόνο ον που έχει συνείδηση της ύπαρξής του, του πνεύματος και της περατότητάς του. Η γέννηση, η ζωή, η αγάπη, ο έρωτας, η ελευθερία, το σωματικό και πνευματικό κάλλος, η ασθένεια, ο πόνος, η φθορά, η λύτρωση, ο θάνατος, ο υπαρξιακός του μηδενισμός και η μεταφυσική του ενατένιση είναι ταυτόχρονα η νοηματοδότηση της ζωής του και οι οριακές του καταστάσεις, πάνω στις οποίες συνθλίβεται η ύπαρξη και αποκαλύπτεται η ανεννόητη ουσία του. Ο άνθρωπος είναι ταυτόχρονα ο δημιουργός και το δρων πρόσωπο της ίδιας του της τραγωδίας.

Το Κομμένο δεν είναι παρά το σύμβολο της αγριότερης και πιο απάνθρωπης σφαγής στα νεότερα χρόνια της κατοχικής Ελλάδας και ένα από τα φοβερότερα εγκλήματα της ναζιστικής ιδεολογίας την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Είναι η ιστορία μιας τραγωδίας και ένα μικρό δείγμα από την τραγωδία ολόκληρης της ιστορίας μέσα στον παραλογισμό και τη φρίκη της, αλλά και μέσα στη διαδικασία της κάθαρσης και του λυτρωμού από τα δεινά της κτηνωδίας. Η τραγωδία της ιστορίας είναι δεδομένη, αρκεί –όπως επισημάνουμε– ο ίδιος ο άνθρωπος και ο πολιτισμός του να διδαχθούν από τα σφάλματα

³⁴⁵ Του ιδίου, σσ. 135-136.

Σχετικά με την ανθρώπινη ιστορία μέσα στον άπειρο χρόνο του σύμπαντος: «Ὡς ὁρίσωμε τήν ἱστορίαν, εἰς τήν προβληματική της διπλότητα, ὡς τὰ συμβεβηκότα ἤ τήν καταγραφὴν τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἀνθρωπίνη ἱστορία δέν εἶναι παρὰ μόνον φευγαλέον στίγμα εἰς τόν ἄπειρον χρόνον· καί τό πρῶτον της δίδαγμα εἶναι ἡ μετριοφροσύνη. Ἀνά πᾶσαν στιγμήν, ἕνας κομήτης εἶναι δυνατόν νά ἔλθῃ πολύ πλησίον εἰς τήν γῆν, νά θέσῃ τόν πλανήτην μας, αὐτήν τήν ἐλαχίστην σφαῖραν, εἰς μίαν ἀνάστροφον, παράφρονα τροχίαν περιφορᾶς· ἢ νά πνίξῃ καί τοὺς ἀνθρώπους της καί τοὺς ψύλλους της, ἀδιακρίτως, μέ ἀέρια ἢ νά τοὺς κατακαύσῃ μέ μίαν μεγάλην θερμότητα· ἢ ἕνα θραῦσμα, ἕνας σπινθήρ ἀπό τόν “λαμπρόν” μας, τόν “μειδιῶντα” ἥλιον νά ἐκφύγῃ ἀπό τήν μάξαν του –ὅπως μερικοὶ πιστεύουν ὅτι ἔπραξε καί ὁ πλανήτης μας μόλις πρότινων ἀστρονομικῶν στιγμῶν– καί νά ἐπιπέσῃ ἐφ’ ἡμῶν εἰς θανάσιμον ἐναγκαλισμόν, πού θά τερματίσῃ πᾶσαν λύπην καί στεναγμόν. Ἀποδεχόμεθα αὐτάς τὰς πιθανάς καθ’ ὁδόν συγκυρίας καί ἀπευθύνομε πρὸς τό σύμπαν, εἰς ἀπάντησιν, τοὺς λόγους του Πασκάλ: “Καί ὅταν ἀκόμη τό σύμπαν θά τόν ἔχῃ συνθλίψῃ, ὁ ἄνθρωπος θά ἐξακολουθῇ νά εἶναι εὐγενέστερος ἀπὸ αὐτόν πού τόν ἀφανίζει, διότι αὐτός θά γνωρίζῃ ὅτι ἀποθνήσκῃ, ἐνῶ τό σύμπαν δέν θα γνωρίζῃ τίποτε διὰ τήν νίκην ἐπ’ αὐτοῦ”. Will and Ariel Durant: «Συμπεράσματα της ιστορίας», εκδ. Ντουντούμη, 1982, σ. 13. Bl. Anfre Brahic «Τα παιδιά του Ήλιου: Προέλευση, εξέλιξη και εξερεύνηση του ηλιακού συστήματος και της ζωής», εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 2002, καθώς και Paul Davies «Θεός και μοντέρνα Φυσική», εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 1983.

και τα αδιέξοδα του παρελθόντος. Μέσα από τον όλεθρο του παραλογισμού, από τις στάχτες του πολέμου, μέσα από τη σφαγή και το αίμα τόσων αθώων, θα υπάρχει πάντοτε η αναμονή της ελπίδας, της αισιοδοξίας, της πνευματικής εγρήγορσης και της ανθρωπιάς. Μένει μόνο το προσκύνημα και η σπίθα της ζωής.

«Διαβάτη, όταν περνάς από τον τόπο του Ολοκαυτώματος, συγκρατήσου να μην κλάψεις. Θα 'ρθουν οι μοιρολογίστρες να σηκώσουν θρήνο σπαραχτικό! Τα αποκαΐδια που θα τηράς δεν μαρτυρούν την κατίσχυση της βίας, αλλά την καταισχύνη της. Και μαρτυρούν την ανάληψη του υψηλού φρονήματος προς τους ουρανούς των ψυχών όλων των ανθρώπων. Η ημέρα της ιστορίας είναι η ευδοκία της. Αλλά η νύχτα της ιστορίας έχει τους αστερισμούς της.

Η βία, ογκηρή και βροντώδης, σέρνεται σαν ερπετό Αποκαλύψεως, σπαράσσοντας τη σάρκα του ανθρώπου, για να αποστή του χρέους τους - τη σάρκα του ενσαρκωθέντος λόγου, το χρέος το ιερό. Ο τόπος του Ολοκαυτώματος είναι τόπος σεπτός. Γι' αυτό όταν τον προσπερνάς, διαβάτη, μην κλάψεις, αλλά κραταιώσου. Σκύψε και φίλησε τη σποδό της αναφλέξεως της ελπίδας του κόσμου.

Η εποχή του σιδήρου επιστρέφει και οι φάλαγγες των βαρβάρων ξεχύθηκαν στους δρόμους της οικουμένης, του ανθρώπου ετάχθη να σκορπάει τη νύχτα με τις πυρές των ολοκαυτωμάτων. Διότι μόνο έτσι δεν μπορεί να εισχωρήσει το σκότος ως μέσα στις ψυχές. Στον τόπο του ολέθρου δεν πεθαίνει η ελπίδα του κόσμου, αλλά ξαναγεννιέται. Χρέος του ανθρώπου είναι να παίξει τον ευγενέστερο ρόλο στην τραγωδία της ιστορίας»³⁴⁶.

³⁴⁶ Χρήστου Μαλεβίτση, «Η τραγωδία της ιστορίας», τρίτη έκδοση, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1980, σ. 214.

Η σημερινή «Κατοχή» της παρακμής και ο αγώνας για μια «νέα Εθνική Αντίσταση»

Κανένα έθνος δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς ιστορική συνείδηση, χωρίς τη γνώση του παρελθόντος στην προοπτική του μέλλοντος. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα –που στην τρισχιλιετή ιστορία της πλήρωσε ακριβά το τίμημα της ελευθερίας με αγώνες θυσίας– επιβάλλεται να την κατανοήσουμε μελετώντας την και με την υπεύθυνη πολιτιστική μας συνείδηση να την αναγάγουμε σε νόημα και οδοδείκτη πορείας της μετέπειτα επιβιώσής μας. Αναγνωρίζοντας την ιστορία ενός λαού, κατανοούμε την ψυχосύνθεση και τον εσωτερικό του κόσμο, τα ελαττώματα, τις ατέλειες και τα προτερήματά του, τον πόνο και τα δάκρυα της αιματόβρεκτης Ρωμιοσύνης. *«Η καταστροφή του παρελθόντος»*, γράφει ο διάσημος ιστορικός Έρικ Χομπσμπάουμ, *«είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά και τρομακτικά φαινόμενα του τέλους του εικοστού αιώνα. Οι περισσότεροι νέοι άνδρες και γυναίκες στο τέλος του αιώνα μεγαλώνουν σ' ένα είδος μόνιμης έλλειψης οργανικής σχέσης με το παρελθόν. Το γεγονός αυτό καθιστά σήμερα τους ιστορικούς πιο αναγκαίους από ποτέ. Για τον ίδιο λόγο, οι ιστορικοί πρέπει να μην είναι απλώς χρονικογράφοι, συλλέκτες ή άτομα με υπενθυμητικά καθήκοντα»*³⁴⁷.

³⁴⁷ Έρικ Χομπσμπάουμ, «Χάνουμε την ιστορική μας μνήμη», εφ. «Τα Νέα», Τετάρτη 12 Οκτωβρίου 1994, σ. 43. Επίσης Eric Hobsbawm «Η Εποχή των Άκρων. Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991», Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.

«Από τους επαγγελματίες ιστορικούς του 20^{ου} αι. οδηγηθήκαμε σήμερα στην κριτική της επιστημονικής ορθολογικότητας. Η ιδέα ότι η ιστορία έχει εσχατολογικό περιεχόμενο υπήρξε κεντρική στην ιουδαιοχριστιανική παράδοση. Ο Διαφωτισμός εκκοσμίκευσε αυτή την πίστη και την τοποθέτησε μέσα στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας. Ο οικουμενισμός, η πίστη στον ορθολογικό σχεδιασμό, η τεχνική πρόοδος, οδήγησαν στην απαξίωση των αξιών, στη μαζοποίηση, στο άδειασμα του κόσμου από νόημα, αλλά και στη δημιουργία “τεχνολογικών και διοικητικών εργαλείων για την κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους”. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει διευρυνθεί εντυπωσιακά ο ορίζοντας των ιστορικών σπουδών τόσο στις νέες θεματικές όσο και στα ερωτήματα που θέτει. Υπάρχει, άραγε, ιστορική αντικειμενικότητα; Ο ιστορικός είναι και σήμερα και θα παραμένει εξαρτημένος από τις πηγές και τα κριτικά εργαλεία που χρησιμοποιεί στην έρευνα ενός ιστορικού γεγονότος. Τώρα όμως αυτές τις πηγές τις αντιμετωπίζουμε πιο προσεκτικά. Έχουμε μεγαλύτερη επίγνωση του βαθμού στον οποίο οι πηγές δεν μεταφέρουν άμεσα την πραγματικότητα, αλλά είναι οι ίδιες αφηγηματικές κατασκευές που ανασυγκροτούν αυτές τις πραγματικότητες όχι από μόνες τους, αλλά υπό την καθοδήγηση της επιστημονικής έρευνας και του επιστημονικού λόγου... Η ιστορία του αιώνα μας μάς έχει διδάξει πολλά για τις αμφισημίες των αντιλήψεων του Διαφωτισμού, για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ορθολογικότητα. Η μεταμοντέρνα σκέψη συνέβαλε ουσιαστικά στις σύγχρονες ιστορικές αναζητήσεις με τις προειδοποιήσεις της απέναντι στον ουτοπισμό και στην έννοια της προόδου. Αυτό δεν θα έπρεπε, ωστόσο, να μας οδηγήσει στην εγκατάλειψη και στην απόρριψη της κληρονομιάς του Διαφωτισμού, αλλά μάλλον σε μία κριτική επανέξετασή του». Georg G. Iggers: «Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού», εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1999, σσ. 189, 192.

«Υπάρχουν λαοί που ζουν δίχως την ανάγκη ν' αναθεωρούν αδιάκοπα τη ζωή τους και να αναπροσαρμόζουν το έχειν τους. Όμως εδώ στην Ελλάδα, πανάρχαια μήτρα πολιτισμών και πνευμάτων, σταυροδρόμι των ιδεών και των ηπείρων, η δοκιμασία είναι και αναγκαία και αναπόφευκτη. Δεν είμαστε, όπως άλλοι, απόμερα από το εργαστήριο της Ιστορίας, ούτε δίχως πνευματικότητα, για να περιμένουμε το “ούτος έφα” των άλλων. Και δίχως τον αναγκασμό του πολέμου, θα είμαστε υποχρεωμένοι τη μεγάλη κληρονομιά, ηθική, πολιτική και πνευματική που παραλάβαμε από την Ιστορία μας, να τη δοκιμάσουμε επάνω στα αδυσώπητα αιτήματα της ιστορικής στιγμής, αν θέλουμε να μείνουμε ζωντανοί και σύντεχνοι της ιστορικής δημιουργίας. Μόνο έτσι θα μπορέσουμε να βρούμε ξανά τη σχέση μας με το παρελθόν, με τη γονιμότητά του, και ν' ανοίξουμε πάλι ωφέλιμο διάλογο μαζί του. Τι θα πέσει και τι θα μείνει όρθιο τούτο δεν θα το αποφασίσει η σύγχυση, αλλά η ανάγκη τού ιστορικά δοκιμασμένου λαού μας, αυτού που με τόση εγκαρτέρηση αντιμετωπίζει την ύπαρξη και τη δικαίωσή της»³⁴⁸.

Σήμερα βέβαια διερχόμαστε μια παγκόσμια ιστορική και πολιτισμική κρίση, η οποία είναι μια ανασφάλεια και αβεβαιότητα της ίδιας της ύπαρξης του ανθρώπου που τα αίτια και οι αφορμές της δεν ανήκουν στην περιοχή αυτής της μελέτης για να επισημανθούν και να καταγραφούν. Βλέπουμε καθημερινά στη ζωή μας να καταρρέουμε ως οντότητες και ως Έλληνες και καμία προσωπική αναζήτηση δεν μας προβληματίζει και δεν μας συγκινεί. Μόνιμες αξίες στη ζωή του σημερινού Νεοέλληνα είναι η ατομικιστική επιβίωση, το κέρδος, ο καταναλωτισμός και η υλιστική, μονοδιάστατη άποψη της ζωής. «Ο μηχανοποιημένος ρυθμός αύξησης των αναγκών και του εισοδήματος κολακεύει την πιο ευτελή πλευρά της ανθρώπινης ματαιοδοξίας, δημιουργώντας ένα μέτρο κοινωνικής ισχύος και κύρους με βάση τις καταναλωτικές δυνατότητες του ατόμου. Έτσι, το περιεχόμενο της ζωής του καταναλωτικού ανθρώπου εξαντλείται στον αγχώδη ρυθμό δουλειάς και της έγνοιας για την οικονομική του επάρκεια και ισχύ, στην καταναλωτική “διασκέδαση” (συνάρτηση του ποσού που θα ξοδευτεί σε κάθε νυκτερινή έξοδο), στην καταναλωτική ηδονή, στην κοινωνική προβολή και στιλπνότητα που εξασφαλίζουν οι καταναλωτικές δυνατότητες. Δεν μένουν περιθώρια για ουσιαστικότερους προβληματισμούς, υπαρκτικά ερωτήματα και απαιτήσεις ποιότητας ζωής. Ο καταναλωτικός άνθρωπος βουλιάζει προοδευτικά και ανεπίγνωστα στο τέλμα της πνευματικής υπανάπτυξης και καθυστέρησης. Είναι μια ανάπηρη ύπαρξη, ευνουχισμένη και στερημένη από τις πολυτιμότερες δυνατότητες υπαρκτικής πλήρωσης»³⁴⁹.

Αυτή η παρακμή έχει περιλάβει ολόκληρη τη νεοελληνική κοινωνία σε

³⁴⁸ Ιωάν. Ν. Θεοδωρακόπουλου, «Μαθήματα φιλοσοφίας της ιστορίας και του πολιτισμού», Αθήναι, 1963, σσ. 131-132.

³⁴⁹ Χρήστου Γιανναρά, «Η νεοελληνική ταυτότητα», δεύτερη έκδοση, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1983, σσ. 43-44.

όλους τους τομείς, όπως είναι η πολιτική, η παιδεία, η εκπαίδευση, η κοινωνική ζωή, το θέαμα, τα ΜΜΕ, ακόμη και τον τρόπο σκέψης, ζωής και συμπεριφοράς του κάθε Έλληνα. «Έτσι, η εποχή μας προσφέρει απεριόριστη ποικιλία κάλυψης και παραλλαγής των ουσιωδών πτυχών της ζωής μας, όγκους σωρευμένης ασημαντότητας που αποκρύβουν σ' εμάς τους ίδιους το πρόσωπό μας, πληθωρισμός ιδεολογικής φλυαρίας, ψυχολογικό γάντζωμα από την εξωστρέφεια της πολιτικής από οράματα και προγράμματα κοινωνικών μετασχηματισμών. Θέαμα επίσης πληθωρικά προσφερόμενο, αυτοεγκατάλειψη στη γοητεία της ονειρικής εικόνας, στην αποχαύνωση της μελετημένης εντύπωσης. Καταιγισμός ενημέρωσης, συναγωνισμός πληροφόρησης, ψυχολογικό ντοπάρισμα από την τεχνητή ανάγκη “να παρακολουθείς τα γεγονότα”, “να είσαι εντός”, κι όχι στο περιθώριο της τρέχουσας επικαιρότητας. Και πλημμυρίδα έντυπου λόγου, που μεγιστοποιεί την εμβέλεια ακόμα ανώριμων ή ατάλαντων λογογράφων που τρέφουν τον μινώταυρο της πληροφόρησης με καθημερινή γραπτή διάρροια απόψεων επί παντός του επιστητού»³⁵⁰.

Σε αυτή την κατάσταση της πολύπλευρης κρίσης και των φαινομενικά απροσπέλαστων αδιεξόδων δεν υπάρχουν τεχνοκρατικές ή μαθηματικές «λύσεις» ή ιδεολογικοπολιτικές «συνταγές», αλλά ένας συγκερασμός του ελληνικού πολιτισμού με τη σημερινή πραγματικότητα έτσι ώστε να οδηγηθούμε σε μια καθολική σύνθεση και στάση ζωής. Ο Χρήστος Γιανναράς, ένας από τους πιο σημαντικούς Έλληνες διανοητές, που έχει υπερτονίσει επανειλημμένα τη σημερινή πνευματική παθολογία της νεοελληνικής κοινωνίας, δίνει τη δική του άποψη για την κρίση της σημερινής κοινωνίας και την τύχη του Ελληνισμού. «Μόνο αν διαφοροποιηθούν κάποτε οι προσωπικές μας ανάγκες σε τέτοια κλίμακα, ώστε να εμφανισθούν ως ανάγκες επιτακτικές του σύνολου κοινωνικού σώματος, μόνο τότε υπάρχει ενδεχόμενο “αλλαγής”. Μόνο αν ο καθένας μας φτάσει να χρειάζεται περισσότερο από την καταναλωτική ευημερία κάποιες άλλες ικανοποιήσεις: την ικανοποίηση της προσωπικής δημιουργίας, της κοινωνικής αναγνώρισης, τη χαρά της κοινωνικής προσφοράς και διακονίας, τη χαρά να μοιράζεται και να κοινωνεί τη ζωή και την ίδια του την ύπαρξη – μόνο αν τέτοιες ανάγκες εμφανιστούν με απαιτήσεις απόλυτης προτεραιότητας, μπορεί να υπάρξει κοινωνικός μετασχηματισμός και

³⁵⁰ Του ιδίου, «Το κενό στην τρέχουσα πολιτική», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1989, σ. 63.

«Κάποτε στα Ελληνικά μιλούσαμε για ήθος, αυτή η λέξη βάραινε στις συνειδήσεις. Ξέραμε ότι ήθος σημαίνει φρόνηση και αρετή που δεν κερδίζονται ούτε μόνο με την πολυμάθεια ούτε και με την υποταγή σε καλούπια και κώδικες συμπεριφοράς, “Ήθος άνθρωπω δαίμων”, έλεγε στην ερμητική του γλώσσα ο Ηρόκλειτος. Το ήθος του ανθρώπου δεν μπορεί να είναι άσχετο με αυτό που πιστεύει ο άνθρωπος ως πραγματικά υπαρκτό, ως αληθινό, και όχι απλώς χρήσιμο. Όταν έχει απωθηθεί ή αγνοείται το ερώτημα για τη διάκριση του υπαρκτού από το ανύπαρκτο, του αληθινού από το ψεύτικο και πλαστό, του σκοπού της ύπαρξης από την τυχαιότητα της ύπαρξης, τότε και το ήθος είναι μια χαμένη διάσταση της ζωής». Του ιδίου «Παιδεία και Γλώσσα: επικαιρικά παλινωδούμενα», εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2000, σ. 88.

κοινωνικοποίηση. Αλλά πώς περιμένετε τέτοιες “ιδεαλιστικές” και “ρομαντικές” ανάγκες. Η τηλεόραση, που εκπορνεύει συστηματικά τον λαό με την καταναλωτική διαφήμιση και εξανδραποδίζει τον πολίτη με την κομματική πλύση εγκεφάλου που του επιβάλλει; Η εκπαίδευση, που πρώτη αυτή έχει μπει στον γύψο του ωφελιμιισμού και της χρησιμοθηρίας; Ή μήπως περιμένετε φως από την έντυπη δημοσιογραφία, που ξέρει μόνο να πειθαρχεί στις “απαιτήσεις του κοινού”, μετρώντας πωλούμενα φύλλα;

Αν θέλετε ολόκληρη την άποψή μου, ο Ελληνισμός, τουλάχιστον στο παρόν ιστορικό του σχήμα, δείχνει να έχει πια τελειώσει. Αυτό το φαιδρό και ασυμμάζετο ελλαδικό κρατίδιο, είναι φανερό, δεν έχει τις δυνάμεις να επιβιώσει, πόσον καιρό ακόμα θα “σέρνεται” και ποια θα είναι η μορφή της οριστικής του κατάλυσης δεν μπορώ να ξέρω».

«Αντιδρά η συντριπτική πλειοψηφία των Νεοελλήνων στη διαπίστωση ότι η Ελλάδα τελείωσε (*Finis Graeciae*), ότι ο Ελληνισμός είναι μόνο ιστορικό παρελθόν. Η αντίδραση είναι καθαρά συναισθηματική – γι’ αυτό άλογη και άκριτη. Δεν λογαριάζει ούτε την προφανέστατη πραγματικότητα ότι οι Νεοέλληνες χτίζουμε, ζωγραφίζουμε, φιλοσοφούμε, συναλλασσόμαστε, λειτουργούμε πολιτικά και κοινωνικά δίχως το παραμικρό στοιχείο ελληνικής πολιτιστικής (όχι φολκλορικής) ιδιαιτερότητας»³⁵¹.

Μπορούμε σήμερα να μιλάμε για μια ιστορική δοκιμασία και μια πολιτισμική παρακμή, αλλά τα σπέρματα μιας πνευματικής αναγέννησης και οι μηχανισμοί μιας εσωτερικής άμυνας υπάρχουν πάντοτε μέσα στην ψυχή του λαού μας. «Ο Ελληνισμός απέναντι σε κάθε ιστορική θύελλα και κάθε “ιδεολογικό” κατακλυσμό, που τον ήρθε απ’ έξω, με κάποια σταθερή εμπιστοσύνη στη δύναμή του, δύο όργανα εμόρφωσε από την αρχαιότητα, για να αφουγκράζεται τα ξένα πνεύματα και ν’ αμύνεται εναντίον τους, εφόσον αυτά επρόσβαλλαν την υπόστασή του. Εμόρφωσε τον ρεαλισμό του, που μ’ αυτόν έφερνε τα πράγματα στα μέτρα του τόπου του, και τον ιδεαλισμό του, που μ’ αυτόν ανθρόπωνε κάθε πνεύμα, που εισέβαλλε μ’ αγριότητα στο έδαφός του. Κανένα πνεύμα δεν κατόρθωσε ποτέ να ενοικήσει μόνιμα στην Ελλάδα, αν οι άνθρωποι του τόπου αυτού δεν το έφεραν στα μέτρα τους και δεν το εξανθρώπιζαν άλλη μια φορά για τον εαυτό τους. Ρεαλισμός και ιδεαλισμός δεν είναι για τον Έλληνα αντιθέσεις, αλλά δύο ζωτικές κεραίες του οργανισμού του, που οδηγούν τα φαινόμενα κατευθείαν στην ψυχή του. Μ’ αυτά έκρινε πάντοτε τη μονομέρεια των εποχών και των πνευμάτων»³⁵². «Από αυτή

³⁵¹ Του ιδίου, «Το κενό στην τρέχουσα πολιτική», σσ. 38-39, και «Παιδεία και Γλώσσα: επικαιρικά παλινωδούμενα», σ. 122, καθώς και «Πολιτισμός, το κεντρικό πρόβλημα της πολιτικής», εκδ. Ίνδικτος, Αθήναι, 1997, σ. 53.

³⁵² Ιωάν. Ν. Θεοδορακόπουλου, «Μαθήματα φιλοσοφίας της ιστορίας και του πολιτισμού», Αθήναι, 1963, σσ. 136-137.

«Η κληρονομιά τήν όποιαν είμεθα τώρα εις θέσιν νά μεταβιβάζωμε πληρέστερα είναι

τη σύνθεση του ρεαλισμού με τον ιδεαλισμό, του λογικού με το αισθητικό, του υλικού με το μεταφυσικό ή του σωματικού με το πνευματικό, του αρχαίου λόγου με το χριστιανικό δόγμα πραγματοποιήθηκε η μεγάλη δημιουργία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, που μεγαλούργησε σε όλες τις δύσκολες περιόδους της ιστορίας του έθνους. Η κρása αυτή του ελληνικού πνεύματος ανανεώνεται με τον αγώνα κατά καιρούς, και το θαυμαστό είναι ότι κάθε μορφή της παρουσιάζεται πρωτόπλαστη. Και ο Νέος Ελληνισμός, που έβαλε τα πολιτικά του θεμέλια το '21, ενώ τα πνευματικά του θεμέλια είναι απόκρυφο πολυαίωνα έργο του καιρού της Τουρκοκρατίας, είναι πρωτόπλαστη μορφή της μίας και πολύπαθης ελληνικής ελευθερίας»³⁵³.

Μελετώντας την ιστορία σαν ένα παλαιό βιβλίο, ποιο θα ήταν το συμπέρασμα;

«Ξεφυλλίζοντας την Ιστορία, δύσκολα ξεχωρίζεις καιρούς και εποχές που αυτός ο τόπος έζησε χωρίς πολέμους και καταστροφές. Έρχονται και φεύγουν πικραμένες οι γενιές, πληρώνοντας η κάθε μία τον δικό της φόρο σε αίμα και δάκρυα. Ο πόλεμος που έζησε η γενιά του '40 ήταν ο καταστροφικότερος για ολόκληρη την ανθρωπότητα, που τραυμάτισε την ψυχή και λεηλάτησε την καρδιά του πολιτισμού μας. Ο κόσμος θ' αναρωτιέται, γιατί έγινε αυτός ο πό-

πλουσιωτέρα παρά ποτέ. Είναι πλουσιωτέρα εκείνης του Περικλέους, διότι περιλαμβάνει όλην τήν μετ' αὐτόν ἑλληνικήν ἀκμήν· πλουσιωτέρα εκείνης του Λεονάρντο, διότι περιλαμβάνει μαζί με αὐτόν καί τήν Ἰταλικήν Ἀναγέννησιν· πλουσιωτέρα εκείνης του Βολταίρου, διότι ἀγκαλιάζει ὅλον τόν Γαλλικόν Διαφωτισμόν καί τήν οἰκουμενικήν ἐξάπλωσιν. Ἐάν ἡ πρόοδος εἶναι πραγματική, παρὰ τὰς μεμψιμοιρίας μας, εἶναι ὄχι ἐπειδή ἔχομε γεννηθῆ ὑγιέστεροι, καλύτεροι ἢ σοφώτεροι ἀπό ὅ,τι ἦσαν τά βρέφη εἰς τό παρελθόν, ἀλλά ἐπειδή ἔχομε γεννηθῆ μέ μίαν πλουσιωτέραν κληρονομίαν, εἰς ἓνα ὑψηλότερον ὑπόβαθρον, τό ὅποιον ἡ ἐπισώρευσις τῆς γνώσεως καί καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἐγείρει ὡς θεμέλιον καί στήριγμα τῆς ὑπάρξεώς μας. Ἡ κληρονομία ἐξυψώνεται καί μαζί της ἐξυψώνεται καί ὁ ἄνθρωπος, καθ' ἣν ἀναλογίαν τήν προσλαμβάνει.

Ἡ ἱστορία εἶναι, ὑπέρ πάν ἄλλο, ἡ δημιουργία καί ἡ καταγραφή αὐτῆς τῆς κληρονομίας· ἡ πρόοδος εἶναι ἡ διαρκὲς ἐπαύξησης, διαφύλαξις, μεταβίβασις καί χρῆσις τῆς. Δι' ὅσους ἀπὸ ἡμᾶς μελετοῦμε τήν ἱστορίαν, ὄχι ἀπλῶς ὡς μίαν προειδοποιητικὴν ὑπόμνησιν τῶν ἀνοησιῶν καί τῶν ἐγκλημάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καί ὡς ἐνθαρρυντικὴν ἀνάμνησιν δημιουργικῶν πνευμάτων, τό παρελθόν παύει νά εἶναι μία καταθλιπτικὴ αἶθουσα τοῦ τρόμου καί τῆς φρίκης· γίνεται μία οὐρανία πόλις, μία ἀπέραντος χώρα τοῦ πνεύματος, ὅπου χιλιάδες ἀγίων, πολιτικῶν, ἐφευρετῶν, ἐπιστημόνων, ποιητῶν, καλλιτεχνῶν, μουσικῶν, ἐραστῶν καί φιλοσόφων ζοῦν ἀκόμη καί ὁμιλοῦν, διδάσκουν καί σμιλεύουν καί τραγουδοῦν. Ὁ ἱστορικός δέν θρηνεῖ, διότι δέν βλέπει ἄλλο νόημα εἰς τήν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν ἐκτός ἐκείνου ποῦ ὁ ἄνθρωπος θέτει εἰς αὐτήν· ἄς εἶναι πρὸς ὑπερηφάνειάν μας τό ὅτι ἡμεῖς οἱ ἴδιοι δίδομε νόημα εἰς τήν ζωὴν μας καί, μερικὰς φορὰς, μίαν σπουδαιότητα ἢ ὁποία ἐπιζῇ τοῦ θανάτου. Ἐάν ἓνας ἄνθρωπος εἶναι καλόντυχος, θα συγκεντρώσῃ, πρὶν ἀποθάνῃ, ὅσων ἡμπορεῖ περισσοτέραν ἀπὸ τήν κληρονομίαν του εἰς πολιτισμόν καί θά τήν μεταβιβάσῃ εἰς τὰ τέκνα του. Καί, κατὰ τήν ὑστάτην του ὥραν, θά εἶναι εὐγνώμων δι' αὐτήν τήν ἀνεξάντλητον κληρονομίαν, ἐν πλήρει γνώσει τοῦ ὅτι ἡ κληρονομία αὐτῆ εἶναι ἡ τροφὸς μας καί ἡ διαρκὲς μας ζωή». Will and Ariel Durant: «Συμπεράσματα της ιστορίας», εκδ. Ντουντούμη, Αθήνα, 1982, σσ. 130-131.

³⁵³ Του ιδίου, σ. 139.

λεμος, που μόνο πένθος και συμφορά σκόρπισε στον κόσμο. Η Αντίσταση και το '21 ήταν απ' τις κορυφαίες στιγμές του έθνους και συνδέονται με τόσες ομοιότητες. Το ίδιο και τότε οι αγωνιστές του '21 κυνηγήθηκαν, φυλακίστηκαν, πείνασαν, διακόνεψαν, κι άλλοι χάθηκαν απ' τους κατατρεγμούς και την αχαριστία της εξουσίας. Γράφει ο Μακρυγιάννης: "Τα σπαθιά των Τούρκων τα ντεμισιά τα πήραν αυτήνοι οι ξυπόλητοι και γυμνοί με τις μαχαιρούλες. Τα φλωροκαπνισμένα τους ντουφέκια τα πήραν μ' εκείνα απ' (=που) ήταν δεμένα με σχοινιά. Τους πήραν και τους ζαϊρέδες και τ' άλλα αναγκαία του πολέμου. Οι ανθρωποφάγοι φθόνησαν κι έσπειραν τη διχόνοια... κι έφκιασαν την πατρίδα μας παλιόψαθα... τώρα ταλαιπωρούνε όλους τους αγωνιστές και χήρες των σκοτωμένων κι ορφανά τους και όσους θυσίασαν τον δικό τους για τη λευτεριά της πατρίδας και μας λένε ανάξιους της Λευτεριάς... και κάνουν χιλιάδες αντενέργειες κι εμφύλιους πολέμους". Κι οι αγωνιστές της Αντίστασης τον κατακτητή τον πολέμησαν με όπλα που τ' άρπαξαν απ' τα ίδια του τα χέρια, αλλά γνώρισαν τις διώξεις του επίσημου κράτους και τη σφαγή των λύκων του παρακράτους. Θαρρείς κι είναι στη μοίρα του τόπου και του λαού να γράφει πάντα με αίμα και δάκρυα την ιστορία του»³⁵⁴.

Όπως τότε στα χρόνια της Κατοχής, όλοι οι Έλληνες -μικροί και μεγάλοι, άνθρωποι κάθε κοινωνικής τάξης και πολιτικής ιδεολογίας- συσπειρώθηκαν και εντάχθηκαν γύρω από τον αγώνα της Εθνικής Αντίστασης και πολέμησαν για τα ιδανικά της ελευθερίας, της πατρίδας και της θρησκείας και προσέφεραν τα μέγιστα στην ανάσταση του γένους και στην τελική πτώση της ναζιστικής ιδεολογίας, έτσι και σήμερα ενάντια στον αγώνα της πνευματικής παρακμής, ανάγκη να αντισταθούν όλες οι δυνάμεις του έθνους για να μπορέσουμε να φανούμε αντάξιοι μιας άλλης εθνικής αντίστασης ενάντια στη συρρίκνωση του Ελληνισμού και της Ιστορίας του.

Σήμερα βέβαια, ενταγμένοι σε ένα κόσμο που συνεχώς μεταβάλλεται σ' όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, ιδιαίτερα στο τεχνολογικό επίπεδο, όπου η πνευματική διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης κινδυνεύει να εκμηδενισθεί στο όνομα μιας καθαρά υλιστικής ευημερίας και μιας υποκουλτούρας ξένης προς την ελευθερία και το ανθρωπιστικό ιδεώδες του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, καθώς και τον κοινοτικό χαρακτήρα και την προσωπική θεοειδή καταξίωση της Ορθόδοξης Ανατολής, εμείς οι Έλληνες και ο καθένας προσωπικά μπορούμε να προσφέρουμε τις δικές μας αξίες, τη δική μας παράδοση και τον δικό μας τρόπο ζωής και συμπεριφοράς. Ιδιαίτερα από τον χώρο της παιδείας, που μπορεί να σέβεται τον άνθρωπο και την ελευθερία του, μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα δημιουργηθούν οι πυρήνες μιας πνευματικής αντίστασης σε μια νέα εποχή που θα είναι καταλυτική για το μέλλον και τη γεωγραφική υπόσταση της Ελλάδας. Μια παιδεία που θα ικανοποιεί όχι μόνο το λογικό, όχι μόνο τη νόηση, αλλά και τις βαθύτερες αναζητήσεις των

³⁵⁴ Κώστα Μπαλάφα, «Το αντάρτικο στην Ήπειρο», Γιάννινα, 1991, σ. 253.

νέων. Είναι καιρός πια αυτό που ονομάζουμε «εκπαίδευση» να μεταμορφωθεί σε παιδεία ελληνική, που να προσαρμόζεται στις απαιτήσεις και στις πνευματικές ανάγκες της σημερινής Ελλάδας. Να έρθει κάποτε η εποχή που η παιδεία μας δεν θα δημιουργεί μόνο τεχνοκράτες και ορθολογιστές, αλλά και ποιητές και φιλοσόφους, και πάνω απ' όλα νέους που θα αγαπούν την Ελλάδα και θα θυσιάζουν το ατομικιστικό τους συμφέρον και την απληστία της ευζωίας και του ωφελιμισμού τους στην κοινή συνεισφορά για την προκοπή της πατρίδας. Μια παιδεία που θα συνταιριάζει σ' ένα αρμονικό σύνολο την αρχαιοελληνική τέχνη με την ορθόδοξη πνευματικότητα, το μάρμαρο με τη μεταφυσική ενατένιση της βυζαντινής τέχνης, το φυσικό πλαστικό μόρφωμα με το πνευματικό κάλλος, τον ρεαλισμό με τον ιδεαλισμό, με τις διαχρονικές αξίες του ελληνικού πολιτισμού, την τεχνολογική υποδομή και οικονομική ανάπτυξη με την άρνηση της απολυτότητας και την ελευθερία του ήθους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι «Ο Ελληνισμός είναι μια κληρονομιά ζωής και μια στάση ζωής μέσα στην οικονομική ιστορική δυνατότητα ασύγκριτα μεγαλύτερες από ένα κρατίδιο σχεδιασμένο στον χάρτη»³⁵⁵.

«Η μελλοντική μας εξέλιξη, οποιαδήποτε μορφή κι αν λάβει κατά τ' άλλα η κοινοπραξία των λαών και των ανθρώπων, θα εξαρτηθεί από το αν θα κατορθώσουμε να συνθέσουμε όλα αυτά τα δεδομένα κατά το αίτημα της συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής. Αλλιώς, είναι αδύνατο να προχωρήσουμε σε αντικειμενικό ανάπτυγμα όλων των δυνατοτήτων του λαού μας. Όρος για το φαινόμενο τούτο είναι: να αξιολογήσουμε τη ζωή μας κατά την προσωπική αξία του καθενός, κι όχι να πέσουμε σε γενικά σχήματα, τα οποία και πάλι θα καταπνίξουνε την ενδόμυχη πείρα του λαού μας. Ο τόπος έχει δική του οντολογία, η οποία απαιτεί και ιδιαίτερη, ομόλογη μ' αυτήν δεοντολογία. Αν φέρομε εδώ ξένη δεοντολογία σε οποιαδήποτε σφαίρα της ζωής, διατρέχουμε κίνδυνο να συνθλίψουμε το είναι μας και να μην αφήσουμε να βλαστήσει από μέσα μας εκείνο που θα δικαιώσει τη ζωή μας, η χωριστή εκείνη πνευματικότητα, που θα φέρει εις το φως όλα τα μεγάλα ενδόμυχα λαϊκά βιώματα»³⁵⁶.

Για να μπορέσουμε όμως να αντλήσουμε τα κατάλληλα διδάγματα από την Ιστορία της νεότερης Ελλάδας, πρέπει να διατηρήσουμε άσβεστη τη μνήμη εκείνων των ανθρώπων που θυσιάστηκαν στο Ολοκαύτωμα της λευτεριάς. Ανάμεσα στους αμέτρητους βωμούς που γνώρισαν τη θηριωδία της γερμανικής τρομοκρατίας είναι και το Κομμένο της Άρτας, που υπέστη την πιο άγρια σφαγή στα χρόνια της Κατοχής.

Σήμερα η τραγωδία του Κομμένου παραμένει σχεδόν άγνωστη στον ελληνικό χώρο και έχει μεταβληθεί σε μια κοινή επιμνημόσυνη δέηση, μια τελετή επαρχιακού χαρακτήρα, που συνήθως εξατιμίζεται την επόμενη μέρα με κά-

³⁵⁵ Χρήστου Γιανναρά, «Η νεοελληνική ταυτότητα», εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1983, σ. 80.

³⁵⁶ Ιωάν. Ν. Θεοδωρακόπουλου, «Μαθήματα φιλοσοφίας της ιστορίας και του πολιτισμού», Αθήνα, 1963, σ. 150.

ποια ραθυμία και ανακούφιση για την επόμενη χρονιά. Είναι γεγονός ότι η τελετή της επετείου έχει ξεφτίσει σε μια τυπική διαδικασία κάποιας εκδήλωσης. «Αλλά πού η μεγαλειώδης εορταστική εκδήλωσης, παλαιότερων επετείων; Δεν ξέρω τι φταίει, που –δυστυχώς– η επέτειος κατέστη μια κοινή επιμνημόσυνη δέηση για τους 317 σφαγιασθέντες (το ήμισυ του πληθυσμού του χωριού) που η θυσία τους επισκιάζει όλες τις θυσίες των Ελλήνων, κατά το διάστημα της φρικτής κατοχής των Γερμανο-Ιταλών το '41-'44. Γιατί αφήνουμε να στερέψει η πηγή αυτής της θυσίας για τη λευτεριά, που είναι πολύτιμη για την πορεία του ελληνικού έθνους μας με την ανομβρία της αδιαφορίας μας και της αλλοτριώσεώς μας ως Ελλήνων;»³⁵⁷. Ποια είναι η ευθύνη και ποια η προσφορά των πολιτικών προσώπων της Άρτας στο να αναδείξουν ένα μέρος από την πρόσφατη ιστορία του τόπου τους; Ποια είναι η προσφορά της Πολιτείας ή τουλάχιστον ενός κρατικού φορέα που να φανερώνει έστω και κάποια στοιχειώδη ευαισθησία για τη θυσία εκείνων των ανθρώπων που πλήρωσαν πολύ ακριβά την ενίσχυση του αγώνα ενάντια στον κατακτητή; Τι λόγο έχουν να απευθύνουν ορισμένοι γραφειοκράτες, που εκμεταλλεύονται την εξουσία για προσωπικό τους όφελος, προς τους νέους που με δύσκολο αγώνα προσπαθούν να περισώσουν ορισμένες ιστορικές μνήμες ξεθωριασμένες εξαιτίας της δικής τους αδιαφορίας; Ποιες, τέλος πάντων, είναι και οι δικές μας ευθύνες απέναντι σε μια κατάσταση απαράδεκτης νωχέλειας που μόνο αισιοδοξία και ελπίδα δεν προσφέρει;

Καίτοι η Πολιτεία απένεμε στο Κομμένο (το 1945) τον πολεμικό σταυρό Α' τάξεως³⁵⁸, εντούτοις καθόλο το διάστημα εκείνο μέχρι σήμερα αγνόησε

³⁵⁷ «Παρήγορο σημάδι στη φθίνουσα λαμπρότητα της επετείου, η παρουσία δύο Γερμανίδων (κοινωνικών λειτουργών) απ' τη Νυρεμβέργη, του δημάρχου Καλαβρύτων, του (τότε) κοινοτάρχη Διστόμου και του αντιπροσώπου Χαλκιδικής:

Ήρθαν σαν αντιπρόσωποι
από χωριά ομοιοπαθή και τρισευλογημένα
Προσκυνηταί να κλάψουν,
να φωνάξουν
και να φράξουν
το δρόμο για αματοκυλισμένη αγρένα.
Και...
με το δάκρυ το καντό να κάψουν
τον πόλεμο, του ολέθρου τη γέννα».

Άρθρο του Γ. Θ. Λαίου, «Φόρος τιμής στο Κομμένο», περ. «Αρτινή ευθύνη», Σεπτέμβριος 1991, σ. 16.

³⁵⁸ Βασίλειον της Ελλάδος. «Διά του από 21 Οκτωβρίου Β. Διατάγματος απενεμήθη εις το χωρίον Κομμένον ο πολεμικός σταυρός Α' τάξεως διότι οι κάτοικοι του άνω μαρτυρικού χωριού, παρ' όλας τας σκληράς δοκιμασίας και ομαδικάς εκτελέσεις, κατά την περίοδον της Γερμανικής Κατοχής, επέδειξαν αξιοθαύμαστον καρτερίαν, πατριωτικήν διαγωγήν και ηρωισμόν μέχρι αυτοθυσίας. Εν Αθήναις τη 21^η Οκτωβρίου 1945. Ο επί των Στρατιωτικών υπουργός Δ. Μερεντίνης», «Ιστορικόν Λεύκωμα Νομού Άρτης», καθώς και αρχείο Μαρτυρικής Κοινότητας Κομμένου.

συστηματικά την Ιστορία και τη μεγάλη προσφορά του γραφικού αυτού χωριού³⁵⁹. Σήμερα βέβαια προκύπτει επιτακτική η ανάγκη να πραγματοποιηθεί η παλαιότερη υπόσχεση και υποχρέωση της Πολιτείας να συμβάλλει στην πολιτιστική αναβάθμιση και πανελλήνια αναγνώριση του μαρτυρικού αυτού τόπου. «Πενήντα ένα χρόνια μετά, τόσο η Ιστορία όσο –και ιδιαίτερα– η Πολιτεία πρέπει να βρουν λίγο χώρο και χρόνο να τιμήσουν τους νεκρούς της μεγάλης σφαγής και να γειάνουν τις πληγές όσων απέμειναν. Μία αναγνώριση επίσημη, όμως, ξέχασαν. Οι γυναίκες που έχασαν τους δικούς τους δεν έβγαλαν ποτέ τα μαύρα ρούχα, σε ένδειξη παντοτινού πένθους. Και κάθε χρόνο στις 16 του Αυγούστου, ημέρα που άρχισε η σφαγή του 1943, θα μοιρολογούν στην πλατεία του χωριού, γύρω από το μαρμάρινο μνημείο όπου είναι χαραγμένα τα ονόματα των παιδιών τους, των αδελφών, των συζύγων, των μανάδων και πατεράδων τους»³⁶⁰. «Αν είχαν φιλότιμο αυτοί που κουιμαντάρουν τα λεγόμενα μέσα μαζικής ενημέρωσης, δεν θα άφηναν καμία γωνία της πατρίδας μας που να μην παρουσιάζουν τη μοναδική αυτή θυσία του λαού μας. Τα Μεσολόγγια της Αντίστασης»³⁶¹.

Με την οικονομική και ηθική συμπαράσταση της Πολιτείας ως προσπαθήσουμε να θέσουμε τα θεμέλια μιας πνευματικής αναζωογόνησης στην περιοχή της Άρτας που θα θέσει ένα τέλος στην πολιτιστική μιζέρια στον τόπο μας. Επιτακτικό αίτημα των καιρών και ηθική υποχρέωση μιας ιστορικής παρακαταθήκης, να αγωνιζόμαστε για έναν πιο ανθρώπινο κόσμο και ουσιαστικά νοσηματοδοτούμενο. «Όσον αφορά το Κοιμένο Άρτας, πρέπει να γίνει με τη βοήθειά σας ένα αντιφασιστικό σύμβολο, να γίνει το χωριό της ειρήνης ενάντια στους πολέμους και στον καθημερινό ρατσισμό. Η Ήπειρος, η ξεχωριστή μου πατρίδα, ως κάνει το Κοιμένο, αυτό που λείπει σε άλλες μαρτυρικές πόλεις: π.χ. Βιβλιοθήκη της Αντίστασης του λαού μας, Κέντρο Μελέτης (έρευνας) της Εθνικής μας Αντίστασης...»³⁶².

«Κάθε χρόνο στο χωριό, την ίδια μέρα, γίνεται μνημόσυνο ιερό των πεσόντων, που τα ονόματά τους είναι γραμμένα στο κενοτάφιο της πλατείας. Βέ-

³⁵⁹ «Πικρό παράπονο, γιατί η Πολιτεία αγνόησε την ιστορία του γραφικού χωριού της Ηπείρου Κοιμένου, εκφράζει ο πρόεδρος της Κοινότητας, Νίκ. Κριτσιμάς... Η Κοινότητα στις 16 Αυγούστου κάνει μνημόσυνο για να τιμήσει τους νεκρούς της, και ο πρόεδρος με επιστολή του παρατηρεί: “Αν η τότε κρατική αδιαφορία και η ανίσχυρη Τοπική Αυτοδιοίκηση δεν θέλησαν ή δεν μπόρεσαν να μας προσφέρουν μια σελίδα από την ιστορία για να αναπauθούν οι ψυχές των 317 αδικοσφαισθέντων αδελφών μας, εμείς όμως είμαστε αποφασισμένοι να βροντοφωνάξουμε για μια φορά ακόμα τη θυσία τους και την πίκρα μας», εφ. «Ελευθεροτυπία», Τρίτη 9 Αυγούστου 1977, αρ. φ. 620 (έτος 3ο), σ. 2.

³⁶⁰ Άρθρο του Νίκου Στασινού «Κοιμένο: Μνήμη φρίκης και ντροπής», εφ. «Ελευθεροτυπία», Τρίτη 9 Αυγούστου 1994.

³⁶¹ Νίκου Καραντινού, «Τότε και τώρα. Τα ματωμένα σύμβολα της Εθνικής Αντίστασης», εφ. «Κυριακάτικος Ριζοσπάστης», 21 Αυγούστου 1994, σ. 6.

³⁶² Από επιστολή του μελετητή της Εθνικής Αντίστασης Σταύρου Μπαλαούρα.

βαια αποτελεί κοινή εμπειρία πως η γιορτή στις μέρες μας χάνει το περιεχόμενο της στον τόπο μας. Η τρέχουσα ζωή γίνεται “βίος ανεόρταστος” και γι’ αυτό εκτείνεται και ως “οδός απανδόχευτος”. Γιορτάζουμε για να μην ξεχνάμε. Όχι να συντηρούμε το μίσος, αλλά να συγχωρούμε. Γιατί, όποιος συγχωρεί λυτρώνεται ο ίδιος και λυτρώνει άλλους, ενώ όποιος λησιμονεί, κινδυνεύει. Οι πανηγυρισμοί δεν είναι ευκαιρία για μάταιους λόγους. Είναι για να ευρύνουν τη συνείδηση και να την καλλιεργήσουν. Τα μηνύματα που βγαίνουν από τις μνήμες αυτές είναι δρομοδείκτες πιο σίγουροι από τα φανάρια του σιμφέροντος, που φέγγουν μόνο λίγα εκατοστά πέρα από τα μάτια μας»³⁶³.

Ο αείμνηστος λογοτέχνης Αντώνης Σαμαράκης με μια επιστολή του κατέγραψε όλο τον προβληματισμό που πρέπει να απασχολήσει κάθε Έλληνα σχετικά με τον αγώνα της νεοελληνικής κοινωνίας για μια νέα Εθνική Αντίσταση. «Των μαρτύρων και των ηρώων το αίμα που χύθηκε στους αγώνες του Ελληνισμού για το μέγιστο αγαθό, την Ελευθερία, δεν σηκώνει επιφανειακούς πανηγυρισμούς και τα ψεύτικα τα λόγια τα μεγάλα. Αυτοί που έπεσαν υπέρ πατρίδος και υπέρ ελευθερίας, όπως και εκείνοι οι αείμνηστοι οι αδικοχάμενοι στο Κομμένο που οι ναζί τούς θέρισαν στις 16 Αυγούστου του ’43, έδωσαν τη ζωή τους, τα νιάτα τους, χωρίς να σκέφτονται τιμές μετά θάνατον και άλλα ηχηρά παρόμοια. Εσείς οι σημερινοί άνθρωποι του Κομμένου τιμάτε τώρα με σπαραγμένη καρδιά και τα αθώα θύματα του Κομμένου και τ’ άλλα σε τόσες και τόσες ελληνικές γωνιές με βαθιά συνείδηση της μεγαλοσύνης της θυσίας τους. Ως ένας απλός καθημερινός Έλληνας που έζησε τη μαύρη Κατοχή και την ηρωική αλλά παραγνωρισμένη Εθνική Αντίσταση, τολμώ να πω δυο λόγια, ταπεινό ευλαβικό προσκύνημα στην αγιασμένη μνήμη των 317 θυμάτων στο Κομμένο και των 94 παιδιών ανάμεσά τους.

Ο αγώνας για την ελευθερία και τη δημοκρατία που πυροπολεί μια ανθρώπινη ψυχή και την ατσαλώνει ώστε να αψηφά τον θάνατο, πηγή έμπνευσης έχει ένα όραμα ζωής μετά τον αγώνα, μετά τη νίκη. Η σεμνότητα από την πλευρά μας, η πιο ουσιαστική απότιση τιμής και έκφρασης σεβασμού και ευγνωμοσύνης στους μάρτυρες και ήρωες εκείνους, είναι να αναρωτηθούμε αν το δικό μας όραμα ζωής δικαιώθηκε με τη δική μας στάση και κίνηση στην κατοπινή ιστορία της Ελλάδας. Φοβάμαι πως όχι. Πρώτα πρώτα δεν υπάρχει σήμερα όραμα ζωής. Βαδίζουμε κάπως στα τυφλά, περιστασιακά, πιασμένοι στα γρανάζια φοβερών εθνικών κινδύνων και σκληρών κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων. Για να έχουμε το δικαίωμα να λέμε πως είμαστε άξια παιδιά των αγωνιστών εκείνων, πρέπει να υψωθούμε πάνω από τις πολιτικές και κομματικές μικρότητες, πρέπει να εξεγερθούμε, με εθνική ομοψυχία, ενάντια στην απάθεια και την αδιαφορία για την κοινή μοίρα. Είναι το χρέος που έχουμε αντίκρυ στη νέα γενιά, στα παιδιά μας. Ανάταση ψυχής χρειάζεται, μια νέα Εθνική Αντίσταση.

³⁶³ Άρθρο του Δημήτρη Σύγκελου, «Μνήμη Κομμένου: η τραγωδία του 1943», περ. «Ερρίβωλος», Σεπτέμβριος 1988, αρ. φ. 3, σ. 5.

“Άνω σχώμεν τας καρδίας”, λένε στις εκκλησίες μας. Αλλά πώς “άνω σχώμεν”, αν δεν κοιτάξουμε πρώτα χαμηλά, σ’ αυτήν εδώ τη χιλιοβασανισμένη ελληνική γη, σ’ αυτή τη γύρω μας κακοτράχαλη καθημερινή ζωή με τα χίλια δύο αγκάθια της. Βαθιά συγκινημένος με τις σημερινές εκδηλώσεις σας όχι μόνο για το Κοιμμένο, αλλά και για όλους τους μαρτυρικούς, τους αιματοβαμμένους κρίκους θυσίας του λαού μας, αισθάνομαι ότι μας δίνετε ένα μέγιστον μάθημα, μας δίνετε το σάλπισμα για μια νέα εθνική εξόρμηση που να σπάσει επιτέλους το φράγμα της παρακμής και της μιζέριας και ν’ ανοίξει έτσι ο δρόμος για μια Ελλάδα με όραμα ζωής, με δικαιοσύνη και στοργή για όλα της τα παιδιά»³⁶⁴.

Είναι καιρός πια το επίσημο ελληνικό κράτος και οι πνευματικοί ηγέτες του τόπου να ασχοληθούν σοβαρά με το μεγάλο γεγονός της Εθνικής Αντίστασης, μαζί με τα δεινοπαθήματα που υπέστη ο λαός μας κατά την τετράχρονη σκλαβιά του. Να προστεθούν, τέλος, στα σχολικά εγχειρίδια της μέσης και κατώτερης εκπαίδευσης αλλά και στα πανεπιστήμια όλες οι σφαγές και οι εκτελέσεις που συνέβησαν στην Ελλάδα μαζί με τα ολοκαυτώματα των μαρτυρικών τόπων της –ανάμεσα σε αυτά και του Κοιμένου– έτσι ώστε οι σημερινοί Νεοέλληνες να συνειδητοποιήσουν το μεγαλουργημα της φυλής μας και τη μαρτυρική ιστορική πορεία του Ελληνισμού στα νεότερα χρόνια της ναζιστικής Κατοχής. Ετούτο το χώμα, κάθε πετραδάκι, κάθε φύλλο, κάθε αγριολούλουδο είναι για εμάς ιερά και απαραβίαστα, γι’ αυτό, όπως έλεγε και ο Σεφέρης, «κάθε τόπος της Ελλάδας με πληγώνει»³⁶⁵. Κάθε χαμόγελο ή κλάμα μικρού παιδιού, κάθε χαρά και λόγος αγάπης, κάθε στιγμή της ζωής, κάθε μορφή ελεύθερης προσωπικότητας είναι για τη δικαίωση εκείνων των αδελφών μας που έδωσαν την ίδια τους τη ζωή για τη λευτεριά της Ελλάδας.

Ετούτος ο τόπος είναι ποτισμένος με το αίμα και τα δάκρυα των προγόνων μας και κανένας δεν έχει το δικαίωμα να τον βεβηλώνει με την αδιαφορία, την αμάθεια, την ηθική και πνευματική του βαρβαρότητα. Η σφαγή, η θυσία, το ολοκαύτωμα, ό,τι συνιστά σ’ εμάς τις ρίζες της γενιάς μας, την πολιτιστική μας παράδοση και την ιστορική μας ταυτότητα, δεν μπορεί να μεταβληθεί σε πεδίο μικροκομματικής ή προσωπικής φιλοδοξίας, αλλά δεν μπορεί επίσης να αναμετρηθεί ή να ολοκληρωθεί με ορισμένες φολκλορικές ή ανούσιες εκδηλώσεις (τις περισσότερες φορές μιας υποκουλτούρας με χαμηλή ποιότητα ή με ορισμένες επετειακές μνήμες παρουσία πολιτικών, εκπροσώπων ή επισήμων χωρίς καμία δική μας προσωπική ευθύνη και κανένα προβληματισμό για το μέγιστο αγαθό της ελευθερίας). Τα ιστορικά γεγονότα δεν χρειάζεται μόνο να τα αποκαταστήσουμε δημόσια, να τα επισημοποιήσουμε ή να τα φωτογραφίσουμε, αλλά προπάντων μέσα από μια άοκνη προσπάθεια και αναζήτηση της ιστορικής μας ταυτότητας να τα βιώσουμε και να τα αναγά-

³⁶⁴ Από επιστολή-χαιρετισμό του Αντώνη Σαμαράκη προς την Κοινότητα Κοιμένου με ημερομηνία «Αθήνα, 16 Αυγούστου 1994».

³⁶⁵ Γιώργου Σεφέρη, «Ποιήματα», εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1967, σ. 107.

γουμε σε ένα κομμάτι της ζωής και της καρδιάς μας που δίχως αυτό θα πάψουμε να λειτουργούμε με τη διαχρονική συνείδηση του Ελληνισμού και θα καταδικαζόμαστε στην αδιαφορία, τον καταναλωτικό εγωκεντρισμό, την πνευματική αλλοτρίωση, την αμορφωσιά, την έλλειψη πολιτιστικής ευθύνης και μιας ανθρωπιστικής παρακμής που χαρακτηρίζουν την εποχή μας.

«Σ' αυτούς –ηγέτες και λαό– που σημάδεψαν την ιστορία με αίμα και πυρωμένο σίδερο ας πούμε σήμερα σα σε μνημόσυνο:

Αδέλφια, κοιμηθείτε ήσυχα αυτού που δεν υπάρχουν μίσση, πόνος ή στεναγμός. Οι αγώνες σας, όπως όλοι οι τίμιοι αγώνες των λαών, δεν χάνονται. Η λευτεριά, που ποτίστηκε με το αίμα σας, πέρασε στα στιβαρά χέρια της γενιάς που σας κληρονόμησε κι αγωνίζεται με τη σειρά της για την ειρήνη. Μια ειρήνη που ν' αγκαλιάζει όλους τους λαούς, να γεμίσουν μ' αγάπη οι καρδιές σε μια πανανθρώπινη γιορτή που θα σταυροφιλιέται η λευτεριά με την ειρήνη. Για να μην ξανακλάψουν οι μάνες και να 'ναι αυτό το τελευταίο δάκρυ που έσкупσαν και σκούπισαν με την άκρη της μαύρης τους ποδιάς»³⁶⁶.

«Ο ύπνος έπεσε στερνά, γλυκός στα ματοκλάδια
και η Περάνθη αδελφή κοιμάται στο πλευρό του
στο δόλιο γλυκοπλάνημα τ' Αμβρακικού τα χάδια.
Στου όνειρου του πρώτου την ώρα,
να 'τος έρχεται ο Χάρος καβαλάρης,
με το δρεπάνι τ' άπονο, το κοφτερό φοβέρα
του σκλάβου, ρίχν' αλύπητα ο ψυχοκνηγιάρης
στη χώρα μαύρη ξέρα.

Ψυχή του άπονου βοριά με πυρωμέν' ατσάλι,
στο σκότος δίνει τη φωτιά, στη μέρα άγρια μόρα.
Μνήμα στο βρέφος είναι ψυχρή της μάνας του η αγκάλη,
δυστυχισμένη χώρα...

Κι η μάνα μας, η πιο τρανή του πόνου καταλύτρα,
αιμορραγούσ', ανίκανη αφήνει τα παιδιά της
μες στη σφαγή! Να σκλάβα γη! Μα η δόξα νέα φύτρα
πετάει στη γενιά της.

Τάφοι παντού στεφανωτοί, λαμπρά προσκυνητάρια,
ο θρήνος όρκος ιερός, αγνός είναι του γένους,
θείους ψαλμούς αθάνατους πλέκουμε' εμείς βλαστάρια
σ' εσάς τους τιμημένους»³⁶⁷.

³⁶⁶ Κώστας Μπαλάφας, «Το αντάρτικο στην Ήπειρο», Γιάννινα, 1991, σ. 2.

³⁶⁷ Κώστας Δ. Τσέτης, «Η ποίηση των νέων», «Το Κομμένο», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», αρ. φ. 556, Άρτα, 27 Αυγούστου 1945, σ. 1.

Αλλά ας ακούσουμε τη φωνή από τη γη του μαρτυρίου, κραυγή πόνου και στοχασμού:

«Ξενιτεμένε μου φίλε,

Είχαμε γιορτάδες αυτές τις μέρες – πώς αλλιώς η Αφεντιά τους του Γκουβέρνου θα μπορούσε πιο φωναχτά κι ανέξοδα να δείξει το σέβας του στους τρακόσιους δεκαεφτά του Κοιμιένου μας; Μεγάλη χάρη από μέρους τους, μ' ανώφελη, θα πει ο καθένας! Με τόσα ταμπούρλα φερμένα από την πρωτεύουσα, τη μπάντα της Νομαρχίας, ετούτα τ' άσωτα λογής αυτοκίνητα και την κοσμοσύναξη έγινε τέτοιος χαλασμός, που αντιχτυπήθηκε η ταλαιπωρη καρδιά του τόπου ξανά κυβερνημένη από την παλιά τρομάρα, πριν ξανασάνει. Περιμέναμε έργατα, κι ακούσαμε λόγια μονάχα για τη λεβεντιά μας, που την ξέραμε καλύτερά τους, αφού τη ζήσαμε. Και νεκρολίβανα πλήθος.

Τι να σου πω! Η λεβεντιά δε θέλει κλάματα μωρέ, να το βάλετε καλά στο νου σας οι σπουδαγμένοι. Κανκιέμαι που τους τό'λεγα πρώτος: Μια σμπαριά από την Περάνθη ψηλά και τα μάτια σίδερα, αυτή νά'ναι και τα σαράντα και η τιμή των ατίμητων!

Σίγουρα δε θέλαμε βαθιούς τεμενάδες και μεγαλόσταυρους. Από την ώρα που κρεμάσαμε τη βραχνιασμένη χαμομήλω και χουφτιάξαμε ξανά τ' αλέτρι και την τράτα, και βαλτήκαμε ν' αναποδογυρίσουμε νερά και χώματα από τη θάλασσα κάτω ως τα βουνά ψηλά, όλα τούς τα χαρίζουμε. (Φτάνει να σου πω πως στον Χρήστου Κοντογιάννη πρώτα κι ύστερα σ' όλους τους κήπους βρήκαμε την άλλη φορά κουφάρια άλιωτα και τα συντρίψαμε με το γενί, δίχως να πούμε στις γυναίκες τίποτε, για να μη μείνει η γης χέρσα, κι ακάμωτη). Μα δεν ήρτε και κανένας τους να μας ρωτήσει γκαρδιακά για την πόρεψή μας και την κατάντια μας. Ποιος θα μπορούσε, σκέφτηκα, να τους τα φωνάξει σαν τον Μακρυγιάννη, τον βλάμη του προσπάππου μου: Από τα χέρια των Τούρκων γλιτώσαμε και στην ηθική αυτήνων των Βιάρων και Αυγουστίνων αντέξαμε... Όταν έρχεται η ώρα, κλαίτε την πατρίδα σαν τη φώκια. Είναι τα δάκρυά της καυτερά, πεθαίνει τους πνιγμένους και κάθεται και τους τρώγει»³⁶⁸.

³⁶⁸ Γιάννη Δάλλα, «Η σφαγή του Κοιμιένου», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά», 1947, σ. 3. Του ιδίου «Η σφαγή του Κοιμιένου», εκδ. Πέτρα, Αθήνα, 2008, σσ. 19-20. «Το χρονικό του Κοιμιένου του Γιάννη Δάλλα, που είναι και χρονογραφία και λογοτεχνία, έχει για θέμα του τις θηριωδίες των ναζιστών και των φασιστών σε βάρος μίας ήσυχης και φιλόπονης μικρής κοινωνίας της πατρίδας μας, αναφέρεται ακριβώς στη φρίκη του “κακού”. Παρά το ότι γράφτηκε πριν από εξήντα τρία χρόνια, με την τωρινή έκδοσή του σε βιβλίο εντάσσεται στο γενικό κλίμα του σύγχρονου ευρωπαϊκού πνεύματος, της σύγχρονης ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Και όπως η ευρωπαϊκή λογοτεχνία με θεματική το “κακό” δεν έχει γραφεί, για να ιερώσει, να ιεροποιήσει και να αποθεώσει το έγκλημα, την κακουργία, αλλά για να συγκινήσει τον άνθρωπο και να τον καθάρει από τα πάθη του, έτσι και το χρονικό “Η σφαγή του Κοιμιένου” του Γιάννη Δάλλα, μέσα από την ιστορική του αλήθεια, το δραματικό και τραγικό περιεχόμενό του, τους δαίμονές του και τους ρυθμούς του, τη σημειωτική του,

«Περιμέναμε έργατα, κι ακούσαμε λόγια μονάχα». Αυτά τα λόγια ακούμε, δυστυχώς, πολλά χρόνια από το ελληνικό κράτος, τους πολίτευτές και τα κομματικά όργανά τους. Ασχέτως αν αυτή η ολιγωρία οφείλεται περισσότερο σε ανεπαρκείς προσπάθειες, σε κακή οργάνωση και προγραμματισμό από την Τοπική Αυτοδιοίκηση και τους κατοίκους του Κομμένου παρά από τη γραφειοκρατική αδιαφορία της κεντρικής εξουσίας. Αυτά που μας χρειάζονται είναι ενότητα, προσπάθεια και αγάπη για τον τόπο.

«Τότε ο τόπος πέτρωσε, ο πόνος πέτρωσε κι ολόγυρα διάβηκε η φρίκη. Ύστερα από εκείνα τα κενοτάφια που γεννάνε τη φιλοσοφία και την ποίηση, οι ήρωες μίλησαν για την αγάπη στον άνθρωπο, έδωσαν φλόγα στη λαμπάδα της ειρήνης και συγχώρησαν. Μ' αυτά τα νεότερα κενοτάφια, η Ελλάδα βρήκε τον παλιό της δρόμο που φωτίζει την ανθρωπότητα...»³⁶⁹.

Πάνω στα ερείπια των ιστορικών σεισμών της γερμανικής κατοχής και της σημερινής παρακμής θα κτισθεί ένας κόσμος και πιο δίκαιος και πιο ανθρώπινος.

Σήμερα, στο ερώτημα «ποια Ευρώπη θέλουμε» θα μπορούσαμε να απαντήσουμε ότι εργαζόμαστε όλοι για μία Ευρώπη όχι προσδιοριζόμενη μόνο με οικονομιστικούς όρους, αλλά με βάση τις ιστορικές και πολιτισμικές της καταβολές, την κοινή μνήμη, την πραγμάτωση της ελευθερίας των λαών, της ισότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης. Στη σημερινή εποχή της οικονομικής κρίσης, που είναι η επίφαση της πνευματικής και ηθικής κρίσης, που μαστίζει τον ευρωπαϊκό και παγκόσμιο χάρτη, ο Ελληνισμός με τις αξίες και τις αρχές της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και της κλασικής Αθηναϊκής Δημοκρατίας, καθώς και με την ασκητική εμπειρία της ορθόδοξης πνευματικότητας, μπορεί να συμβάλλει τα μέγιστα στον αιώνα που διανύουμε.

το εύρος του και το καθαρήριο μεγαλείο του εξυψώνει τον άνθρωπο, λειτουργεί ως ανθρωποπλαστικό κείμενο. Και όπως κάθε λογοτεχνία, που έχει θέμα το “κακό” αλλά τιμά και τελικά υμνεί τον άνθρωπο, είναι πάντοτε επίκαιρη και εκπέμπει φως, παρόμοια και το εν λόγω χρονικό, παρά την αργοπορία του να εκδοθεί σε βιβλίο, έχει θέση σε όλες τις εποχές και γίνεται “πάπυρος διαρκείας”.

Με την παραπάνω τοποθέτησή μας, που είναι κατ’ ανάγκη μια στοχαστική άποψη που και αυτή, μαζί με την “κύρωση” της φαντασίας μας ... την παραδίδουμε στους ηθικούς της κριτικής σκέψης των αναγνωστών, προσπαθήσαμε να απαντήσουμε αμερόληπτα στο ερώτημα που οπωσδήποτε στο τέλος της ανάγνωσης του χρονικού και της παρούσας εργασίας οι αναγνώστες θα θέσουν και που ίσως να απευθύνεται, εκτός από τον συγγραφέα, και σ’ εμάς.

Κλείνοντας, θέλουμε να πούμε ότι το γενικό συμπέρασμα της εργασίας μας για τη “Σφαγή του Κομμένου” είναι ένα μεγάλο θαυμαστικό στον Γιάννη Δάλλα, που νεαρός, πριν από πολλά χρόνια, ξεκινούσε τόσο υποσχετικά και συνάμα στοχαστικά με τον “Καρυωτάκη” ως ποιητής και το χρονικό του ως πεζογράφος, με αρμύρα και όνειρο, στρατοκόπος και πηγασίος, την πολύπλευρη πνευματική του δημιουργία». Δημήτρης Ηλ. Ρεντίφης: «Η σφαγή του Κομμένου» του Γιάννη Δάλλα», εκδ. Σοκόλη, Αθήνα, 2009, σσ. 178-179.

³⁶⁹ Βασίλη Κρασίτη, «Ταξίδι στην Ήπειρο», έκδοση δεύτερη, εκδ. Ιωλκός, Αθήνα, 1970, σ. 280.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Μιά δαχτυλιά βουτηγμένη στο αίμα σύρθηκε κι έγραψε τήν τραγωδία στα χρυσά τελάρα του Ήλιου. Ένα θαλασσοπούλι απ' αυτά που ζυγιάζονται στα βουλιαγμένα κατάρτια, τήν ώρα που τίναξε τή γαλάζια θεωρία του, χτύπησε στα γκρεμισμένα κι άφωνα καμπαναριά της Ελλάδας και γονάτισε. Μά μπόρεσε και σηκώθηκε μέσ στους καπνούς. Κρατούσε στο ράμφος του ένα κλωνάρι έλιās, ένα μονάχα, κι ανέβαινε.

- Τί είναι; Ρώτησε έν' άγρίμι που κατέβηκε νά ξεδιψάσει και στάθηκε.
- Η θυσία του Κομμένου.

Και τ' άγρίμι χύθηκε και τό 'πε στα δέντρα κι από τά δέντρα τό πήρε τό δάσος και τ' άστάχνα, τά πέλαγα κι οί πολιτείες κι ή Γής ολάκερη και τό τραγουδοῦσε.

Η Σφαγή του Κομμένου. Η Σφαγή του Κομμένου!...

Τό Μεσολόγγι και τά Ψαρά κάνανε μέρος νά περάσει... Κι ένας άντάρτης του καινούργιου Παπαφλέσσα σέ μιά λυκοφωλιά, καθώς καθάριζε τό ντουφέκι μέ τό φεγγάρι, έβαλε τ' αυτί και τ' άκουσε. Σηκώθηκε και τήν έσκουξε - μιά για τή Συφορά, και μιά για νά τούς μαζέψει.

Γιάννη Δάλλα,
από τη χρονογραφία του,
για τη σφαγή του Κομμένου

SUMMARY

The village Kommeno of Arta belongs to the municipal district of Epirus. It is placed round about seventeen kilometers south of Arta, northern to the Ambracian Gulf and northwestern to the river Arachthos. The first written reports for the existence of a settlement go back to 1696, when the entire Greek domain was under the Ottoman domination.

It is nowadays commonly accepted, that the slaughter of Kommeno consists one of the cruelest crimes of the Nazi atrocity not only in the Greek but also in the common European region in general. On the 29th June of 1943, after Hitler gave the order, the 1st mountain division of mountain commandos Edelweiss –an elite unit of the German regular army– moved towards Epirus passing through Serbia and Montenegro, following the failed attempts of the General Hubert Lanz in the craggy regions of Caucasus at the Russian front.

On the 21st June the military Operation “Animals” had preceded with the destruction of the Asopos bridge in the valley of Spercheios. On the 11th July followed the landing operation of the Allied forces in Sicilia and on the 25th of the same month ensued the overthrow of Mussolini. There were lots of rumors and concerns among the German military headquarters for a possible invasion of the British and American forces in southwestern regions of Greece and especially in the west, in a region northern to the Gulf of Patras as well as at the coasts of Epirus via the harbor of Preveza to the region of Ioannina and Paramythia. In the frame of all these information the commandant of the Ioannina military division Von Stettner gave the order on the 7th August for a new purge operation with the code name “August”. The colonel Joseph Salminger after his displeasing visit at Kommeno will underline in a relative report towards the German Staff in cooperation with the 11th Italian field army seated in Athens, that his impression for the assembly of powerful rebel forces in the southeast region of Arta has been enforced.

On the 14th August the headquarters of the 1st mountain Division order the preparation of a detachment for an operation called “Surprise” at Kommeno. The difficult task was assigned to the 12th company of the 98th regiment under the orders of the colonel Salminger. Round about 100 men reached Kommeno at the sunrise of the 16th August 1943. The troops were armed with firearms, hand-grenades as well as machine guns. The village was surrounded and flash bombs were used to signal the start of the attack. Chief of the operation was the first lieutenant Willibald Röser. As a matter of fact the soldiers did not meet any rebels and those who had been located before a few days had already left. The night of the 14th August the residents of the village went late to sleep because they were celebrating the Assumption of Mary. The houses were assaulted after the first attacking wave and the people woke up frightened trying to run away in the outskirts

of the village. Slaughter, catastrophe and horror ensued. The first to be executed was the priest of the village Fr. Lampros Stamatis, who was holding the Holy Bible in his hands and was wearing the canonicals with which he had performed, the day before, the wedding ceremony, of Alexandra, daughter of Theodoros Mallios, and a young man from village close to Kommeno. The soldiers were shooting without exceptions everyone: children, young men, grownups and old men. They raped small children and executed them by putting a bullet into their head or placed cotton saturated with benzene into the infants mouth and enjoyed the sight. The other priest Fr. Dimitrios Zois was found slaughtered and with his eyes taken out. At the wedding of the Mallios Family the groom, the bride, the family members and many of the guests were executed while others were burned alive inside the house. The only once surviving of from the eleven (11) member family was Alexandros Mallios and his sister Maria. In the meanwhile many residents had moved towards the river mouth of Arachthos in order to cross the river in more bosky areas so as to save themselves from the slaughter. While they were crossing the river on a boat, it turned over because of the overload and they got drowned.

For several months the survivors of the German massacre lived like cavemen in squalid conditions. In all, 317 people were executed and almost all the houses of the village were burned down.

Late in the noon when the 12th company returned to the camp in Filippiada of the Preveza district, a feast and ebriety ensued with the food they had stolen and brought back from the village. According to the attestation of numerous German and Austrian soldiers, which participated in the operation against Kommeno, we know that some members of the 12th company reacted intensely and disagreed with the propaganda, the reprisals and their application against non-combatant citizens. Every effort in the direction of finding these criminals in the decade of 1950 and 1960 were without any results because of the disinterest of the Greek governments and the disinclination of the German justice in order to discipline the accountable related with the crimes of the Kommeno holocaust.

The memories of all these people, the pain they suffered and their tears passed through to the next generation and became lamentation and songs. History itself as a sequence of events includes within its deepest causes the tragedy, the absurdity, the violence and many more, but on the other hand recovers its meaning through the rebirth of the human spirit, culture and Art. Nowadays, at the question "What kind of Europe do we wish for" we could answer that everybody is working for a Europe not only defined by economical terms but through its historical experiences and cultural applications, the common memory, the effectuation of nation freedom, of equality, of social justice and solidarity. In our times, a time of economical crisis, which consist the speciosity of the mental and ethical crisis which rains thick on the European and Global map, the contribution of the Greek nation with the values and the principles of ancient greek philosophy, the classical Athenian Democracy and the orthodox spirituality can consist the fundamental principles for the century rising.

ΠΙΝΑΞ ΣΦΑΓΙΑΣΘΕΝΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΝΟΥ³⁷⁰

Αύξ. Αρ.	Ονοματεπώνυμο	Πατρώνυμο	Ηλικία
1	Αποστόλου Μαρία	Απόστολος	52
2	Αναγνώστου Φίλιππος	Βασίλειος	58
3	Αναγνώστου Ελισσάβετ	Φίλιππος	56
4	Αναγνώστου Γεώργιος	Φίλιππος	29
5	Αναγνώστου Χριστίνα	Φίλιππος	20
6	Αναγνώστου Βασίλειος	Φίλιππος	24
(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)			
7	Αντωνίου Θεόδωρος	Ευστράτιος	29
8	Αντωνίου Κωνσταντινιά	Θεόδωρος	21
9	Αντωνίου Χρήστος	Θεόδωρος	3
10	Αντωνίου Κωνσταντίνος	Θεόδωρος	4
11	Αντωνίου Ελένη	Θεόδωρος	2
(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)			
12	Αντωνίου Αικατερίνη	Βασίλειος	45
13	Αντωνίου Θεοδώρα	Βασίλειος	6
14	Αντωνίου Αγγελική	Βασίλειος	3
15	Αντωνίου Σπυριδούλα	Κωνσταντίνος	31
16	Αντωνίου Γεώργιος	Κωνσταντίνος	7
17	Αντωνίου Ιουλία	Κωνσταντίνος	5
18	Αντωνίου Ευάγγελος	Κωνσταντίνος	60
19	Αποστόλου Αντώνιος	Δημήτριος	51
20	Αποστόλου Αλεξάνδρα	Αντώνιος	50
21	Αποστόλου Ευάγγελος	Αντώνιος	20
22	Αποστόλου Χρήστος	Δημήτριος	39
23	Αποστόλου Βασιλική	Χρήστος	38
24	Αποστόλου Νικόλαος	Χρήστος	3
25	Αποστόλου Ευγένιος	Χρήστος	11
26	Αποστόλου Λαμπρινή	Δημήτριος	70
(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)			
27	Αναγνώστου Γεώργιος	Ευάγγελος	12
28	Αντωνίου Βασιλική	Δημήτριος	62
29	Βλαχοπάνος Κωνσταντίνος	Θεόδωρος	60

³⁷⁰ Ο πίνακας που περιλαμβάνει αλφαβητικά τα ονόματα όλων όσοι σφαγιασθήκαν στο Κομμένο στις 16-8-1943 από τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής προέρχεται από το βιβλίο του Στέφανου Παππά: «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976, σσ. 39-47.

Αύξ. Αρ.	Ονοματεπώνυμο	Πατρώνυμο	Ηλικία
30	Βλαχοπάνου Βασιλική	Κωνσταντίνος	60
31	Βλαχοπάνος Σπυρίδων	Αθανάσιος	24
32	Βλαχοπάνου Γιαννούλα	Αθανάσιος	21
33	Βλαχοπάνου Αικατερίνη	Χρήστος	21
34	Βλάχος Γεώργιος	Κωνσταντίνος	53
35	Βλάχου Αγγελική	Γεώργιος	53
36	Βλάχος Διονύσιος	Γεώργιος	16
37	Βλάχος Βασίλειος	Γεώργιος	14
(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαιασθείσα)			
38	Γιώτης Ιωάννης	Γεώργιος	53
39	Γιώτης Σεραφείμ	Παναγιώτης	28
40	Γιώτης Κωνσταντίνος	Γεώργιος	7
41	Γιώτης Χρήστος	Γεώργιος	3
42	Διαμαντή Άννα	Χρήστος	60
43	Δήμου Άννα	Ιωάννης	23
44	Δήμος Γεώργιος	Ιωάννης	2
45	Δήμου Σπυριδούλα	Ιωάννης	4
46	Δήμου Αναστασία	Δημήτριος	37
47	Δήμου Αμαλία	Δημήτριος	10
48	Δήμου Αικατερίνη	Δημήτριος	12
49	Δήμου Βασιλική	Δημήτριος	8
50	Δήμου Αρτεμισία	Δημήτριος	6
51	Διαμαντής Ευστάθιος	Γεώργιος	69
52	Διαμαντής Αναστάσιος	Χρήστος	42
53	Διαμαντής Μιχαήλ	Αναστάσιος	15
54	Διαμαντή Αλεξάνδρα	Αναστάσιος	14
55	Διαμαντή Βασιλική	Αναστάσιος	9
(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαιασθείσα)			
56	Διαμαντής Αθανάσιος	Κωνσταντίνος	63
57	Διαμαντή Ευαγγελία	Αθανάσιος	50
58	Διαμαντής Γεώργιος	Αθανάσιος	30
59	Διαμαντή Ευγενία	Αθανάσιος	16
60	Διαμαντής Χρήστος	Αθανάσιος	8
61	Διαμαντής Κωνσταντίνος	Αθανάσιος	5
62	Διαμαντή Ευσταθία	Αθανάσιος	10
(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαιασθείσα)			
63	Διαμαντής Ιωάννης	Δημήτριος	54
64	Διαμαντή Ευγενία	Ιωάννης	52
(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαιασθείσα)			
65	Δημήτρης ή Παππός Ζώης (ιερέας)	Κωνσταντίνος	50
66	Δημήτρης ή Παππός Άνδρ.	Ζώης	50
67	Δημήτρης Σπυρίδων	Δημήτριος	8
68	Δήμος Απόστολος	Ιωάννης	58
69	Δήμου Ελένη	Απόστολος	57
70	Δήμου Λαμπρινή	Απόστολος	20
71	Δήμος Θεόφιλος	Απόστολος	22
72	Δήμου Ιφιγένεια	Θεόφιλος	24
73	Ζορμπάς Ελένη	Ιωάννης	39
74	Ζορμπάς Γεώργιος	Ιωάννης	4
75	Ζορμπάς Γεώργιος	Δημήτριος	69

Αύξ. Αρ.	Ονοματεπώνυμο	Πατρώνυμο	Ηλικία
76	Ζορμπά Ανθούλα (Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)	Γεώργιος	60
77	Ζορμπά Ελένη	Αναστάσιος	53
78	Ζορμπάς Παναγιώτης	Αναστάσιος	13
79	Ζορμπάς Λάμπρος	Χρήστος	49
80	Ζορμπά Ασπασία	Λάμπρος	49
81	Ζορμπάς Χρήστος	Λάμπρος	16
82	Ζορμπά Μαρία (Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)	Λάμπρος	13
83	Ηλίας Ευστάθιος	Ζώης	18
84	Ηλίας Χρήστος	Ζώης	9
85	Ηλία Λαμπρινή	Ζώης	50
86	Κριτσιμάς Απόστολος	Νικόλαος	35
87	Κριτσιμά Θεοδώρα	Απόστολος	40
88	Κριτσιμά Παρασκευή	Απόστολος	14
89	Κριτσιμά Ευαγγελία	Απόστολος	12
90	Κριτσιμά Γεωργία	Απόστολος	10
91	Κριτσιμά Αρτεμισία (Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)	Απόστολος	8
92	Κριτσιμά Βασιλική	Κωνσταντίνος	33
93	Κριτσιμάς Χρήστος	Κωνσταντίνος	6
94	Κριτσιμάς Φώτιος (Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)	Κωνσταντίνος	3
95	Κριτσιμάς Γρηγόριος	Γεώργιος	29
96	Κριτσιμάς Νικόλαος	Γεώργιος	22
97	Κριτσιμά Κωνσταντινιά (Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)	Γεώργιος	60
98	Κριτσιμάς Κωνσταντίνος	Γάκης (Γεώργιος)	35
99	Κριτσιμά Παρασκευή	Κωνσταντίνος	35
100	Κριτσιμάς Χρήστος	Κωνσταντίνος	8
101	Κριτσιμάς Δημήτριος	Κωνσταντίνος	6
102	Κριτσιμάς Ιωάννης	Κωνσταντίνος	3
103	Κριτσιμά Αλεξάνδρα (Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)	Κωνσταντίνος	1
104	Κριτσιμάς Θεόδωρος	Γεωργάκης	37
105	Κριτσιμά Βασιλική	Θεόδωρος	12
106	Κριτσιμά Ευαγγελία	Γεωργάκης	62
107	Καλιμαντής Νικόλαος	Απόστολος	36
108	Καλιμαντής Αθανάσιος	Νικόλαος	5
109	Καλιμαντής Απόστολος	Νικόλαος	6
110	Καλιμαντής Βασίλειος	Νικόλαος	2
111	Καλιμαντή Μαρία	Απόστολος	60
112	Καλιμαντή Άννα (Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)	Χρήστος	52
113	Καλιμαντή Αλεξάνδρα	Θεόδωρος	48
114	Καλιμαντή Πηνελόπη	Θεόδωρος	18
115	Καλιμαντή Αικατερίνη	Κωνσταντίνος	60
116	Καλιμαντή Βασιλική	Κωνσταντίνος	20
117	Κριτσιμά Μαρία	Βασίλειος	47
118	Κριτσιμάς Χρήστος	Βασίλειος	4
119	Κριτσιμά Αικατερίνη	Βασίλειος	9

Αύξ. Αρ.	Ονοματεπώνυμο	Πατρώνυμο	Ηλικία
120	Κώστας Κωνσταντίνος	Σπυρίδων	49
121	Κώστας Λάμπρος	Κωνσταντίνος	10
122	Κώστα Αναστασία	Σπυρίδων	75
123	Κόπανος Κωνσταντίνος	Χρήστος	55
124	Κόπανου Ελένη	Κωνσταντίνος	55
125	Κόπανος Ευστράτιος	Χρήστος	63
126	Κοσμάς Αθανάσιος	Κοσμάς	34
127	Κοσμά Σοφία	Αθανάσιος	24
128	Κοσμά Χρυσανγή	Κοσμάς	58
129	Κοσμάς Απόστολος	Κοσμάς	58
130	Κολιοκώτσης Βασίλειος	Γρηγόριος	64
131	Κολιοκώτση Βασιλική	Βασίλειος	62
132	Κολιοκώτση Αθηνά	Βασίλειος	21
133	Κολιοκώτση Θεοδοσία	Βασίλειος	18
(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)			
134	Κολιοκώτσης Ευθύμιος	Γρηγόριος	67
135	Κολιοκώτση Βασιλική	Ευθύμιος	65
136	Κολιοκώτση Ανθούλα	Χρήστος	47
137	Κολιοκώτση Αικατερίνη	Χρήστος	19
138	Κολιοκώτση Πολυνίκη	Χρήστος	16
139	Κολιοκώτσης Γεώργιος	Χρήστος	7
140	Κολιοκώτσης Αλέξανδρος	Χρήστος	2
141	Κολιοκώτση Θεοδώρα	Ευστάθιος	31
142	Κολιοκώτση Βασιλική	Ευστάθιος	3
143	Κολιοκώτσης Ελευθέριος	Ευστάθιος	1
144	Κολιοκώτσης Ιωάννης	Γεώργιος	64
145	Κολιοκώτσης Γεώργιος	Ιωάννης	36
146	Κοντογιάννης Ανδρέας	Γεώργιος	61
147	Κοντογιάννη Ελένη	Ανδρέας	60
148	Κοντογιάννη Παρασκευή	Ανδρέας	22
149	Κοντογιάννη Αντιγόνη	Ανδρέας	20
150	Κοντογιάννη Αικατερίνη	Ζώης	50
151	Κοντογιάννης Αντώνιος	Βασίλειος	46
152	Κοντογιάννη Ανθούλα	Αντώνιος	45
153	Κοντογιάννη Ζωή	Αντώνιος	13
154	Κοντογιάννη Βασιλική	Αντώνιος	6
(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)			
155	Κοντογιάννη Χριστίνα	Λάμπρος	46
156	Κοντογιάννης Σπυρίδων	Γεώργιος	65
157	Κοντογιάννη Ευσταθία	Σπυρίδων	60
158	Κοντογιάννη Αικατερίνη	Σπυρίδων	23
159	Κοντογιάννη Αθηνά	Αλέξανδρος	52
160	Κοντογιάννη Λαμπρινή	Αλέξανδρος	20
161	Κοντογιάννης Ηλίας	Αλέξανδρος	10
162	Κοντογιάννη Βασιλική	Αλέξανδρος	3
163	Κοντογιάννης Δημήτριος	Θεόδωρος	59
164	Κοντογιάννη Παρασκευή	Δημήτριος	59
165	Κοντογιάννη Γεωργία	Δημήτριος	20
166	Κοντογιάννη Γιαννούλα	Δημήτριος	17

Αύξ. Αρ.	Ονοματεπώνυμο	Πατρώνυμο	Ηλικία
167	Κοντογιάννης Ιωάννης	Θεόδωρος	61
168	Κοντογιάννη Κωνσταντινιά	Ιωάννης	58
169	Κοντογιάννη Μαρία	Ιωάννης	10
170	Κοντογιάννης Αριστείδης	Χρήστος	58
171	Κοντογιάννη Αικατερίνη	Αριστείδης	56
172	Κοντογιάννης Χρήστος	Αριστείδης	21
173	Κοντογιάννη Σοφία	Χρήστος	21
174	Κοντογιάννη Ελπινίκη	Αριστείδης	16
	(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)		
175	Λάμπρη Λουκία	Αριστείδης	40
176	Μαράγγος Αθανάσιος	Γεώργιος	40
177	Μαράγγου Αναστασία	Γεώργιος	64
178	Μαράγγου Αικατερίνη	Αθανάσιος	14
179	Μαράγγος Σπυρίδων	Αθανάσιος	11
180	Μαράγγος Γεώργιος	Αθανάσιος	8
181	Μαράγγος Πέτρος	Αθανάσιος	6
182	Μαράγγου Φρειδερίκη	Αθανάσιος	4
	(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)		
183	Μάλλιος Θεόδωρος	Γεώργιος	56
184	Μάλλιου Βασιλική	Θεόδωρος	52
185	Μάλλιος Σπυρίδων	Θεόδωρος	25
186	Μάλλιος Γεώργιος	Θεόδωρος	22
187	Μάλλιου Αλεξάνδρα	Θεόδωρος	24
188	Μάλλιου Αμαλία	Θεόδωρος	21
189	Μάλλιου Αύρα	Θεόδωρος	16
190	Μάλλιου Ανδριάνα	Θεόδωρος	11
191	Μάλλιος Αχιλλεύς	Θεόδωρος	6
192	Μάλλιου Αριστέα	Σπυρίδων	24
193	Μαγγιώρου Ελένη	Ιωάννης	36
194	Μαγγιώρου Δήμητρα	Ιωάννης	2
195	Μαγγιώρου Φωτεινή	Δημήτριος	60
196	Μπούνας Ευστάθιος	Γεώργιος	32
197	Μπούνα Ιωάννα	Ευστάθιος	4
198	Μπούνας Γεώργιος	Ευστάθιος	2
	(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)		
199	Νταλαμάγκα Καλλιρρόη	Κωνσταντίνος	54
200	Νταλαμάγκας Ιωάννης	Κωνσταντίνος	24
201	Νησιώτης Ιωάννης	Κωνσταντίνος	59
202	Νησιώτης Στυλιανός	Ιωάννης	17
203	Νησιώτης Νικόλαος	Γεώργιος	61
204	Νησιώτη Μαγδαληνή	Νικόλαος	60
205	Ντάμα Διονυσία	Δημήτριος	43
206	Παππά Ευθυμία	Κωνσταντίνος	50
207	Παππά Μαρία	Ευάγγελος	28
208	Παππάς Χρήστος	Βασίλειος	55
209	Παππά Ευδοκία	Χρήστος	54
210	Παππάς Αθανάσιος	Βασίλειος	53
211	Παππά Αλεξάνδρα	Αθανάσιος	45
212	Παππά Σπυριδούλα	Αθανάσιος	6
213	Παππά Λαμπρινή	Μάνθος	30

Αύξ. Αρ.	Ονοματεπώνυμο	Πατρώνυμο	Ηλικία
214	Πανακούλιας Γεράσιμος	Ιωάννης	48
215	Πανακούλια Ανθούλα	Γεράσιμος	45
216	Πανακούλιας Σπυρίδων	Ιωάννης	65
217	Πανακούλια Κωνσταντινιά	Σπυρίδων	60
218	Πανακούλια Ευσταθία	Ευάγγελος	33
219	Πανακούλια Όλγα	Ευάγγελος	12
220	Πανακούλιας Σπυρίδων	Ευάγγελος	3
221	Παύλος Κωνσταντίνος	Γεώργιος	55
222	Παύλος Ευάγγελος	Γεώργιος	52
223	Παύλου ή Σωτηράκη Άννα	Ιωάννης	46
224	Σκουραβέλη Αλεξάνδρα	Δημήτριος	65
225	Σκουραβέλης Γεώργιος	Θεόδωρος	55
226	Σκουραβέλη Σπυριδούλα	Γεώργιος	40
227	Σκουραβέλης Θεόδωρος	Γεώργιος	8
228	Σκουραβέλης Βασίλειος	Χρήστος	31
229	Σκουραβέλη Ρόζα	Χρήστος	58
230	Σκουραβέλη Θεοδώρα	Βασίλειος	28
231	Σκουραβέλης Χρήστος	Βασίλειος	3
232	Σκουραβέλη Ελευθερία	Βασίλειος	1
(Οικογένεια ολοκληρωτικώς σφαγιασθείσα)			
233	Σκουλίκη Μαρία	Κωνσταντίνος	55
234	Σταμάτης Λάμπρος (ιερέας)	Νικόλαος	52
235	Σταμάτη Λαμπρινή	Λάμπρος	50
236	Σταμάτη Μαρία	Λάμπρος	14
237	Σταμάτης Χρήστος	Λάμπρος	6
238	Στασινού Θεοδώρα	Ευθύμιος	38
239	Σκάρα Σοφία	Σεραφείμ	36
240	Σκάρας Γεώργιος	Σεραφείμ	7
241	Σκάρας Κωνσταντίνος	Σεραφείμ	3
242	Σκάρα Ελένη	Σεραφείμ	12
243	Σκάρα Ευαγγελία	Γεώργιος	60
244	Σεργιάννης Νικόλαος	Ιωάννης	30
245	Σεργιάννη Αργυρώ	Ιωάννης	65
246	Σεργιάννης Χρήστος	Νικόλαος	6
247	Σεργιάννης Ιωάννης	Νικόλαος	2
248	Σκάρα Χριστίνα	Σπυρίδων	30
249	Σκάρα Κωνσταντινιά	Σπυρίδων	5
250	Σκάρας Δημήτριος	Κωνσταντίνος	74
251	Σκάρα Σοφία	Ευάγγελος	45
252	Σκάρα Ζωή	Ευάγγελος	3
253	Στασινός Δημήτριος	Κωνσταντίνος	24
254	Στασινός Νικόλαος	Σεραφείμ	17
255	Στασινός Ιωάννης	Σεραφείμ	7
256	Τζουρμανά Λαμπρινή	Ιωάννης	35
257	Τσίνας Βασίλειος	Κωνσταντίνος	69
258	Τζουρμανάς Απόστολος	Θεόδωρος	48
259	Τζουρμανά Παρασκευή	Απόστολος	46
260	Τζουβάνου Αγγελική	Νικόλαος	65
261	Τζουβάνου Κωνσταντινιά	Βασίλειος	62
262	Υφαντής Δημήτριος	Χρήστος	48

Αύξ. Αρ.	Ονοματεπώνυμο	Πατρώνυμο	Ηλικία
263	Υφαντή Πηνελόπη	Δημήτριος	23
264	Υφαντής Γεώργιος	Δημήτριος	6
265	Υφαντή Βασιλική	Δημήτριος	10
266	Υφαντής Ιωάννης	Χρήστος	43
267	Υφαντή Χριστίνα	Ιωάννης	40
268	Υφαντής Χρήστος	Ιωάννης	17
269	Υφαντή Ευαγγελία	Ιωάννης	13
270	Υφαντή Γιαννούλα	Χρήστος	65
271	Φόνιος Παντελής	Χρήστος	36
272	Φάκος Γεώργιος	Αθανάσιος	41
273	Φαρδέλλα Θεοδώρα	Χρήστος	40
274	Φαρδέλλας Αριστοτέλης	Χρήστος	9
275	Φαρδέλλας Βασίλειος	Χρήστος	6
276	Φαρδέλλας Γεώργιος	Χρήστος	2
277	Χαραλάμπους Θεόδωρος	Κωνσταντίνος	69
278	Χαραλάμπους Βασιλική	Κωνσταντίνος	40
279	Χαραλάμπους Δημήτρα	Κωνσταντίνος	15
280	Χαραλάμπους Θεοδώρα	Κωνσταντίνος	12
281	Χήρα Γεωργία	Ευστάθιος	40
282	Σμιεντζής Γεώργιος	Νικόλαος	62
283	Μπίτσας Ιωάννης	Κωνσταντίνος	40
284	Μπίτσας Βησσαρίων	Κωνσταντίνος	25
285	Τσιμπούκη Παναγιώτα	Λεωνίδα	21
286	Αρχιμανδρίτης Δημήτριος	Ηλίας	53
287	Αρχιμανδρίτη Αντιγόνη	Δημήτριος	20
288	Αρχιμανδρίτη Χαρίκλεια	Δημήτριος	11
289	Βαγγέλης Ευάγγελος	Απόστολος	42
290	Καρίνος Γεώργιος	Δημήτριος	43
291	Διγώνης Απόστολος	Δημήτριος	21
292	Βαγγέλη Βασιλική	Παντελής	25
293	Βαγγέλης Παντελής	Δημήτριος	36
294	Πάντζος Ηλίας	Σταύρος	43
295	Καρίνος Θεοχάρης	Σπυρίδων	23
296	Μέγας Βασίλειος	Κωνσταντίνος	43
297	Καρίνου Δημητρούλα	Γεώργιος	35
298	Κατσόμπρας Δημήτριος	Ιωάννης	35
299	Κατσόμπρας Σπυριδούλα	Δημήτριος	29
300	Κατσόμπρας Βασιλική	Δημήτριος	5
301	Κατσόμπρας Ιωάννης	Δημήτριος	2
302	Ντάμας Νικόλαος	Παναγιώτης	48
303	Τσόλης Απόστολος	Σπυρίδων	47
304	Τσόλη Ζωή	Απόστολος	16
305	Χαραλάμπους Νικόλαος	Μιχαήλ	25
306	Χαραλάμπους Κωνσταντινιά	Νικόλαος	23
307	Βασιλείου Βιργινία	Άγγελος	25
308	Παύλου Ζωή	Ιωάννης	18
309	Γούσιας Λάμπρος	Κωνσταντίνος	17
310	Λιόγκα Ευσταθία	Στέφανος	26
311	Κουτσίκου Μαρία	Βασίλειος	12
312	Γκούζια Λευκοθέα	Αθανάσιος	14

Αύξ. Αρ.	Ονοματεπώνυμο	Πατρώνυμο	Ηλικία
313	Κατσιάρη Βασιλική	Κωνσταντίνος	28
314	Κατσιάρη Αλεξάνδρα	Κωνσταντίνος	22
315	Ζακίνος Ιερεμίας	Ισραηλίτης	42
316	Ζακίνου Ευτυχία	Ισραηλίτης	37
317	Ζακίνου Καίτη	Ισραηλίτης	5

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑΣ ΣΦΑΓΙΑΣΘΕΝΤΩΝ

97 νήπια και παιδιά μέχρι 15 ετών 119 γυναίκες από 16 έως 65 ετών

14 ηλικιωμένοι από 65 έως 75 ετών 87 άνδρες από 16 έως 65 ετών

(172 θήλεις και 145 άρρενες)

Ήτοι παιδιά ηλικίας 1-10 ετών:

1 έτους	3 παιδιά	6 ετών	12 παιδιά
2 ετών	8 παιδιά	7 ετών	6 παιδιά
3 ετών	15 παιδιά	8 ετών	8 παιδιά
4 ετών	6 παιδιά	9 ετών	4 παιδιά
5 ετών	4 παιδιά	10 ετών	8 παιδιά

1-10 ετών	74	41-45 ετών	7
11-15 ετών	23	46-50 ετών	26
16-20 ετών	28	51-55 ετών	23
21-25 ετών	28	56-60 ετών	28
26-30 ετών	14	61-65 ετών	20
31-35 ετών	15	66-70 ετών	7
36-40 ετών	23	71-75 ετών	1
	205	+	112

= 317

Εσφάγησαν οι δύο παπάδες του χωριού: παπα-Ζώης (Ζ. Κ. Δημήτρης), παπα-Λάμπρος (Λ. Ν. Σταμάτης).

Εσφαγιάσθη ο δημοδιδάσκαλος: Αντώνιος Κοντογιάννης (οικογενειακώς).

Εξοντώθηκαν ολοκληρωτικώς 20 οικογένειαι.

Ηρπάγησαν ζώα:

Μικρά (πρόβατα, γίδες)	600		
Μεγάλα (βόδια, αγελάδες)	388	Εκάησαν οικίαι	181
Ίπποι	64	Έμειναν άθικτοι	2

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

Abendmeldungen der Truppe:16. 8. 1943

G.Jäg.Btl.54: 14.00 Uhr Abmarsch der 3.Kp. von Stavrakl zur Übernahme
18.40 Uhr der Flugplatzsicherung.

G.Pl.Btl.54: 1./, 3./, 4.Kp. Fußteile Abmarsch 16.8. 19.00 Uhr zum
18.50 Uhr neuen Einsatzraum Mirsini. 2.Kp. Abmarsch 16.8.19.00 Uhr
in Richtung Perati. Die Kpn. erreichen in 3 Tagesmärsch
die befohlenen Ziele. Mot-Teile Abmarsch 17.8. 06.00
Stützpunkt Flugplatz am 16.8. 19.00 Uhr an Geb.Jäg.B.
übergeben.
Btl.Gef.St. bis 17.8. 09.00 Uhr Katsika, ab 17.8.12.00
Mirsini. Sonst. ohne Neuigkeit.

G.Pz.Jäg.44: Ohne Neuigkeit.
18.55 Uhr

G.J.R. 99: Ohne Neuigkeit.
19.30 Uhr

G.A.R. 79: Ohne Neuigkeit.
19.30 Uhr,

G.J.R.98: 1.) 12.Kp. umstellte heute Morgen Komana von 3 Seiten
Aus sämtlichen Häusern erhielt sie starkes Gewehr
Darauffin wurde von der Kp. mit allen Waffen das
eröffnet, der Ort gestürmt und niedergebrannt. Be
sem Gefecht wie es scheint, einem Teil der Bandit
lungen in südostw.Richtung zu entkommen. Schützun
se 150 Zivilisten kamen bei diesem Kampf ums Leben
Die Häuser wurden mit Handgranaten gestürmt und g
ten dadurch in Brand. Das gesamte Vieh und wolle
den erbeutet und mitgenommen. Durch das Niederbre
der Häuser ist sehr viel Mun. in die Luft gegan
vermutlich sind auch versteckte Waffen mitverbran
6.) Weiterer Ausbau der Iulon-Stellung.
7.) Wetter Trocken, sehr heiß.
Beute: Etwa 150 tote Zivilisten,
16 Stück Großvieh,
1 Lkw. Wollsachen
5 ital.Karabiner
1 ital. M.P.

1. Η αναφορά του 98^{ου} Συντάγματος σχετικά
με την επιχείρηση στο Κομμένο.

Abschrift

ZEUGENEIDLICHE VERNEMUNG

Arta, den 12. Dezember 1945

Fr. : Wie heisst du u.s.w.

Ant. : Pappas Stefanos [REDACTED] geboren in Kommenon, wohnhaft [REDACTED] Gymnasialdirektor, 42 Jahre alt, orthodoxer Christ.

Fr. : Kennst Du die wegen der Zerstörung des Dorfes Kommenon beschuldigten Deutschen oder bist Du verwandt mit ihnen?

Ant. : Ich kenne sie nicht.

(Er wurde auf das heilige Evangelium gemäss den Artikeln 121 und 124 der StPO vereidigt für den Fall, dass es ihm unmöglich sein wird, bei der öffentlichen Hauptverhandlung zu erscheinen.)

Fr.: : Weissst du ob u.s.w. (es wurden ihm die erforderlichen Fragen gestellt)

Ant. : Am 16. August 1943 wurde mein Dorf Kommenon von den Deutschen zerstört. Ich weiss nicht, welche deutsche Einheit es war, die das Dorf zerstörte, es handelte sich um einen Truppenteil von ungefähr 400 Mann und drei Offizieren, welche im Dorf Louros-Filippiados stationiert waren. Dieser Truppenteil gehörte der deutschen Gebirgsjägerdivision Edelweiss an, die in Ioannina stationiert war und deren Kommandeur, welcher auch den Befehl zur Zerstörung von Kommenon erteilte, von Stettner hiess. Von einem anderen Offizier oder Unteroffizier kenne ich nicht den Vor- und Zunamen und die Auffindung ist nicht möglich, weil ich aus meinen Nachforschungen im Dorf Louros-Filippiados in Ioannina und in Arta nur den Vor- und Zunamen von "Stettner" in Erfahrung brachte. Bei der Zerstörung von Kommenon wurden 317 Personen jeden Alters und Geschlechts getötet. Die Ermordungen erfolgten durch automatische Waffen, Handgranaten, Messer und Feuer. Diese Zer-

- 2 -

störung erlebte ich selbst mit meinen Augen, weil ich selbst dabei gewesen bin. Diese Morde wurden auf grausamste Art begangen, das heisst, sie schnitten die Leiber von Frauen auf und sie verbrannten die Kinder mit Benzin wie Feuerwerke, indem sie in ihrem Mund mit Benzin getränkte Watte stopften und sie dann anzündeten. Mit Messern haben sie niedergemetzelt und auch Augen ausgestochen. Ich glaube, dass die Deutschen unser Dorf kommen auf den Grund zerstört haben, weil dieses Versorgungszentrum der Partisanen von ELAS war, die dort einen ständigen Wachposten hatten und Steuern für die über das Meer eingeführten Waren einzogen sowie der Partisanen von EDES, welche sich ebenfalls von dort versorgten. Dies wurde anscheinend den Deutschen bekannt, weil vor der Zerstörung ein deutscher Personenkraftwagen dort vorbeifuhr und die mitfahrenden Deutschen die Existenz von Partisanen bemerkten, obwohl die Partisanen sie nicht gestört hatten.

Ich habe nichts anderes hinzuzufügen und ich unterschreibe.

Es wurde ihm vorgelesen und nachdem es von ihm bestätigt wurde, unterschrieben.

Der Leiter der Gendarmerie	Die Zeugen	Der Vernommene
Unterdirektion	(gez)	(gez)
(gez.unleserliche Unterschr.)	(zahl.Unterschr.)	(unles.Unterschr.)

2. Η κατάθεση του καθηγητή Στέφανου Παππά.

Αθήνα, 12 Δεκεμβρίου 1945.

Πρός
Τούς Χριστιανούς τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐπαρχίας

Ἀπό τῆς 9ης τρέχοντος μηνός τὴν Στρατιωτικὴν διοίκησιν τῆς Ἡπείρου ἀνέλαβον αἱ Γερμανικαὶ Ἀρχαὶ Κατοχῆς. Ὑπεύθυνοι Ἀντιπρόσωποι αὐτῶν διεκήρυξαν ὅτι ὁ Γερμανικὸς Στρατὸς ἀναλαμβάνει τὴν φύλαξιν τοῦ νομιμόφρονος καὶ φιλησύχου πληθυσμοῦ, ἀλλ' ὅτι θεωροῦσι τοὺς ἀντάρτας ἐχθροὺς ὅχι μόνον τοῦ Γερμανικοῦ Στρατοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν φιλησύχων πολιτῶν, εἰς βάρος τῶν ὁποίων θά ἐπιπέσῃ ἀμείλικτος ἡ τιμωρία, διότι θά ρύρεθῃ εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ λάβῃ σκληρὰ μέτρα ἄνευ διακρίσεως ἀθῶων καὶ ἐνόχων. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἀπευθυνόμεθα διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν πρὸς τοὺς Χριστιανούς μας διὰ νὰ ὑπομνήσωμεν τὴν κρισιμότητα τῶν καιρῶν καὶ ἀπευθύνωμεν πατρικὴν προτροπὴν καὶ σύστασιν ὅπως καὶ αὐτοὶ ἀποφύγωσιν οἰανδήποτε ἔκνομον ἐνέργειαν καὶ τοὺς περὶ αὐτοὺς ἀπλοϊκωτέρους πείσωσι ὅπως ἀπόσχωσι πάσης μετὰ τῶν ἀνταρτῶν συνεργασίας καὶ ἐνισχύσεως πρὸς ἀποτροπὴν ὁλοκαυτωμάτων ἀθῶων. —

Ἀντιλαμβανόμεθα πλήρως τὴν ἀγωνίαν ἣτις συνέχει τὰς ψυχὰς ὅλων, ἀλλ' ἐν ὀνόματι τοῦ Ποιμαντορικοῦ καθήκοντος, ἐν ὀνόματι τῆς στοργικῆς ἀγάπης πρὸς τὸ ποίμνιόν μας, ἐν ὀνόματι μιᾶς ὁλοκληρίου ζωῆς ἀναλωθείσης διὰ τὴν προστασίαν καὶ τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἐμπιστευθέντος ἡμῖν ποιμνίου, ποιούμεθα ἔκκλησιν πρὸς πάντας ὅπως παραβλέψωσι πᾶν τυχόν ἀτομικὸν συμφέρον, χάριν τοῦ γενικοῦ καλοῦ, χάριν μεγάλου πληθους ἀθῶων ἐκτεθειμένων εἰς μυρίους κινδύνους καὶ ἐπικαλούμεθα σύνεσιν, πλήρη κατανόησιν τῆς κρισιμότητος τῶν περιστάσεων καὶ ὑπομονήν. —

Ἀξιοῦμεν καὶ εὐελπιστοῦμεν ὅτι ἡ ὑστάτη αὕτη ἡμετέρα ἔκκλησις θά τύχῃ τῆς δεούσης προσοχῆς καὶ ἐκτιμήσεως
διάπυρος πρὸς θεὸν εὐχέτης

Ἰωάννινα 10 Σεβρίου 1943

Ιωάννης Σπυρίδων

Ὁ Ἰωαννῖνων Σπυρίδων

3. Ποιμαντικὴ ἐγκύκλιος τοῦ μακαριστοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων καὶ μετέπειτα ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν κυροῦ Σπυρίδωνος Βλάχου πρὸς τοὺς χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας του πρὸς ἀποφυγὴν κάθε συνεργασίας καὶ ἐνισχύσεως τῶν ἀνταρτῶν «πρὸς ἀποτροπὴν ὁλοκαυτωμάτων ἀθῶων». Ἰωάννινα, 10 Σεπτεμβρίου 1943.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΕ ΛΑΕΙ

Τά Γερμανικά στρατεύματα υπεχρεώθησαν νά καταστρέψουν τὰ χωρία σας, διότι ὑπεβοηθήσατε τοὺς ἀντάρτας, οἱ ὅποιοι δολοφονικῶς ἐφόνευσαν τοὺς στρατιώτας μας.

Εἰς σᾶς ἐναπόκειται νά ἐμποδίσητε τοὺς ἀντάρτας νά μὴ ἐπιτίθενται κατὰ τῶν γερμανῶν στρατιωτῶν.

“Ἀμα τῇ παρουσίᾳ ἀνταρτῶν ὀφείλετε ν’ ἀναφέρητε ἀμέσως τοῦτο εἰς τὸ πλησιέστερον γερμανικὸν φυλάκειον.

Οὕτω θὰ δυνηθοῦν τὰ γερμανικά στρατεύματα νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ζωὴν, τὴν οἰκογένειάν σας καὶ τὴν περιουσίαν σας.

Τὰ γερμανικά στρατεύματα δὲν εὐρίσκονται ἐν Ἑλλάδι ὡς ἐχθρὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ μόνοι ἐχθροὶ μας εἶναι οἱ ἀντάρται, οἱ ὅποιοι διαταράσσουσιν τὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν τάξιν τοῦ τόπου.

Μὴ παρασύρεσθε ἀπὸ τὰ παραπλανητικὰ λόγια τῶν ἀνταρτῶν, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀνειλικρινεῖς ἀπέναντί σας καὶ σκέπτονται μόνον, πῶς νὰ ἐξασφαλισθοῦν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι.

“Ὅταν πλησιάζουν τὰ γερμανικά στρατεύματα τρέχουν προτροπάδην νὰ σώσουν τὴν ζωὴν των καὶ σᾶς ἀφήνουν μόνους ἀφοῦ σᾶς ἐκθέσουν διὰ τῶν πράξεών των.

Εἰς τὸ ἐξῆς πρέπει νὰ καλλιεργήσητε ἀγαθὰς σχέσεις μὲ τὰ γερμανικά στρατεύματα διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἡσυχίας καὶ τάξεως, ἀλλὰ κυρίως καὶ πρὸς τὸ ἴδιον ἀτομικὸν σας συμφέρον.

Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ

4. Γερμανικὴ προκήρυξις προπαγάνδας (Οκτ. ’43),
μετὰ το πρῶτο κύμα μαζικῶν ἀντιποίνων.

 ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ
 ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ
 ΤΜΗΜΑ

Εν Ιωάννιν. 26 Ιουλίου
 Περὶ ἐκτελέσεως μνημ-
 σύνου εἰς Κοινότητα Κομ-
 μένου Ἀρτης

Αριθ. πρωτ. 10588

Π Ρ Ο Σ
 Τὸ Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν
 Διευθύνσιν Διοικήσεως
 Ἀθ ἡ ν α ς

"Ἐχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὅτι εἰς τὴν πρ-
 τεύουσαν τοῦ Νομοῦ Ἀρτης, ὑπὸ τὴν Πρεδρείαν τοῦ
 Δημάρχου, Ἀρταίων συνήστηθη Ἐπιτροπὴ τελέσεως
 μνημοσύνου τῶν ὑπὸ τῶν Γερμανικῶν ὁρδῶν ἐκτελεσθέν-
 των ὑπερτετρακοσίων κατοίκων τῆς Κοινότητος Κομμέ-
 νου Ἀρτης.-

Ὁμοίως φύσεως Ἐπιτροπὴ συνεστήθη καὶ εἰς τὴν ἀτυχῇ
 Κοινότητι Κομμένου. Σκοπὸς τῶν Ἐπιτροπῶν τούτων
 εἶναι ἡ προπαρασκευαστικὴ ἐργασία διὰ τὴν τέλεσιν
 τοῦ μνημοσύνου γέννησομένου πῆν 16ην Αὐγούστου
 ἑ.ἑ. Ὡς εἶναι γνωστὸν οἱ ἀτυχεῖς κάτοικοι τῆς ὡς ἄνω
 Κοινότητος ἐν τῷ συνόλῳ των σχεδὸν ἐξετελέσθησαν ἀπα-
 νθρωπῶς ἢ ἐκάθησαν ζῶντες ἐντὸς τῶν πυρποληθεισῶν οἰ-
 κειῶν των τὴν 16ην Αὐγούστου 1943, γενόμενοι ὁλοκαύ-
 τωμα εἰς τὸν βωμόν τῆς Ἑλληνικῆς Πατρίδος καὶ τῆς
 περιφρονήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔναντι τῶν βαρβάρων
 ἐπιδρομέων.-

Κρίνοντες ἐν πολλοῖς σκόπιμον τὴν παράστασιν, κατὰ
 τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ μνημοσύνου, ἀντιπροσωπεῖαν τῆς Κυ-
 βερνήσεως, παρακαλοῦμεν, ὅπως, εὐαρεστούμενοι, μερι-
 μνήσῃτε σχετικῶς.-

Ὁ ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ
 Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ

5. Εγγραφο του γενικού διοικητή Ηπείρου προς το Υπουργεῖο Εσωτερικῶν
 όπου γνωστοποιεῖται ἡ σύσταση επιτροπῶν τελέσεως του μνημοσύνου
 στην Ἀρτα και στο Κομμένο. Ιωάννινα, 26 Ιουλίου 1945.

Επιτροπή Τελέσεως
Μνημοσύνου Κομμένου

Πρός

Τὴν Ἐπιτροπὴν Διενεργείας ἔρᾶντος ἐν ᾧ τὸ μνημοσύνη Κομμένου
ἀδικομεν ἢ ἡμῶν καὶ παραυξάνωμεν ἐν Κ. 1) 2) 3) 4) 5) 6) 7) 8) 9) 10)
2) Μαρ. Καραντζῆ, η' Α' Πρωτοδικείου, 4/ καὶ Ζαχαρία,
5) Ζαχαρία, 4) Γ. Καραγιάν, 7/ ο' Η' Α' Πρωτοδικείου, 8/ καὶ Χρυσόστομος
ἐν ᾧ 31^η ἡμέρα 3' ὅπου 7 μ.τ. ἐν ᾧ 31^η ἡμέρα
- αὐτῶν παραυξάνωμεν, ἀποκρινόμενοι καὶ παραυξάνωμεν καὶ ἐν
τῇ διενεργείᾳ ἔρᾶντος, ἐν ᾧ 31^η ἡμέρα 2^η ἡμέρα. ἐν
ἐν ᾧ 31^η ἡμέρα 31^η ἡμέρα 1945

ὁ ἀποδέχων τὴν Ἐπιτροπὴν
καὶ ἡ ἀ. ἀ.
Βασιλάκης
Εὐάγγελος

1)
2) + Τ. Α' Α' Πρωτοδικείου
3)
4) +
5) +
6) +
7) Φίλων Η' Α' Πρωτοδικείου
8)

6. Έγγραφο της επιτροπής τελέσεως μνημοσύνου Κομμένου προς εξέχοντα πρόσωπα της κοινωνίας της πόλεως της Άρτας για να συζητηθεί στο δημαρχείο η διεξαγωγή εράνου. Άρτα, 31 Ιουλίου 1945.

7. Εγγράφο του 206^{ου} Τάγματος Εθνοφυλακής προς τον δήμαρχο Αρταίων για την απονομή του Πολεμικού Σταυρού Α' Τάξεως προς την πόλη της Άρτας και το Κοιμένο με ημερομηνία 17 Ιανουαρίου 1946.

ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΕΙΣ ΚΟΜΜΕΝΟ

ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΙΣ

Τὴν 16 Αὐγούστου ἑ.ξ ἡμέραν Παρασκευὴν καὶ ὥραν
10 π. μ. θὰ τελεσθῇ εἰς

ΚΟΜΜΕΝΟ

Μεγέλοπρεπὲς ἑορτασμὸς ἐπὶ τῇ 25ῃ ἐπετείῳ τοῦ ὁλο-
καυτώματος τοῦ Χωρίου εἰς μνήμην τῶν
ὑπὲρ ἰδανικῶν τῆς Πατρίδος

317 ΦΟΝΕΥΘΕΝΤΩΝ

Κατοίκων τῶν ἐπιδρομέων Ναζιστῶν.

Παρακαλοῦνται οἱ ἐπιθυμοῦντες ἵνα λάβωσι μέρος
εἰς τὴν Ἱεροτελεστείαν ταύτην, νὰ εὕρισκωνται εἰς πλα-
τεῖαν ΚΙΑΚΙΣ ἀπὸ ὅπου θὰ ἐκτελεῖται συγκοινωνία ὑπὸ
τοῦ Ἀστικοῦ ΚΤΕΛ ἀπὸ 6 πρωΐνῃς τῆς ἡμέρας ἐκείνης.
Ἐν Ἀρτῇ τῇ 10 Αὐγούστου 1968
Ἡ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

10. Γνωστοποίηση
προσκυνήματος
στο Κομμένο προς
τους κατοίκους της Άρτας
με ημερομηνία
10 Αυγούστου 1968.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΕΛΕΤΗΣ
ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ 25ΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ
ΚΟΜΜΕΝΟΥ
ΤΗΝ 16ΗΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ ΩΡΑΝ 10 Π. Μ.

- 1) Ὡρα 10 Ἐκκίνησις πομπῆς ἀπὸ Ἱεροῦ Ναοῦ Κοιμήσεως Θεοτόκου πρὸς Ἱρῶν πεσόντων.
- 2) Ἐπιμνημόσυνοι δέησις ὑπὲρ τῶν πεσόντων.
- 3) Ὁμιλία περὶ τῆς μεγάλης θυσίας τῶν 317 νεκρῶν καὶ τοῦ ὁλοκαυτώματος τοῦ Χωρίου, ὑπὸ τοῦ ἐπιτίμου Γυμνασιάρχου κ. Στεφάνου Παππά.
- 4) Κατάθεσις στεφάνων.
- 5) Σιγὴ ἐνὸς λεπτοῦ.
- 6) Ἐθνικὸς Ὕμνος
- 7) Δεξιώσεις ἐπισήμων εἰς τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον Κομμένου

Ἐν Κομμένῳ τῇ 6ῃ Αὐγούστου 1968

Ὁ Πρόεδρος Κοινότητος

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ

11. Πρόγραμμα τελετῆς
τῆς 25^{ης} ἐπετείου
τοῦ ὁλοκαυτώματος
με ημερομηνία 6 Αυγούστου
1968.

H. F. MEYER

Mr. Cristos Basilakis
Agias Annis 2
Halandri 15232
GR - Athens

25 September 1995

Dear Mr. Basilakis,

I was very moved reading your letter. I did not know the incident described in your letter and I am looking forward to meeting and discussing your findings with you.

I have been invited to a couple of press conferences in Athens and Lamia in respect to my book and I also plan to spend some time in Crete so as to research an incident in June 1941. Presently, I think that a trip by the end of October or the beginning of November will materialize. I propose to contact you shortly before. We can then agree where to meet.

I hope that this meets with your approval. It would be convenient if you could write me your phone number. I would then call you shortly before my arrival.

Thanking you and sending you my very best regards,

H. F. Meyer

12. Η πρώτη επιστολή του αείμνηστου ιστορικού Χέρμαν Φρανκ Μάγερ
προς τον συγγραφέα με ημερομηνία 25 Σεπτεμβρίου 1995.

Zentrale Stelle
der Landesjustizverwaltungen

- 110 AR 193/97 -
- 110 AR 472/95 -

Bei Antwortschreiben Aktenzeichen angeben!

BY AIR MAIL
Zentrale Stelle · Postfach 11 44 · 71611 Ludwigsburg

Herrn
Christos Vasilakis
Agias Annis 2

152 32 Chalandri
Athens

Griechenland

71638 Ludwigsburg, den 24. 03. 1997

Schorndorfer Straße 58

Fernsprechananschluß:

Ludwigsburg Nr. (07141) 18-9

bei Durchwahl 18 App. 6231

Telefax:

(07141) 186217

Betr.: Kriegsverbrechen in Griechenland
Vernichtung des Dorfes Kommenos

Sehr geehrter Herr Vasilakis,

die Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen in Ludwigsburg spricht Ihnen ihren aufrichtigen Dank für die Übersendung des Buches THE COMMENO MASSACRE von Stefanos Pappas aus.

Es wird sicherlich bei der strafrechtlichen Aufklärungsarbeit der Zentralen Stelle und bei der durch sie unterstützten historischen Forschung gute Dienste leisten.

Die von Ihnen in Ihrem Schreiben vom 17. 08. 1995 angegebenen hiesigen Akten 508 AR 116/68 (Epirus) und 508 AR 1462/68 (Kommenos) hat Herr MEYER aus Brüssel hier erneut im Dezember vergangenen Jahres und im März dieses Jahres ausgewertet. Er sagte zu, Sie bei seinem geplanten Griechenlandbesuch, der demnächst stattfinden soll, zu informieren. Bitte geben Sie uns Nachricht, ob dies geschehen ist.

Auf Ihre Anfrage vom 04. 11. 1996, ob ein deutscher Historiker sich für die von Ihnen genannten Akten interessiert, kann ich Ihnen mitteilen, daß Herr **Professor Dr. Heinz A. RICHTER** vom Historischen Institut der Universität Mannheim, Schloß, EÖ-2100, 68159 Mannheim, sich mit historischen Forschungen betr. die deutsche Besetzung Griechenlands befaßt.

Für eine Auswertung der von Ihnen genannten Akten im Rahmen seiner Promotionsarbeit bei Professor Dr. Joannis KOLIOPULOS der Aristotelion Universität Thessaloniki hat sich auch Herr **Stratos DORDANAS**, Olympiados 35, Postfach 546 33, Thessaloniki (Telefon: 031/274-836) für die erste Woche im April dieses Jahres angemeldet.

Mit freundlichen Grüßen

(Kräft)

Richter am Landgericht

13. Η επιστολή της βιβλιοθήκης του Λούντβισμπουργκ προς τον συγγραφέα με ημερομηνία 24 Μαρτίου 1997.

14. Μητρώα αρρένων της Κοινότητας Κομμένου από το 1849 έως το 1899.
 «Βασίλειον της Ελλάδος, Νομός Άρτης, Μητρώον Αρρένων της Κοινότητας
 Κομμένου, επαρχίας Άρτης, περιλαμβάνων τους γεννηθέντας
 από του έτους 1826 μέχρι και του 1934».

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
 ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
 ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

ΑΔΕ. αριθμός άρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσε- ως τού άρρενος	Όνομα πόλεως ή χωρίον της νο- μίμου έγκατασ- τάσεως ή κατα- γωγής αὐτοῦ.	Παρατη- ρήσεις
	Έπώνυμον	Όνομα					
1)	Κοντογιάννης	Βασίλειος	Ιωάννης		1849	Κομμένο	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
 ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
 ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

ΑΔΕ. αριθμός άρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσε- ως τού άρρενος	Όνομα πόλεως ή χωρίον της νο- μίμου έγκατασ- τάσεως ή κατα- γωγής αὐτοῦ.	Παρατη- ρήσεις
	Έπώνυμον	Όνομα					
1)	Κοντογιάννης	Βασίλειος	Ιωάννης		1856	Κομμένο	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
 ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
 ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

ΑΔΕ. αριθμός άρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσε- ως τού άρρενος	Όνομα πόλεως ή χωρίον της νο- μίμου έγκατασ- τάσεως ή κατα- γωγής αὐτοῦ.	Παρατη- ρήσεις
	Έπώνυμον	Όνομα					
1)	Κριτσιμής	Νικόλαος	Κων/νος		1862	Κομμένο	
2)	Στατίνος	Μιχαήλ	Απόστολος		"	"	
3)	Ζιουλέρης	Κων/νος	Ιωάννης		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Α/Ε. αριθμός άρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσε- ως τού άρρενος	Όνομα πόλεως ή χωρίον της νο- μίμου έγκατασ- τάσεως ή κατα- γωγής αúτου.	Παρατη- ρήσεις
	Έπώνυμον	Όνομα					
1)	Πταλαμάγκας	Χρήστος	Δημήτριος		1864	Κομμένο	
2)	Μπαντάς	Νικόλαος	Αναστάσιος		"	"	
3)	Παππός	Ήλίας	Κων/νος		"	"	
4)	Χαραλάμπους	Χρήστος	Βασίλειος		"	"	
5)	Αναγνώστου	Ευάγγελος	Ανδρέας		"	"	
6)	Αντωνίου	Νικόλαος	Απόστολος		"	"	
7)	Χαραλάμπους	Νικόλαος	Βασίλειος		"	"	
8)	Γούλας	Ευάγγελος	Κων/νος		"	"	
9)	Παππας	Βασίλειος	Χρήστος		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Α/Ε. αριθμός άρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσε- ως τού άρρενος	Όνομα πόλεως ή χωρίον της νο- μίμου έγκατασ- τάσεως ή κατα- γωγής αúτου.	Παρατη- ρήσεις
	Έπώνυμον	Όνομα					
1)	Σοριμπάς	Χρήστος	Δημήτριος		1866	Κομμένο	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Α/Ε. αριθμός άρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσε- ως τού άρρενος	Όνομα πόλεως ή χωρίον της νο- μίμου έγκατασ- τάσεως ή κατα- γωγής αúτου.	Παρατη- ρήσεις
	Έπώνυμον	Όνομα					
1)	Κριτσιμπάς	Γεώργιος	Κων/νος		1867	Κομμένο	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κοιμμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρ. Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γεννήσεως τοῦ Ἀρρένος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Σκάρας	Δημήτριος	Κων/νος		1869	Κοιμμένο	
2)	Μπούνας	Κων/νος	Νικόλαος		"	"	
3)	Ἀντωνίου	Εὐστράτιος	Κων/νος		"	"	
4)	Ντελντελές	Εὐστάσιος	Ἀθανάσιος		"	2930/33	
5)	Βαγγελλής	Ἰωάννης	Δημήτριος		"	7503/33	
6)	Νικολαΐδης	Σάκης	Δημήτριος		"	"	
7)	Κούρας	Χαράλαμπος	Πάνος		"	2930/33 7503/33	
8)	Φαρδέλλας	Βασίλειος	Ἀναγνώστης		"		
9)	Γράκος	Χρήστος	Δημήτριος		"	"	
10)	Παρανένας	Γεώργιος	Ἰωάννης		"	2930/33	
11)	Βλαχοπάνος	Ἀναστάσιος	Πέτρος		"		
12)	Μαγγιώρος	Κων/νος	Θεόδωρος		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κοιμμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρ. Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γεννήσεως τοῦ Ἀρρένος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Στασινός	Γεώργιος	Ἀπόστολος		1870	Κοιμμένο	
2)	Ἀγύρος	Δημήτριος	Ἀθανάσιος		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κοιμμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρ. Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γεννήσεως τοῦ Ἀρρένος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Κριτταμίδης	Γάκης	Κων/νος		1872	Κοιμμένο	
2)	Σαργιάννης	Ἰωάννης	Νικόλαος		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΕΩΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρ. Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γέννησ- ως το άρρενος	Όνομα πόλεως ή χωρίον της νο- μίμου εγκατασ- τάσεως ή κατα- γωγής αὐτοῦ.	Παρατη- ρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Χήρας	Θεόχαρης	Εὐσταθίου		1874	Κομμένο	
2)	Ζορμπάς	Γεώργιος	Δημήτριος		"	"	
3)	Δαυμοντής	Ἰωάννης	Ἰων/νος		"	"	
4)	Χαραλάμπος	Θεοδόσιος	Ἰων/νος		"	"	
5)	Τσουρμυλός	Θεόδωρος	Ἰων/νος		"	"	
6)	Παῦλος	Δημήτριος	Γεώργιος		"	ἑως ΑΡΔΣΣ 1/4	
7)	Τσίνας	Βασίλειος	Ἰων/νος		"	"	
8)	Τσακάνικας	Χρήστος	Σπυρίδων		"	2930/33	
9)	Μυσικός	Σπυρίδων	Νικόλαος		"	4870/27	
10)	Κούτελος	Ἀθανάσιος	Γρηγόριος		"	7503/33	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΕΩΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρ. Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γέννησ- ως το άρρενος	Όνομα πόλεως ή χωρίον της νο- μίμου εγκατασ- τάσεως ή κατα- γωγής αὐτοῦ.	Παρατη- ρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Μεταμαγγας	Πάνος	Γεώργιος		1884	Κομμένο	
2)	Λαμπάς	Χρήστος	Αναγνώστης		"	"	
3)	Μεταμαγγας	Ἰων/νος	Μιχαήλ		"	ἑως ΑΡΔΣΣ 10/4	
4)	Νησιώτης	Ἰωάννης	Γεώργιος		"	"	
5)	Χρυσόπου	Ἰωάννης	Γεώργιος		"	"	
6)	Παῦλος	Γεώργιος	Ἰωάννης		"	ἑως 4870/27	
7)	Βλάχος	Ἠλίας	Ἰωάννης		"	"	
8)	Γιώργος	Λεωνίδας	Απόστολος		"	"	
9)	Κουτσογιάννης	Δημήτριος	Θεόδωρος		"	"	
10)	Βλαχεπάνος	Ἰων/νος	Θεόδωρος		"	"	
11)	Βλάχος	Νικόλαος	Ἰων/νος		"	ἑως ΑΡΔΣΣ 10/4	
12)	Στασινός	Ἰων/νος	Ἰωάν. Απόσ. 12π.		"	"	
13)	Στασινός	Ἰων/νος	Ἰωάννης Μικονήρης		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσεως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1	Διμαντίης	Δαθανάσιος	Αντ. Κων.		1880	Κομμένο	
2	Κομάνος	Βασίλειος	Χρήστος		"	"	
3	Παππῆς	Βασίλειος	Βασίλειος		"	"	
4	Παππῆς	Διονυσίου	Μιχαήλ		"	"	4820/27
5	Μπίτσας	Κων/νος	Δημήτριος		"	"	
6	Βλαχοπάνος	Δημήτριος	Αντώνιος		"	Ζυγαῖς	4870/72
7	Κοτλῆς	Δαμήτριος	Νικόλαος		"	Τσουνί	
8	Σιῶτης	Θεόδωρος	Κώστας		"	"	2930/33
9	Κώτσης	Κων/νος	Νικόλαος		"	Κομμένο	
10	Αντωνίου	Διονύσιος	Θεόδωρος		"	"	
11	Βλαχοπάνος	Νικόλαος	Αντ. Κων.		"	"	
12	Μαλιγιάνης	Ανδρέας	Κων/νος		"	"	2930/33
13	Κώστας	Βασίλειος	Πάνος		"	"	
14	Γαλανός	Απόστολος	Σπυρίδων		"	"	
15	Κορμῆς	Κορμῆς	Χρήστος		"	"	αὐτὸς ΑΑ0551/

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσεως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Αντωνίου	Δημήτριος	Θεόδωρος		1876	Κομμένο	
2)	Αντωνίου	Γεώργιος	Θεόδωρος		"	"	
3)	Τσουρῆνος	Νικόλαος	Θεόδωρος		"	"	
4)	Κολτοπάνης	Βόδύμιος	Γρηγόριος		"	"	
5)	Κώστας	Αντώνιος	Πάνος				2930/33

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1961

Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσεως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Δουκίτης	Κων/νος	Αθανάσιος		1879	Κομμένο	
2)	Πάυλος	Ἰωάννης	Γεώργιος		"	"	
3)	Κολτοκάτης	Βασίλειος	Γρηγόριος		"	"	
4)	Πάυλος	Ἰωάννης	Γεώργιος		"	"	1970/27
5)	Κολτοκάτης	Ἰωάννης	Γεώργιος		"	"	
6)	Βλάχος	Δημήτριος	Κων/νος		"	"	1970/27
7)	Ματθαίος	Γεώργιος	Γρηγόριος		"	Συνελτός	293/23
8)	Παπαχρήστος	Γεώργιος	Δημήτριος		"	Παυλός	
9)	Φαρέλλος	Ἰωάννης	Αναγνώστ.		"	Συνελτός	
10)	Αντωνίου	Χρήστος	Κων/νος		"	Παυλός	2936/33
11)	Παπαγιάννης	Θεοδόσιος	Ευστράτιος		"	Συνελτός	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1961

Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσεως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Αντωνίου	Ευάγγελος	Κώστας		1883	Κομμένο	
2)	Κρομμύς	Κων/νος	Κοσ.Χρήσ.		"	"	
3)	Αντωνίου	Χρήστος	Νικόλαος		"	"	2008/4870/1
4)	Σπύρος	Γεώργιος	Κων/νος		"	"	
5)	Ράμος	Γεώργιος	Δημήτριος		"	"	2930/33
6)	Αντωνίου	Νικόλαος	Γεώργιος		"	"	2930/33
7)	Κολλός	Νικόλαος	Κώστας		"	"	2930/33
8)	Παπαγιάννης	Νικόλαος	Ευστράτιος		"	"	2970/33

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κοιμμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΕΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γέννησε- ως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νο- μίμου ἐγκατασ- τάσεως ἢ κατα- γωγῆς αὐτοῦ.	Παρατη- ρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Μηαιώτης	Πηδόλαος	Γεώργιος		1882	Κοιμμένο	
2)	Τσουρμανῶς	Γεώργιος	Ἰωάννης		"	"	
3)	Παναγιώτης	Σπυρίδων	Ἰωάννης		"	"	196/2
4)	Λάμπρης	Λάμπρος	Γεώργιος		"	"	
5)	Μαγγιώφης	Δημήτριος	Βασίλειος		"	"	330
6)	Κοντογιάννης	Ἀνδρέας	Γεώργιος		"	"	
7)	Κοντογιάννης	Ἰωάννης	Θεόδωρος		"	"	
8)	Παυλῆς	Χρήστος	Ἀθανάσιος		"	"	
9)	Σκούρης	Ἀρτιστέλης	Γεώργιος		"	"	1930/33
10)	Ίφαντής	Δημήτριος	Γεώργιος		"	"	
11)	Παῦλος	Ἰωάννης	Κων/νος		"	"	1903/33
12)	Παπαχρήστος	Κων/νος	Ἀθανάσιος		"	"	
13)	Παπαγεωργίου	Κων/νος	Ἀνδρέας		"	"	2930/33

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κοιμμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΕΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γέννησε- ως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νο- μίμου ἐγκατασ- τάσεως ἢ κατα- γωγῆς αὐτοῦ.	Παρατη- ρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Παπῆς	Αθανάσιος	Βασίλειος		1877	Κοιμμένο	
2)	Κοντογιάννης	Σπυρίδων	Γεώργιος		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γεννήσεως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Μαγγιάνης	Βασίλειος	Βασίλειος		1885	Κομμένο	
2)	Κοντογιάννης	Αριστείδης	Χρήστος		"	"	
3)	Αναγνώστου	Βίλιππος	Βασίλειος		"	"	
4)	Πλάτς	Χρήστος	Γεώργιος		"	"	
5)	Δημητρίου	Απόστολος	Ιωάννης		"	"	
6)	Τάκας	Χρήστος	Βασίλειος		"	"	
7)	Παπανδρέου	Γρηγόριος	Ανδρέας		"	"	
8)	Μαλιγιάννης	Ιωάννης	Κων/νος		"	"	
9)	Δαμπαλάς	Δάμπρος	Κων/νος		"	"	
10)	Σταύρος	Βασίλειος	Βασίλειος		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γεννήσεως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Σκουλίτης	Χρήστος	Αθανάσιος		1888	Κομμένο	
2)	Παῦλος	Κων/νος	Γεώργιος		"	"	
3)	Στασινός	Ευφάνης	Ιωάννης	1-2-77	"	"	
4)	Δάμπρος	Βασίλειος	Γεώργιος		"	"	
5)	Κόκκος	Κων/νος	Χρήστος		"	"	
6)	Απόστολος	Βασίλειος	Νικόλαος		"	"	
7)	Σκουλιώτης	Γεώργιος	Βασίλειος		"	"	
8)	Αναγνώστου	Βασίλειος	Κων/νος		"	"	
9)	Πλάτς	Δημήτριος	Αθανάσιος		"	"	
10)	Πλάτς	Δημήτριος	Βασίλειος		"	"	
11)	Μαλιγιάννης	Παντελής	Κων/νος		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1961

Αρ. Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γεννήσεως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1	Διαμαντίτης	Ἰωάννης	Δημήτριος		1889	Κομμένο	
2	Στασινός	Ἀναστάσιος	Παχάλης		"	"	
3	Παππός	Ἀθανάσιος	Βασίλειος		"	"	
4	Σκάρης	Ἀναστάσιος	Κων/νος		"	"	
5	Φαρδελός	Εὐάγγελος	Γεώργιος		"	"	
6	Δημητρίου	Δημήτριος	Ἰωάννης		"	"	
7	Παπαχρήστος	Γεώργιος	Ἀναστάσιος		"	"	
8	Παπαχρήστος	Στέφανος	Δημήτριος		"	"	
9	Παπαχρήστος	Ἠλίας	Ἀθανάσιος		"	"	
10	Παῦλος	Παῦλος	Κων/νος		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1961

Αρ. Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γεννήσεως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1	Ἀθανασίου	Νέστορ	Δημήτριος		1891	Κομμένο	
2	Κοντογιάννης	Γρηγόριος	Γεώργιος		"	"	
3	Κοντογιάννης	Σάκης	Βασίλειος		"	"	
4	Παππός	Κων/νος	Ἠλίας		"	"	
5	Σταμάτης	Λάμπρος	Παύλος		"	"	
6	Παῦλος	Εὐάγγελος	Γεώργιος		"	"	
7	Φαρδελός	Χρήστος	Γεώργιος		"	"	
8	Τσαμπίς	Εὐστάθιος	Κων/νος		"	"	
9	Σκουτέρης	Χρήστος	Κων/νος		"	"	
10	Βαγγελής	Ἠλίας	Γεώργιος		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρ. Μητρώου	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γεννήσεως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Ἀπεστόλου	Ἰωάννης	Ἀναστάσιος		1892	Κομμένο	5498/35
2)	Ἀντωνίου	Βασίλειος	Εὐστροφάτος		"	"	"
3)	Ἀπεστόλου	Ἀντώνιος	Δημήτριος	Ἰωάννης	"	16-8-1943	ἀπὸ τῆς Γερμανίας
4)	Κώστας	Κων/νος	Σπυρίδων		"	"	"
5)	Πανακούλας	Χαράλαμπος	Ἰωάννης		"	"	"
6)	Σκάρας	Δημήτριος	Κων/νος		"	"	"
7)	Γούσιος	Κων/νος	Βασίλειος		"	Συνελῶς	2930/33

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρ. Μητρώου	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γεννήσεως τοῦ ἄρρενος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νομίμου ἐγκαταστάσεως ἢ καταγωγῆς αὐτοῦ.	Παρατηρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Παπῆς	Ζώης	Ἰωάννης		1899	Κομμένο	
2)	Νταλεμάγγας	Χαρίλαος	Χρήστος		"	"	"
3)	Σκάρας	Εὐάγγελος	Δημήτριος		"	"	"
4)	Ἀπεστόλος	Ἀπόστολος	Γεώργιος		"	"	2930/33
5)	Κολιτσάκης	Δημήτριος	Ἰωάννης	✓	"	"	"
6)	Κώστας	Ζώης	Γεώργιος		"	"	ἀπὸ τῆς Γερμανίας 6/4
7)	Κρητιμῆς	Φώτιος	Νικόλαος		"	"	5498/35
8)	Παναγιωτόπουλος	Δημήτριος	Χρήστος		"	"	"
9)	Κώστας	Ἰωάννης	Κων/νος		"	"	ἀπὸ τῆς Γερμανίας 17.4.42/3
10)	Λάμπρος	Κων/νος	Γεώργιος		"	"	5498/35
11)	Παπῆς	Γεώργιος	Διονύσιος		"	"	5498/35
12)	Κεκορόσκης	Δημήτριος	Χρήστος		"	Συνελῶς	
13)	Γούσιος	Ἰωάννης	Δημήτριος		"	"	"
14)	Τσαμπῆς	Ἀθανάσιος	Κων/νος		"	"	2930/33
15)	Τσαμάνδης	Σπυρίδων	Χρήστος		"	"	"
16)	Θόδωρος	Μελέτης	Γεώργιος		"	Τσομπῆς	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κοιμμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1981

Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσεως του αρρένος	Όνομα πόλεως ή χωρίον της νομίμου εγκατάσεως ή καταγωγής αυτού.	Παρατηρήσεις
	Επώνυμον	Όνομα					
1	Ζορμπάς	Δαμιανός	Χρήστος		1894	Κοιμμένο	
2	Υφαντής	Δημήτριος	Χρήστος		"	"	
3	Δόσης	Γεώργιος	Ευστάθιος		"	Συκιάς	
4	Παπαδημητρίου	Γεώργιος	Χιόλας		"	Τσουπί	
5	Παπαδόπου	Ιωάννης	Ανδρέας		"	2930/32	
6	Σιδερός	Δημήτριος	Κων/νος		"	"	
7	Τσουβάνος	Θωμάς	Θεοδόσιος		"	Κοιμμένο	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κοιμμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1981

Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γενήσεως του αρρένος	Όνομα πόλεως ή χωρίον της νομίμου εγκατάσεως ή καταγωγής αυτού.	Παρατηρήσεις
	Επώνυμον	Όνομα					
1	Γιάννης	Απόστολος	Γεώργιος		1895	Κοιμμένο	
2	Παυλός	Ιωάννης	Αντρέας		"	2930/32	
3	Αθανασίου	Ιωάννης	Δημήτριος		"	"	
4	Ευαγγελίας	Γεράσιμος	Ιωάννης		"	"	
5	Σταυρινός	Χρήστος	Γεώργιος		"	"	
6	Ζούρβανος	Απόστολος	Θεόδωρος		"	"	
7	Ταίνας	Αναστάσιος	Σωτήριος		"	"	
8	Μαυροκρίτης	Ευάγγελος	Αλέξανδρος		"	Τσουπί	
9	Υφαντής	Θεόδωρος	Ευστάθιος		"	"	
10	Σιδερός	Μιχαήλ	Κων/νος		"	2930/32	
11	Βλαχοπένος	Κων/νος	Αναστάσιος		"	Συκιάς	
12	Χαλκιάς	Ευστάθιος	Αναγνώστης		"	"	
13	Κοντογιάννης	Αιωνύσιος	Γεώργιος		"	746/40	
14	Διπραντής	Αλέξανδρος	Ιωάννης		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρ. Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γέννησε- ως τοῦ ἀρρένος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νο- μίμου ἐγκατα- στάσεως ἢ κατα- γωγῆς αὐτοῦ.	Παρατη- ρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Κολλοκώτης	Χρήστος	Εὐθύμιος		1898	Κομμένο	
2)	Λατινίου	Κων/νος	Εὐεστάτος		"	" 5498/35	
3)	Στασινός	Σεραφεῖμ	Ιωάννης	Γεω	"	"	
4)	Αἰάρος	Εὐεστάτος	Δημήτριος		"	" 4030/23	
5)	Παπαγεωργίου	Θωμᾶς	Γρηγόριος		"	Παρουπ	
6)	Βαγγελῆς	Βασίλειος	Ιωάννης		"	" 2930/33	
7)	Φαρδέλλας	Παναγιώτης	Παναγιώτης		"	"	
8)	Γρίβας	Κων/νος	Βασίλειος		"	Συκλαῖς	
9)	Βλαχακῆνος	Θωμᾶς	Αναστάσιος		"	"	

ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ Κομμένου
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΗΣ

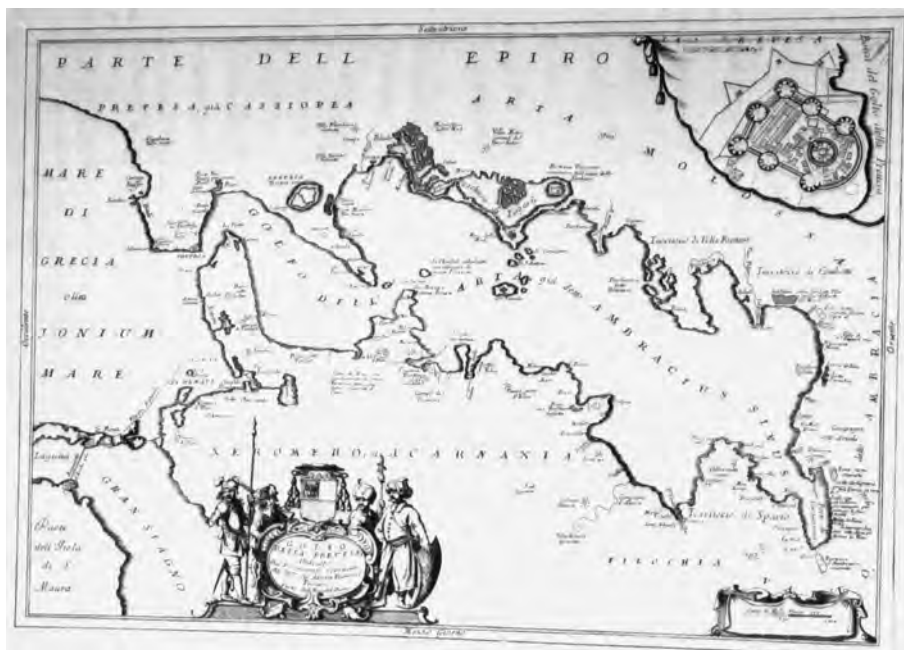
ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΤΑΡΤΗΣΘΗΝ ΤΟ ΕΤΟΣ 1951

Αρ. Αρρένων	ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΟΣ		Όνομα Πατρός	Όνομα Μητρός	Έτος γέννησε- ως τοῦ ἀρρένος	Όνομα πόλεως ἢ χωρίου τῆς νο- μίμου ἐγκατα- στάσεως ἢ κατα- γωγῆς αὐτοῦ.	Παρατη- ρήσεις
	Ἐπώνυμον	Όνομα					
1)	Ἀναγνώστου	Εὐάγγελος	Ανδρέας		1893	Κομμένο	
2)	Διαμαντῆς	Τηλέμαχος	Δημήτριος		"	"	
3)	Στασινός	Λάμπρος	Ιωάννης		"	" 5498/35	
4)	Δημητρίου	Ζωῆς	Κων/νος		"	"	
5)	Ζορμπᾶς	Ιωάννης	Χρήστος		"	"	
6)	Κώστας	Κων/νος	Εὐάγγελος		"	" 5498/35	
7)	Χρήστος	Αναστάσιος	Εὐάγγελος		"	"	
8)	Ευμουτέρης	Νικολάος	Αναγνώστης		"	" 7503/23	
9)	Αἰάρος	Απόστολος	Θωμᾶς	Γεω	"	"	
10)	Κόκκινος	Μιλτιάδης	Χρήστος		"	"	

ΠΗΓΕΣ ΥΛΙΚΟΥ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

- Aq. 1.** 508 AR 17 3/67 Bd. I Bl.I Freiburgs.
Aq. 2. Quelle: BA/MA Freiburgs.
Aq. 3. Χάγκεν Φλάισερ «Στέμματα και Σβάστικα: η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1943», τόμος Β΄, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995.
Aq. 4. Του ιδίου.
Aq. 5. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Άρτας.
Aq. 6. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Άρτας.
Aq. 7. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Άρτας.
Aq. 8. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Άρτας.
Aq. 9. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Άρτας.
Aq. 10. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Άρτας.
Aq. 11. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Άρτας.
Aq. 12. Αρχείο συγγραφέα.
Aq. 13. Αρχείο συγγραφέα.
Aq. 14. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Άρτας.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

1. Χάρτης του Αμβρακικού Κόλπου της περιόδου της Ενετοκρατίας. Παρίσι, 1798.

2. Χάρτης του Αμβρακικού Κόλπου από τον Calixte Alary. Παρίσι, 1884.

3. Η οριοθέτηση των συνόρων Ελλάδας - Τουρκίας από το 1875 μέχρι την τελική διευθέτηση Βερολίνου - Κων/πολης το 1881 με φυσικό όριο τον ποταμό Άραχθο.

4. Το παλαιότερο κτίσμα του Κοιμένου, όπου γεννήθηκε ο Στέφανος Παππάς. Απομεινάρια παλιού παραδοσιακού πέτρινου σπιτιού, στα τέλη της ύστερης οθωμανικής περιόδου, τέλη 18^{ου} με αρχές 19^{ου} αι. Σήμερα το κτίσμα αποτελεί ιδιοκτησία του Διονυσίου Παππά.

5. Ο στρατηγός Βάλτερ Φον Στέτνερ, ιππότης του Γκραμπενχόφεν.

6. Ο διοικητής του 98^{ου} Συντάγματος και υπεύθυνος της σφαγής του Κομμένου, Γιόζεφ Ζάλμινγκερ.

7. Τμήμα χάρτη του Γενικού Επιτελείου Στρατού με τα κυριότερα σημεία της εκκαθαριστικής επιχείρησης «Αύγουστος».

8. Γερμανοί αξιωματικοί
φωτογραφίζονται μπροστά
στον Παρθενώνα.
Στο κέντρο ο υπολοχαγός
Κουρτ Βαλντχάιμ.

9. «Τα παιδιά του Ζάλμινγκερ»:
Ο Άλμπερτ Τσάντερ (στο κέντρο)
με συστρατιώτες του στις όχθες
του Λούρου, καλοκαίρι 1943.

10. Υπολοχαγός Βίλι Ρέξερ, ο υπεύθυνος της διεξαγωγής της επιχείρησης.

11. Ο ταγματάρχης Ράινχολντ Κλέμπε είναι ο υπεύθυνος αξιωματικός που διηύθυνε την επιχείρηση «Εκπληξη» εναντίον των κατοίκων του Κομμένου.

12. Ο πρώτος μάρτυρας της σφαγής του Κομμένου, π. Λάμπρος Σταμάτης.

13. Ο Χέλμουτ Ντόνατ (αριστερά) και ο Βίλι Ρέξερ (δεξιά) σε μία γιορτή του συντάγματος.

14. Ο ιερός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, κτίσμα του 1814. Στο βάθος αριστερά διακρίνεται το πέτρινο καμπαναριό, που οι Γερμανοί το χρησιμοποίησαν ως παρατηρητήριο, και δεξιά ο πυλώνας όπου στην είσοδό του σκοτώθηκε ο π. Λάμπρος Σταμάτης. Αρχές της δεκαετίας του 1970.

15. Το περίτεχνο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ιερού ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Από καταθέσεις Γερμανών και Αυστριακών στρατιωτών γνωρίζουμε ότι στο εσωτερικό του ναού είχαν τοποθετηθεί πτώματα από δολοφονημένους κατοίκους, κυρίως γυναίκες και παιδιά. Κοιμένο, 1994.

16. Ο υποδεκανέας Άντον Τσίγκλερ, ο δολοφόνος που εκτέλεσε τους καλεσμένους στον γάμο της οικογένειας Μάλλιου, στις 16 Αυγούστου 1943. Φωτογραφία του 1943 περίπου.

17. Ο πρώτος σκοπευτής του 12^{ου} Λόχου, δεκανέας Άλμπερτ Τσάντερ. «Ήταν σαν να θέριζες».

18. Ο στρατηγός Χούμπερ Λαντς με το γεράκι του, διοικητής του 22^{ου} Ορεινού Σώματος Στρατού, με έδρα τα Ιωάννινα.

19. Η οικογένεια Μάλλιου, που εξολοθρεύτηκε από τους Γερμανούς στις 16 Αυγούστου 1943. Διακρίνονται από επάνω (από αριστερά) Αμαλία (ετών 21), Αλεξάνδρα (ετών 24), Σπυρίδωνας (ετών 25). Στη μέση (από αριστερά), Αύρα (ετών 16), Βασιλική (ετών 52), Θεόδωρος (ετών 56). Κάτω (από αριστερά) Ανδριάννα (ετών 11), Αχιλλέας (ετών 6), Μαρία (ετών 7), Αλέξανδρος (ετών 10), Γεώργιος (ετών 22). Από τη δωδεκαμελή οικογένεια διασώθηκαν τα δύο αδέλφια, ο Αλέξανδρος και η Μαρία.

20. Ο Αλέξανδρος Μάλλιος στέκεται στην όχθη του ποταμού Αράχθου, από όπου πέρασε με την αδελφή του Μαρία τον Αύγουστο του 1943. Κομμένο, 1988.

21. Η οικογένεια Σεραφείμ Σκάρα σε αναμνηστική φωτογραφία. Από τη σφαγή επέζησαν ο Σεραφείμ (πρώτος καθήμενος από αριστερά) και οι δύο κόρες του Αρτεμισία και Περσεφόνη (αντίστοιχα πρώτη και τελευταία στην πρώτη σειρά).

22. «Το φευγιό», πίνακας του Κώστα Μαλάμου. Εθνική Πινακοθήκη της Ελλάδας.

23. Το πέρασμα στην απέναντι όχθη του Άραχθου ποταμού.
«Το φευγιό», πίνακας του Κώστα Μαλάμου. Εθνική Πινακοθήκη της Ελλάδας.

24. Ο Νίκος Στασινός,
ο γιος του π. Σεραφείμ,
το δεκαεξάχρονο παλικάρι
που πνίγηκε στον Άραχθο
στις 16 Αυγούστου του 1943.
Φωτογραφία του 1943.

25. Ο Χάινις Χένε, δεκανέας στον
12^ο Λόχο του 98^{ου} Συντάγματος
(που ευθύνεται για πολυάριθμες
σφαγές, μεταξύ άλλων στη
Μουσιωτίτσα, το Κομμένο και
την Κεφαλονιά), εν δράσει, 1943.

26. Η οικία του Στέφανου Παππά πριν από την καταστροφή του 1943.

27. Ομαδικός τάφος
20 νεκρών σε κάποια
αυλή σπιτιού ή περιβόλι.
Τριγύρω, μανάδες
και ορφανά
του Κομμένου.
(Περ. 1945).

28. Το Δημοτικό Σχολείο
Κομμένου, ό,τι απέμεινε
από την καταστροφή.

29. Η νεότερη οικία
του Στέφανου Παππά,
όπως κατασκευάστηκε
μετά την καταστροφή
στις αρχές της δεκαετίας
του 1960.

30. Ανώτεροι αξιωματικοί της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας, παρασημοφορημένοι με τον σταυρό των ιπποτών (από αριστερά): Μιχλ Πέσινγκερ, Γιόζεφ Ζάλμινγκερ, Σπίντλερ Χίρσφελντ και Χάρολντ Φον Χίρσφελντ, ο υπεύθυνος για τη σφαγή της Μεραρχίας «Άκουι» στην Κεφαλονιά.

31. Ο π. Σεραφείμ Στασινός (1898-1964) με τα δύο εγγόνια του, τον Νίκο και τον Γιάννη. Είναι ο ιερέας που συμπαραστάθηκε ως πραγματικός ποιμένας στους κατοίκους του χωριού. Κομμένο, 1957.

32. Πρόχειρη κατασκευή σπιτιού με καλάμια, μετά το ολοκαύτωμα.

33. Επιμνημόσυνη δέηση στην πλατεία του Κοιμένου επί τη ευκαιρία της τοποθέτησης του μνημείου τον Αύγουστο του 1947.

34. Επιμνημόσυνη δέηση στο κενοτάφιο του Κοιμένου. Ομιλεί ο αείμνηστος γυμνασιάρχης Στέφανος Παππάς, χοροστατούντος του μακαριστού μητροπολίτου Άρτης κυρού Ιγνατίου του Γ'. Αύγουστος 1960.

35. Τελετή πομπής από τον ιερό ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου στις αρχές της δεκαετίας του '70.

36. Το εξώφυλλο του πρώτου βιβλίου του καθηγητή Στέφανου Παππά με σχέδιο του Ε. Σπυρίδωνος. Άρτα, 1946.

37. Το μνημείο του Κομμένου στα μέσα της δεκαετίας του 1970.

38. Φωτογραφικές λήψεις από τη «συνάντηση απομάχων» το 1968 στο Ουντεραμεργκάου. Οι απόμαχοι του 12^{ου} Λόχου πραγματοποιούν τέτοιες συναντήσεις κάθε χρόνο από το 1949.

39. Ο Ιταλός επιλοχίας Ούγκο Τούρι επισκέφθηκε το Κομμένο μία ημέρα μετά τη σφαγή. Ορκίζεται ότι είδε «νεκρά μωρά καρφωμένα στις πόρτες αχυρώνων». Καλοκαίρι του 1943.

40. Η διανοούμενη και βουλευτής της Κάτω Σαξονίας Γερμανίδα φιλελληνίδα, Έρενγκαρτ Σραμ, που με εράνους που πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία της, καθώς και με χρηματικές δωρεές, ανήγειρε τη μία πτέρυγα του δημοτικού σχολείου στο Κομμένο το 1959.

41. Ο Γερμανός ιστορικός Χέρμαν Φρανκ Μάγερ (1940-2009) είναι ο ερευνητής που έδωσε νέα ώθηση στη μελέτη των γερμανικών αρχείων σχετικά με τα εγκλήματα των Ναζί στην Ελλάδα.

42. Η Σπυριδούλα Σταμάτη. Χαρακτηριστική φυσιογνωμία της μάνας του Κομμένου. Ιούλιος 2010.

43. Χαροκαμένες γυναίκες που θρηνούν τους ανθρώπους τους μετά την καταστροφή και τον όλεθρο στην Ήπειρο.

44. Μαυροφορεμένες γυναίκες κατά την επιμνημόσυνη δέηση στην πλατεία του χωριού, αρχές της δεκαετίας του '70.

45. Στιγμιότυπο κατά την τελετή πομπής προς την πλατεία του Κοιμένου. Διακρίνονται ο σεβασμιότατος μητροπολίτης Άρτης, κ. Ιγνάτιος ο Δ', ο πρώην πρόεδρος της Κοινότητας κ. Χρήστος Κοσμάς, ο νυν δήμαρχος Νικολάου Σκουφά κ. Ευστ. Γιαννούλης, οι βουλευτές του νομού και πλήθος κόσμου. Αύγουστος 2009.

46. Οι χήρες και τα ξυπόλητα ορφανά του Κοιμένου στην πλατεία του χωριού στη δεύτερη επέτειο της σφαγής Κοιμένου, 2 Σεπτεμβρίου 1945.

47. Ο Στέφανος Παππάς καταθέτει στεφάνι στο κενοτάφιο του Κομμένου.
Αρχές της δεκαετίας του 1950.

48. Εθνικό Μνημόσυνο των σφαγιασθέντων υπό των Γερμανών
στις 16 Αυγούστου 1943 Κομμένο Άρτας.
Παρευρέθησαν ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Σεραφείμ, ο Μητροπολίτης Άρτης
Ιγνάτιος, ο Πρωτοπρ. Δημ. Μασιάς, και δίπλα του ο Γυμνασιάρχης
Στέφανος Παππάς κ.λπ. Καθήμενος ο γενναίος οπλαρχηγός ΕΛΕΣ
μπάρμπα-Σπύρος, Σπύρος Καραμπίνας κ.λπ. Κομμένο 16-8-1959.

49. Παλιό δελτίο ταυτότητας της δεκαετίας του 1950 της γιαγιάς του συγγραφέα, Δήμητρας Σκουλίκη, το γένος Διαμαντή. Η ίδια έζησε τη φρίκη του Κομμουνισμού και ζητιάνεψε στα δύσκολα χρόνια μετά τη σφαγή στα χωριά της Άρτας.

50. Ο παππούς του συγγραφέα Αναστάσιος Βασιλάκης και η μητέρα του Λαμπρινή από την Άνω Πέτρα της Άρτας. Άκουσαν για τη σφαγή του Κομμουνισμού από τους κατοίκους του ιστορικού Πέτα όταν έζησαν για αρκετούς μήνες κοντά στο σπίτι τους, φοβούμενοι τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων την περίοδο του 1943. Άρτα, 1955.

51. Η μικρή πλατεία του Κοιμένου όπου εκτελέστηκαν τα μέλη της οικογένειας του Θεόδωρου Μάλλιου μαζί με τους νεόνυμφους Αλεξάνδρα Μάλλιου και Θεοχάρη Καρίνο στις 16 Αυγούστου 1943. Διακρίνεται η παλαιά βρύση του υδατόπυργου, δίπλα το καφενείο του Δανιήλ Τσίνα με τρεις κατοίκους του χωριού. Δεξιά το παλαιό σπίτι του Νησιώτη, όπου για αρκετά χρόνια μετεγκαταστάθηκε το Δημοτικό Σχολείο μετά την ολοκληρωτική του καταστροφή. Κοιμένο, μέσα με τέλη της δεκαετίας του 1960.

52. Ο πρώην πρόεδρος της Κοινότητας Κοιμένου Δημοσθένης Κοντογιάννης καταθέτει στεφάνι στο μνημείο. Αύγουστος 1969.

53. Οι επίσημοι προσκεκλημένοι
εισέρχονται στο προαύλιο
του Ιερού Ναού Κοιμήσεως
της Θεοτόκου στις
16 Αυγούστου 1979.

54. Η τελετή της πομπής καθώς
εξέρχεται από τον Ιερό Ναό
Κοιμήσεως της Θεοτόκου.
Αύγουστος του 1979.

55. Το μνημείο του Κοιμένου στις
16 Αυγούστου 1979. Πίσω και δεξιά
διακρίνονται τα καφενεία
των Νικολάου Μαγγιώρου
και Θεοδώρου Βλαχοπάνου.

56. Από την πομπή της τελετής προς την πλατεία του χωριού στις 16 Αυγούστου 1982. Διακρίνεται ο μακαριστός Μητροπολίτης Άρτης, κυρός Ιγνάτιος ο Γ', ο υπουργός οικονομικών Δημήτρης Τσοβόλας και βουλευτές του Νομού. Δεύτερος από δεξιά ο Αλέξανδρος Μάλλιος.

57. Ο πρώην πρόεδρος της Κοινότητας και αντόπτης μάρτυρας της σφαγής του Κοιμένου Νικόλαος Κολιοκώτσης καταθέτει στεφάνι στο ηρώων. 16 Αυγούστου 1985.

58. Ο πρώην Πρόεδρος
της Κοινότητας
Κων/νος Πανακούλιας
καταθέτει στεφάνι
στο μνημείο
των πεσόντων στις
16 Αυγούστου 1987.

59. Μαυροφορεμένες
γυναίκες και κάτοικοι
του Κοιμμένου κατά
την τέλεση του μνημοσύνου
στην πλατεία του Χωριού
στις 16 Αυγούστου 1990.

60. Η πομπή του μνημοσύνου
καθώς εξέρχεται από
τον Ιερό Ναό των Αγίων
Αποστόλων Πέτρου
και Παύλου.
Αύγουστος του 1995.

61. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας κύριος Κων/νος Στεφανόπουλος στην τελετή του μνημοσύνου στον Ιερό Ναό των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στις 16 Αυγούστου 1999.

62. Ο πρόεδρος της Κοινότητας Γεώργιος Παππάς προσφωνεί τον Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας κύριο Κων/νο Στεφανόπουλο στις 16 Αυγούστου 1999.

63. Ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας κύριος Κάρολος Παπούλιας στην πλατεία του Κοιμένου στις 16 Αυγούστου 2005. Αριστερά διακρίνεται ο πρόεδρος της Κοινότητας Γεώργιος Παππάς και οι Αρχές του Νομού. Αύγουστος του 2005.

64. Ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας κύριος Κάρολος Παπούλιας καταθέτει στεφάνι στο μνημείο των πεσόντων. Αύγουστος 2005.

65. Ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας κύριος Κάρολος Παπούλιας σε σύντομο χαιρετισμό στην πλατεία του Κοιμιένου, 16 Αυγούστου 2005.

66. Κάτοικοι του Κοιμιένου κάτω από τον ιστορικό πλάτανο στην τελετή της επιμνημόσυνης δέησης στις 16 Αυγούστου 2007.

67. Ο αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης Μανώλης Γλέζος καταθέτει στεφάνι στο ηρώο του Κομμένου. Αύγουστος του 2007.

68. Ο Μανώλης Γλέζος ανακηρύσσεται επίτιμος δημότης της μαρτυρικής Κοινότητας Κομμένου στις 16 Αυγούστου 2007.

ΠΗΓΕΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

- Aq. 1.** Βέτσιου Λ. Ελευθέριου, «Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18^ο αιώνα». Διδακτορική διατριβή, Θεσ/νίκη, 2004.
- Aq. 2.** Ιντζέμπελη Ελπιδοφόρου, «Άρτα 1881-1941», εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα, 2010.
- Aq. 3.** Αϊλιανού Ι. Κων/νου, «Η Αυστρο-ουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1871-1881)». Ιδρ. Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσ/νίκη, 1988.
- Aq. 4.** Φωτό Μανταλιάς Κων/νος. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
- Aq. 5.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η φρίκη του Κοιμμένου, αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κοιμένο Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντη, Αθήνα, 1998.
- Aq. 6.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η φρίκη του Κοιμμένου, αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κοιμένο Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντη, Αθήνα, 1998.
- Aq. 7.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η φρίκη του Κοιμμένου, αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κοιμένο Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντη, Αθήνα, 1998.
- Aq. 8.** Mazower Mark, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004.
- Aq. 9.** Χάγκεν Φλάισερ, «Στέμματα και Σβάστικα: η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004.
- Aq. 10.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η φρίκη του Κοιμμένου, αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κοιμένο Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντη, Αθήνα, 1998.
- Aq. 11.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η φρίκη του Κοιμμένου, αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κοιμένο Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντη, Αθήνα, 1998.
- Aq. 12.** Αρχείο οικογένειας Σπυρίδωνα Σταμάτη.
- Aq. 13.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η φρίκη του Κοιμμένου, αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κοιμένο Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντη, Αθήνα, 1998.
- Aq. 14.** Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
- Aq. 15.** Φωτό Βασίλη Γκανιάτσα. Αρχείο συγγραφέα.
- Aq. 16.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η φρίκη του Κοιμμένου, αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κοιμένο Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντη, Αθήνα, 1998.
- Aq. 17.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η φρίκη του Κοιμμένου, αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κοιμένο Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντη, Αθήνα, 1998.
- Aq. 18.** Χάγκεν Φλάισερ, «Στέμματα και Σβάστικα: η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1943», τόμος Β', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995.

- Aρ. 19.** Αρχείο οικογένειας Αλέξανδρου Μάλλιου.
- Aρ. 20.** Mazower Mark, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.
- Aρ. 21.** Αρχείο οικογένειας Γεωργίου Σκάρρα.
- Aρ. 22.** Αρχείο Κώστα Μαλάμου.
- Aρ. 23.** Αρχείο Κώστα Μαλάμου.
- Aρ. 24.** Αρχείο οικογένειας Ευαγγελίας Στασινού.
- Aρ. 25.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Αιματοβαμμένο Εντελβάις: 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944», τόμος Β΄, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2009.
- Aρ. 26.** Αρχείο οικογένειας Μαίρης Σ. Βλαχοπάνου.
- Aρ. 27.** Παππά Στεφάνου, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946.
- Aρ. 28.** Παππά Στεφάνου, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήνα, 1976.
- Aρ. 29.** Αρχείο οικογένειας Μαίρης Σ. Βλαχοπάνου.
- Aρ. 30.** Χάγκεν Φλάισερ, «Στέμματα και Σβάστικα: η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1943», τόμος Β΄, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995.
- Aρ. 31.** Αρχείο Ευαγγελίας Στασινού.
- Aρ. 32.** Φωτό Μανταλιά Κων/νου. Αρχείο Κοινότητας Κομμένου.
- Aρ. 33.** Αρχείο Κοινότητας Κομμένου.
- Aρ. 34.** Αρχείο οικογένειας Μαίρης Σ. Βλαχοπάνου.
- Aρ. 35.** Παππά Στεφάνου, «Η σφαγή του Κομμένου στη Δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήνα, 1976.
- Aρ. 36.** Αρχείο συγγραφέα.
- Aρ. 37.** Αρχείο Κοινότητας Κομμένου.
- Aρ. 38.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Αιματοβαμμένο Εντελβάις: 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944», τόμος Β΄, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2009.
- Aρ. 39.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Αιματοβαμμένο Εντελβάις: 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944», τόμος Β΄, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2009.
- Aρ. 40.** Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η φρόκη του Κομμένου, αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κομμένο Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντη, Αθήνα, 1998.
- Aρ. 41.** Google «Μάγερ».
- Aρ. 42.** Φωτό Βασίλη Μαλισιόβα. Αρχείο συγγραφέα.
- Aρ. 43.** Μπαλάφα Κώστα, «Το αντάρτικο στην Ήπειρο», Γιάννινα, 1991.
- Aρ. 44.** Παππά Στεφάνου, «Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήνα, 1976.
- Aρ. 45.** Αρχείο Κοινότητας Κομμένου.
- Aρ. 46.** Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, εφ. «Ελεύθερος Λόγος», 7 Σεπτ. 1945. Αρχείο συγγραφέα.
- Aρ. 47.** Αρχείο οικογένειας Μαίρης Σ. Βλαχοπάνου.

- Aq. 48.** Αρχείο π. Δημητρίου Μασιά.
Aq. 49. Αρχείο συγγραφέα.
Aq. 50. Αρχείο συγγραφέα.
Aq. 51. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 52. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 53. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 54. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 55. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 56. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 57. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 58. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 59. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 60. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 61. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 62. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 63. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 64. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 65. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 66. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 67. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.
Aq. 68. Αρχείο Κοινότητας Κοιμμένου.

ΜΕΛΕΤΕΣ, ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΚΟΜΜΕΝΟ

- Αναλογίδης Σ. Γιώργος, «Γύρω απ' το δράμα του Κοιμένου», εφ. «Ελεύθερος λόγος», έτος 13ον, αρ. φύλ. 555, Άρτα, Παρασκευή 17 Αυγούστου 1945.
- Αντωνάκος Π. Σαράντος, «Η φρικτή σφαγή του Κοιμένου Άρτας, 16 Αυγούστου 1943», περ. «Ιστορία», τεύχ. 398, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 2001.
- «Άπειρος χώρα», περ. επιθεώρηση, ενημέρωση και προβολή ηπειρωτικών θεμάτων, «Το ολοκαύτωμα του Κοιμένου, 16 Αυγούστου 1943», αρ. φύλ. 24, Αθήνα, Σεπτ. 2001.
- Βασιλάκης Αθ. Χρήστος, «Η σφαγή και το ολοκαύτωμα του Κοιμένου Άρτας στη σύγχρονη έρευνα. Μία ιστορική - κριτική θεώρηση», περ. «Σκουφάς», έτος ΜΑ΄, τόμος Ι, τεύχη: 86-87, Άρτα, 1996-1997.
- Του ιδίου, «Η φυσική ομορφιά του Κοιμένου Άρτας και η ιστορική του ευθύνη», περ. «Ηπειρωτική Εταιρεία», διμηνιαία έκδοση της ομώνυμης Εταιρείας, τεύχ. 264, Σεπτ.-Οκτ. 2000.
- Βασταρούχας Σ. Γιώργος, «Πώς έγινε γνωστό στον ελεύθερο κόσμο το ολοκαύτωμα του Κοιμένου», περ. «Άρτηνή Ευθύνη», αδέσμευτη περιοδική τοπική επιθεώρηση, περίοδος Α΄, χρόνος 2ος, τεύχ. 21, Σεπτ. 1985.
- Βλαχοπάνος Δημήτριος, «Τιμήθηκαν -αλλιώς- οι 317 του Κοιμένου σε μία σεμνή και λιτή τελετή», περ. «Άπειρος χώρα», τεύχ. 123, Αθήνα, Σεπτ. 2010.
- Βρατσίτσας Ν. Ηλίας, «Διδάγματα από τη θυσία του Κοιμένου», εφ. «Μαχητής», έτος 2ον, αρ. φύλ. 241, Κυριακή 19 Αυγούστου 1984.
- Γιαννέλος Θ. Κώστας, «Το μαρτυρικό Κοιμένο», «Άρτα: τουριστικός οδηγός», φωτογραφίες Κώστας Θ. Γιαννέλος, εκδ. Εντύπωση, Άρτα, 2010.
- Γκαράνη Κατερίνα, «16 Αυγούστου: Το Κοιμένο θρήνησε», εφ. «Η Πρωινή», Τετάρτη 17 Αυγούστου 1994.
- Δ.Σ., «Με λαμπρότητα έγινε το 40χρονο μνημόσυνο στο Κοιμένο», εφ. «Μαχητής», έτος 1ον, αρ. φύλ. 16, Πέμπτη 18 Αυγούστου 1983.
- «Δημοκρατής», «46 χρόνια από τη Σφαγή του Κοιμένου», εφ. «Δημοκρατής», έτος 15º, αρ. φύλ. 3.813, Τετάρτη 2 Αυγούστου 1989.
- «Διακοπές», «Άρτα/Ηπειρος», ετήσιος τουριστικός οδηγός 1994.
- Δορδανός Ν. Στράτος, «Κατά δικαίων και αδικών: ζωές στη μέγγενη της κατοχικής βίας, 1941-1944». Από το ένθετο αφιέρωμα «Κατοχή - Αντίσταση, 1941-1944», εφ. «Τα Νέα - Ιστορία», Αθήνα, 2010.
- «Ελεύθερος Λόγος», «Η επέτειος μιας τραγωδίας», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φύλ. 547, Άρτα, 1945.
- «Ελεύθερος Λόγος», «Η λάμψη της θυσίας των», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 17ον, αρ. φύλ. 722, 22 Αυγούστου 1949.
- «Ελεύθερος Λόγος», «Το μνημόσυνο Κοιμένου», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», 22 Αυγούστου 1949.
- «Ελεύθερος Λόγος», «Το μνημόσυνο του Κοιμένου», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», Σάββατο 26 Αυγούστου 1950.
- «Ελευθεροτυπία», «Μια σελίδα στην ιστορία για τα 317 θύματα της ναζιστικής θηριωδίας», εφ. «Ελευθεροτυπία», έτος 3ο, αρ. φύλ. 620, Τρίτη 9 Αυγούστου 1977, Βουλή των Ελλήνων, Μονάδα Μικροφωτογράφισης, Αθήνα 8/1977 κ.δ.αρ.: 3155 α.α.: 901/1986.
- «Ελευθεροτυπία», «Το Εντελβίς και ο θάνατος. Γερμανοί αντιφασίστες διακόπτουν ναζιστική φέστα και τιμούν τα θύματα της σφαγής του Κοιμένου», Σάββατο 1 Ιουνίου 2002.
- «Ελεύθερος Λόγος», «Η θυσία των», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 20όν, αρ. φύλ. 853, Δευτέρα 18 Αυγούστου 1952.
- Ζακυνθινού Ζ. Νίκου, «Αύγουστος '43: Το Κοιμένο που έγινε "Καμμένο"», εφ. «Πελοπόννησος της Δευτέρας», Δευτέρα 25 Αυγούστου 2008.
- Ζαχαρής Ιωάν., «Η τραγωδία του Κοιμένου», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φύλ. 552, Τετάρτη 25 Ιουλίου 1945.
- Ζαχαρή-Ματσούκα Πόπη, «Η σφαγή και το ολοκαύτωμα του Κοιμένου Άρτας», περ. «Άρτηνή Ευθύνη», Άρτα, Ιούλιος-Αύγουστος 1997.
- «Ηχώ της Άρτας», εφ. «Η συμμετοχή του Προέδρου της Δημοκρατίας στις εκδηλώσεις μνήμης του Κοιμένου», Πέμπτη 18 Αυγούστου 2005.

- «Ηχώ της Άρτας», «Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας τίμησε την ιστορία του Κομμένου. Ιερό προσκύνημα. Πλήθος επισήμων και κόσμου στη λαμπρά τελετή», Τρίτη 17 Αυγούστου 1999.
- Θωμόπουλος Ε., «Αι εορταί Ηπείρου: οι επίσημοι έφθασαν χθες εις την Άρταν», εφ. «Ακρόπολις», Κυριακή 2 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 4, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.
- Του ιδίου, «Η Βόρειος Ήπειρος θα γίνει ελληνική. Λόγος του κ. Κασσιμάτη εις τας εορτάς της δόξης», εφ. «Ακρόπολις», Τρίτη 4 Σεπτεμβρίου 1945.
- Καραντινός Νίκος, «Τότε και τώρα: Τα ματωμένα σύμβολα της Εθνικής Αντίστασης», εφ. «Κυριακάτικος Ριζοσπάστης», 22 Αυγούστου 1994.
- Κάρρερ Αλ., «Ο λαός απέσχε από το μνημόσυνο που οργάνωσαν οι δοσίλογοι στο Κομμένο», εφ. «Ελεύθερη Ελλάδα», Δευτέρα 3 Σεπτεμβρίου 1945, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.
- Του ιδίου, «Ακμαίο το δημοκρατικό φρόνημα της Ηπείρου. Ατράνταχτη η πίστη στο μέλλον της χώρας», εφ. «Ελεύθερη Ελλάδα», Σάββατο 15 Σεπτεμβρίου 1945.
- Του ιδίου, «Ελonoσία και φθίση, γύμνια και φτώχεια, τα σχολεία... και η τρομοκρατία», εφ. «Ελεύθερη Ελλάδα», Σάββατο 15 Σεπτεμβρίου 1945.
- Κατσαδήμα Σωκράτους, «Η τραγωδία του χωριού Κομμένο Άρτης», Μέρος 1ον (Ραδιοφωνική ομιλία στην Αθήνα στις 5 Νοεμβρίου 1944), εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 15ον, αρ. φύλ. 630, Δευτέρα 1 Σεπτ. 1947.
- Του ιδίου, «Η τραγωδία του χωριού Κομμένο Άρτης», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», Μέρος 2ον, έτος 15ον, αρ. φύλ. 631, Δευτέρα 8 Σεπτ. 1947.
- Του ιδίου, «Η τραγωδία του χωριού Κομμένο Άρτης», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», Μέρος 3ον, έτος 15ον, αρ. φύλ. 632, Δευτέρα 15 Σεπτ. 1947.
- Κολιάτσος Χρήστος, «Η ανθρωποσφαγή εις το Κομμένο της Άρτας», εφ. «Καθημερινή», Σεπτέμβριος 1945.
- Κολοβός Δ. Φ., «Ηρώων και Μαρτύρων ευλαβή Μνημόσυνα», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φύλ. 557, Παρασκευή 31 Αυγούστου 1945.
- Κοσμάς Χρήστος, «Κομμένο», στο συλλογικό έργο του Δικτύου μαρτυρικών πόλεων και χωριών: «Ελληνικά ολοκαυτώματα, 1940-1945», εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2010.
- Λάμπρου Βιολέττα, «Εκδήλωση στο Κομμένο», περ. «Άρτηνη Ευθύνη», περίοδος Γ', χρόνος 19^{ος}, τεύχ. 140, Ιούλιος 2003.
- Λανίτης Κ. Νικ., «Η εβδομάς Ηπείρου», εφ. «Εστία», έτος ΝΑ', αρ. φύλ. 18.342, Παρασκευή 7 Σεπτεμβρίου 1945.
- Λάιος Θ. Γ., «Φόρος τιμής στο Κομμένο», «Άρτηνη Ευθύνη», αδέσμευτη περιοδική τοπική επιθεώρηση, περίοδος Α', χρόνος 8ος, τεύχ. 73, Σεπτ. 1991.
- Μαζάουερ Μαρκ, «Ο εμφύλιος και οι ρίζες του», εφ. «Τα Νέα», Τρίτη 21 Σεπτεμβρίου 1993.
- Μασιά Δημητρίου Πρωτοπρεσβύτερου, «Η καταστροφή του Κομμένου Άρτας - 16^η Αυγούστου 1943», εβδομαδιαία εφ. «Η Γνώμη», Άρτα, Παρασκευή 12 Αυγούστου 2011.
- «Μαχητής», εφ., «Εθνικό προσκύνημα στο Ηρωικό Κομμένο Άρτας», «Μαχητής», έτος 3ο, αρ. φύλ. 428, Τετάρτη 7 Αυγούστου 1985.
- «Μαχητής», εφ., «Απόσπασμα από την ομιλία του κ. Κολιοκώστη στο Μνημόσυνο», Πέμπτη 18 Αυγούστου 1983.
- «Μαχητής», εφ., «Ξαναζωντάνεψαν οι μνήμες της μεγάλης σφαγής στο Κομμένο Άρτας: παρουσία του Προέδρου της Δημοκρατίας κ. Κάρολου Παπούλια οι φετινές εκδηλώσεις», Πέμπτη 18 Αυγούστου 2005.
- Οικονομίδης Κ. Γιώργος, «Κομμένο 16 Αυγούστου 1945. Θλίψη: στην αγέραστη μνήμη τους», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φύλ. 557, Παρασκευή 31 Αυγούστου 1945.
- Παππάς Στέφανος, «Το αστεράκι της γης», επίκαιρο ηθογραφικό διήγημα, εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 11ον, αρ. φύλ. 462, Παρασκευή 31 Οκτωβρίου 1941.
- Του ιδίου, «Το μαρτυρικό Κομμένο και ο νέος συννοικισμός του», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», έτος 15ον, αρ. φύλ. 628, Παρασκευή 1 Αυγούστου 1947.
- Παπαθανασίου Στέλιος «Και ύστερον, πως να μη μοσχοβολά το χώμα;». Το νόημα της θυσίας στην ελληνική διαχρονία. Ομιλία που έγινε στο Κομμένο της Άρτας στις 16 Αυγούστου 2014 και δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Δίοδος», τεύχ. 7, Νοέμβριος 2014.
- Παπαφωτίου Κων., «Το πέρας των Ούννων», εφ. «Ελεύθερος Λόγος», αρ. φύλ. 551, έτος 13ον, Τετάρτη 18 Ιουλίου 1945.
- Περάνθης Μιχ., «Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου Κομμένου», εφ. «Έθνος», έτος 33ον, αρ. φύλ. 9.985, Σάββατο 17 Αυγούστου 1946.
- Του ιδίου, «Εντυπώσεις από την Άρταν: Το μνημόσυνο των θυμάτων του Κομμένου», εφ. «Έθνος», έτος 33ον, αρ. φύλ. 9.991, 24 Αυγούστου 1946.

- Του ιδίου, «Θυσίες και ολοκαυτώματα. Η εβδομάς Ηλείου. Τεράστιοι αριθμοί καταστροφών», εφ. «Έθνος», έτος 32ον, αρ. φύλ. 9.688, Σάββατο 25 Αυγούστου 1945.
- Του ιδίου, «Το Ολοκαύτωμα του Κομμένου» (16 Αυγ. 1943), Ραδιοφωνική ομιλία της 16ης Αυγ. 1946, εφ. «Ελευθέρος Λόγος», έτος 14ον, αρ. φύλ. 602, Άρτα 6 Νοεμβρίου 1946.
- «Πρωϊνή», εφ. «Χαιρετισμός του Προέδρου της Δημοκρατίας στην εκδήλωση για το ολοκαύτωμα του Κομμένου Άρτας», Τρίτη 16 Αυγούστου 2005.
- Ράχελ Τόμας, «Οι άγνωστοι νεκροί του Κομμένου», «Έμφαση», τριμηνιαία επιθεώρηση του Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κων/νος Καραμανλής, τεύχος 16, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2003.
- Ριζοσπάστης «Ένα σύμβολο: Το Κομμένο της Άρτας, Ολοκαύτωμα στον αγώνα», εφ. «Ριζοσπάστης», χρόνος 29ος, αρ. φύλ. 9.552, Αθήνα, Τετάρτη 15 Αυγούστου 1945, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.
- Σαλταπίδα Αικατερίνη, «Κομμένο: ένα διαμφισβητούμενο έγκλημα πολέμου», συλλογικό έργο «Άρτα: ιστορία και πολιτισμός, 1881-2006», επιμέλεια: Παντελής Γεωργαλής, καθ. Παιδαγωγικού Τμήματος Παν/μίου Πατρών, Άρτα, 2007.
- «Σκουφάς», «Κομμένο», περιοδικό «Σκουφάς», τόμος Θ', Άρτα - 1993/2 - 1994/1, τεύχη 82-83.
- Σταμούλης Μίμης, «Κομμένο», εφ. «Ελευθέρος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φύλ. 557, Παρασκευή 31 Αυγούστου 1945.
- Στασινός Νίκος, «Κομμένο: Μνήμη φρίκης και ντροπής», εφ. «Ελευθεροτυπία», Τρίτη 9 Αυγούστου 1994.
- Στρατή Θρ. Αντ. «Τα κριματά μας εν παντί καιρώ (το φως του χρόνου στη σφαγή του Κομμένου)», περ. «Αρτηνή Ευθύνη», Μάρτιος-Απρίλιος 1996.
- Σύγκελλος Δημήτρης, «Μνήμη Κομμένου: η τραγωδία του 1943», περ. «Ερρίβωλος», Μηνιαία Αρτηνή έκδοση, Σεπτέμβριος 1988, αρ. φύλ. 3.
- Συλλογικό «Γερμανικές αποζημιώσεις: Μία προδομένη υπόθεση. Το κόστος της Κατοχής σε αίμα και χρήμα», περ. «Ιστορικά», εφ. «Ελευθεροτυπία», Ιούνιος 2010.
- Συλλογικό «The holocaust of Kommeno in 16 August 1943», www.kommeno-artas.gr.
- Τζούκα Βαγγέλη, «Το ναζιστικό έγκλημα στο Κομμένο Άρτας: Η κραυγή των αθώων και η σιωπή των ενόχων», <http://www.proinaea.gr>
- Τόλη Λίτσα, «Προσκύνημα», έτος 13ον, αρ. φύλ. 559, Παρασκευή 14 Σεπτεμβρίου 1945.
- Τσέτης Δ. Κώστας, «Η ποίηση των νέων: Το Κομμένο», εφ. «Ελευθέρος Λόγος», έτος 13ον, αρ. φύλ. 556, Παρασκευή 24 Αυγούστου 1945.
- Τσώλης Κώστας, «Οι Γερμανοί ξεκληρίζουν το Κομμένο της Άρτας. Το χρονικό της μεγάλης σφαγής και της χιτλερικής θηριωδίας», περ. «Ιστορία», τεύχ. 326, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1995.
- Χανδρινός Ιάσων, «Κομμένο Άρτας: 317 νεκροί, 181 καμένα σπίτια». Από το ένθετο αφιέρωμα «Γερμανική κατοχή: Τα ελληνικά ολοκαυτώματα», εφ. «Έθνος - Ιστορία», τεύχ. 24, Αθήνα, Φεβρουάριος 2011.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

- «Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν», ιδιοκτησία εκδοτικού οίκου Ελευθερουδάκη, τόμος 4^{ος}, Αθήναι 1889-1898.
- «Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια». Ελευθερουδάκη, εγκυκλοπαιδικές εκδόσεις Ν. Νίκας και Σία Ε.Ε., τόμος 7^{ος}.
- «Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν», μεθοδική και συστηματική συμπύκνωση όλων των ανθρωπίνων γνώσεων, έκδοσις της εγκυκλοπαιδικής επιθεώρησης Ήλιος, Αθήναι, τόμος ΙΑ'.
- «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», Πυρσός Α.Ε. Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών, Αθήναι, 1930, τόμος 14^{ος}.
- «Χάρη Πάτση», Νέα Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 20^{ος}.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΥΡΙΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

- Αιλιανού Ι. Κων/νου, «Η Αυστρο-ουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878-1881)». Institute for Balkan Studies. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσ/νίκη, 1988.
- Αλεξιάδη Μηνά, «Ηπειρωτικά χειρόγραφα λαογραφίας Παν/μίου Ιωαννίνων. Συλλογή φοιτητών 1964-65», Παν/μιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, έδρα Λαογραφίας, Δημοσιεύματα λαογραφίας Μουσείου και Αρχείου, αρ. 2, Ιωάννινα, 1980.
- Αμβρακικού ψαρέματα, εκδ. Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αράχθου Άρτας, Άρτα, 2009.
- Αντωνίου Γεώργιου, Δορδανά Στράτου, Ζαΐκου Νίκου, Μαραντζίδη Νίκου, «Το ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια», εκδ. Επίκεντρο, Θεσ/νίκη, 2011.
- Βάγιας Χαρίλ. Κώστας, «Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής», εκδ. Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς», Άρτα, 2004.
- Βέικος Θεόφιλος, «Θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας», εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.
- Βεργόπουλος Κώστας, «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας», εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975.
- Βέτσιου Α. Ελευθερίου, «Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή Άρτας κατά τον 18^ο αιώνα», εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσ/νίκη, 2007.
- Βετσιόπουλου Β. Απόστολου, «Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας», εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2007.
- Βήχου Γεωργίου, «Εκθεσεις πολέμου και θυσιών της Ελλάδος, 1940-1944», εκδ. Αρχαιολογικού Μουσείου, Αθήνα, 1946.
- Βλαχοπάνου Χρ. Δημήτρη, «Κοιμένο ποτάμι». Έκδοση Α΄, εκδ. Πέτρα, Αθήνα, 2005.
- Του ιδίου, «Αϊ Κοιμένο της άσβεστης μνήμης». Έκδοση Α΄, εκδ. Εντύπωσης, Άρτα, 2007.
- Βοβολίνη Α. Κων/νου, «Η Εκκλησία εις τον αγώνα της ελευθερίας, 1453-1953», εκδ. Κέρκυρα, δεμ., Αθήνα, 2002.
- Βόγλης Πολυμέρης, «Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944», Θέματα Ιστορίας 3, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010.
- Brahic Aufre, «Τα παιδιά του Ήλιου: προέλευση, εξέλιξη και εξερεύνηση του ηλιακού συστήματος και της ζωής», εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 2002.
- Γασπαρινάτου Σπύρου, «Η Κατοχή», τόμοι Α΄- Γ΄, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1998.
- Γατόπουλου Δ., «Ιστορία της Κατοχής», Αθήνα, 1965.
- Γεωργούλα Δ. Σωκράτη, δημοδιδασκάλου, «Λαογραφικά της πεδιάδος Άρτης, χωρίον Πέτρα και η πέριξ περιοχήν», έπαινος της Ακαδημίας Αθηνών, Φιλippiάς, 1971, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Γιανναρά Χρήστου, «Η νεοελληνική ταυτότητα», εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1983.
- Του ιδίου, «Το κενό στην τρέχουσα πολιτική», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1995.
- Του ιδίου, «Πολιτική χρονογραφία» (τρεις τόμοι), εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1995.
- Του ιδίου, «Πολιτισμός, το κεντρικό πρόβλημα της πολιτικής», εκδ. Ίνδικτος, Αθήναι, 1997.
- Του ιδίου, «Παιδεία και Γλώσσα: επικαιρικά παλινωδούμενα», εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2000.
- Του ιδίου, «Κατά κεφαλήν καλλιέργεια» (η αντίσταση στην παρακμή), εκδ. Ιανός, Θεσ/νίκη, 2010.
- Γλέζου Μανώλη, «Εθνική Αντίσταση, 1940-1945», τόμοι Α΄- Β΄, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 2006.
- Γρηγοριάδη Ν. Φοίβου, «Βρετανοί στο Αντάρτικο απελευθέρωσης, 1943-1944», τόμος έβδομος, εκδ. Νεόκοσμος, Αθήνα, 1974, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς».
- Γρηγοριάδη Ν. Σόλωνος, «Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974. Κατοχή: η μεγάλη νύχτα», εκδ. «Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας», Αθήνα, 2011.
- Δάλλα Γιάννη, «Στο ρεύμα του ποταμού. Ιστορίες του Ηπειρωτικού νότου», εκδ. Γαβριηλίδη, Αθήνα, 2004.
- Του ιδίου, «Η σφαγή του Κοιμένου», εκδ. Πέτρα, Αθήνα, 2008.
- Δορδανά Ν. Στράτου, «Το αίμα των αθών. Αντίποινα των γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944». Πρόλογος Στάθη Καλύβα, εκδ. Εστία Ι. Δ. Κολλάρου και Σία Α.Ε., Αθήνα, 2007.

- Δραγούμη Μάρκου, «Η Ελλάδα στον πόλεμο, 1940-1945», εκδ. Δήμου Αθηναίων, Αθήνα, 1995.
- Δίκτυο μαρτυρικών πόλεων και χωριών της Ελλάδας περιόδου 1940-1945: «Ελληνικά ολοκαυτώματα 1940-1945», εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2010.
- «Εθνική Αντίσταση, το έπος του Λαού» (Αφιέρωμα στα 30χρονα της Αντιφασιστικής Νίκης), πρόλογος-επιμέλεια Νίκου Ανδρέου, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1975.
- «Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, επιστημονική επιμέλεια: Χ. Φλάισερ - Ν. Σβορώνος, γλωσσική θεώρηση: Ειρήνη Λούβρου, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1990.
- «Εκθεσεις», Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αρ. 58, «Εκθεσεις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του Ελληνο-Ιταλικού πολέμου (28-10-40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς, της Οκτώβριος 1944», Αθήνα, 1987.
- Ευαγγελίδου Τρύφωνα, «Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας», Ευρετήριο, εκδ. Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήναι, 1973.
- Ζαλαχώρα Έφη, Καναϊδάς Ηλίας, Μάργαρης Σ. Νίκος, «Η αλιευτική παράδοση στον Αμβρακικό Κόλπο», εκδ. Κοάν, Αθήνα, 2001.
- Ζιάγκου Γ. Νικ., «Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος. Τιμαριωτισμός, Αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)», Αθήνα, 1974.
- Ζιάγκου Γ. Νικ., «Αγγλικός ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση, 1940-45», τόμος πρώτος, Αθήνα, 1978.
- Ζώτου Δ. Δημ., «Η δικαιοσύνη εις το κράτος του Αλή Πασά», Αθήνα, 1938.
- Hammont N.G.L., «Ήπειρος», τόμος Α'- Γ', μτφρ. Αθανασίου Χρ. Γιάγκα, εκδ. Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1971.
- Holland Henry, «Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)», μτφρ. Χρήστου Ιωαννίδη, πρόλ.-επιμ. Τάσου Βουρνά, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα, 1989.
- Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, «Ηπειρωτικό Ημερολόγιο», Ιωάννινα, 1993.
- Θεοδωρακοπούλου Ν. Ιωάνν., «Μαθήματα φιλοσοφίας της Ιστορίας και του Πολιτισμού» (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Αθήναι, 1963.
- Θεοδωρακοπούλου Ν. Ιωάνν., «Σύστημα Φιλοσοφικής Ηθικής» (τόμος πρώτος), Αθήνα, 1965.
- Ίγκερ Γκέοργκ, «Η ιστοριογραφία στον 20^ο αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού», εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1999.
- Ιντζέμπελη Ελπίδοφόρου, «Άρτα 1881-1941», εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα, 2010.
- Irving David, «Η δίκη της Νυρεμβέργης. Η τελευταία μάχη», εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, 2004.
- «Ιστορία της Αντίστασης 1940-45». Έγραψε επιτελείο συντακτών αντιστασιακών συγγραφέων, δημοσιογράφων και ερευνητών με την οργάνωση, συντονισμό και διεύθυνση του Βάσου Γεωργίου, (τόμος Β'), εκδ. Αυλός, Αθήνα, 1979.
- «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821). Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία». Εκδοτική Αθηνών, (Τόμος ΙΑ'), Αθήνα, 1975.
- «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Εταιρεία Ιστορικών Εκδόσεων, Εκδοτική Αθηνών, (τόμος ΙΒ'), Αθήνα, 1975.
- «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος ελληνισμός: από το 1941 έως το τέλος του αιώνα», Εταιρεία Ιστορικών Εκδόσεων, Εκδοτική Αθηνών, (τόμος ΙΣΤ'), Αθήνα, 2000.
- «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση, 1940-1945», τόμος Γ1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.
- Ιωαννίδη Β. Γιάννη, «Η Εκκλησία στους αγώνες του έθνους: Μικρή εγκυκλοπαιδεία εθνομαρτύρων κληρικών», (τόμ. Α' - Β'), εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα, 1991.
- Καΐλα Δημήτρη, «Ο κλήρος στην Αντίσταση», εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1981.
- Καραγιάννη Ν. Γιώργου, «Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο», εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 2001.
- Καραπάνου Α., «Η δημοκρατία αγωνιζομένη να δημιουργήσει αγροτικόν ζήτημα εν Ηπείρῳ και Θεσσαλίᾳ», Αθήναι, 1882.
- Καρατζένι Φ. Δημητρίου, «Αι επαναστάσεις της Άρτης του 1866 και 1878», Αθήνα, 1974.
- Τον ιδίου, «Η Άρτα εις την επανάστασιν του 1821. Θυσίαι και Αγωνισταί», Αθήνα, 1975.
- Κασελούρη Χ. Λάμπρου, «Ιστορικά και Λαογραφικά της Άρτας», Αθήνα, 1980, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς».
- Κοκκίνου Α. Διονυσίου της Ακαδημίας Αθηνών, «Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος» (τόμος δεύτερος), εκδ. οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 1970.
- Κολιοκώστη Ευαγγέλου, «Τα τραγούδια του Κοιμένου (ποιήματα, ιστορικά κ.λπ.)», Αθήναι, 1973.

- Κρασίτη Βασίλη, «Ταξίδι στην Ήπειρο», (δεύτερη έκδοση), εκδ. Ιωλκός, Αθήνα, 1970, Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων.
- Κοκολάκης Μιχάλης, «Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)», εκδ. Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2003.
- Κόντη Βούλας, «Ηπειρωτική βιβλιογραφία. Γ'. Μελέτες και άρθρα 1811-1980», εκδ. Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1999.
- «Κόπραйна, ταξίδι στη μνήμη», επιμέλεια: Ελπιδοφόρος Θ. Ιντζέμπελης, φωτογραφίες: Παναγιώτης Δ. Ζιώβας, Άρτα, Φεβρουάριος 2008.
- Κοσσυβάκη Γρηγ. Νικηφόρου, «Η τρίτη Αλήθεια. Χρονικό γεγονότων ελληνοϊταλικού πολέμου 1940-41 και Εθνικής Αντίστασης – Εμφυλίου Πολέμου 1942-47 στην περιοχή Άρτας – Βάλτου – Αργαφών», εκδ. Άγκυρα, Αθήνα, 2001.
- Λύντεκε Εντβίγκς, «Ελληνικά Δημοτικά τραγούδια», Μέρος Α', Ελληνικά κείμενα, Αθήνα, 1943, Σπουδαστήριο Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Μαγκριώτη Ι. Δημητρίου, «Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944», Αθήνα, 1949.
- Μαζάουερ Μαρκ, «Στην Ελλάδα του Χίτλερ», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.
- Του ιδίου, «Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003.
- Μαλάμου Κώστα (Λεύκωμα πινάκων του), εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1995.
- Μαλεβίτση Χρήστου, «Η τραγωδία της ιστορίας», εκδ. Δωδώνη, Αθήνα.
- Μ.Κ., «Η καταστροφή του Κομμένου Άρτας: 16 Αυγούστου 1943, Αντίσταση: Επίσημα κείμενα, Αναμνήσεις, Χρονικά, Στοιχεία», συλλογή τέταρτη, Απρίλης 1963, συλλ. 4-6, σσ. 415-416, Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος.
- Μαυαλούκου Σταύρου και συνεργατών. Γραφείον αρχιτεκτονικών μελετών. Ιερά Μητρόπολις Άρτης, «Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κομμένου Άρτης. Μελέτη συντηρήσεως και αποκαταστάσεως», Ιούνιος 2006.
- «Μενίδι, τα καλύτερά μας χρόνια», επιμέλεια: Ελπιδοφόρος Θ. Ιντζέμπελης, Άρτα, 2008.
- Μερακλή Γ. Μιχαήλ, «Νεοελληνικός λαϊκός βίος. Όψεις και απόψεις», εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2001.
- Μεταλληνού Δ. Γεωργίου, «Τουρκοκρατία: Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», εκδ. Ακρίτας, Αθήνα, 1980.
- Μίντση Ι. Γεωργίου, «Εγκλήματα πολέμου και αποζημιώσεις. Η γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα. Οι αξιώσεις αποζημιώσεως κατά το Διεθνές Δίκαιο», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1998.
- «Μνήμες και Μαρτυρίες. Από το '40 και την Κατοχή». Η προσφορά της Εκκλησίας το 1940-1944, εκδ. Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, έκδοση Β', Αθήνα, 2001.
- Μπαλάφα Κώστα, «Το αντάρτικο στην Ήπειρο» (λεύκωμα με ασπρόμαυρες φωτογραφίες), πρόλογος Σπύρου Μελετή, Γιάννινα, 1991.
- Davies Paul, «Ο Θεός και η μοντέρνα Φυσική», εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 1983.
- Durant Will and Ariel, «Συμπεράσματα της ιστορίας», εκδ. Ντοντούμη, Αθήνα, 1982.
- Ντοστογιέφσκι Φιοντόρ, «Αδελφοί Καραμαζώφ», τόμοι Α' - Δ', εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, 1980.
- Νικολή Κ. Δημήτρη, «Ιστορική πορεία του Ελληνικού Έθνους: η Εθνική Αντίσταση και η μετεδευμβριανή Ελλάδα (1941-1982)», εκδ. Β', Αθήνα, 1980.
- Νιτσιάκος Βασίλης, Αράπογλου Μιχάλης, «Τα ποτάμια της Ηπείρου: τόποι και δρόμοι των νερών και των πολιτισμών», εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2004.
- Ξενοπούλου Σεραφείμ, «Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης», έκδοση Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς», Άρτα, 1986.
- Ξενοπούλου Σεραφείμ, «Δοκίμιον περί Άρτης», κείμενο Σεραφείμ Ξενοπούλου, Συμπληρώσεις Γιάννη Τσοῦτσινου, Άρτα, 1962, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς».
- «Οδηγός της Ελλάδος». Περίοδος Γ' - έτος Λ'. Ιδιοκτησία και έκδοσις της εταιρείας Ν. Ιγγλέσης και Σία, 1934 και 1935.
- Παναγιωτόπουλου Βασίλη (επιμ.), «Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χότζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης», τόμοι Α'-Δ', εκδ. Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2011.
- Παπαδημητρίου Δ. Κώστα, «Ιστορία της νεότερης Ελλάδας, 1828-1945» (τόμ. Γ'), εκδ. Σμυρνωτάκη (άνευ χρον.).
- Παπαδοπούλου Ν. Βαρ., «Οδοιπορικό στην Άρτα», εκδ. Δήμου Αρταίων, ευγενική χορηγία Τράπεζας Πειραιώς, Άρτα, 2004.
- Παππά Στεφάνου, «Το ολοκαύτωμα του Κομμένου», Άρτα, 1946.

- Του ιδίου, «Τα νέα Ψαρά: δράμα σε δύο πράξεις, εμπνευσμένο από την τραγική σφαγή του Κοιμένου στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. οίκος Χαραλ. Καγιάφα, Αθήναι - Πάτραι, 1947, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς».
- Του ιδίου, «Η εθνική αντίστασις ΕΟΕΑ - ΕΔΕΣ 1941-1944 Νομού Άρτης και η προσφορά του οργανωμένου αμάχου πληθυσμού εις τον αγώνα τούτον», 1970.
- Του ιδίου, «Η σφαγή του Κοιμένου στη Δίκη της Νυρεμβέργης το 1947», Αθήναι, 1976.
- Του ιδίου, «Φωνή πατρικής γης» (Διηγήματα: Λαογραφικά, Αγροτικά, Ηθογραφικά, Πατριωτικά), Άρτα, 1981.
- Παπακωνσταντίνου Β. Θωμά, «Η πολιτική του Ναπολέοντα Βοναπάρτη προς τον Αλή Πασά της Ηπείρου. Ανέκδοτες προξενικές επιστολές του Φ. Πουκεβίλ προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας (1808)», εκδ. Όλυμπος, Αθήνα, 2006.
- Παχή Γεωργίου, βουλευτού Άρτης, «Το εν Ηπείρω αγροτικών ζήτημα», εν Αθήναις 1882, εκ του τυπογραφείου αδελφών Πέρρη, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς».
- Πολίτη Γ. Νικολάου, «Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού», (εκδ. τρίτη), Αθήναι, άν.χρ. Πουκεβίλ - Φραγκίσκου - Καρόλου - Ούγγου - Λαυρεντίου, «Ταξίδι στην Ελλάδα: Ήπειρος», Μετ. Παναγ. Κώτσου, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1994.
- Russel Lord, «Η μάστιξ του αγκυλωτού σταυρού (εξιστόρησις των ναζιστικών εγκλημάτων πολέμου)», εκδ. Ενωμένοι Εκδότες, Αθήνα, 1955.
- Ρεντίφη Ηλ. Δημήτρη, «Η σφαγή του Κοιμένου» του Γιάννη Δάλλα, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα, 2009.
- Ρίγγα Πηνελόπης, «Η αντιστασιακή μου ιστορία» (τρίτη έκδοση), έκδοση της κίνησης «Η γυναίκα στην Αντίσταση», 1984, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς».
- Σβορώνου Ν.Ι., «Πώς εγεννήθη και τι σημαίνει ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου», εκδ. Εστία, εν Αθήναις, 1914. Επανεκδοση βιβλιοπωλείου Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα, ΜΜ΄.
- Σεφέρη Γιώργου, «Ποιήματα», εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1967.
- Σιέτου Γεωργίου, «Νεκρικά ήθη και έθιμα: Αρχαιοελληνικά - Βυζαντινά - Νεοελληνικά», εκδ. Κυβέλη, Αθήνα, 1997.
- Shirer L. William, «Η άνοδος και η πτώσις του Γ' Ράιχ», τόμοι Α' - Γ', Δεμένοι, εκδ. Ι. Δ. Αρσενίδη, Αθήναι, άν.χρ.
- Σκιαδά Γ. Ελευθέριου, «Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - σύσταση - εξέλιξη - πληθυσμός - εμβλήματα», εκδ. «Μικρός Ρωμιός», Αθήνα, 1994.
- «Σκουφάς», περ., Άρτα, έτος 8ον, τεύχος 4ον, Μάρτιος 1956, συλλογ. τόμος 1-2, 1955-62.
- «Σκουφάς», περ., Άρτα, έτος κ', τόμος Δ', τεύχ. 36, Ιανουάριος - Μάρτιος 1975, συλλογ. τόμος Δ', 1968-75.
- «Σκουφάς», περ., Άρτα, έτος κγ', Ιούλιος - Δεκέμβριος 1979, τόμος ΣΤ'.
- «Σκουφάς», περ., Άρτα, έτος κζ', Ιανουάριος - Δεκέμβριος 1982, τόμος Ζ', τχ. 62-63.
- «Σκουφάς», περ., τόμος Θ', Άρτα - 1993/2, τεύχη 80-81.
- «Σκουφάς», περ., τόμος Θ', Άρτα - 1993/2, τεύχη 82-83.
- «Σκουφάς», περ., Άρτα, 2009, τόμος ΙΔ', τεύχος 101.
- Schramm Ehrengard, «Μία γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και εμπειρίες με επιζήσαντες των γερμανικών βιαιοπραγιών κατά τα έτη 1941-1944», εκδ. Ατραπός, Αθήνα, 2004.
- Σταθάκη Γιώργου, «Το δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα», εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2004.
- Στέινιγκερ Δ.Ρ., «Η δίκη της Νυρεμβέργης», εκδ. Ενωμένοι Εκδότες, δεμένο, Αθήνα, 1960.
- Στεργιοπούλου Κ.Δ., «Η Παιδεία στην Άρτα και περιοχή της από το 1821 μέχρι το 1881», Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ηπειρωτικό ημερολόγιο, Ιωάννινα, 1988.
- Στεργιοπούλου Κ.Δ., «Η πολιορκία της Άρτης το 1821», Αθήνα, 1972, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς».
- Σιορόκα Α. Γεωργίου, «Το γαλλικό προξενείο της Άρτας, 1702-1789», Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, διδακτορική διατριβή, εκδ. IMIAX, Ιωάννινα, 1981.
- Συλλογική εργασία αγωνιστών του χρονικού του αγώνα, «Στ' άρματα! Στ' άρματα! Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης», (τόμος δεύτερος), εκδ. Γιαννίκος, άν. χρόν.
- Συλλογικό, «Ενθύμηση για ένα κοινό μέλλον. Κεφαλόβρυσο, Μουσιωτίτσα, Κοιμένο, Παραμυθιά, Λιγκιάδες», εκδ. Walter Bachsteffel - Sylvia Löser, Paramythia, 2009.
- Σχισμένου Αριστείδη, «Άραχθος, ο θεοπόταμος της Ηπείρου», Αθήνα, 2002.
- «Στ' άρματα! Στ' άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης, 1940-1945», συντάκτες Γ. Ζωίδης - Δ. Καΐλας κ.ά., εκδ. Γνώσεις, Αθήνα, 1967.
- Τατσιόπουλου Χρ., «Η συμβολή της Άρτης και της περιοχής αυτής εις τον αγώνα του 1821», εκδ. Χαρ. Καγιάφα, Αθήναι - Πάτραι, 1952, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς».

- Τατσιόπουλου Α. Λάμπρου, «Το Κομπότι της Άρτης (427 π.Χ. - 1971 μ.Χ.), ιστορική και κοινωνική ζωή - Ν. Σκουφάς - Ε. και Γ. Γεροστάθης», έκδοσις 1971, Βιβλιοθήκη Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς».
- Τσιλιγιάννη Αναστ. Κων/νου, «Τουρκοκρατούμενη Άρτα και κλήρος», Άρτα, 1992.
- Του ιδίου, «Το ιστορικό έργο του Σεραφεύμ Α΄ Ξενοπούλου του Βυζαντίου, μητροπολίτου Άρτης και Πρεβέζης. α) Το ιστορικό δοκίμιο περί Άρτης και Πρεβέζης. β) Οι ιστορικοί και επισκοπικοί κατάλογοι», εκδ. Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας «Ο Σκουφάς», Άρτα, 2000.
- Φλάισερ Χάγκεν, «Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-44», εκδ. Παπαζήση, τόμοι Α΄- Β΄, Αθήνα, 1985.
- Fauriel Claude, «Δημοτικά τραγούδια της συγχρόνου Ελλάδος», εισαγωγή Νίκου Α. Βέη (Bees) της Ακαδημίας Αθηνών, μετ. Απ. Δ. Χατζηεμμανουήλ, εκδ. Νίκος Δ. Νίκας, Αθήνα, 1956, Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας Παν/μίου Αθηνών (φωτοτυπική επανέκδοση).
- «Φωνή της Άρτης», εφ., αρ. φύλ. 236/234, Κυριακή 4 Ιανουαρίου 1941.
- Χαρίση Βασιλή, «Ο ρόλος του χαγιατιού στη λαϊκή παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Ηπείρου», «Ηπειρωτικό ημερολόγιο», Ιωάννινα, 1983.
- Hobsbawm Eric, «Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991», εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.
- Χολέβα Κ. Ιωάννη, «Οι πολεμικές αποζημιώσεις. Οι δίκαιες οικονομικές διεκδικήσεις από την Ομοσπονδιακή Γερμανία», εκδ. Πελασγός, Αθήνα, 1995.
- «Χρονογραφία Ηπείρου, των τε ομόρων ελληνικών χωρών, διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι 1834», εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, εν Αθήναις, 1856.
- Heinz Richter, «Η Εθνική Αντίσταση και οι συνέπειές της», εκδ. Μεσόγειος, Αθήνα, 2009.
- Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η αναζήτηση: ανθρώπινα πεπρωμένα στον ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα 1941-1944», εκδ. Καλέντης, Αθήνα, 1995.
- Χέρμαν Μάγερ Φ., «Η φρίκη του Κομμένου, αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κομμένο της Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», εκδ. Καλέντης, έκδοση Α΄, Αθήνα, 1998.
- Χέρμαν Μάγερ Φ., «Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117^{ης} Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και στην Ελλάδα», εκδ. Εστία Ι. Δ. Κολλάρου και Σία Α.Ε., Αθήνα, 2003.
- Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, «Αιματοβαμμένο Εντελβάρ: η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944». Τόμος Α΄- Β΄, εκδ. Εστία Ι. Δ. Κολλάρου και Σία Α.Ε., Αθήνα, 2009.
- Χιονίδου Βιολέττας, «Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-44», μετάφραση από το αγγλικό πρωτότυπο Δημήτρης Μιχαήλ, εκδ. Εστία Ι. Δ. Κολλάρου και Σία Α.Ε., Αθήνα, 2011.
- Χιωτάκη Αμαλίας, «Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη ΙΘ΄ αιώνα). Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα», εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 1994.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Dragumis Mark, «Greece at war 1940-1945», edition Municipality of Athens, Athens, 1995.
- «Le Messenger d' Athenes», «Le carnet Athenien: Kommeno», εφ. «Le Messenger d' Athenes», Soixante-dixieme annee troisieme serie - No 5838, Jeudi 30 Aout 1945.
- «Le Messenger d' Athenes», «Le carnet Athenien: Kommeno», εφ. «Le Messenger d' Athenes», Soixante-dixieme annee troisieme serie - No 5840, Mardi 4 Septembre 1945, Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος.
- «Mitteyialöer Sattöbote», «Was soll icy noch erzählen?» «Christina Dimou, Überlebende des Massakers in Kommeno / Griechenland, auf dem Hearing dey Kriegsverbrechen der Gebirgsjäger, Mittenwald Pfingsten 2003», Sonderansgabe Mai 2004.
- Mazower Mark, «Waldheim goes to war», London Review of Books, 23 June 1988.
- Mazower Mark, «Inside Hitler's Greece: The experience of occupation 1941-44», Yale University Press, New Have and London, 1993.
- Mazower Mark, Militärische Gewalt und Nationalsozialistische werte, στο H. Heer - K. Naumann, Vernichtungskriegiverechen der Wehrmacht 1941 bis 1944, Αμβούργο 1995.

- Pappas Stefanos, «The Kommeno Massacre. Kalavrita - Distomo and Massive Executions of Athenians. In Nuremberg Trial in 1947». Translation by Eleni Tsourounaki. Edited by Vasilis Malisiovas. This edition was funded by Professor Christos Vasilakis. Athens, 1997.
- Herman Frank Meyer, «Kommeno Erzählende Rekonstruktion Eines Wehrmachtsverbrechens In Griechenland», εκδ. Romiosini Verlag, Köln, 1999.
- Herman Frank Meyer, «Mousiotitsa - Kommeno - Lyngiades 1943», στο Gerd R. Ueberschär (επιμ.), Orte des Grauens, Verbrechen im Zweiten Weltkrieg, Ντάρμστατ, 2003.
- Του ιδίου, Blutigs Edelweiß Die 1. Gebirgs-Division im Zweiten Weltkrieg, 2008.
- Heinz Richter, περ. «THETIS»: «Mannheim Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperus», Μανχάιμ, 1995.
- Heinz Richter, «General Lanz, Napoleon Zervas und die britischen Verbindungsoffiziere», Militärgeschichtliche Mitteilungen, 1989.
- Wiener Library, Λονδίνο: «Thames documents»: συλλογή εγγράφων και συνεντεύξεων ως προετοιμασία για τον Waldheim: a case to answer (1998).
- Zentral Stelle der Landejustizverwaltungen, Δούντβισμπουργκ: AR 1462/68 (Kommeno).
- Quelle: BA/MA Freiburg

Η ιστοσελίδα για το μαρτυρικό Κομμένο είναι:
http://homepages.infoseek.com/~Fountas/komeno_greek.htm

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ

- Αγγλία, 194, 196, 198, 199
Αγία Παρασκευή, 27
Άγιος Γεώργιος, 27
Άγναντα, 26, 83
Αγρίλος, 32, 33, 36, 86
Αθήνα, 28, 32, 49, 51, 52, 59, 60, 61, 65, 66, 69, 148, 159, 160, 161, 164, 195, 196, 208
Αιτωλία, 45
Ακαρνανία, 34, 90
Αλβανία, 20, 36, 55, 111, 153, 179, 202, 318
Αλυκή, 20, 32, 33, 36, 38, 52, 85
Αμβούργο, 149
Αμβρακία, 19, 49
Αμβρακικός Κόλπος, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 32, 33, 35, 38, 39, 41, 46, 47, 52, 82, 85, 122, 136, 137, 140, 145, 160, 251, 294, 317, 318
Αμερική, 196, 198, 199
Αμφιλοχία, 43, 81, 160
Ανέζα, 52
Ανόβερο, 173
Άνω Βιάνος, 55
Άνω Πέτρα, 145
Ανώγεια, 165
Άραχθος, 20, 24-26, 29, 33-35, 40, 41, 46, 49, 52, 57, 80, 82, 84, 85, 98, 115, 116, 117, 119, 122, 127, 135, 136, 140, 141, 160, 161, 171, 295, 301, 302, 303, 321
Αρκάδι, 202
Άρτα, 7-322
Αυστρία, 59, 174

Βαλκάνια, 55, 58, 68
Βάλτος, 34, 85, 89, 90, 145, 319
Βέλγιο, 158
Βερολίνο, 26, 29, 163, 174, 234, 236, 295
Βιέννη, 55, 58, 173, 322
Βλαχέρνα, 49
Βόλος, 159
Βόνιτσα, 21, 42
Βόννη, 174, 210
Βορειοδυτική Ελλάδα, 58, 61, 65
Βόρεια Ήπειρος, 35, 197, 205, 314
Βοσνία, 152

Γαλλία, 20, 154, 196, 198, 199, 210
Γερμανία, 66, 153, 164, 173, 174, 192, 207, 209, 210, 211, 236
Γιουγκοσλαβία, 55, 58, 179, 236
Γκέτινγκεν, 158, 163
Γλυκόρριζο, 36, 32
Γραμμενίτσα, 40
Δίστομο, 55, 145, 163, 165, 166, 168, 169, 191, 196, 200, 202, 209, 211, 247
Δοξάτο, 165, 200

Δυτική Ελλάδα, 16, 57, 61, 149, 156, 159

Ελλάδα, 5, 7, 8, 15-18, 20, 21, 26, 51, 55-58, 60-62, 64-67, 75, 78, 87, 91, 97, 107, 120, 125-127, 134, 138, 139, 144, 146, 152, 153, 155-159, 162-167, 170, 171, 173, 174, 179, 191, 192, 193, 194, 200-203, 205-211, 214, 216, 222, 224, 225, 229, 238, 241, 243, 245, 246, 249, 250, 255, 295, 311, 312, 314, 317-322
Επτάνησα, 81

Ζαγόρι, 20
Ζάλογγο, 103
Ζυρίχη, 159

Ηγουμενίτσα, 207
Ήπειρος, 7, 12, 16, 17, 19, 20, 21, 25-30, 33, 35, 36, 44, 45, 55, 58, 60, 67-69, 72, 76, 79, 83, 84, 98, 110, 129, 144, 155-164, 166, 167-169, 191, 193, 194, 196-199, 202, 205, 211, 212, 221, 222, 245, 248, 251, 253, 269, 309, 311-315, 317-322

Θερμοπύλες, 16, 202
Θεσπρωτία, 156
Θεσσαλία, 25, 26, 34, 35, 317
Θεσσαλονίκη, 7, 59, 60, 61, 65, 159, 210
Θουριγγία, 163

Ιθάκη, 52
Ίναχος, 20, 24, 25, 136
Ιόνια Νησιά, 20, 82, 149, 153, 199, 318
Ιταλία, 58, 234
Ιωάννινα, 7, 8, 21, 23, 29, 32, 43, 51, 60, 61, 64-67, 69, 73, 79, 98, 121, 127, 140, 147, 148, 153, 156, 158-160, 167, 179, 198, 200, 201, 212, 229, 269, 300, 317-319, 321, 322

Κακούδι, 24
Καλάβρυτα, 43, 55, 58, 163-166, 168, 169, 173, 200, 202, 209, 247, 322
Καλαμάτα, 164
Καλπάκι, 16, 144
Κάτω Παναγιά, 49
Κάτω Πομερανία, 163
Κάτω Σαξονία, 164, 308
Καύκασος, 69, 152
Κεραμάτες, 27, 140
Κεράσοβο, 156
Κέρκυρα, 43, 128
Κεφαλονιά, 207, 303, 305
Κλεισούρα, 55, 153
Κλειστό, 145
Κολομόδια, 27

- Κοιμμένο, 16, 19-20, 22-27, 29-55, 57-58, 62-67, 69, 72-90, 92-93, 95-107, 110-112, 115-123, 125, 130, 132, 152, 155, 160, 176, 178-180, 182, 184, 187, 189-203, 205-208, 211-213, 216-229, 231, 234-235, 237, 246-257, 268-276, 278, 280-291, 295, 298-299, 301, 303-310
- Κομπότι, 25, 29, 32, 35, 36, 37, 84, 145, 322
- Κόπραινα, 20-22, 32, 33, 36-38, 47, 52, 80, 85, 161, 319
- Κορφοβούνι, 193
- Κρήτη, 164, 211
- Κωνσταντινούπολη, 26, 28
- Κωστακιό, 27
- Λειψία, 158
- Λεσβοί, 26
- Λευκάδα, 52
- Λήμιος, 137
- Λιβαδειά, 209, 211
- Λονδίνο, 196, 209
- Λούρος, 53, 83, 84, 85, 106, 297
- Λουτρότοπος, 26, 35, 37, 52, 85, 92, 194, 234
- Λιγγιάδες, 39, 156
- Μακεδονία, 19, 45, 56, 318
- Μακρονόρος, 34, 81, 214
- Μαραθώνας, 202
- Μαυροβούνιο, 58, 68, 153, 154
- Μεγάλη Βρετανία, 201, 210
- Μεσόγειος, 20, 202
- Μεσολόγγι, 20, 39, 103, 141, 200, 216, 248, 255
- Μέτσοβο, 20
- Μηδέν, 116
- Μικρά Ασία, 35
- Μίτενβαλντ, 152, 207
- Μόναχο, 17, 105, 152, 154, 174, 175, 179, 181, 192
- Μοσχόπολη Β. Ηπείρου, 35
- Μουσιωτίτσα, 156, 235, 303, 321
- Μπάνη, 26, 32, 35, 146
- Μπορόβα, 156
- Μπούκα, 127, 130, 136, 141, 161
- Μπούντεσβεργ, 175, 192, 207, 208
- Μπούχενβαλντ, 152
- Μυστράς, 16
- Μύτικας, 27
- Νεοχωράκι 32
- Νεοχώρι, 24, 27, 35, 37, 42, 127, 194
- Νιτρίβιτσα, 179
- Νυρεμβέργη, 38, 43, 44, 52, 66, 80, 110, 126, 172, 247, 312, 318, 320, 321
- Ξηρόμερο, 115, 199
- Παλιάμπελα, 218
- Παλιοχώρι, 24, 25, 31
- Πάργα, 52, 61
- Παρίσι, 294
- Παχυάλαμος, 88, 194
- Πελοπόννησος, 152, 314
- Περάνθη, 26, 39, 49, 86, 191, 251, 252
- Πέτα, 27, 28, 32, 145
- Πίνδος, 16, 57, 63, 64, 144, 157
- Πομερανία, 163
- Ραδοβίτς, 31, 44, 199, 214
- Ράχη, 27
- Σαλίγκαρος, 52
- Σελλάδες, 32, 35, 84, 86
- Σερβία, 55, 58, 68, 173, 236, 322
- Σούλι, 202
- Τξουμέγκα όρη, 16, 20, 31-33, 44, 63, 83, 145, 199, 214
- Τσουπί, 26, 32, 52, 234
- Φάρσαλα, 200, 202
- Φιλιπιάδα, 20, 27, 85, 151, 219
- Φράμπουργκ, 174, 207
- Χαλκιάδες, 27
- Χανόπουλο, 27
- Χάρκοβο, 154
- Ψαρά, 39, 40, 103, 200, 216, 255, 320

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Αλεξανδροπούλου-Γαρδία Κατερίνη, 24
Αλεξιάδης Μηνάς, 229, 317
Αλή Πασάς, 27, 28, 40, 75, 201, 318
Αναγνώστου Γεώργιος, 35
Αναγνώστου Χρήστος, 154
Αναλογίδης Γεώργιος, 39, 203, 313
Ανδρέου Νικόλαος, 53, 102, 115, 125, 193, 318
Αντωνίου Αικατερίνη, 227
Αντωνίου Κων/νος, 36, 257
Αντωνίου-Λάμπρη Μαρία, 223, 225
Αποστολίδης Θεολόγος, 91
Αποστόλου Αντώνιος, 124, 257
Αποστόλου Δημήτριος, 8, 65, 121, 164
Αποστόλου Ευάγγελος, 36, 257
Αραβαντινός Σπύρος, 27
Αράπογλου Μιχάλης, 20, 320
Ασλανίδης Νίκος, 39
- Βαγιακάκος Δικαίος, 26
Βαλίνος Χρήστος, 142
Βαλντάμι Κουρτ, 59, 60, 61, 65, 66, 148, 150, 297
Βαξεβάνης Κώστας, 211
Βασιλάκη Λαμπρινή, 145
Βασιλάκης Χρήστος, 18
Βασιλόπουλος Γιώργος, 39
Βελουχιώτης Άρης, 83, 86
Βενιζέλος Ελευθέριος, 164
Βενιζέλος Σοφοκλής, 210
Βεργόπουλος Κώστας, 25
Βήχος Γεώργιος, 157, 317
Βισδάκης Απόστολος, 195
Βλαχοπάνος Αθανάσιος, 117, 142
Βλαχοπάνος Δημήτρης, 26-27, 29, 58, 313
Βλαχοπάνος Σπυρίδων, 119, 258
Βλαχοπάνος Γεώργιος, 110
Βλαχοπάνου Γιαννούλα, 117, 119, 258
Βλάχος Σπυρίδων, 158
Βοβολίνης Κων/νος, 92, 317
Βοΐλας Β., 167, 198, 199, 203
Βρατσίστας Ηλίας, 171, 313
- Γαλανός Σπυρίδων, 121
Γαλανού Ευτυχία, 229
Γαρδικιώτης Γρίβας-Αλέξης, 34
Γαρουφαλιάς Πέτρος, 195, 199
Γεωργιάδης Νικόλαος, 158
Γεωργούλας Σωκράτης, 20, 317
Γιανναράς Χρήστος, 241, 242, 246, 316, 317
Γιαννούλης Ευστάθιος, 9, 309
Γιώτη Κλαίρη, 92
Γκαράνη Κατερίνα, 172, 313
Γκινάκας Σπυρίδων, 140, 161
Γκλουτς ντε Μπέατ, 159
Γκόλντμαν Ότο, 86, 113, 174
Γλέζος Μανώλης, 211
- Δάλλας Γιάννης, 7, 38, 49, 71, 74, 84, 86, 105, 109, 116, 119, 130, 133, 140, 146, 191, 213, 237, 252, 253, 255, 318, 321
Δημόπουλος Ευάγγελος, 195
Δημόπουλος Ντίνος, 33
Δήμος Χρήστος, 7
Δήμος Ιωάννης, 105
Διαμαντή Ευγενία, 142, 258
Διαμαντής Ιωάννης, 38
Διαμαντής Φώτιος, 36
Δόβας Πέτρος, 158
Δορδανάς Στράτος, 7, 110, 145, 318
Δραγούμης Μάρκος, 68, 318
- Έκερ Γιόχαν, 128, 154, 183
Ελύτης Οδυσσέας, 111
- Ζαλαχώρα Έφη, 20, 318
Ζάλμινγκερ Γιόζεφ, 62, 69, 82, 122, 150, 152-154, 207, 296, 297, 305
Ζάτντερ Άουγκουστ, 174
Ζαχαρή Δημήτρα, 8
Ζέρβας Γεώργιος, 142, 161
Ζέρβας Ναπολέον, 42, 43, 44, 49, 66, 67, 83, 121, 144, 194, 185, 197, 199
Ζιάγκος Νικόλαος, 27, 36, 52, 81, 85, 113, 115, 318
Ζιώβας Κων/νος, 35
Ζορμπάς Ανδρέας, 121
Ζορμπάς Γεώργιος, 124, 258
Ζορμπάς Λάμπρος, 81, 89, 124, 125, 259
Ζώης Δημήτριος (ιερέας), 90, 92, 93, 105, 264
Ζώτος Δημήτρης, 27, 318
- Θεοδωρακόπουλος Ιωάννης, 237, 241, 243, 246, 318
Θωμόπουλος Ε., 198, 314
- Ίγκερς Γκέοργκ (Iggers G. George), 318, 240
Ιντζέμπελης Ελπίδοφόρος, 33, 311, 318, 319
Ιωαννίδης Γιάννης, 87, 90, 92, 93, 319
Ιωάννου Κώστας, 82, 121, 122
- Καζαντζής Ευριπίδης, 195
Καζαντζής Γεώργιος, 195
Καλέλης Νικόλαος, 194
Κάλιξτε Άλαρι, 294
Καλογεράς Βάιος, 66, 68, 145
Καραβάς Σταύρος, 160
Καραμανλής Κων/νος, 210, 211, 315
Καραντινός Νίκος, 106, 248, 314
Καραπάνος Α., 26-28
Καρατζένης Δημήτριος, 34, 198, 319
Καρατσώλης Βασίλης, 7
Καρατσώλης Μιχάλης, 161
Κάρρερ Αλ., 155, 158, 159, 314

- Κασελούρης Λάμπρος, 23-26, 36, 37, 39, 53, 54, 74, 81, 82, 102, 110, 116, 126, 133, 141, 161, 319
 Κασμάτης Γρηγόριος, 197, 198, 199, 314
 Κατσαδήμας Σωκράτης, 170, 196, 314
 Κλάμερτ Γκέρχαντ, 207
 Κλέμπε Ράινχολντ, 89, 154, 174, 175, 207, 298
 Κλέμπερερ Βίκτορ, 59
 Κοκκί Ερνστ, 208
 Κόλβες Γκ., 211
 Κολιάτσος Χρήστος, 104, 166, 168, 199, 314
 Κολιοκώτης Ευάγγελος, 35, 44, 45, 73-75, 77-79, 88, 93, 102, 103, 112, 114, 115, 119, 123, 136, 137, 139, 218, 220, 319
 Κολιοκώτης Ευθύμιος, 260
 Κολιοκώτης Νικόλαος, 39, 121
 Κολιοκώτης Πέτρος, 105
 Κολιός Ευάγγελος, 142
 Κόνραντ Ρούντολφ, 154
 Κοντογιάννη Αλεξάνδρα, 142
 Κοντογιάννη Χριστίνα, 142
 Κοντογιάννης Δημήτριος, 135
 Κοντογιάννης Θεοφάνης, 89
 Κόπανου Μαγδαληνή, 142
 Κοσμά Σοφία, 119, 260
 Κοσμάς Χρήστος, 9, 99, 309
 Κοσσυβάκης Νικηφόρος, 84, 319
 Κοτσαρίδας Ξενοφώντας, 195
 Κραψίτης Βασίλης, 253, 319
 Κριτσμάς Γρηγόριος, 224
 Κριτσμάς Νικόλαος, 119, 248, 259
- Λάιος Γ., 247, 315
 Λάμπρη Βασιλική, 143
 Λανίτης Νίκος, 167, 315
 Λαντς Χούμπερτ, 43, 58, 66, 67, 69, 153, 160, 172, 174, 192, 193, 201, 300
 Λεοντίδου-Μακρή Δοξούλα, 211
 Λίντεκε Έντβιγκς, 229
 Λουκάτος Δημήτριος, 72, 73
 Λύμπε Χάινριχ, 209
 Λυμπεράτος Μιχάλης, 211
- Μαγγιώρου Πηνελόπη, 8, 228, 231
 Μάγερ Πέτερ-Χανς, 208
 Μαγκριώτης Δημήτριος, 56, 233, 319
 Μαζάουερ Μαρκ, 56, 57, 173, 315
 Μακρής Δημήτριος, 211
 Μαλάμος Κώστας, 7, 302, 312, 319
 Μαλεβίτης Χρήστος, 236, 239, 319
 Μαλισιόβας Βασίλης, 8, 312, 319
 Μάλλιος Αλέξανδρος, 8, 62, 64, 76, 111, 133, 141, 301
 Μάλλιος Αχιλλέας, 261
 Μάλλιος Γεώργιος, 261
 Μάλλιος Θεόδωρος, 2, 83, 85, 87, 111, 112, 261
 Μάλλιος Σπυρίδων, 261
 Μάλλιου Αλεξάνδρα, 64, 88, 261
 Μάλλιου Αμαλία, 261
- Μάλλιου Ανδριάννα, 261
 Μάλλιου Βασιλική, 261
 Μάλλιου Μαρία, 2
 Μαμαλούκος Σταύρος, 96, 98, 319
 Μαρκαντωνάτος Γεράσιμος, 137
 Μασιάς Δημήτριος, 230-231
 Μαστραπάς Φωκίων, 161
 Μαθιός Νικόλαος, 145
 Μελάς Βασίλειος, 158
 Μελετζής Σπύρος, 76, 320
 Μερακλής Μιχάλης, 229, 320
 Μέρτενς Μαξ, 210, 211
 Μέρτζιος Κώστας, 21, 22
 Μεταλληνός Γεώργιος, 22, 23, 72, 87, 320
 Μίντσης Γεώργιος, 211
 Μον Πολ, 158
 Μπαλάνος Δημήτριος, 157, 158
 Μπαλαούρας Σταύρος, 248
 Μπαλάφας Κώστας, 76, 221, 245, 251, 312, 320
 Μπάντερ Άντον, 122, 153
 Μπίκελ Γιάκομπ-Χανς, 159, 160
 Μπίτσας Βησσάρης, 119, 263
 Μπούνας Χρήστος, 35
 Μπράχι Αλφρε, 234
 Μυλωνάς Αλέξανδρος, 196, 197, 199
- Νέρης Νικόλαος, 43
 Νησιώτη-Σπυροκάστα Ισμήνη, 124
 Νικολαΐδου Αλίκη, 39
 Νικολάου Δημήτριος, 98
 Νόβακ Αντώνιος, 158
 Νταλαμάγκας Κων/νος, 35
 Ντέιβις Πολ, 234
 Ντιτλ Κρίστιαν-Άλμπερτ, 160
 Ντιράντ Γουίλ, 233, 238, 244, 320
 Ντοστογιέφσκι Φιοντόρ, 103, 127, 129, 320
 Ντούβαλης Θεοφάνης, 98
- Ξενοπούλος Σεραφεΐμ, 19, 23-26, 31, 32, 40, 96, 320, 322
- Οικονομίδης Γεώργιος, 204, 315
- Πανακούλιας Κώστας, 7
 Πάντζιος Κώστας, 34
 Παπαβασιλείου Ιωάννης, 195
 Παπαδημητρίου Γ., 221
 Παπαδόπουλος Αλέκος, 153
 Παπαδοπούλου Ν., 96, 320
 Παπασπύρου Παναγιώτης, 195
 Παπαφωτίου Κώστας, 235, 315
 Παπαχρήστος Ηλίας, 35
 Παππά Ελένη, 164
 Παππάς Γεώργιος, 7
 Παππάς Ευστάθιος, 122, 164
 Παππάς Ζώης, 92-93
 Παππάς Στέφανος, 8, 26, 30, 31, 38-40, 42, 52, 54, 66, 77, 80, 82, 83, 85, 88, 89, 95, 97, 101, 103, 106, 110, 111, 117, 122, 125-127, 131-137,

- 140-142, 144, 145, 163, 164, 167, 170, 172, 191-197, 199, 203, 206, 208, 212, 214, 257, 295, 303, 304, 306, 307, 312, 315, 320
- Παρασκευαΐδης Χριστόδουλος (αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος), 91
- Παύλος Ευάγγελος, 36, 262
- Παύλου Σωτήριος, 35
- Παχής Γεώργιος, 26, 28, 30, 320
- Περάνθης Μιχάλης, 38, 157, 162, 163, 169, 315
- Πετρόπουλος Δημήτριος, 229
- Πολίτης Νικόλαος, 77, 78, 108, 320
- Πολυμέρης Βόγλης, 80
- Πρίντζος Δημήτριος, 195
- Ρέζερ Βίλμπαλντ, 62-64, 89, 128, 150, 151, 154, 174, 207
- Ράχελ Τόμας, 208, 315
- Ρεντίφης Δημήτριος, 237, 253, 321
- Ρίγγα Πηνελόπη, 73, 321
- Ρίζος Νικόλαος, 195
- Ρίζος Χριστόδουλος, 195
- Ρίκερτ Στ., 211
- Ρίτσος Γιάννης, 51, 101, 121, 155
- Ρίχτερ Χάιντς, 64, 67, 321
- Ρόντεβαλντ Βίλχελμ Γκέοργκ, 148
- Ρόντχολξ Έμπερχαρντ, 55, 106
- Ρότφουξ Χάιντς-Καρλ, 60, 148, 193
- Σαλταπίδα Κατερίνα, 172, 316
- Σαμαράκης Αντώνης, 249, 250
- Σαμπατάκης Θεόδωρος, 67
- Σαμπατάκη Μαρία, 55
- Σβορώνος Νίκος, 96, 106, 318, 321
- Σεργιάννης Νίκος, 117, 119, 262
- Σεφέρης Γιώργος, 250, 321
- Σιέτος Γεώργιος, 229, 321
- Σιόντης Ιωάννης, 43
- Σιορόκας Γεώργιος, 21, 23, 321
- Σιώζος Δημήτριος, 112, 115
- Σιωξούλης Απόστολος, 35
- Σκάρα Σοφία, 122, 262
- Σκάρας Γεώργιος, 8, 312
- Σκάρας Σεραφεΐμ, 122, 301
- Σκιαδάς Ελευθέριος, 30
- Σκουλίξη Δήμητρα, 143
- Σκουλίξη Ελένη, 143
- Σκουλίξη Μαρία, 143, 262
- Σκουλίξης Αθανάσιος, 143
- Σκουλίξης Ηλίας, 143
- Σκουλίξης Χρήστος, 127
- Σκουραβέλης Χρήστος, 35, 262
- Σπάης Λεωνίδα, 35
- Σπίγκελ Άλμπερτ, 208
- Σπηλιωτόπουλος Τάκης, 43
- Σραμ Έρενγκαρντ, 163, 164, 308
- Σταθάκης Γεώργιος, 160
- Σταμάτης Λάμπρος, 89-91
- Σταμάτης Σπυρίδων, 8, 311
- Σταρλ Ματίας, 153, 193
- Στασινός Ιωάννης, 262
- Στασινός Νικόλαος, 172, 248, 316
- Στασινός Ξενοφώντας, 90
- Στασινός Σεραφεΐμ, 89, 117-119, 121, 144, 164, 305
- Στασινός Στράτος, 39
- Στασινός Χρήστος, 118
- Στασινού Ευαγγελία, 8, 312
- Στεργιόπουλος Κων/νος, 32, 34, 195, 321
- Στέτνερ Φον, 53, 58, 69, 84, 85, 128, 153, 154, 167, 174, 174, 196, 296
- Σύγκελος Δημήτριος, 316
- Τατσιόπουλος Λάμπρος, 37, 322
- Τάχου Νίνα, 33
- Τζούκας Βαγγέλης, 67
- Τζουριανός Απόστολος, 36, 262
- Τίλο Βίλχελμ Καρλ, 148
- Τόλη Λίτσα, 205, 316
- Τόλης Κώστας, 154
- Τούρι Ούγκο, 128, 308
- Τούσης Ανδρέας, 210
- Τριανταφυλλίδης Κώστας, 43
- Τρικκαλινός Ιωάννης, 158
- Τσάμπερ Χ., 211
- Τσέτης Κώστας, 251, 316
- Τσίγκλερ Αντον, 113, 114, 133, 300
- Τσιλιγιάννης Κων/νος, 40, 72, 96, 322
- Τσίμερμαν Βέρνερ, 153
- Τσίνας Λάμπρος, 35
- Τσούτσινος Γιάννης, 32, 320
- Υφαντή Παρασκευή, 142
- Φαουλενμπέισι Μπερντ, 231
- Φάλνερ Κόβιακ, 85
- Φλάισερ Χάγκεν, 55, 56, 106, 110, 145, 156, 210, 292, 311, 312, 318, 322
- Φλιτούρης Αθανάσιος, 67
- Φοριέλ Κλοντ (Fauriel Claude), 221, 229, 322
- Φώσκολος Γιάννης, 211
- Χαβίνης Θ., 196, 199
- Χαραλάμπους Θεοφάνης, 121
- Χαραλάμπους Νικόλαος, 119, 263
- Χαρίσης Βασίλης, 98, 322
- Χέλμης Δημήτριος, 195, 197, 199
- Χέρμαν Φρανκ Μάγερ ή Μάγερ Χέρμαν Φρανκ, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 83, 86, 89, 97, 106, 110, 113, 114, 117, 122, 124, 125, 128, 134, 141, 148, 154, 158, 160, 173, 192, 207, 208, 210, 277, 311, 312, 322
- Χίτλερ Αδόλφος, 16, 57, 59, 61, 62, 64, 66, 68, 75, 79, 83, 86, 147, 150, 170, 174, 192, 193, 197, 206, 217, 225, 234, 236, 311, 312, 319
- Χιωτάκη Αμαλία, 27
- Χομπσμπάουμ Έρικ, 240
- Ψαρά Μαρία, 211

